

KĀVYĀLAMKĀRA-SĀRA-SAMGRAHA

OF

UDBHATA

**With the Commentary, the Laghuvritti
of Indurāja**

EDITED WITH

Introduction, Notes, Appendices etc

BY

NARAYANA DASO BANHATTI,

Bombay Educational Service (Retired)

First Edition

1925

Price Rs 2 as 8

12675

4/3/71

Printed at the Aryabhushan Press Poona by Anant
Vinayak Patvardhan, and published by V G
Paranjpye M A LL B D Litt Secretary,
Bhandarkar Oriental Research
Institute Poona

॥ आ ॥

श्रीमदुद्भटाचार्यप्रणीत

काव्यालंकारसारसंग्रहः

श्रीन्दुराजविरचितैलेधुवृत्तिसमेतः

बनहट्टीत्युपाभिधेन दशरथसूनुना नारायणेन सशोधितः
स्वनिमिताङ्गलभाषाभूमिकाटिप्पण्यादिभिश्च
परिष्कृत ।

स च

प्राच्यविद्यासशोधनमदिराधिकृतैर्ऋषिवेदधतिमिते (१८४७) शकसंवत्सरे
तत्त्वनन्देन्दुसरयाके (१९२५) क्रिस्ता दे प्राकाश्य नीत ।

प्रथमाङ्कनावृत्ति ।

मूल्य सार्धरूप्यकद्वयम् ।

PREFACE

The idea of preparing an edition of Udbhata's Kavyā-lamkāra-sāra-saṃgraha was conceived as far back as the year 1898 under peculiar circumstances. The editor was at the time in charge of the Government MSS Library at the Deccan College and as such he had to examine and read the MSS carefully. The collections of 1872-73 1873-74 and 1874-75 acquired for the Government by Dr Buhler consisted of very rare and valuable works on Alamkāra, Kashmirian History and General Literature. A good MS of Udbhata's work with the commentary of Induraja among them attracted the notice of the editor as being a fit subject for careful study. The celebrity of the author Udbhata whose name was familiar to the readers of Kavyaprakāśa of Mammata who along with Ānandavardhana Ruyyaka and Jagannatha mentions him with great respect together with the acuteness and learning of the commentator Induraja added to the solicitude of the editor for taking up the work immediately. Accordingly he started preparing the text with a view to edit it in the Bombay Sanskrit Series and the necessary permission of the Educational Department was obtained in the year 1900 for the inclusion of the work in the Series. The work of the edition was being carried on along with his official and other duties. In course of time the press copy of the text was prepared but before any arrangement for printing could be made the editor was in 1907 suddenly transferred from his post at the Deccan College. Owing to the transfer from Poona to other inconvenient places and owing to various other causes the work of this edition was laid aside indefinitely till at the suggestion of the authorities at the Bhandarkar Oriental Research Institute (to whose care in the mean while, the management and publication of the B S Series

was transferred) it was taken up again. During the closing months of 1919 and the beginning of 1920 the work of finally preparing the edition for the press was pushed through and the complete press copy was delivered to the B O R Institute in August 1920. The press copy lay with the Bhandarkar Institute for two more years awaiting the printer. One was at last found and the printing began in about October 1922 which however took three more years. Such is the very long history of the present edition.

CRITICAL NOTICE OF THE MSS

Two MSS have been utilized in preparing this Edition. The first coming from the Deccan College is No 64 of the 1873-74 Collection at the Deccan College MSS Library (now deposited at the B O R Institute Poona). This MS named Udbhatalamkāra Laghutīkṛtsahita was bought for the MSS Library by Dr G Buhler in one of his famous tours in search of Sanskrit MSS made in Kashmir Rajputana and Central India. This particular MS was obtained at Jesalmir in his tour of 1873-74. It is a new copy made by a scribe from the original in fairly legible and bold Nagari characters. It contains 62 folios with 26 lines on each folio written on one side only. It begins thus —॥ तमो वीतरागाय ॥ यल्लक्ष्या हसितैः सितधवलित etc, and ends in this manner —

का यालकारसारे लघुविरुतिमधात्कौङ्कण त्रा दुराज ॥ मगल महात्री ॥
सवत् १९३० फागुण सुदा १४

लिखितमिदं आसगोपीदासलज्जेन ॥

The text of Udbhata and Induraja presented in this Edition is mainly based on this MS.

Another MS containing Udbhata's text and a commentary different from that of Induraja is deposited in the Govt MSS Library Madras. This also is a transcript from the original. A description of it as kindly furnished to me by the Curator is as follows —

'Paper $10\frac{1}{8} \times 9\frac{1}{2}$ Foll 34 Lines 20 in a page
Devanagari good

Transcribed in 1919-20 from a MS of M R Ry Nara yana Nambudripad Kudalur Mana Narari Malabar Dt Folios 1 a to 336 Folio 34 is left blank Contains Vargas 1 to 6 complete

A specially prepared copy of this MS was obtained for this Edition for which the thanks of the Editor are due to the Curator Prof S Kuppaswamy Sastri, avl M A. The transcript was received when the printing of the text was fairly advanced. Hence the variant readings had to be given in the form of an Appendix at the end as the results of collation could not be availed of in printing the text. As the commentary was a new one it was thought advisable to give copious extracts from it in the notes. This has gone to swell the bulk of the Notes to a great extent.

Owing to the fact that the work of this Edition was done at different periods separated by long intervals of inaction its execution has not been as satisfactory as it was desired to be. Owing to the advent of the Madras MS and other material at a very late stage the original arrangement was rather disturbed. The most regrettable misfortune in editing works of this type viz inaccuracy of Indian printing has also cursed this volume in no small measure. Consequently a fairly long list of Additions and Corrections has to be given which should be kindly consulted before reading the text.

The Notes are designed to meet the needs of the advanced student of Alamkara Literature. They are explanatory in the first instance and after explaining the text clearly they attempt to give to the reader a distinct idea of the historical development of alamkāras from Bhamaha to Mammata through Udbhata and Induraja. If what is presented here causes some lovers of Sanskrit Literature to appreciate the really invaluable pioneer work done by Udbhata in the field of Alamkāra the labour spent on the work will be deemed to be amply repaid.

** It was thought unnecessary to append a list of abbreviations of works references to which occur in the Introduction and the Notes. As a rule abbreviations are not used and where they are used they are such as would be easily intelligible e g पा for पाणिनि, सू for सूत्र का प्र for काव्यप्रकाश etc. The manner of reference is also easy to understand. References to Kavyaprakasa are usually to the Ullāsas and where pages are mentioned they are from the Edition of Vamanachāyīa Zalakīkar third Edition by N D Banhatti (1917). References to the pages of ध्वन्यालोक अलङ्कारसर्वस्व रसगङ्गाधर etc are to the editions of these works published by the Nīnaya Sagara Press Bombay through the Kāvyaṃala Series. References to metrical works will present very little difficulty as passages in them can be referred to by numbers of stanzas and chapters. References to Bhamahāsa कायालङ्कार are to the text as published by Rao Bahadur K P Irivedi in his edition of प्रतापसूत्रशोभूषण, Bombay Sanskrit Series No 65. References to अष्टाध्यायी and महाभाष्य are to अथर्व पाद and सूत्र or आहिक

MIRAJ
August 20 1925

}

N D BANHATTI

TABLE OF CONTENTS

	Pages
PREFACE	(1)-(4)
CONTENTS	1-VIII
INTRODUCTION	IX-XXXII
1 The Author	IX-XII
2 Works of Udbhata	XII-XV
3 The Kavyalamkara sara samgraha	XV-XVII
4 Udbhata's position in Alamkara Literature	XVII-XXIV
5 The Commentator Induraja	XXIV-XXVIII
6 The Laghuvritti	XXVIII-XXXI
7 Other Commentaries on the Kavya lamkara sara samgraha	XXXI-XXXII

काव्यालकारसारसंग्रहं लघुवृत्तिसमेतं । १-९२

प्रथमो बर्ग १-३०

पुनरुक्तवदाभासादीनामलकाराणामुद्देशः	१
पुनरुक्तवदाभासम्	२-३
—तस्योदाहरणम्	३
छेकानुप्रासः	३-४
—तस्योदाहरणम्	४
अनुप्रासः त्रिविधः वृत्तिसंश्रयात्	४-६
परुषा वृत्तिः —तस्या उदाहरणम्	५
उपनागरिका वृत्तिः —तस्या उदाहरणम्	५-६
ग्राम्या वृत्तिः —तस्या उदाहरणम्	६
लाटानुप्रासः	७-९
स्वतन्त्रपदात्मकः एकैकपदाश्रयः	७
स्वतन्त्रपदाश्रयः पादाभ्यासे पदसमुदायात्मकः	८
परतन्त्रपदाश्रयः प्रद्वितयस्थितः	८

	Pages
परतन्त्रपदाश्रय एकपदाश्रयशद्वितयवती	९
स्वतन्त्रपरतन्त्रपदाश्रय	९-१
रूपकम्	१-१५
समस्तवस्तुविषयम्	१२-१३
—तस्योदाहरणम्	१२
एकदेशविवर्तिरूपकम्	१३
—तस्योदाहरणम्	१३
समस्तवस्तुविषय मालारूपकम्	१३-१४
—तस्योदाहरणम्	१४
एकदेशवृत्तिरूपकम्	१४
—तस्योदाहरणम्	१४
दीपकम् त्रिविधम्	१५-१६
आदिदीपकम्	१५
—तस्योदाहरणम्	१५
मध्यदीपकम्	१६
—तस्योदाहरणम्	१६
अल्यदीपकम्	१६
—तस्योदाहरणम्	१६
उपमा तद्वेदाश्च (१७)	१७-२९
पूर्णोपमा (त्रिविधा) — (१ वाक्यावसेया २ समासावसेया ३ तद्धितावसेया)	१८-२२
१ वाक्यावसेया श्रौती	१९
—यथा शब्दयोगे तस्या उदाहरणम्	१९
—इव शब्दयोगे तस्या उदाहरणम्	१९
२ समासावसेया आर्थी	२०
—तस्या उदाहरणम्	२०
३ वाक्यावसेया आर्थी	२०
—तस्या उदाहरणम्	२
४ तद्धितावसेया आर्थी	२१
—तस्या उदाहरणम्	२१
५ तद्धितावसेया श्रौती	२१
—तस्या उदाहरणम्	२१
लक्ष्णोपमा (पञ्चविधा) — (१ वाक्यावसेया २ समासावसेया ३ सुब्धावसेया ४ कृदवसेया ५ तद्धितावसेया)	२२-२७
६ वाक्यावसेया-उदाहरणम्	२२
७ समासावसेया (एकलोपे) धर्मल्लप्ता	२२
८ समासावसेया (एकलोपे) वाचकल्लप्ता	२३
—तस्या उदाहरणम्	२३

	Pages
९ समासावसेया द्वितयलोपा	२३
—तस्या उदाहरणम्	२३
१० समासावसेया त्रितयलोपा	२४
—तस्या उदाहरणम्	२४
सुधात्ववसेया	२४-२६
तद्भिदा —	
११ क्यजवसेया कर्मोपमानिका	२४
—तस्या उदाहरणम्	२४
१२ क्यजवसेया अधिकरणापमानिका	२५
—तस्या उदाहरणम्	२५
१३ क्यडवसेया कटुपमानिका	२५
—तस्या उदाहरणम्	२५
१४ क्खिवसेया कटुपमानिका	२५
—तस्या उदाहरणम्	२५-२६
कृदवसेया	२६-२७
१५ कृदवसेया कर्मोपमानिका	२६
—तस्या उदाहरणम्	२६
१६ कृदवसेया कटुपमानिका	२६
—तस्या उदाहरणम्	२६
१७ तद्धितावसेया	२७
—तस्या उदाहरणम्	२७
एवमुपमाभेदा सप्तदश	२८-२९
प्रतिवस्तूपमा	२९-३०
—तस्या उदाहरणम्	३०
द्वितीयो वर्ग	३१-४४
आक्षेप (द्विविध)	३१-३४
१ वक्ष्यमाणविषय	३१
—तस्योदाहरणम्	३२
२ उक्तविषय	३१-३३
— तस्योदाहरणम्	३३-३४
अर्थान्तरन्यास (द्विविध)	३४-३७
समर्थकङ्क्षोप न्यास (द्विविध)	३४-३५
१ हिश दोक्त्या—	३४
—तस्योदाहरणम्	३४
२ हिश दाभावे—	३५
—तस्योदाहरणम्	३५

समर्थपूर्वोपपास (द्विविध)

३५

१ हिश दोक्ता—

—तस्योदाहरणम्

२ हिश दाभावे—

—तस्योदाहरणम्

अथातरन्यासस्याप्रस्तुतप्रशसादृष्टा ताभ्या भिन्नत्वम्
व्यतिरेक

३७

अश्लिष्टश दोपादाने (चतुर्विध)

३८-

गम्योपमानापमेयभावे—

१ अनुपात्तानिमित्त

—तस्यादाहरणम्

२ उपात्तानिमित्त

—तस्योदाहरणम्

वाच्योपमानोपमेयभावे—

३ अनुपात्तानिमित्त

—तस्योदाहरणम्

४ उपात्तानिमित्त

श्लिष्टश दोपादाने (ध्रुववद्भवा)—

—उपात्तानिमित्तस्यादाहरणम्

विभावना

४० -

—तस्या उदाहरणम्

समासोक्ति

४१-

—तस्या उदाहरणम्

अतिशयोक्ति (चतुर्विधा)

४२-

१ आद्यभेद

—तस्योदाहरणम्

२ द्वितीयभेद

—तस्योदाहरणम्

३ तृतीयभेद —तस्योदाहरणम्

४ चतुर्थभेदस्योदाहरणम्

नतायो वश

४५-

यथासख्यम्

४५-

—तस्योदाहरणम्

उत्प्रेक्षा (द्विविधा)

४६-

१ भावविषये गुणाध्यासे उदाहरणम्

२ अभावविषये क्रियाध्यासे उदाहरणम्

	Pages
स्वभावोक्ति	४९
—तस्या उदाहरणम्	४९
चतुर्थो वग	५०-६१
प्रेयस्वत्	५ - ५२
स्थायिभावा व्यभिचारिभावा सात्विकभावाश्च	५ ५१
प्रेयस्वदुदाहरणम्	५२
रसवत्	५२-५४
रसा	५२-५३
रसवदुदाहरणम्	५३
ऊर्जस्वि	५४-५५
—तस्योदाहरणम्	५४
पर्यायोक्तम्	५५
—तस्योदाहरणम्	५५
समाहितम्	५६
—तस्योदाहरणम्	५६
उदात्तम् (द्विविधम्)	५७-५८
१ वस्तुसंपदम्	५७
—तस्योदाहरणम्	५७
२ महदुपलक्षणम्	५७-५८
—तस्योदाहरणम्	५८
श्लिष्टम् (द्विविधम्)	५८-६१
१ शादश्लिष्टम् }	५८-५९
२ अर्थश्लिष्टम् }	
—तयोरुदाहरणम्	५९
पञ्चमो वर्ग	६२-७५
अपह्नुति	६२
—तस्या उदाहरणम्	६२
विशेषोक्ति (द्विविधा)	६२-६३
द्वितीयभेदोदाहरणम्	६३
प्रथमभेदोदाहरणम्	६२
विरोध	६३-६४
—तस्योदाहरणम्	६४
तुल्ययोगिता (द्विविधा)	६४-६५
पूर्वभेदस्योदाहरणम्	६४
उत्तरभेदस्योदाहरणम्	६५

	Pages
अप्रस्तुतप्रशंसा	६५
—तस्या उदाहरणम्	६५
व्याजस्तुति	६६
—तस्या उदाहरणम्	६६
विदशना	६६-६७
—तस्या उदाहरणम्	६६
—भामहोक्तमुदाहरणम्	६७
सकर (चतुर्विध)	६७-७१
१ सदेहसकर	६८-६९
—तस्योदाहरणम्	६९
२ शब्दाथवर्त्यलकारसकर	६९-७०
—तस्योदाहरणम्	७०
३ एकशब्दाभिवानसकर	७०
—तस्योदाहरणम्	७०
४ अनुग्राह्यानुग्राहकसकर	७१
—तस्योदाहरणम्	७१
उपमेयोपमा	७१-७२
—तस्या उदाहरणम्	७२
सहोक्ति	७२-७३
—तस्या उदाहरणम्	७३
परिवृत्ति (त्रिधा)	७३-७५
१ समपरिवृत्ति	७४
—तस्या उदाहरणम्	७४
२ न्यूनपरिवृत्ति	७४
—तस्या उदाहरणम्	७४
३ विशिष्टपरिवृत्ति	७४
—तस्या उदाहरणम्	७५
षष्ठो वर्ग	७५-९२
व्याख्यास्यमानषडलकाराणामुद्देश	७६
ससदेह	७६-७७
—तस्योदाहरणम्	७६
तस्य भेदा तरम्	७७
—तस्योदाहरणम्	७७
अनन्वय	७८
—तस्योदाहरणम्	७८
ससृष्टि	७८-७९
—तस्या उदाहरणम्	७८-७९

	Pages
भाविकम्	७९-८०
—तस्योदाहरणम्	८०
का यहेतु [-लिङ्गम्]	८१-८४
का यगुणा —माधुर्यौज प्रसादलक्षणा	८१
का ये गुणालंकारयो परस्परतारतम्यम्	८२-८३
का यलिङ्गस्योदाहरणम्	८४
काव्यदृष्टा त	८४-८५
—तस्योदाहरणम्	८५
ध्वनिविवेक	८५-९२
तस्य त्रैविध्यम्	८५
वस्तरूपध्वनि	८६
अलंकाररूपध्वनि	८६-८८
रसरूपध्वनि	८८
व्यञ्जकत्वस्य (ध्वने) भेदा	८९-९२
वाचकशक्त्याश्रय व्यञ्जकत्वम् (एकप्रकारम्)	८९
वाच्यशक्त्याश्रय व्यञ्जकत्वम् (त्रिविधम्)	८९-९०
व्यञ्जकत्वस्य (ध्वने) विंशतिभेदा	९१-९२

NOTES	1-178
Varga I	1-51
Varga II	51-83
Varga III	83-93
Varga IV	94-118
Varga V	118-144
Varga VI	144-178
Appendix I Variæ Lectiones	1-71
Appendix II उद्भटालंकारसारसंग्रहस्थकारिकासंग्रह	vii-xi
Appendix III उद्भटालंकारसारसंग्रहे लक्षितानाम लंकाराणामुदाहरणसंग्रह	xii-xxi
Appendix IV: Quotations in the Laghuvrittī traced to their sources	xxii-xxv
Appendix V List of authors and works mentioned by Indurāja	xxvi
Appendix VI Verses ascribed to Indurāja and Udbhata	xxvii-xxix

**A List of Books consulted in preparing
this Edition**

xxx1-xxx

Additions and Corrections

xxxiii-xxx

Index I अकारादिक्रमेण पद्यानां सूची

1-

Index II Index to Notes

5-1

INTRODUCTION

I THE AUTHOR

From the general chaos and the consequent blind conjectures of many of the modern researchers some of the Kashmirian poets and authors are saved by the great genius of Kalhana and our author is fortunate enough to belong to that category. Kalhana's *Rajataranginī* contains distinct mention of one Udbhata whom from the authority of his (Kalhana's) commentators and from other circumstantial evidence we can definitely identify with the author of *Kavyalankarasarasangraha*.

[(1) His place

Udbhata was evidently a born Kashmirian as his name clearly shews¹. The name Udbhata is one of the class of names of authors such as Jayata Kaiyata Allata Rudrata and Mammata who are acknowledged Kashmirians. He was also a resident of Kashmir as he was the Sabhapati of Jayapīḍa one of the kings of Kashmir².

(11) His date

In the first place we can ascertain with precision that Udbhata came after Bhamaha and preceded Ānandavardhana. Udbhata had written a commentary³ on Bhāmaha and besides the present work of his contains many distinct adaptations and verbal borrowings from Bhamaha's *Kavyalankara*⁴. Ānandavardhana pointedly mentions Udbhata in more than one place, and we may conclude from his manner of referring that Udbhata was regarded

1 Compare G. Buhler's Report of a tour in Kashmir—J B B R A S Extra No. of 1877 PP. 64-65

2 Cf. *Rajataranginī* IV 49^r, quoted below

3 Udbhata's भाषाविवरण

4 Instances in point may be seen here and there throughout the commentary

by him as a venerable elderly author within memory of the people of those times ¹ The times of Udbhata and Ānandavardhana given by Rajataranginī are perfectly consistent with this our conclusion Udbhata belonged to the reign of Jayapīḍa (779-813 A D) and Ānandavardhana flourished in the reign of Avantivarman (857-884 A D) ² Thus there exists a difference of about 40 or 50 years between the careers of both these Ālankarikas and the date of the end of Udbhata and the birth of Ānandavardhana would still be much nearer each other Thus it is quite possible Udbhata might have lived within memory of the people of Ānandavardhana's times

(111) Other particulars

Exceedingly little is known at present about the details of the private life of our author and this is quite natural with the vast gulf of more than eleven hundred years between his and our own times Man lives by his works But the peculiar misfortune of Udbhata was that his works were enveloped in oblivion before his name which had existed in the works such as का यप्रकाश रसगङ्गाधर and the like to remind us of the individual and until the present work one of his numerous compositions was discovered about 45 years ago ³ we were only wondering at the

1 आनन्दवर्धनः — अया वा यवनप्रसिद्धो यो रूपपादिरङ्कार सो यन प्रतीयमातया बाहुयो प्रदक्षितस्तनभवज्जिभट्टोद्भटादिभिः । (ध्वन्यालोक — p 108) Here तन्भवज्जि probably indicates that the person or persons thus referred to are remembered as living in the times of the writer See also the other reference to Udbhata on p 96 वन्यालोक

2 Kalhana mentions Udbhata and Ānandavardhana in his Rājataranginī thus —

विद्वान्नीनारलक्षणं प्रयह कृतवतन ।

महोद्भट्टस्तस्य (जयापादस्य) श्राममतु समापति ॥ तरङ्ग — ४ ४९५

सुक्ताकण शिवास्वामी कविराटवर्धन ।

प्रथो रत्नाकरश्चागासाभ्राज्येवतिवर्मण ॥ तरङ्ग — १ ३४

3 The credit of the find is due to G Buhler who undertook his famous tour in Kashmir in 1875 and brought to light many valuable works on poetry, rhetorics and history of Kashmir For further information see his Report on the tour to Kashmir, J B B R A S Extra No of 1877

importance given to his name and the school of thought installed by him by such writers as सम्मद तगनाय and others. No mention of his parentage his teachers his friends or even his own name exists in this work and without the commentary of Induraja we could not have learnt that the work belonged to the famous Ālankarika Udbhata. The only reliable information about the life and activities of Udbhata is what is given to us by Kalhana in his *Rajataranginī*. Kalhana thus mentions Udbhata —

विद्वादी तारलक्षेण प्रत्यहं कृतवेतन ।

भट्टे भूदुद्धरतस्य (जयपीडस्य) भूमिभर्तुः सभापति ॥

—*Rajataranginī*, IV 493

From this we learn that Bhatta Udbhata was the Sabha pati or the Head of the assembly of Pandits at the court of the Kashmirian king Jayapīḍa. It appears from his present work that he was a profound grammarian. A hundred thousand Dīnāras per day seem to be too exorbitant a tax on the treasury of the king even for those days of unbounded wealth. Possibly Udbhata was not going to the court of the king every day but once in many days or months and the remuneration of Lakṣa Dīnāras probably pertained to the day when he attended the court.

Whatever the case might be we need not at this time either envy or ridicule the learned man and the author for being the recipient of such a gift. In this connection we can only overlook the unjustifiable remarks made by Buhler upon Udbhata. He says — The oldest text books on alankāra those of Bhāmaha¹ and Bhattanayaka, have been lost but a great number are still extant the earliest of which belong to the times of King Jayapīḍa 779-813 A. D. One of these the *Ālankarāśāstra* of Bhaṭṭa Udbhata I found together with a commentary

1 The text of Bhāmaha has now been discovered and we find it printed as an appendix to *Pratāpaudīyāśobhūṣaṇa*, a modern work on poetics, edited with copious notes and introduction by Rao Bahadur K. P. Trivedi, B. A., in the Bombay Sanskrit series, No. LXV.

of Pratihara Induraja in Jesalmir Of this Bhaṭṭodbhaṭa Kalhana says that he was Jayapīḍa's Sabhapati or Chief Pandit and that he was paid daily a lakh of Dinaraś It is to be regretted that the recipient of such munificent pay did not write a more extensive book and did not give us extracts from contemporaneous poets He has only composed a short treatise on Alankaraś or ornaments to be used in poetry and most egotistically takes his examples from his own work a Kumarasambhava It was not the fault of Udbhata if his works did not survive till the age of our modern researcher still less was it his fault if the researcher had remained blind to Induraja's statement that Udbhata had written a gloss on Bhamaha or even if after reading the statement had refused to admit the Gloss on Bhamaha as a book Udbhata Bhatta certainly does not deserve such a mention in a ridiculous tone if he did not dream in his time that his insertion of examples from contemporaneous poets would prove of great value to the researchers that were destined eleven hundred years later, to wield the fate of writers like him in their hands It was the practice of very many writers on poetics to give their own verses as illustrations Dandin Bhāmaha, Rudrata Jagannātha and many others have done the same more or less Nay the great Ālankarika Poets seemed even to think it a matter of pride to have been able to give examples of their own composition in illustration of the several items of poetics ¹

II WORKS OF UDBHATA

We know that Udbhata was the author of at least three works including the present one the other two works which are not available at present being (1) a commentary on Bhāmaha's work and (2) a poem named Kumarasambhava

1 See Jagannātha's Rasagangādhara—p 2

निर्माय वृत्तनसुदाहरणादुत्पन्न

काव्य मयात्र निहितं न परस्य किञ्चित्।

किं सेव्यते सुमनसा मनसापि गव

कृत्स्नरिकाजननशक्तिमता युगेण ॥

For this information we are indebted to Induraja who says in one place of his commentary विशेषोक्तिलक्षणेऽथ भामहविवरणे¹ भट्टोद्भटेन एकदेशशब्द एव यावयातो यथेहास्माभिर्निरूपित² and at another place अनेन ग्रन्थकृता स्वोपरचितकुमारसम्बेकदेशोत्र उदाहरणत्वेनोप यस्त³ ।

About Bhamahavivarana we do not know anything as far as our present knowledge goes. The numerous references to Udbhata occurring in various works on Alankara allude sometimes to such subjects as are not at all included in Kavyalankarasarasangraha. It is possible that they might be referring to the Gloss on Bhamaha or perhaps to some other great work on Alankara that Udbhata might have composed. Sometimes a very curious thing can be seen in some modern works passages discussing the opinions of कायप्रकाशकार and others are at times seriously quoted and fathered upon Udbhata. For example Rasagangadhara says—अत्राहुर्द्वयचार्या । येन नाप्राप्ते य आरभ्यते स तस्य बाधक इति यायेनालङ्कारा तरविषय एवारभ्यमाणालङ्कारा तर बाधते । न चास्य विविक्त कश्चिदस्ति विषयो यत्र सावकाशो नान्य बाधेत । न च

देव त्वमेव पातालमाशाना त्व निबन्धनम् ।

त्व चामरमरुद्भूमिरेनो लोकत्रयात्मक ॥

इत्यादिका यप्रमाशोक्तो विविक्तो विषय इति वाच्यम् । रूपरस्यैवान् स्फुटत्वात् । श्लेषोपस्थापितपातालाद्यर्थस्याभेदारोपमन्तरेण लोकत्रयात्मकस्य दुरुपपादत्वात् ।

तस्मादुपमादिप्रतिभोत्पत्तिहेतु श्लेष एव स्वाविषये सर्वत्रालङ्कार । इति⁴ Here Udbhata is described as passing opinion on काव्यप्रकाशकार's (मम्मट's) views⁵ Of course such quoted passages cannot be seriously considered. But the references of Ānandavardhana such as the one cited above in a foot note or of Ruyyaka such as इह हि तावद्भामहोद्भटप्रभृतयश्चिरतनालङ्कारकारा प्रतीयमानमर्थं वाच्योपस्कारकतया लङ्कारपक्षनिक्षिप्त मय ते⁵ or उद्भटादिभिस्तु गुणालङ्काराणां

1 It is not necessary to conclude that the name of the commentary itself was भामहविवरण भामहविवरण more probably means only a gloss on Bhāmaha's work

2 See page 14, l 21 of the text

3 See page 16 l 22 of the text

4 Rasagangādhara, pp 393-394

5 Alankārasarvasva, p 3

प्रायशः साम्यमेव सूचितम्¹ point to the fact that Udbhata was a standard author on *Alankara* and had written some *alankara* works besides the present one. For the subjects referred to in the above passages are foreign to this treatise.

The poem *Kumarasambhava* which was composed by Udbhata evidently contained the same theme that makes the story of the Kumara ambhava of Kalidasa. And probably this was the reason why it was altogether lost to Sanskrit Literature except the fragment that exists in the shape of the examples of *Kavyaṭāṅkarasaraśaṅgīraha*. Although it is no wonder that the *Kumarasambhava* of Udbhata could not hold out for long against the established eminence of the poem of the Prince of poets still his poetry is not of a low order and if its subject were not the same as that of Kalidasa's *Kumarasambhava* it would surely have held its own upto this time. The verses included in the present work as examples are 94 and they are probably one sarga of the whole poem as the thread of the narrative goes on fairly unbroken from beginning to end. But sometimes the natural order of verses seems to be changed. Thus the natural position of the 8th² verse seems to be after the 5th³. It is standing without a verb in its present position. The 33rd⁴ verse should have its natural place after the 31st⁵ for the 32nd⁶ verse contains the exclamation of the poet and not the thoughts of Siva as is required by the 33rd verse⁷. A little gap is also occasionally experienced between the meanings of two verses. But that is quite natural in a narrative specially composed to illustrate all figures in a settled order. Notwithstanding this there is a great beauty in the description and the style which makes it a great pleasure to read the poem even

1 *Alaṅkārasarvasva* p. 7

4 *Idem*, p. 33

2 See The text, p. 8

5 *Idem*, p. 30

3 *Idem*, p. 6

6 *Idem*, p. 32

7 *Idem*, p. 33. See appendix II for the verses given in the order in which they exist in the text.

more than once And one really cannot but regret the fate of such a beautiful poem condemned to rest in oblivion for no defect of its own

The substance of the story contained in these 94 verses is as follows —After [burning cupid] the God Siva passed his time leisurely in a valley of the Himalayas (Stanzas 1 2) But when the autumnal season (शरद्) appeared his mind again became perturbed by passion and he began to think about Parvati (St 3 31) Being thus agitated he came to Parvati in the guise of a celibate (बटु) (St 32 35) He saw Parvati performing hard penance and yet shining beautiful in that condition (St 37 44) While he was thus observing and musing on the beauty and lustre of Parvati he got intensely excited and was on the verge of committing a rash act (St 45 58) But he appeased himself in time and addressed Parvati thus — You are the daughter of the glorious Himalaya and yourself are beautiful beyond comparison (St 59 68) such hard penance is not proper for you and if you are performing it with the desire of getting a wooer it is quite needless (St 69 79) for on account of your beauty every youth is bound down to your feet as a slave रूपण ते युवा सर्व पादबद्धो हि किंरु Even God Vishnu will abandon Lakshmi and come down for your hand (St 80-91) Therefore abandon this ascetic life and have a home for yourself with any fortunate youth as your mate किं चात्र बहुनोक्तेन व्रज भतारमाप्नुहि । उद्वतमनासाय महानय किमासते ॥

III THE KĀVYĀLANKĀRA SĀRA SANGRAHA.

This work is a treatise on the figures of poetry belonging to word and sense In all 41 alankaras are accorded treatment and these 41 are divided into 6 groups Neither the groups nor the whole order of enumeration seem to follow any scientific principle The order of the alankaras and their grouping generally follow Bhamaha The definitions are also many a time borrowed sometimes completely and sometimes with a slight change from Bhamaha The definitions of विभावना, the

first variety of अतिशयोक्ति यथासत्य सहाक्ति ससदेह and अन वय are bodily taken from Bhamaha. The definitions of आक्षेप उत्प्रेक्षा अपहृति विरोध and अपस्तुतप्रशसा are accepted with some change. Half portions of the definitions of पर्यायोक्त and रसवत् are also taken from Bhamaha. But even so much borrowing cannot overshadow the original nature of Udbhata's work. His originality and acuteness are seen even in the slight alterations he makes in Bhamaha's originals¹. In the definitions which he has not taken from Bhamaha his genius is fully brought out for even Mammata has many times thought it fit to accept the ideas and structures created by Udbhata. Udbhata only accepts Bhamaha's version where he agrees with him and no one will find fault with him if he has done so instead of casting the same definition in words different from those of Bhamaha. If his own views are the same as those of Bhamaha on a particular alankāra a straight forward borrowing from such a great author as Bhamaha was perhaps better than composing the definition in his own words which was bound to be similar in meaning with that of the original. When the definition of Bhamaha does not fit in with his more advanced views he casts it aside and brings out his own definition which would even match with that of Mammata in accuracy.

The high ability and the independence of thought of Udbhata in the province of Alankāra is displayed in one more way. He is not at all a slavish follower of Bhamaha or any other old alankārika. He has rejected some alankāras that are treated by Bhamaha as he did not think it fit to treat them as separate alankāras. Thus he does not at all mention the alankāras यसक असमय (उपमाभेद) उपमारूपक and उत्प्रेक्षावयव which are defined and illustrated in Bhamaha's Kāvyaṭlankāra. On the other hand he adds some alankāras of his own to the established list of alankāras and they are invariably accepted after him by all writers on

1 For example, see the definition of अपस्तुतप्रशसा. By putting the single word प्रस्तुतायावयविनी he has excellently brought out the chief characteristic of the alankāra which was absent in Bhamaha's definition.

hetorics According to our knowledge Udbhata is the first writer to include पुनरुक्तवदाभास का यहेतु and काव्यदृष्टान्त in the generally accepted list of alankaras Not only in the work of Bhamaha but in those of Dandin Vamana and other old writers no trace is found of these figures The proper examples of दृष्टात and काव्यलिङ्ग were inserted under some other alankaras and the creation of such alankaras as काव्यलिङ्ग and दृष्टात especially of दृष्टात, did not occur to any one We are thus led to the conclusion that Udbhata first brought these alankaras into existence They were of course accepted and placed among important alankaras by later writers

IV UDBHATA'S POSITION IN ALANKĀRA LITERATURE

Rhetorics and poetics as a science was early developed in Kashmir and different stages in its development are illustrated clearly in the works of different authors Bhamaha was a Kasmiraka and he is the oldest extant author among them to write on Alankāra Soon after him among the extant writers comes Udbhata at the end of the eighth century and somewhere about this time must have appeared the author of च्वनिकारिका After him came the celebrated Ānandavardhana the author of Dhvanyāloka in the latter half of the ninth century Something like 80 years later, in the latter half of the tenth century was the time of our commentator Indurāja and slightly anterior to Indurāja must have lived Rudrata¹ the author of Kāvya alankara and Mukula

1 The only terminus *ad quem* to Rudrata's date was supposed to be the middle of the eleventh century as his commentator Namisādhū had written his comment in A. D. 1069 But we can now say with certainty that he appeared before Indurāja whose time we have settled to be about A. D. 970 We can also have a probable estimation of the terminus *a quo* of his date Indurāja now and then quotes him with out name And it is the habit of Indurāja to quote the recent authors of his time without name Also Dhvanyāloka does not contain a single

[K S S]

the author of *Abhidhavitṭimatika*. After Indurāja came Abhinavagupta the author of the gloss *Lochana* on *Dhvanyaloka* for he mentions his own date in some of his works which is the end of the 10th century A D. After this came Mahimabhatta Kshemendra Ruyyaka and finally Mammata. This list is we believe fairly complete as far as the important Kashmirian writers on *Alankāra* are concerned and if we add a few names such as Dandin Vamana Bhojaraja Hemachandra and Vagbhata (author of *Vagbhatatīlankāra*) we shall have completed a rough survey of all authors on poetics upto the time of Mammata.¹

The Kashmirian authors have been mentioned separately in the above list to shew the extent to which the Science of poetics or *Alankārasāstra* was early developed by the Kashmirakas. Not only was the development early and extensive but its direction and trend also seem to be different from the views and theories of *alankārikas* in the rest of India. If we compare the works of Dandin Vamana Bhoja and Vagbhata on the one hand with those

verse either taken as quotation or otherwise from Rudrata. This and the general treatment of the subject in the work which is of a modern type indicates that the work must have been composed a little after Anandavardhana and a little before Indurāja. Now the time of Anandavardhana is about A D 885-910. Therefore unless any contradictory evidence comes forth, we can place Rudrata in the interval between the two limits viz A D 900 and 970.

1 Keśavamisra of *Alankārasekhara*, Vagbhata of *Kavyānūsāsana* and some others have not been included in the above enumeration as they probably come after Mammata. They are probably non-Kashmirians. Even if they be Kashmirians they would not affect our conclusions in any way. Some say that Vamana of *Kavyatīlankārasāstra* was a Kashmirian, but we do not think so. At least it is quite certain that his views are not similar to those of Bhāmaha Udbhata and others who are accepted Kashmirians. We are not so much concerned with his actual place of living as we are with the trend of views that he displays in his work.

of Bhāmaha Udbhata and Ruṣyaka on the other there will be found many important and inherent diversities in these two groups Dandin and his followers give supreme prominence to Gunas which are ten according to them¹ or even more according to Bhoja Doshas or faults in their opinion are the opposites of Gunas And Riti or style is also admitted by them as an essential factor of poetry They admit the alankaras Hetu, Sukshma and Lesa All these peculiarities exist in the works of these authors irrespective of time and all these are scrupulously avoided by all Kashmirians even by the old author Bhamaha Bhamaha especially decies the distinctions between Vaidarbhi and Gaudi Ritis has only three Gunas very scantily treated and does not admit Hetu Sukshma and Lesa into his list of alankaras All other Kashmirian alanka

1 श्लेष प्रसाद समता माधुर्य सुकुमारता ।

अयम्यक्तिरुदारत्वमोज कातिसमाधय ॥

इतिवेदर्भमागस्य पाणा दशगुणा स्यूता ।-काव्यान्श १, ४१-४२

Vāmana has —पूर्वे (गुणा) निया । ३।१।३ Compare his well known stanza सुवर्तस्त्रिरूपमङ्ग काव्य स्वदत्ते सुदृगुण तदप्यतार । etc Vide also the whole of the 1st परिच्छेद of मोक्ष स सरस्वतामण्डाभरण which is devoted to Gunas and then विषयस and other दोषः See also the 3rd परिच्छेद of वा मट स का वाक्यान्श which treats of गुणः in the same manner as Dandin

2 Vāmana s सूत्र १।१ गीतरामा काव्यस्य । (१।२।२) is well known Dandin writes—

अस्तानक गिरा माग सुहृमभद परस्परम् ।

।न वदभर्गोर्हयो वर्ण्यते प्रस्फुटातरो॥ काव्यान्श १ ४

Bh ja has treated style in the beginning of the 2nd परिच्छेद of सरस्वतीकाभरण All his different names such as जाति गति राति वृत्ति etc can be included under style Vāgbhaṭa has treated रिति in काव्यान्शमा ४ १ १

3 Bhāmaha writes about Riti thus —

गोडीयमिदमेतत्तु । ममिति हि पृथक् ।

गतामृगतिर्यायान्ता ।।रयेयमभवसाम् ॥ -काव्यालकार १

Bhāmaha devotes only three verses to the three Gunas माधुर्य ओजस and प्रसाद while Dandin takes about 10 verses to describe them About ११ सूत्रम and १२ श्लोकः Bhāmaha says ।-हेतुश्च सूत्रमो लक्षा । तालापरतया मा । काव्यान्श

rikas follow the same path and even Ruyyaka of Alankāra sarvasva who has treated more than 80 alankaras has not thought fit to accept Hetu¹ and Lesa. This we think sufficiently establishes the diversity between the two schools one of Kasmīrakas and the other of Vaidarbhas (if we may so call it) of Dandin Bhoja and others². The epithets new and old would be quite inappropriate for these schools as developments of both the systems were going on on their own lines up to the time of Mammata.

It is needless to dilate upon the development and history of the Kashmirian and the Vaidarbha schools in Alankara Literature as it is not germane to our subject under discussion. Even without reference to the Kashmirian or non Kashmirian nature of his views one can clearly see from the contents of his work that Udbhaṭa was the lineal descendant of the thought system of Bhamaha on the one hand and the precursor of Mammata in many important points of principle and method on the other. In this way it can be shown—and we hope we have sufficiently shown it in our Notes—that he holds a very important position in the line of authors which began with Bhamaha and terminated with Mammata. As all these authors in the thought system promulgated by Bhamaha are Kashmirians we may very well call the school of thought which they formed the Kashmirian School of Alankarikas. Thus from the inherent nature of his work and not from any circumstantial evidence it can be ascertained that Udbhaṭa occupies an important place in the Kashmirian School.

We have already pointed out that Dandin Vaman Bhoja and others of their type differ as a class from the Kashmirian writers such as Bhāmaha Udbhaṭa Ruyyaka and Mammata. Many more minor yet important differences exist between the two groups which in our opinion go to prove the divergence between the Kashmirians and the

1 We must always bear in mind that the alankāra of Dandin and others is not the same as the काव्यलिङ्ग or काव्यहेतु of the Kashmirians.

2 The inherent diversity between these two schools is pointed out in our Notes in many places.

non Kashmirians. The whole matter is worth a detailed treatment but there is no occasion for it here¹

The whole Kashmirian school of *Ālankārikas* in itself seems to have undergone a great change and development. If we compare the work of *Bhāmaha* with that of *Mammata* we find that both have essentially different kinds of treatment of the science of poetics. Both the style and method have changed and the views have undergone a great revolution. The new school of thought which arose and spread only in Kashmir was started or promulgated by the author of *Dhvanīkarikas* who must have lived some time before *Ānandavardhana*. The special characteristic of this new school was the *Dhvanī* theory. The prominence of *Dhvanī* established with much force by *Dhvanīkāra* and *Ānandavardhana* was afterwards disputed or even altogether thrown over by some writers. Along with this discussion and the consequent development of ideas a reform was

1. If all that is said above is accepted, it would also remove the reasons by which some are put into puzzle about the mutual chronological relations of *Dandin* and *Bhāmaha*. In many places *Dandin* in his *Kāvyaadarśa* seems to criticise the views of *Bhāmaha* while *Bhāmaha* also decides in his work some opinions which are exactly the opinions held by *Dandin*. If we accept the view that both were criticising the tenets of the schools represented by each other and not of individuals all puzzle will be solved.

2. *Induājya* (and perhaps *Udbhata*) was probably one who disputed the supremacy of *Dhvanī*. He holds that *Dhvanī* is the beautifier of *Vāchya Artha* and is therefore to be included in *alankāras*. *Dhvanī*, therefore according to *Induājya* need not be recognised as the all important element in poetry. We are not certain that *Udbhata* knew the *वृत्ति* theory for we cannot settle whether *Dhvanīkāra* preceded or followed *Udbhata*. Considered independently his work contains no indication that he was aware of *वृत्ति* at all. *Induājya* of course interprets his silence on *वृत्ति* in a different way. He says that *Udbhata* "did not treat of *वृत्ति* because he thought it altogether included in the *alankāras* that he had treated of". Put evidently this is an attempt of fathering his own views about *वृत्ति* upon *Udbhata*.

going on in the notions about alankaras also¹ The somewhat loose descriptions of Bhamaha were replaced by accurate and scientific definitions and newer alankaras were brought into existence as more minute discernment prevailed Till up to the time of Mammata the alankaras came up to about seventy and even more and the tendency of Mammata is seen to diminish the number of alankāras already growing too unwieldy

We have unfortunately no means at present to know Udbhata's views about Dhvani theory But in the development of alankaras Udbhata's position is very clear He forms the necessary link between the position of Bhamaha and the position of Mammata While in some places Udbhata accepts verbatim the definitions of Bhāmaha in others he creates new ideas and builds up his own definitions upon them which have later become the basis of the treatment of Mammata The whole scientific treatment of Upama that is put forth by Udbhata is wholly taken up and assimilated by Mammata in his work Atī sayokti Utpreksha and many other alankaras have been treated by Udbhata in such a way as to prove a basis to the treatment of Ruyyaka and Mammata Of course Mammata does not take anything verbally from Udbhata or any other writer but his indebtedness to Udbhata can be seen in the above alankaras and others if the treatment and divisions of both are compared carefully with each other² The introduction of Kavyahetu and Dushtānta is an important feature of Udbhata's work and we have already adverted to it before

We have not the whole system of Udbhata's views before us as probably a small piece of his whole work

1 This development of alankāras was quite independent of the development going on in the theory of शक्ति Alankāras are only a department of the science of poetics but the question of शक्ति or 'no शक्ति' was the essence of the science

2 For a detailed comparison of Udbhata with Bhāmaha on the one hand and Mammata on the other see my Notes at the end of each book

has reached us. But he was no doubt a very important writer in the whole Kashmirian system of alankarika's. All authors including Ānandavardhana, Abhinavagupta, Ruyyaka and Mammata refer to him with great respect. He must have originated a school of thought that had some very peculiar tenets of its own. This is clear from the frequent references occurring in very many works as उद्भटादय औद्भटा उद्भटमतानुयायिन उद्भटप्रभृतय etc¹. As many of the peculiarities as could be gathered from the references made to them are given here —

(1) Udbhata and his followers considered that gunas and alankaras were essentially of the same nature both being the inherent beautifiers of poetry. The only difference that is made between gunas and alankaras is because they belong to different elements of poetry. The gunas belong both to word (शब्द) and sense (अर्थ) together while the alankaras belong either to शब्द (e.g. Anuprasa, Yamaka etc) or to अर्थ (e.g. Upama, Utprekshā etc) severally and not to both of them together. This is the only reason why gunas and alankaras should be distinguished from each other otherwise they are all the same.

(2) The alankaras Upamā, Utpreksha etc exist even when they are known by suggested sense as well as when they are expressed. Mammata and others hold that alankaras only belong to Vāchya or expressed sense, all suggestion if prominent is called Dhvani.

(3) If Slesha and some other alankara exist together importance is to be given to Slesha and the other alankara is to be considered subordinate.²

(4) The suggested sense is altogether included in the alankaras as it is only a beautifier of the Vāchya sense and

1 Such references occur in रसगङ्गाधर p. ४९१, ४७ ध्वन्यालोक p. १ अलङ्कार सवस्व p. १, ७ रत्नावली (a commentary on प्रतापरुद्रयशस्तुषण) p. २२, ४३७ and many others might be existing as we have not ransacked all commentaries and minor works for that purpose. Individual references to Udbhata exist almost in every work on alankāra that came after him.

2 Mammata has refuted this view. See K. P. Ullāsa, XIX, pp. 520-527.

such a beautifier is fit to be included in alankaras. Thus all Vyangya sense comes under पर्यायोक्त अप्रस्तुतप्रशंसा etc.¹

Indurāja has brought in these last two views in his commentary the first in his discussion on Slesha and the other at the end of the commentary

V THE COMMENTATOR INDURĀJA

Indurāja the author of the *Laghuvṛtti* is also an important personage in the history of Alankara Literature. He was connected with two other well known writers in the field of Alankara. As a pupil he was related to Mukula² the author of *Abhidhāvṛttimātrikā*. Mukula in the last *Karika* of his *Abhidhāvṛttimātrikā* mentions Kallata as the name of his father. Now Kalhana in his *Rajataranginī* mentions one Kallata as a सिद्ध पुरुष living in the reign of Avantivarman —

अनुग्रहाय लोकानां भूता श्रीकलटादयः ।

अवतिवमण काले सिद्धा भुवमवातरन् ॥

Rajataranginī—V 66

Avantivarman's reign lasted from A. D. 857 to 884. Assuming that this Kallata is the same as the father of Mukula we may fix upon the end of the 9th and the beginning of the 10th century as the date of Mukula. Hence Mukula's pupil Indurāja may fairly be assigned to a time little later than that of Mukula i. e. circa A. D. 950.

As a teacher (*upadhyāya*) Indurāja was connected with Abhinavagupta the commentator of *Dhvanyaloka*, as Abhinavagupta himself states in the beginning of his *Locana* —

1 It is needless to cite here all the references from which the above gist is drawn

2 Indurāja himself at the beginning of his *Laghuvṛtti* says —
विद्वद्भ्यामुकुलकान्धिम्य विविच्यते । प्रतीहरेन्दुराजेन कथ्यालङ्कारसंग्रहः ॥ At the end also he has a very beautiful verse on Mukula —

मीमांसासारमेधात्यदजलविधिपोस्तकमाणिक्यकोशात्
आहित्यभीष्टुरारेर्द्धमपुष्टममघो श्रीरिपादाञ्जल्यङ्गात् ।
अत्रा श्रीजन्मसिन्धोर्द्विजपरमुक्ताकीर्तिवद्व्याकृषाकाव्
कान्ध्याकङ्कमरारिर्द्धविद्वत्तिमवाकीर्ण श्रीपुराण ॥

भट्टेदुराजचरणाजकृताधिवासो
 हृद्यश्चतोमिनवगुप्तपदामिबोहम् ।
 यत्किंचिदप्यनुरणस्फुट्यामि का या
 लोक सुलोचनानिर्गोजनया जनस्य ॥

—Dhvanyalokaloचना P 1

In the body of his *Lochana* also he says in several places when quoting a verse of Induraja ययास्मदुपायायभट्टेदुराजस्य From this also we can arrive at the date of Indurāja for Abhinavagupta's date is known with certainty Abhinavagupta has affixed dates to some of his works one of them was composed he says in A D 991 and another in A D 1014 Thus we can safely assign Abhinavagupta to A D 980-1020 and consequently Induraja's time can be stated to be about A D 950-990

But how can we say that Induraja the author of the *Laghuvrittī* was the same as the Induraja the teacher of Abhinavagupta? There might have been two different personages of the name of Induraja The times of raising such objections have now passed¹ but still some corroborative evidence might be adduced for our conclusion

1 While the work is passing through the press we observe how ever that in his recently published essay on The History of Alankāra Literature prefixed as an Introduction to the Second Edition (1923) of his साहित्यतन्त्रम् Mr P V Kane expresses his opinion that though भट्टेदुराज and प्रतीतिरेन्दुराज were both of them well versed in Alankāra Śāstra and flourished almost about the same time they must be regarded as distinct The facts of the case do not it seems to us warrant such a conclusion We fail to see how the fact that Indurāja differed from the views of the author of *Dhvanyāloka* would prevent him from explaining that work to his pupil Even at this date we observe a staunch Vaiṣṇava follower of Dvaita Vedānta explaining to his pupil tenets of Advaita Vedānta which he personally does not approve of According to our old ideas the Achārya or preceptor is regarded as सर्वज्ञास्त्रपारगत and is expected to teach every thing that the pupil has a craving to learn Besides one must bear in mind that Abhinavagupta had more teachers, than one and when he only says अस्मदुरव अस्मदुपायाय etc without mentioning the name of the teacher it is quite possible that some teacher other than Indurāja might have been meant

(1) We have seen that Ānandavardhana lived about A. D. 900. Induraja quotes without name more than one verse of the authorship of Ānandavardhana.¹ It seems to be the habit of Induraja to give the name of a remote author. He always quotes without names from authors that were quite recent in his time. Verses of Rudrata and many other verses which we have not been able to trace up to any extant writer are quoted in a similar way without name. He quotes the names of Bhamaha, Vāmana, Dandin, Amaruka but not of Rudrata, Ānandavardhana and the like. This clearly shows that Ānandavardhana was a recent author when Induraja lived.

(2) Induraja, the teacher of Abhinavagupta, was also a poet and an alankarika and lived at the same time and in the same place as Induraja, the author of the *Laghuvṛtti*; therefore it is probable he may be identical with the author of the *Laghuvṛtti*.

Thus we think it is established that Indurāja lived about A. D. 940-990.

Abhinavagupta also tells us something about the parentage of Induraja. He has written a gloss on *Bhagavad gita* and at the end of it he tells us that Indurāja's father was Bhutiraja and his grandfather was Sauchuka of Kātyāyana gotra.

That is all that we can at present know or determine with any amount of certainty about Induraja. The rest is bound to be mere guess or at the most probable inferences from the fact available.

We can very readily believe that Induraja was a Kashmirika. His own work and his relations with other alankarikas before and after his time almost make it

1 One verse is सर्वकृष्णमक्षय—etc (Vide p. 88 of the text). This verse occurs on p. 101 of *ध्वयानन्द* where the author distinctly owns the verse as his own thus यदा यामिव । सर्वकृष्णमक्षय etc. Another verse is श्रवणव्यक्तिपरिरिति etc (Vide p. 87 of the text). This is also owned in *ध्वयानन्द* at p. 110 in a similar way.

certain that he lived in Kashmir. His own work shows that he had a very intimate acquaintance with all Kashmirian works on alankara and his views are nothing if they are not of a Kashmirian type. Yet we must solve the difficulty presented by the epithet Kaunkana which Induraja has himself appended to his name before we can call him a native of Kashmir. There may be three possible conjectures—

1 Kunkana (कुङ्कण) might be the name of his father or some remote ancestor so that Kaunkana may mean a son or descendent of Kunkana.

2 Kunkana or Konkana might be a town or a province somewhere in or near Kashmir and Induraja must be an inhabitant of that place.

3 Konkana must be the same province that is at present styled by the same name. Thus Konkana may mean the modern coastal districts of Kolaba and Ratnagiri south of Bombay.

If we accept Abhinavagupta's information and we cannot doubt it then we must reject the supposition that Kunkana was the name of Induraja's father. And it is extremely improbable that Induraja might be referring to any of his remote ancestors by the word Kaunkana. No geographical or other data are available that would support our second supposition. The third supposition that Konkana of modern times must be the country to which Induraja belonged seems also to be beyond all probability. A person native of the southwest coast of India intimately connected with several people of a province a thousand and more miles apart seems a quite impossible picture for those olden times.

But although we may be unwilling to believe that Induraja was a native and resident of the coastal districts called Konkana we may still suppose that his family had come from Konkana to be naturalised in Kashmir in bygone times. His case might be compared with that of the Konkanaस्था Brahmins of our times who

while still calling themselves Konkanasthas (१८ कौवणा) have left all traces of their connection with Konkan and have become naturalised residents of Maharashtra and other Indian provinces for several generations. That Induraja's forefathers might have migrated from Konkan to Kashmir is rendered probable by the available evidence that a general intercourse was kept up between these provinces in those times. The following verses in the poem of a Kashmirian poet (मङ्गल) contain the description of an ambassador named तेजकण्ठ despatched by अपरादित्य the king of Konkan to Kashmir in the 12th century —

वचोभिर्नुनुदे दत्तद्युतिश्रीखण्डपाण्डुभिः ।
 वादिना वाददर्पोष्मा येन शूरपारकाध्वसु ॥
 यः श्रामदपरादित्य इति द्वयप्रसिद्धये ।
 प्रजिघाय घनल्लाघ काश्मीरा-होङ्कणे (न्कुङ्कणे) चर ॥
 तेन श्रीतेजकण्ठेन etc

श्रीकण्ठचरित of मङ्गल 25 109 to 111

Thus Induraja although a Kashmirian to all intents and purposes might very well call himself a Kaunkana.

Induraja has also prefixed the epithet प्रतीहार to his name. It may mean the holder of a title of that name or the recipient of a freehold such as अग्रहार. It may even be connected with Pratiharas the particular syllables in the Sama hymns which the Pratihartri¹ has to sing. Induraja was perhaps a follower of the Sama Veda.

The verses which Abhinavagupta has quoted as belonging to Induraja and the two verses ascribed to Bhattendurāja in Kshemendra's Aukhitya vichara charohā and some other works are given in Appendix II.

VI THE LAGHUVṚTTI

The Laghuvṛtti of Indurāja is a very valuable and learned commentary. Its special elegances are

1 See Chhāndogyaopaniṣad, 2-9-6

(1) The peculiar and charming method of explaining the Karikas

(ii) The flowing argumentative and terse yet lucid style

Induraja's way of explaining Karikas is his speciality. He first takes one of the epithets in the Karika as the primary definition and begins to shew how all other epithets are necessary to have a complete definition of the alankara in question. For example see the *vṛtti* on the definitions of *Śliṣṭa*, *Utprekṣa*, *Sandeha* and *Sankara*.

Induraja's style is terse yet it is not at all difficult to an accustomed reader of Sanskrit commentaries. It is not elliptic as that of Mammata.

Udbhata's *Kavyālanekarasarasangraha* with the commentary of Induraja is a very valuable work. The accurate yet easy definitions of Udbhata, the learned disquisitions of Induraja upon them and the beautiful examples exactly fitting in with the bearing of the Karikas forms a combination at once very useful and engaging. The alankaras treated are few and prominent and there are no elaborate and minute divisions made of them as is the tendency of works on Alankara later than Mammata. The work would therefore be a very handy and useful manual to a modern student of Alankara who would perhaps equally dislike the cumbrous and unwieldy dissertations of modern writers on the one hand and the loose and primary treatment of very old authors on the other.

VII OTHER COMMENTARIES ON THE KĀVYĀ LANKĀRA SĀRA SANGRAHA

Udbhata himself was a commentator as we have seen above. He had written a gloss on Bhamaha's *Kavyālanākāra*. But his original and creative genius could not be satisfied with having commented upon others' views merely so he wrote the present work which has since become a

landmark in the development of the science of poetics. Judging from the tributes paid to him and from the references made to him and to his opinions by alankara writers we can say without the least fear of exaggeration that his influence on alankara literature was second to none till the time of Mammata's *Kavyapraśāsa*. It is true that owing to the great advance effected during the three centuries that intervened between them and owing to the absorbing genius of Mammata Udbhata's works were thrown rather into the background after Mammata's time. Yet as facts are being brought to light gradually the real state of things has begun to force itself upon us and we are becoming aware of the fame and popularity that our author once enjoyed. Commensurate with his fame and popularity the number of his commentators must have been large and from the facts that are now available we can assert that his work was commented upon by more than three exegetes at least.

As far as our knowledge goes the first commentator that Udbhata had was Induraja. It does not appear either from the contents of Induraja's *Laghuvṛtti* or from any external evidence that Udbhata had another commentator before Induraja. After Induraja we find that one राजानकतिलक is mentioned as having written an उद्भटविवेक or विचार. The commentary विमार्शना of जयरथ on Ruṣyaka's अलङ्कारसर्वस्व states in more than one place that राजानकतिलक wrote a gloss on Udbhata called उद्भटविवेक and that the सर्वस्वकार himself generally followed the views propounded in उद्भटविवेक (Vide *Kāvya-māla* edition of अलङ्कारसर्वस्व pp 115 205 etc.) Now Ruṣyaka composed his अलङ्कारसर्वस्व about A. D. 1150. And relying upon the facts which seem to prove that Ruṣyaka was the same person as Ruchaka who mentions राजनकतिलक as the name of his father we may place राजनकतिलक a little before A. D. 1150.

Of this उद्भटविवेक no MS has as yet been discovered. But another MS containing a commentary named उद्भटालङ्कार विवृति has been discovered at Kudaluri Mana in Malabar in A. D. 1919-20. A copy of it has been deposited in the Gov

ernment Oriental MSS Library Madras The text of Udbhata adopted by this commentator is the same as that of Induraja and from its contents the commentar, appears to be written after Induraja We can even assert that the commentator came after Mammata as he derives a great deal of matter directly from *नयनाददायी* Out of about 50 extra quotations that the commentator has taken to elucidate his points about 20 are drawn from *काव्यप्रकाश* and many times he almost verbally borrows passages from that great work In his treatment of *सद्वैयकर* he gives the illustration *नयनाददायी* दो given by Mammata in his *काव्य* and puts his argument on it thus —

नयनानन्ददाया दोर्विम्बमेतत्प्रसीदति ।

एते मुटयस्याव्यवसानात् किमतिशयोक्तिः । कमेतदिति मुखं निदिश्य इदुसमारोपणा
द्रूपकम् किं मुखेनैव यप्रतावेऽप्रतुतप्रशसा किं दापक किं तुल्ययोगिता किं
पदोपवर्णने विशेषणसाम्यात्समासोक्तिः किं मदनाद्दापकः काले वतत इति पयायोक्तमिति
वहलकारसदेहो भवति ।

The whole of this passage so closely resembles the corresponding passage in *काव्यप्रकाश* (p 760) and the few changes that are made appear to be so deliberate and mechanical that no one will deny that the passage is borrowed from *काव्यप्रकाश* Such adaptations exist throughout the whole of this commentary many of them are pointed out or quoted in extracts in our Notes

From this we can decide that the author of this *उद्भटालंकारविग्रति* came after Mammata although how long after we have at present no means to decide The writer mentions by name उद्भट भामह रुद्र and शमन but not मम्मट We are inclined to think that he must have lived shortly after मम्मट This *उद्भटालंकारविग्रति* is evidently a distinct work from *उद्भटाखेक* or *चिन्तार* of राजानकातल mentioned by जयरथ There is no mention of the author of the *विग्रति* in the MS

From the numerous references to previous interpretations of the *Karikas* of Udbhata that exist in the *द्वय* *शरानवृत्त* one is led to infer that several other commentaries must have existed before this *विग्रतिकार* In commenting upon पुनरुक्ताभासमभिन्नस्त्वबोद्धासिभिन्नरूपपदम् the *विग्रतिकार* refers

to five different views on the interpretation of this definition of the figure पुनरुक्तवदाभास His words are (1) इति केचिद्वाचचक्षिरे (2) समासे सत्या न विवक्षितेत्य ये (3) तस्मादेकस्मादनेकस्माद्यत्रेत्यपरे (4) भिन्नरूप यत्रेत्येके विवृण्वते (5) इति तुल्यकक्ष्यदृश (See our extract from the विग्रति in the notes on the definition of पुनरुक्तवदाभास p 2 l 7) None of these references point to anything contained in Induraja's Laghuvṛtti and we must conclude that there were several other exegetes who had tried their hand on Udbhata's famous work

॥ श्री. ॥

काव्यालंकारसंग्रहः

लघुवृत्तिसमेत ।

प्रथमो वर्गः ।

पुनरुक्तवदाभासं छेकानुप्रास एव च ।

अनुप्रासस्त्रिधा लाटानुप्रासो रूपक चतु ॥ १ ॥

उपमा दीपक चैव प्रतिवस्तूपमा तथा ।

इत्येत एवालकारा वाचा कैश्चिदुदाहृता ॥ २ ॥

१ यलक्ष्म्या हसितै सितैर्धवलित नर्मोक्तिलीलाजुष
शौरे स्फीतगभस्तिकौस्तुभरुचा यच्च क्वचित्पाटलम् ।
अन्यत्र च्छुरित यदम्बररुचा ह्रमप्रभादीप्रया
तद्वक्षोक्षतशक्रचापशबलव्योमाभमव्याज्जगत् ॥ १ ॥

महिषितवपुषि सुरद्विषि दार्शितभयमभयद द्युसन्नभ्य ।

१० नन्दितसुरेन्द्रवदितमङ्घ्रियुग गौरि तव वन्दे ॥ २ ॥

विद्वदग्रचान्मुकुलकादधिगम्य विविच्यते ।

प्रतीहारेन्दुराजेन काव्यालंकारसंग्रह ॥ ३ ॥

अत्रालकारा अष्टावुदिष्टा । तत्र चादौ चत्वार शब्दालकारा
निरूपिता । रूपकादीना तु चतुर्णामत्रार्थालंकारता । अत्रानुप्रासे
१५ रूपके यथाक्रम त्रिधेति चतुरिति वचन विप्रतिपत्तिनिशसार्थम् ।
मामहो हि ग्राम्योपनागरिकावृत्तिभेदेन द्विप्रकारमेवानुप्रास व्याख्यात
वान् । तथा रूपकस्य ये चत्वारो भेदा वक्ष्यन्ते तन्मध्यादाद्यमेव भेद-
द्वितय प्रादर्शयत् । अत एवाभिमतभेदोपदर्शनद्वारेणैवाविधविप्रतिपत्ति-

निरासार्थमुद्देशावस्थायामेवानुप्रासस्त्रिधेति रूपकचतुरिति चोक्तम् । रूपकचतुरित्यत्र रूपकत्वेन सहैकस्मिन्नर्थे वर्तमाना सत्ता रूपकभेदेष्वावर्तमाना प्रतीयते । अतः प्रतीयमाना यासौ रूपकत्वैकाग्र्यसमवेता सत्तात्मिका भवनक्रिया तदभ्यावृत्तावय-द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् (पा ५ ४ १८) इति ५ सुच्प्रत्ययः । रूपकचतुर्ष्वभेदेषु चतरो वारान्भेदात्मना भवतीत्यर्थः ।

तत्र पुनरुक्तवदाभासः प्रोच्यते ।

पुनरुक्ताभासमभिन्नवस्त्विवोद्भासिभिन्नरूपपदम् ।

- अभिन्नवस्तु यस्मिन्नुद्भासते तदभिन्नवस्तु । भिन्नरूपगोपकयोस्ते भिन्नरूपे । अभिन्नवस्त्विव अभिष्णमुद्भासते भिन्नरूपपदे १० यस्मिन्तदभिन्नवस्त्विवोद्भासिभिन्नरूपपदम् । एवमयं बहुव्रीहिद्वितयगर्भपञ्चपदो बहुव्रीहिः । तत्रैकं अभिन्नवस्त्विति बहुव्रीहिः । अपरस्तु भिन्नरूप इति । तद्वर्गश्चायं बहुव्रीहिरभिन्नवस्त्विवोद्भासिभिन्नरूपपदमिति । अनेन च यत्र भिन्नरूपे पदे एकार्थवदाभासेते तत्पुनरुक्ताभासकाव्यमलकाय निर्दिष्टम् । यद्यपि पुनरुक्तवदाभासमित्युद्देशो वति प्रयुक्तस्तथापि तस्येह १५ गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । उद्देशो त्वेवमनभिधानमभिधायैचिञ्च्यप्रदर्शनार्थम् । काचित्त्वलु गम्यमानार्थान्वयेन अभिधा प्रवर्तते काचित्त्वभिधीयमानार्थान्वयेन । तत्रोद्देशो वत्प्रभिधीयमानसादृश्यान्वयेन अभिधा उपदिशता । इह त्वर्थसामर्थ्यावसेयसादृश्यान्वयेन । तदेवमर्थसामर्थ्यावसेयेन वत्यर्थेनान्वितः पुनरुक्ताभासमत्र काव्यमलकार्यं निर्दिष्टम् । पुनरुक्तवदाभासमाने च पदे तस्यालंकारः । अत्रालंकार्यं यत्काव्यं तद्वर्गमेव पुनरुक्तवदाभासमानया पदयोरलंकारत्वमुक्तं न तु स्वतन्त्रतया । अलंकारचक्रमभिधानस्य पुनरुक्तवदाभासमानपदसमन्वयस्य अलंकारताभ्यापनम् । अलंकारस्य खल्वलंकारपरतन्त्रतया निरूपणे क्रियमाणे सुष्ठु स्वरूपनिरूपितं भवति स्वात्मन्यवस्थितस्य तस्यानलंकारत्वात् समुद्रकस्थित २५ हारकेयरपारिहायधिलंकारवत् । अतः पुनरुक्तवदाभासत्वस्यालंकाररतायापनाय काव्यपरतन्त्रतया निदेशो युक्त एव ।

तस्योदाहरणम् ।

तदाप्रभृति नि.सङ्गो नागकुञ्जरकृत्तिभृत् ।

शितिकण्ठः कालगलत्सतीशोकानलव्यथः ॥ *१ ॥

तदाप्रभृति सतीवियोगादारभ्य स देव शितिकण्ठो नि सङ्ग सन्
 ५ दिवसानतिवाहितवानिति वक्ष्यमाणे श्लोके वाक्याथपरिसमाप्ति । कृत्ति-
 श्रर्म । कालवशेन निवर्तमाना सतीवियोगजनितो य शोकवह्निस्तदुद्भवा
 पीडा यस्य स तथोक्त ।

अत्र नागकुञ्जरशब्दौ शितिकण्ठकालगलशब्दौ च पनरुक्तवत्
 आभासेते । तथाहि । नागकुञ्जरशब्दयोरुपक्रमावस्थाया गजगाचिस्त्वेन
 १० एकाथत्व प्रतिभाति । पदार्थान्वयपर्यालोचनया तु तद्वाध्यते । नागशब्द-
 खल्वत्र हस्तिवार्चा । कुञ्जरशब्दस्तु तत्प्रशसावगतिहेतु । एव शिति-
 कण्ठकालगलशब्दयोरपि बलीविशेषावच्छिन्नशरीरावयवभेदोपेताथाभिधा-
 यित्वात्पौनरुक्त्य सभाव्यमान कालगलदितितकारावधिपर्यालोचनया
 चापसार्यते । तनात्र पुनरुक्ताभासत्वम् ।

१५ नन छेकानुप्रासलक्षणादनन्तर पुनरुक्तवदाभासोदाहरण पठ्यत ।
 तत्कथ पनरुक्तवदाभासलक्षणव्याख्यानसमय एव तस्योपन्यास कृत ।
 उच्यते । उदाहरणप्रदर्शनमन्तरण लक्षणार्थस्य दुरधिगमत्वादिहैव
 तदुपन्यस्तमित्यदोष । एवमुत्तरत्रापि प्रमेयशय्यानुसारेण ग्रन्थपाठक्रमवि-
 पर्यासेन व्याख्याया नासूयितव्य पाठक्रमादार्थस्य क्रमस्य बलीयस्त्वात् ।

४ छेकानुप्रास ।

छेकानुप्रासस्तु द्वयोर्द्वयोः सुसदृशोक्तिरुतौ ॥ ३ ॥

द्वयोर्द्वयोरञ्जलसमुदाययो सुष्ठु सदृशो उच्चारणे क्रियमाणे सति
 छेकानुप्रासो भवति । तथाविधा हि समुदायास्तत्रालकारता प्रतिपद्यते ।
 २ द्वयोर्द्वयोरिति-स्वार्थे अवधार्यमाणे अनेकस्मिन्-इति द्विर्वचनम् । तत्र
 स्वार्थग्रहणेन वीप्साया निरस्तत्वाच्च यावन्तोत्र द्विका सभवति तेषा
 सर्वेषामेव सुसदृशत्व कार्य किं तर्हि कतिपयानामेव । वीप्सा हि

साकल्ये सति भवति । सा चात्र स्वार्थशब्देन निरस्ता । अवधार्यमाण
ग्रहणाच्च द्वयोर्द्वयोरेवात्र समुदाययोः सदृशत्वं न तु त्रयाणां त्रयाणा-
मिति द्रष्टव्यम् । अनेकस्मिन्निति वचनाच्च असकृदेवविधिरूपोपनिबन्धे
सति छेकानुप्रासता न तु सकृदिति मतं यम् । परस्परमेकरूपान्विता
५ रसाद्यभिव्यक्त्यनुगुणत्वेन लब्धोत्कर्षा वर्णास्तत्समुदाया वा शोभातिश-
यहेतुत्वेन काव्ये क्षिप्यमाणा अनुप्रासशब्देनान्वर्थेनाभिधीयन्ते । छेक
शब्देन कुलायाभिरतानां पक्षिणामभिधानम् । तदुक्तम्—छेकान्गृहेष्वभि-
रतानुशाति मृगपक्षिण — इति । तेषां च कुलायाभिरतत्वादन्त्येन
केनचिदनायास्यमानानामनेनानुप्रासेन सदृशी मधुरा वागुच्चरति ।
१० अतोयमनुप्रासश्चेकैर्यपदिश्यते छेकानुप्रास इति । अथवा छेका
विदग्धास्तद्वल्लभत्वादस्य छेकानुप्रासता ।

तस्योदाहरणम् ।

स देवो दिवसाब्धिन्ये तस्मिंश्चैलेन्द्रकन्दरे ।

गरिष्ठगोष्ठीप्रथमैः प्रमथैः पर्युपासितः ॥ *२ ॥

१५ कदरो गुहा । गरिष्ठा गुरुतमा । प्रियस्थिर०—(पा ६-४-१५७)
इतीष्टनि गुरुशब्दे गरादेशः । गोष्ठी विदग्धानामासनबन्धः । प्रथमे
प्रधानैः । प्रमथैर्गणैः । पर्युपासितः सेवितः ।

अत्र सदेवदिवसशब्दौ इन्द्रकन्दरशब्दौ गरिष्ठगोष्ठीशब्दौ प्रथम-
प्रमथशब्दौ परि-उपासशब्दौ च द्वौ द्वौ अञ्जलसमुदायौ सुसदृशावु-
२ च्चारितौ तेन छेकानुप्रासता । क्वचित्तु निन्ये तस्मिन्नित्यत्र निन्येन्य
स्मिन्निति पाठः । तदा चैतदप्युदाहरणेन्तर्भवतीति ।

अनुप्रासः । स च त्रिविधो वृत्तिसञ्ज्ञात् । यद्वक्ष्यति—(का सा
सं पृ ६ प २२)

सरूपव्यञ्जनन्यास तिसृष्वेतासु वृत्तिषु ।

१५ पृथक् पृथगनुप्रासमुशान्तिं कवयः सदा ॥ इति ।

अस्यार्थः । त्रिष्वेतेषु यथायोग्य रसाद्यभिव्यक्त्यनुगुणेषु वर्णव्य-
वहारेषु यः सरूपाणां व्यञ्जनानां पृथक्पृथगुपनिबन्धस्तमनुप्रासः कवयः

सदेच्छन्तीति । अतस्तास्तावद्वृत्तया रसाद्यभि यक्त्यनुगणवर्णव्यवहारा
त्मिका प्रथममभिधीयन्ते । ताश्च तिस्रः परुषोपनागरिकाग्राम्यत्वभेदात् ।

तत्र परुषा ।

शषाभ्या रेफसयोगैष्टवर्गेण च योजिता ।

५ परुषा नाम वृत्तिः स्यात् ह्रस्वद्वयैश्च सयुता ॥ ४ ॥

शकारषकारादियुक्तो वर्णव्यवहारः परुषारया वृत्तिः । रेफोप-
लक्षिता सयोगा क्रकादयो रेफसयोगा । टकारोपलक्षितो वर्गैष्टवर्ग-
टठडढणेति । अस्या च वृत्तौ योनुप्रासः स परुषानुप्रासः ।

तस्योदाहरणम् ।

१० तत्र तोयाशयाशेषव्याकोशितकुशेशया ।

चकाशे शालिकिशारूकपिशाशामुखा शरत् ॥ ३ ॥

तोयाशयेष्वशेषः साकल्येन व्याकोशितानि विकाशितानि कुशे-
शयानि पद्मानि यथा इति समासः । तथा शालीना धान्यानां किशा-
रूभिः शूके कपिशानि पिस्त्रराणि आशामुखानि दिग्वक्त्राणां यस्या-
१५मिति समासः । अयं च शकारस्य सारूप्येणोपनिबध्नात्परुषानुप्रासः ।

उपनागरिका ।

सरूपसंयोगयुता मूर्ध्नि वर्गान्त्ययोगिभिः ।

स्पर्शैर्युता च मन्यन्ते उपनागरिका बुधा ॥ ५ ॥

सरूपाणां वर्णानां ये सयोगा क्-प्-ञ्च इत्यादयस्तैर्युक्ता तथा
२० वर्गान्त्यैर्द-ञ् ण-न-मे ङ्-ञ्-ण्ट-त-म्प-इत्यादिरूपतया उपरि ये
युक्ता कादयो मकारान्ता स्पर्शस्तैर्युक्ता उपनागरिका वृत्तिः । एषा
खलु नागरिकया वेदगधीजुषा वनितया उपमीयते तत उपनागरिका ।
नागरिकया उपमिता उपनागरिकेति-अवाद्यः कुष्टाद्यर्थे तृतीयया-
(पा २-२ १८ सूत्रभाष्यस्य वार्तिकः) इति समासः । तस्यामुपनाग-
२५ रिकानुप्रासः ।

तस्योदाहरणं च ।

सान्द्रारविन्दवृन्दोत्थमकरन्दाम्बुविन्दुभिः ।

स्यन्दिभिः सुन्दरस्यन्द नन्दितेन्दिन्दिरा क्वचित् ॥ *४ ॥

अत्र दकारारय स्पर्शो नकारेणोपरिव्यवस्थितेन युक्त सारूप्ये-
णोपनिबद्ध । सान्द्रा घना अरविन्दवृन्दोत्था मकरन्दाम्बुविन्दव इति
५ सबन्ध । सुन्दरस्यन्द स्यन्दिभिरिति सामान्यभूतस्यस्यन्द सुन्दरस्यन्द-
मिति विशिष्टेन स्यन्देन विशेषितो-रैषां पुष्पाति-इतिवत् । सुन्दर
स्यन्दो यस्मिन्निति हि सामान्यभूते स्यन्दने अन्यपदार्थं सुन्दरताविशिष्ट
स्यन्दन वृत्तिपदार्थभूतम् । इन्दिन्दिरा भ्रमरा ।

ग्राम्या ।

१० शैषैर्वर्णैर्यथायोग कथिता कोमलारयया ।

ग्राम्या वृत्ति प्रशसन्ति काव्येष्वामृतबुद्धय ॥ ६ ॥

परुषोपनागरिकोपयुक्तवर्णाविशिष्टैर्वर्णैर्लंकारादिभिरुपनिबध्यमाना ग्रा-
म्या । तस्या एव चापर नामधेय कोमलेति । कोमलारयया कथितामिति
सबन्ध । तस्या चानुप्रासो ग्राम्यानुप्रासः ।

१५ तस्योदाहरणम् ।

केलिलोलालिमालानां कलैः कोलाहलैः क्वचित् ।

कुर्वती काननारूढश्रीनूपुररवभ्रमम् ॥ *५ ॥

केलिलोला क्रीडालम्पटा । कलैर्मधुरैः । भ्रमा आतिविपर्यय
प्रत्यय । अत्र लकारककाररफा सारूप्येणोपनिबद्धा ।

२० एवमेतास्तिस्रो वृत्तयो व्याख्याता । तासु च रसाद्यभिव्यक्त्यानु-
गुण्येन पृथक् पृथगनुप्रासो निबध्यते । तदाह-

सरूपव्यञ्जनन्यासं तिसृष्वेतासु वृत्तिषु ।

पृथक् पृथगनुप्रासमुशान्ति कवय सदा ॥ ७ ॥

अयं श्लोक सोदाहरणो वृत्तिस्वरूपनिरूपणप्रसङ्गेन व्याख्यात ।

लाटानुप्रास ।

स्वरूपार्थाविशेषेपि पुनरुक्ति फलान्तरात् ।

शब्दाना वा पदाना वा लाटानुप्रास इष्यते ॥ ८ ॥

स पदद्वितयस्थित्या द्वयोरेकस्य पूर्ववत् ।

५ तदन्यस्य स्वतन्त्रत्वाद्द्वयोर्वैकपदाश्रयात् ॥ ९ ॥

स्वतन्त्रपदरूपेण द्वयोर्वापि प्रयोगत ।

भिद्यतेनेकधा भेदै पादाभ्यासक्रमेण च ॥ १० ॥

शब्दानामनुपलभ्यमानसुप्तिडा तथा पदानामनुपलभ्यमानसुप्तिडा-
मुभयेषा च शब्दपदाना स्वरूपस्य वर्णात्मन अभिधेयस्थ च निरन्तर-
१० शब्दव्यापारगोचरीकृतस्य वाच्यस्थार्थस्याभेदेपि फलान्तरात्तात्पर्यभेदा
त्पुनरुक्ति सा लाटदेशनिवासिजनवल्लभत्वाल्लाटानुप्रासोभिधीयते ।

स च प्रथम तावत्त्रिप्रकार । द्वयो स्वतन्त्रयोर्द्वयो परतन्त्रयो
स्वतन्त्रपरतन्त्रयोश्च भावात् । तत्र यस्तावद्वयो स्वतन्त्रयो स द्विप्रकार
एकैकस्मिन्पदे पदसमुदायात्मके च पादे भावात् । तदुक्तम्—

११ स्वतन्त्रपदरूपेण द्वयोर्वापि प्रयोगत ।

भिद्यतेनेकधा भेदै पादाभ्यासक्रमेण च ॥ इति ।

अत्र हि स्वतन्त्रपदात्मकत्वेन द्वयो प्रयोगादेकैकपदाश्रया लाटानुप्रासो-
भिहित ।

तस्योदाहरणम् ।

१२ काशाः काशा इवोद्भांसि सरांसीव सरांसि च ।

चेतांस्याचिक्षिपुर्धूनां निम्नगा इव निम्नगाः ॥ *६ ॥

आचिक्षिपुर्पहृतवन्त । अत्र काशादय शब्दा अपरै काशा-
दिभि शब्दैरेकरूपा एकाभिधेयाश्च । तात्पर्यभेदेन तु तेषा पुनरुक्ति ।
तथाहि । अत्र एरुषा काशादिशब्दाना जातिभेदोपरक्तद्रव्यपरतया

प्रयोग । अपरेषा तु अनन्वयालंकारच्छायाया उपामानान्तरव्यावृत्ति-
परतया । अत्र च स्वातन्त्र्य पदानां काशादीनामुपलभ्यमानसुषिड-
रूपत्वात् । एकैकरूपतया च आवृत्तेरुपनिबन्ध ।

पदसमुदायात्मकस्य तु पादस्य स्वरूपार्थाविशेषे तात्पर्यभेदेन पन
५ रुक्तौ पादाभ्यासपरिपाठ्या स्वतन्त्रपदाश्रयो लाटानुप्रासो भवति ।
पादाभ्यासक्रमेण चेति क्रमग्रहणन सकृद्विस्त्रिंश्व पादाभ्यासे य भेदा
स्सभवन्ति तत्स्वीकारेण पादाभ्यासे लाटानुप्रासस्य प्रवृत्ति सूचिता ।

तस्योदाहरणम् ।

स्त्रियो महति भर्तृभ्य आगस्यपि न चुकुधुः ।

१० भर्तारोपि सति स्त्रीभ्य आगस्यपि न चुकुधुः ॥ *७ ॥

महत्यप्यागसीति सबन्ध । तथा सत्यप्यागसीति । भर्तृभ्य इति
स्त्रीभ्य इति च क्रधद्रुहेति (पा १ ४ ३७) सप्रदानता । अत्र एकत्र
पाद नायकगतापराधाविषयत्वेन स्त्रीकृतक क्रोधाभाव प्रतिपादित ।
। अपरत्र तु नायिकानां या भर्तृप्रणयातिक्रमात्मकोपराधस्ताद्विषया
१५ नायककर्तृक क्रोधाभावोभिहित । अतस्तात्पर्यभेद स्वरूपार्थाविशेषश्च ।
पदसमुदायात्मकस्य च पादस्याभ्यास ।

एवमय स्वतन्त्रपदाश्रयो लाटानुप्रासो द्विविधोभिहित — एकक
पदाश्रय पदसमुदायाश्रयश्च स्वतन्त्रपदाश्रयो लाटानुप्रास ।

द्वयोरनुपलभ्यमानसुषिडो परतन्त्रयो शब्दयोयो लाटानुप्रास-
२० स्तस्यापि द्वैविध्य पदाद्वितयाश्रयत्वे एकपदाधारत्वेन च । तदुक्तम्—
स पदाद्वितयस्थित्या द्वयोः — इति । सोनेकधा भेदैर्भिष्यते इति
सबन्ध । तथा द्वयोर्वैकपदाश्रयात्—इति ।

पूर्वस्योदाहरणम् ।

काचिदुत्फुल्लकमला कमलभ्रान्तपदपदा ।

सारसा लक्ष्मणारया पक्षिविशेषा । अत्र कमलषट्पदमुखरशब्दानां
स्वरूपार्थाभेदेपि तात्पर्यभेदेन पुनरुक्तिः पदाद्वितयाश्रयित्वं च । तात्पर्य-
भेदश्चात्र कमलषट्पदशब्दयोः कारकशक्तिभेदात् । तथाहि । पूर्वं कमल-
शब्दोत्र विकाशाक्रयाकर्तृत्वपरतयोपात्तः । उत्तरस्तु भ्रमणक्रियाकर्तृभूत-
५ षट्पदाधारत्वेन । तथा पूर्वं षट्पदशब्दो भ्रमणक्रिया प्रति कर्तृत्वेनोप-
वर्णितः । उत्तरस्तु क्राणक्रियासंबन्धित्वेन । मुखरशब्दौ तु विशेषणभूत-
शब्दत्वं भिन्नार्थनिष्ठतयावगमयतः । तथाहि । पूर्वेण मुखरशब्देन
शरन्निष्ठमौख्यमवगम्यते अपरेण तु सारसनिष्ठम् ।

एवमयं पदाद्वितयपरतन्त्रशब्दद्वयाश्रयो लाटानुप्रासोभिहितः । एक-
१० पदाश्रयशब्दद्वितयवर्ती तद्द्वयोर्वैकपदाश्रयात्—इत्युक्तः ।
तस्योदाहरणम् ।

जितान्यपुष्पकिञ्जल्ककिञ्जल्कश्रेणिशोभितम् ।

लेभेवतसता नारीमुखेन्दुष्वसितोत्पलम् ॥ *९ ॥

अत्र नारीमुखेन्दुष्विति युवतिवदनानां चन्द्रेणोपमितत्वादसितो-
१५ त्पलस्य शशकरूपता ध्वन्यते । किञ्जल्कशब्दयोश्चात्र स्वरूपार्थाभेद-
एकपदाश्रयत्वं तात्पर्यभेदश्च । एकस्य जीयमानतयोपादानात् । अप-
रस्य जयनक्रियाकर्तृभूता यासौ श्रेणिस्तत्संबन्धित्वेन ।

एवमयं परतन्त्रयोः शब्दयोर्लाटानुप्रासो द्विविधो निरूपितः । स्वतन्त्र-
परतन्त्रयोस्तु यत्र एकस्य शब्दस्य पदान्तरानुप्रवेशः अपरस्य तु स्वातन्त्र्येण
२० पदरूपतयावस्थानं तत्र भवति । तदुक्तम् एकस्य पूर्ववत्तदन्यस्य
स्वतन्त्रत्वात्—इति । एकस्य पूर्ववत्पदांतराश्रयेणावस्थानादित्यर्थः ।

तस्योदाहरणम् ।

पद्मिनी पद्मिनीगाढस्पृहयागत्य मानसात् ।

अन्तर्दन्तुरयामासुर्हंसा हसकुलालयात् ॥ *१० ॥

२५ मानसात्सरोविशेषात् । दन्तरयामासु महत्वाच्छुक्लत्वाच्च उन्नतदन्ता
इव चक्रुः । अत्र स्वरूपार्थाभेदेपि पद्मिनीशब्दयोर्हंसशब्दयोश्च

तात्पर्यभेदात्पुनरुक्ति । एकस्य पदान्तरानुप्रवेश अपरस्य च स्वतन्त्र-
त्वम् । तात्पर्यभेदस्तु एकस्य पद्मिनीशब्दस्य कर्मरूपत्वादपरस्य च
स्पृहाविषयप्रतिपादनार्थत्वात् । तथा एकस्य ह्रस्वशब्दस्य दन्तुरण-
क्रियाकर्तृभूतार्थाभिधायित्वादपरस्य तु कुलसंबन्धित्वात् ।

५ एवमय पञ्चविधो लाटानुप्रास प्रतिपादित । स्वतन्त्रपरतन्त्राणां तस्य
प्रत्येक द्विभेदत्वात् स्वतन्त्रपरतन्त्रयोश्च समुदितयोरेकप्रकारत्वात् ।

रूपकम् ।

श्रुत्या सबन्धविरहाद्यत्पदेन पदान्तरम् ।

गुणवृत्तिप्रधानेन युज्यते रूपक तु तत् ॥ *११ ॥

१ बन्धस्तस्य यत् श्रुत्या श्रुत्यर्थाभ्यां च तेन तत् ।

समस्तवस्तुविषयभेददेशविवर्ति च ॥ १२ ॥

समस्तवस्तुविषय मालारूपकमुच्यते ।

यद्वैकदेशवृत्ति स्यात्पररूपेण रूपणात् ॥ १३ ॥

पदान्तरस्य गुणवृत्तेरपरेण पदेन योगे भवति । नन्वेव सति नी-
१५ लमुत्पलमित्यत्रापि नीलशब्दस्य गुणवृत्तेरुत्पलशब्देन योगे रूपकता-
प्रसङ्ग इत्याशङ्क्योक्त श्रुत्या सबन्धविरहात्—इति । श्रुतिर्निरन्तरार्थ
निष्ठ शब्दव्यापार । तथा श्रुत्या अनुपपद्यमानपदान्तरसंबन्ध सब
पदान्तर गुणवृत्ति यत्रापरेण पदेन युज्यते तत्र रूपकता । यथा—

ज्योत्स्नाम्बुनेन्दुकुम्भेन ताराकुसुमशारितम् ।

२० क्रमशो रात्रिकन्याभिव्योमोद्यानमसिच्यत ॥ ११ ॥—इति ।

अत्राम्बुशब्दो निरन्तरार्थनिष्ठशब्दव्यापारगोचरीकृते उदकत्वे
वर्तमानो ज्योत्स्नाशब्देन सामानाधिकरण्य नानुभवति अम्बुत्वज्यो-
त्स्नात्वयोरेकार्थसमवायाभावात् । अतोम्बुगता शौकल्याह्लादकत्वप्रस-
रणशीलत्वादयो ये गुणास्तत्सदृशज्योत्स्नागतगुणवृत्ति सन्नम्बुशब्दो
२५ ज्यात्स्नाया वर्तते । तेनाम्बुशब्दस्य श्रुत्या निरन्तरार्थनिष्ठेन अभिधाय्या-
पारेण य पदान्तरेण ज्योत्स्नाशब्देन सबन्धस्तच्छून्यत्वाद्गुणवृत्तित्वात् ।

अतोत्र रूपकता । न चैव नीलमुत्पलमित्यादौ श्रुत्या सबन्धविरहाद्गुणवृत्ति-
त्व किं तर्हि स्वत एवेति न रूपकताप्रसङ्गः ।

ननु विरुद्धार्थाभिधायिनो समानाधिकरणयोः शब्दयोर्निरन्तरार्थ-
निष्ठेन अभिधाव्यापारण अनुपपद्यमानान्योन्यसमवयत्वाद्यद्येकस्य
५ लक्षणाया गुणवृत्तित्वमभिधीयते एव सति पर्यायेणात्र गुणवृत्तित्व-
प्राप्नोति नियमकरणाभावात् । ततश्च यथाम्बुशब्दस्य ज्योत्स्नाशब्दसा-
मानाधिकरण्याद्गुणवृत्तित्वमुक्तं तद्वज्ज्योत्स्नाशब्दस्यापि अम्बुशब्दसा-
मानाधिकरण्याद्गुणवृत्तित्वं कथं न स्यादित्याशङ्क्योक्तं प्रधानेन—इति ।
प्रधानार्थानुरोधेन उपसर्जनस्य लक्षणया गुणवृत्तित्वमुपपन्नं प्रधानवश-
१० वर्तित्वाद्गुणानामित्यभिप्रायः । अतश्च प्राकरणिकार्थाभिधायित्वात्प्रधाना-
र्थविषयो या ज्योत्स्नाशब्दस्तदनुरोधेन अम्बुशब्दस्य अप्राकरणिकार्थ-
त्वादप्रधानार्थस्य गुणवृत्तित्वमुपपन्नमिति न पर्यायेण ज्योत्स्नाम्बुशब्दयो-
रपरपरानुरोधेन गुणवृत्तित्वप्रसङ्गः ।

ननु च ज्योत्स्नाम्बुनेत्यत्र अम्बुन प्रधान्यं ज्योत्स्नायाश्च गुणभावः ।
१५ तथाहि । एतस्मिञ्छ्लोके तद्भावाध्यवसानेन सेकावच्छादितरूपतया
सेकात्मकत्वेन यासौ व्योम्नो व्याप्तिरसिच्यतेति प्रतिपादिता तथा
स्वसाधनभूतं यत्तदम्भोपेक्षितं तदत्र ज्योत्स्नया विशिष्यते ज्योत्स्नै-
वाम्ब्विति । यदत्र सेकसाधनत्वेनाम्बु अपेक्षितं तज्ज्योत्स्नैवेत्यर्थः ।
उक्तं च—

२० उपसर्जनोपमेयं कृत्वा तु समासमतयोरुभयोः ।

यच्च प्रयुज्यते तद्रूपकमन्यत्समासोक्तम् ॥ इति ।

एतयोरुभयोरिति । उपमानोपमेययोरित्यर्थः । तत्कथमिदमुक्तं
ज्योत्स्नापदस्य प्राधान्यात्तद्वशेनाम्बुशब्दस्य गुणवृत्तित्वं कल्प्यत इति ।
उच्यते । अत्र खलु द्वे अवस्थे विद्येते । एका तावत् ज्योत्स्नाया

२५ अम्बुकरणावस्था । अपरा तु अम्बुवमापादिताया ज्योत्स्नाया सेकस-
बन्धरूपा । तत्र यदा तावत् ज्योत्स्ना अम्बुरूपत्वमापद्यते तदा प्राकर-
णिकत्वात् ज्योत्स्ना प्रधानं अम्बु च तद्विपर्ययाद्गुणं तदानीं चाम्बु-

शब्दो ज्योत्स्नाशब्दानुरोधेनाम्बुगतशौक्यादिगुणसदृशगुणयोगालक्षण
या ज्योत्स्नाया वृत्तिमनुभवति । तदा च तस्य प्रधानार्थानुरोधाद्गुण
वृत्तित्वेन रूपकत्वमुक्तम् । यदा त्वसौ अम्बुशब्द आपादिताम्बुभावज्यो-
त्स्नाभिधायी सन् सेकाक्रियया समन्वयमापद्यमानो यदेतदत्र सेकासाध-
नत्वेनाम्बु उपयुज्यते तज्ज्योत्स्नैवेति ज्योत्स्नया विशिष्यते तदा तस्य
न रूपकावस्था । पूर्वावस्थायामेवानुभूतगुणवृत्तित्वात् । अतस्तस्यामव-
स्थायामसौ अतिशयोक्तिच्छाया भजते । पूर्वावस्थापेक्षया त्वेतद्रूपक-
मुक्तम् । प्रधानानुरोधेन तत्र गुणेषु वर्तमानत्वात् । रूपकत्व चात्राध्यरो-
प्यमाणगतेन रूपेण अध्यारोपविषयस्य वस्तुनो रूपवत् क्रियमाणत्वा-
१०. बन्ध्वर्थं द्रष्टव्यम् ।

अत्र चोपमानवर्तिनो ये गुणास्तत्सदृशगुणदर्शनादुपमेय उप-
मानगतयो श द्रूपयोरारोप । तत्र च त्रयो दर्शनभेदाः । केचिदत्र
शब्दारोपपूर्वकमर्थारोपं ब्रुवते अपरे त्वर्थारोपपूर्वकं शब्दारोपम् ।
अन्यैस्तु शब्दारोपार्थारोपयोर्यौगपद्यमभिधीयते । अयमेव च पक्षो युक्तः
१५ इव दृश्यते । तदाहुः —

शब्दोपचारात्तद्रूप रूपके कैश्चिदुच्यते ।

ताद्रूप्यारोपतश्चायै शब्दारोपोत्र कथ्यते ॥

उपमानगुणैस्तुल्यानुपमेयगतान् गुणान् ।

पश्यता तु सकृद्भाति तत्र तच्छब्दरूपता ॥ इति ।

२०. तत्रेति । उपमेय इत्यर्थः । तच्छब्दरूपतेति । उपमानशब्दारोप उपमान-
रूपारोपश्च

तस्य च रूपकस्य द्विप्रकारता । स्वकर्ण्डेन सकलरूपणाभिधा-
नादेक प्रकारः । तदुक्तम् बन्धस्तस्य यत श्रुत्या तेन तत्समस्त-
वस्तुविषयम्—इति । श्रुतिर्निरन्तरार्थनिष्ठोभिधा यापारः ।

२५ तस्योदाहरणम् ।

ज्योत्स्नाम्बुना (श्लो ११)—इत्याद्युक्तम् ।

शारितम् शबलितम् ।

अत्र हि सवेषामेव रूप्यत्वेनोपात्ताना ज्योत्स्नेन्दुतारारात्रिव्योम्ना
यथाक्रममम्बुकुम्भकुसुमकन्योद्यानानि रूपकत्वेन स्वकण्ठेनोपात्तानि
नत्वर्थाक्षिप्त कस्यचिद्रूपणम् । तेन श्रुत्यैवात्र रूपणा । अतः समस्तवस्तु-
५ विषयत्वम् । समग्राणि ह्यत्र रूप्यत्वेनाभिमतानि वस्तूनि स्वकण्ठेनो-
पात्तस्य रूपकस्य विषय । अयमसावक प्रकारः ।

यत्र तु किञ्चित्स्वकण्ठेन किञ्चिच्चार्थाद्रूपणं भवति तत्र श्रुत्यर्थाभ्यां
रूपणादपरः प्रकारो भवति । तत्र चैकदेशविवर्तित्वम् । एकदेशविशेषेण
स्वकण्ठोक्त्या वर्तनात् । तदुक्तम् यतश्च श्रुत्यर्थाभ्यां तस्य बन्धस्तेम
१० तदेकदेशविवर्ति च— इति ।

तस्योदाहरणम् ।

उत्पतद्भिः पतद्भिश्च पिच्छालीवालशालिभिः ।

राजहंसैरवीज्यन्त शरदैव सरोनृपाः ॥ *१२ ॥

पिच्छाल्य पक्षपङ्क्तयः । राजहंसा रक्तचञ्चुपादा हंसा । अवी-
१५ ज्यन्तेति । वीजिर्धातुष्वपठितोपि शिष्टप्रयोगान्मालि-खाचि क्लृबि-क्षपिव-
द्वातुतया द्रष्टव्यम् । अत्र द्वे रूपणे स्वकण्ठेनाभिहिते पिच्छालीवालशा-
लिभिरिति सरोनृपा इति च । तथाहि । एतत्र पिच्छाल्यो वालरूपत्वेन
रूपिता अपरत्र तु सरासि नृपरूपत्वेन । राजहंसानां चामररूपत्वेन
रूपणा अर्थाक्षिप्ता शरदश्च प्रकृताया नायिकात्वेन । शरत्त्रायिकया
२० कर्तृभूतया राजहंसचामरैः पिच्छालीवालशालिभिः सरोनृपा वीज्यन्ते
स्मेति ह्यत्र वाक्यार्थः ।

एवमेतौ रूपकस्य समस्तविषयैकदेशविवर्तिलक्षणौ द्वौ प्रकारावुक्तौ ।

यदि वा मालारूपकस्य समस्तवस्तुविषयता । तत्र ह्येकस्मिन् रूप्ये
समुच्चयेन अस्यन्ते क्षिप्यन्ते बहूनि रूपकाणि । तदुक्तम् समस्त
२५ वस्तुविषय मालारूपकमुच्यते । यद्वेति प्रकारान्तरोपक्षेपार्थः ।

तस्योदाहरणम् ।

वनान्तदेवतावेण्यः पाथस्त्रीकालशृङ्खलाः ।

मारप्रवीरासिलता भृङ्गमालाश्चकाशिरे ॥ *१३ ॥

वनातो वनैकदेश । वेण्य केशपाशा । कालशृङ्खला अन्तर-
प्रयुक्ता आकर्षणशृङ्खला । मारप्रवीरा मन्मथसबन्धिनो भटा ।

५ अत्र भृङ्गमालानामेव केवलानां रूप्यत्वेनोपात्तानां तिस्रो रूपणा
कृता वनान्तदेवतावेण्य इत्येवमादिना । तेनात्र समस्तवस्तुविषयता एक-
स्मिन् रूप्ये समुच्चयेन बहूनां रूपणानां क्षिप्तत्वात् ।

एकदेविवति तु पररूपेण रूपणाद्भवति । तदुक्तम् एकदेशवृत्ति
स्यात्पररूपेण रूपणात्-इति ।

१० तस्योदाहरणम् ।

आसारधाराविशिखैर्नभोभागप्रभासिभिः ।

प्रसाध्यते स्म धवलैराशाराज्य बलाहकैः ॥ *१४ ॥

आसारो वेगवद्वर्षम् । विशिखा शराः । अत्र प्रसाध्यते इत्ययं शब्द
श्लेषच्छायायां द्वयोरथोर्वर्तते भूषणे उपाजने च । तत्र भूषणं प्रकृतम् ।
१५ शरत्समयो ह्यत्र प्रस्तुतः । तत्र च शुक्लैर्बलाहकैर्दिशो भूष्यन्ते । यदु-
पार्जनं तदप्रकृतत्वादेव परमन्यत् । तस्य च परस्याप्रकृतस्य उपार्जनस्य
यत्तद्रूप कारककदम्बकं येन तद्रूपवत् क्रियते नृपाविशिखराज्य-
सङ्ग्रामभूम्यात्मकं तेनात्र यथाक्रमं बलाहकासारधारादिङ्गनभोभागानां
रूप्यत्वेनाभिमतानां रूपणा विहिता । तेनात्रैकदेशवृत्तित्वम् । एकदेशवृत्ति-
२० त्यत्र हि एकदा अन्यदा ईशं प्रभविष्णुर्योसौ वाक्यार्थस्तद्वृत्तित्वं रूपक-
स्याभिमतम् । विशेषोक्तिरक्षणे च भामहविवरणे भङ्गोद्भटेन एक-
देशशब्द एव चारयातो यथेहास्माभिनिरूपितः । तत्र विशेषोक्तिरक्षणम्-

एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंस्तुतिः ।

विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिर्मता यथा ॥ इति ।

२५ तेनात्र विशेषोक्तिरक्षणवदेकदेशशब्देन अन्यदा प्रभविष्णुर्वाक्याथ

उच्यते । अन्यत्र च अन्यदा प्रभविष्णूपार्जन अप्रकृत हि तत् श्लेष
शेनात्र नीतम् । तेनात्रैकदेशकृत्ता ।

दीपकम् ।

आदिमध्यान्तविषया प्राधान्येतरयोगिन ।

५ अन्तर्गतोपमा धर्मा यत्र तदीपकं विदुः ॥ १४ ॥

यत्र अन्तर्गतोर्थसामर्थ्यावसेयत्वादुपमानोपमेयभावो येषां तथावि-
धानां धर्माणामुपनिबन्धस्तत्र काव्यं दीपकं भवति तथाविधकाव्यवि-
षयत्वाच्चदीपकस्य । तत्काव्यं दीपकमित्युपचारात्सामानाधिकरण्यम् ।
अत्र च धर्माणामेकवारमुपनिबन्धो द्रष्टव्यः । असकृदुपादाने हि तेषां
१० प्रतिवस्तुपमा वक्ष्यति । अत एव च एकदेशवर्तिनामपि तेषां धर्माणां
यौ द्वौ उपमानोपमेयभावेन अवस्थितौ वाक्यार्थौ बहवो वा तथा-
विधास्तदुदीपनहेतुत्वादीपकता । यावच्च तेषां धर्माणामुपमानोपमेयभाव-
समन्वयेनात्रोपनिबन्धस्तावद्वलात्प्राधान्येतरयोगित्वमापतति उपमेयस्य
प्राकरणीकतया प्राधान्यादुपमानस्य च तादर्थ्येन गुणभावात् । एव च
१५ प्राधान्येतरयोगिन इत्ययमत्रानुवादः प्राप्तार्थत्वात् । प्राधान्यं च इतरच्चा-
प्राधान्यं ताभ्यां योगः सबन्धो विद्यते येषां ते तथोक्ताः । अस्य च
दीपकस्य त्रैविध्यं तेषां धर्माणां आदिमध्यान्तवाक्यविषयत्वेन उपनि-
बन्धात् । तदुक्तम् आदिमध्यान्तविषया -इति ।

तत्रादिदीपकस्योदाहरणम् ।

२० सजहार शरत्कालः कदम्बकुसुमश्रियः ।

प्रेयोवियोगिनीनां च निःशेषसुखसपदः ॥ *१५ ॥

अत्र सहरणात्मा धर्मः कदम्बकुसुमशोभाकर्मकत्वेन विरहिणी-
सुखसपत्कर्मकत्वेन च उपनिबध्यमानोन्तर्गतोपमा शरत्समयस्योपवर्ण्य-
मानतया कदम्बकुसुमश्रीसहारस्य प्राकरणीकार्थनिष्ठत्वाद्विरहिणीसुख-
२५ सपत्सहारस्य चाप्राकरणीकार्थविषयत्वात् । तेनात्रान्तर्गतोपमत्वम् यथा
प्रेयोवियोगिनीनां निःशेषा सुखसपदः सजहार तथा कदम्बकुसुमश्रियो-

पीति । शरत्कालशब्दस्य चात्र शरत्समय श्लेषच्छाययान्तकानुरजितो वाच्य सहारस्यान्तकर्मत्वात् । अत्र च प्रथम एव वाक्ये सजहारेत्यस्योपनिबद्धस्य द्वितीयवाक्ये अनुषङ्गच्छायया उपजी यमान-त्वादादिदीपकत्वम् ।

५ मध्यदीपकस्योदाहरणम् ।

विदेशवसतिर्यातपतिकाजनदर्शनम् ।

दुःखाय केवलमभूच्छरच्चासौ प्रवासिनाम् ॥ *१६ ॥

यातपतिका प्रोषितभर्तृका । शरद् प्राकरणिकत्वाद्विदेशवसति-यातपतिकाजनदर्शनयोश्चाप्राकरणिकत्वाद्वात्रान्तर्गतोपमता । अत्र च १० यातपतिकाजनदर्शनं तु खाय केवलमभादिति मध्यमे वाक्ये प्रवासि दुःखैकहेतुत्वलक्षणो धर्म उपात्त सन्नायन्ताभ्या वाक्याभ्या पूर्ववदुपजीव्यते तेन मध्यदीपकता ।

अन्तदीपकस्योदाहरणम् ।

तदानीं स्फीतलावण्यचन्द्रिकाभरनिर्भरः ।

१५ कान्ताननेन्दुरिन्दुश्च रस्य नानन्दकोभवत् ॥ *१७ ॥

तदानीं शरत्समये । अत्र इ दु प्राकरणिक शरत्समयस्य उपवर्ण्यमानत्वात् । कान्ताननेन्दुस्त्वप्राकरणिक । अन्ते च सर्वसुखहेतुत्वमुपनिबद्ध सत्पूर्वत्र उपजीव्यते । तेनात्रातदीपकता ।

एवमेतदीपक लक्षितमुदाहृतं च ।

२० ननु उपमाया उपमा दीपक च-इति पूर्वमुद्दिष्टत्वाद्यथोद्देशलक्षणमिति न्यायात्तस्या एव पूर्वं लक्षणं कर्तव्यं पश्चात्तु दीपकस्य तत्कथमादौ दीपक लक्षितमिति यक्तव्यम् । उच्यते । अनेन ग्रन्थकृता स्वोपरचित-कुमारसम्भवैकदेशोत्र उदाहरणत्वेनोपन्यस्त । तत्र पूर्वं दीपकस्योदाहरणानि । तदनुसधानाविच्छेदायात्र उद्देशक्रम परित्यक्त । उद्देशस्तु २५ तथा न कृतो वृत्तभङ्गमयात् । एवमुत्तरत्रापि लक्षणेषूद्देशक्रमानुसारेण समाधिर्वाच्य ।

उपमा ।

यच्चेतोहारि साधर्म्यमुपमानोपमेययो ।

मिथो विभिन्नकालादिशब्दयोरुपमा तु तत् ॥ १५ ॥

यथेवशब्दयोगेन सा श्रुत्यान्वयमर्हति ।

५ सद्दशादिपदाश्लेषादन्यथेत्युदिता द्विधा ॥ १६ ॥

सक्षेपाभिहिताप्येषा साम्यवाचकविच्युते ।

साम्योपमेयतद्वाचिवियोगाच्च निबध्यते ॥ १७ ॥

उपमानोपमेयोक्तौ साम्यतद्वाचिविच्यवात् ।

कचित्समासे तद्वाचिविरहेण कचिच्च सा ॥ १८ ॥

१० तथोपमानादाचारे क्यच्प्रत्ययबलोक्तिः ।

कचित्सा कर्तुराचारे क्यडा सा च क्किपा कचित् ॥ १९ ॥

उपमाने कर्मणि वा कर्तरि वा यो णमुल्कषादिगत ।

तद्वाच्या सा वतिना च कर्मसामान्यवचनेन ॥ २० ॥

षष्ठीसप्तम्यन्ताच्च यो वतिर्नामतस्तदभिधेया ।

१५ कल्पप्प्रभृतिभिरन्यैश्चतद्वितै सा निबध्यते कविभिः ॥ २१ ॥

सादृश्यसबन्धित्वेनोपादीयते यत्प्राकरणिक तदुपमेयम् । न खलु

प्राकरणिकस्यापि सादृश्यसबन्धित्वेन अनुपादीयमानस्योपमेयता । यथा

राज्ञ पुरुषमानयत्यत्र पुरुषस्य । परुषोह्यत्र आनीयमानत्वेन चाक्ष-

मानत्वात्सत्यपि प्राकरणिकत्वे सादृश्यसबन्धित्वेनानुपादीयमानत्वा-

२० न्नोपमेय । सत्यपि च सादृश्यसबन्धित्वेनोपादाने यस्य प्राकरणिकत्वं

नास्ति तस्योपमानत्व न तूपमेयत्वमिति प्राकरणिकमित्युक्तम् । तदेव

सादृश्यसबन्धित्वेनोपादीयमान यत्प्राकरणिक तदुपमेयम् । तद्व्युपमा-

नेन सादृश्यप्रतिपादनद्वारेण समीपे क्षिप्यते तस्मादुपमेयम् । अप्राकर-

णिक तु तथाविधमेवोपमानम् । तयोरुपमानोपमेययो यत्साधर्म्यं

२५ समानो धर्मस्तेन धर्मेण सबन्धो य सा उपमानोपमेययो सादृश्यद्वारेण

सामीप्यपरिच्छेदहेतुत्वादुपमा । तस्याश्चालकाराधिकाराच्चेताहारित्व
 लब्धमेव काव्यशोभावहाना धर्माणा गुणव्यतिरिक्तत्वे सत्यलकारत्वात् ।
 गुणा खलु का यशोभाहेतवो धर्मा । ते च माधुर्यौज प्रसादलक्षणा ।
 येषां तु गुणोपजनितशोभे का य शोभातिशयहेतुत्व तेलकारा ।
 यदवोचद्ब्रह्मवामन.—काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणास्त-
 दतिशयहेतवस्त्वलकाराः—इति । तेनालकारत्वादेवोपमायाश्चेतोहा-
 रित्व लब्धम् । अतश्चेतोहारीत्यनुवाद प्राप्तार्थत्वात् । उपमानोपमेय
 भावश्च नात्यन्त साधर्म्येण उपादाने सति भवति गौरिवाय गौरिति । अत
 उक्त मिथोविभक्तकालादिशब्दयोरिति । कालादयोत्र श दप्रवृत्ति-
 निमित्तभूता विवक्षिता । केषाचित्खलु रा दाना स्वाये प्रवर्तमानाना
 काल प्रवृत्तिनिमित्त यथा वसन्तादीनाम् । केषाचित्तु दिक् यथा
 प्राच्यादीनाम् । केषाचिज्जातिर्यथा गवादीनाम् । शुक्लप्रभृतीनां तु
 गुण । गच्छत्यादीनां क्रिया । राजपुरुषादीनां स्वस्वामिभावादि
 सबन्ध । एवमन्यदप्यनुसर्तव्यम् । मिथ परस्पर विभिन्ना कालादय
 प्रवृत्तिनिमित्तभूता यथो शब्दयोस्तथाविधौ श दौ वाचकौ ययोरुप-
 मानोपमेययोरिति बहुव्रीहिर्गमो बहुव्रीहि । गौरिवाय गौरित्यभिधाने
 न प्रवृत्तिनिमित्तभेद गोत्वस्यैवैकस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । तेनैवविध
 उपमानोपमेयभावो न भवति । उपमा तु तत्—इत्यत्र वाक्ये तुशब्दो
 ऽकारान्तरे व्यतिरेके उपमा पुनरेवप्रकारेत्यर्थः ।

एषा चोपमा द्विधा । पूर्णा लुप्ता च । पूर्णा यत्र चतुष्टयमुपादीयते-
 उपमानमुपमेय तयोश्च साधारणो धर्मः सौन्दर्यादिरुपमानोपमेय-
 तावस्य द्योतक इवादि । सा च पूर्णा त्रिविधा वाक्यसमासतद्धिताव-
 यत्वात् । तत्र वाक्यावसेयाया श्रौतत्वार्थत्वभेदे द्वैविध्यम् । अव्य-
 तावसेया श्रौती । अव्यय हि लुप्तविभक्तिकत्वेन उपमानोपमेययो-
 र्कतरत्राप्यविश्रान्तत्वादुभयोरप्युपमानोपमेययोरुपमिति क्रियाविषयतया
 आयोग कर्मकरणभावात्मक सबन्धमवद्योतयति । अतस्तत्र श्रौती
 पमा । तदुक्त—यथेवशब्दयोगेन श्रुत्यान्वयमर्हति—इति । यथे-

वशादौ चात्रोपलक्षणम् । अ यथान्तरादपि वाशब्दादेस्तेन रूपेणोप-
मानोपमेयभावस्यावगते । यथा—

ता जानीया परिमितकथा जीवित मे द्वितीय
दूरे भूत मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।

५ गाढोत्कण्ठा गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बाला
जाता मन्ये शिशिरमथिता पद्मिनी दान्यरूपाम् ॥

तत्र यथाशब्दयोगे तस्या उदाहरणम् ।

क्षण कामज्वरोत्थित्यै भूयः सतापवृद्धये ।

वियोगिनामभूचान्द्री चन्द्रिका चन्दन यथा ॥ * १८ ॥

१० अत्र चान्द्री चन्द्रिका उपमेया । चन्दनमुपमानम् । कामज्वरोत्थि-
तिहेतुत्व सतापवृद्धिनिबन्धनत्व चानवस्थित साधारणो धम । यथाश-
ब्दश्चाव्ययत्वेन लुप्तविभक्तिकत्वादुपमानोपमेययोरेकतरस्मिन्नप्यविश्रान्त
श्रौतेन रूपेणोभयाधारमपमानोपमेयभावमवद्योतयति । तेनेय सपूर्णा
श्रौती च ।

१५ एवमिवश दयोगेऽप्युदाहरण योज्यम् ।

नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।

तरुण्य इव भाति स्म चक्रवाकैः स्तम्भैरिव ॥ * १९ ॥

एवमियमप्ययोपदर्शिता श्रौती सपूर्णा वाक्योपमोक्ता ।

या तूपमा सदृशादिभि पदै श्लिष्टा तस्या न श्रौतेन रूपेण उभया-
२० नुयायितया उपमानोपमेयभावोवगम्यते अपित्वर्थात् । सदृशादीना
पदानामुपमानोपमेययोरेकतरत्रैविश्रान्तेरन्यत्र च तद्वत्सादृश्यपर्यालो-
चनया तत्सम्बन्धित्वावगते । तेनासौ आर्थी । तदुक्त—सदृशादिपदा
श्लेषादन्यथा—इति । अन्यथेति । अश्रौतेन रूपेणेत्यर्थः ।

तस्या उदाहरणम् ।

२५ प्रबोधाद्धवल रात्रौ किञ्जल्कालीनषट्पदम् ।

पूर्णेन्दुबिम्बप्रतिममासत्कुमुदकाननम् ॥ * २० ॥

- अत्र कुमुदकानन विकसित किञ्जल्कालीनषट्पदत्वविशिष्टमुपमेयम् ।
 पूर्णेन्दुबिम्बमुपमानम् । धवलत्व साधारणो धर्म । प्रतिमाशब्द उपमानो
 पमेयभावावगतिहेतु । स च उपमाने विश्रा त । तथा हि । पूर्णेन्दुबिम्ब
 प्रतिमा प्रतिबिम्ब सदृशमस्येति बहुव्रीहिरत्र क्रियते तेन प्रमिताशब्द
 ५ उपमाने विश्रान्त । तेन च उपमाने विश्रातेनापि अर्थादुपमेयस्य
 सादृश्यमवगम्यते सादृश्यस्योभयाधिष्ठानत्वात् । यदापि च पूर्णे दुबिम्बेन
 प्रतिममिति तृतीयातत्पुरुषस्तदाप्युपमेये स्वकण्ठेनाभिहित सादृश्यम् ।
 उपमाने च तस्यार्थात्प्रतिप्रति । अतो बहुव्रीहौ उपमानगतसादृश्यप
 र्यालोचनया उपमेयस्योपमेयत्वमवगम्यते । तत्पुरुषे तु उपमेयवर्तिसादृ
 १० श्यविचारेण उपमानस्योपमानत्वावगतिरित्यार्थोऽपमानोपमेयभाव ।

- अत्र च उपमेयवर्तिकिञ्जल्कालीनषट्पदत्वाभिधानसामर्थ्यादपरमपि
 साधर्म्यमनभिहितमसितोदरत्वलक्षणमाक्षिप्तम् । यथा पूर्णेन्दुबिम्ब शश-
 लाञ्छनत्वादसितोदरमेव कुमुदकाननमपि किञ्जल्कालीनषट्पदत्वादिति ।
 अतोसितोदरत्वलक्षण धर्ममपेक्ष्य लुप्तैकदेशत्वाच्छुभापीयमुपमा ।
 १५ नेत्रैरिवोत्पलैरित्यादौ तु यद्यपि नेत्रोत्पलादीना समानधर्मा दीर्घत्व
 नीलत्वादय स्वशब्देन नोपात्तास्तथापि भा तीत्यभिधीयमानार्थे तेषामनु
 प्रवेशात्सपूर्णत्वमेवोपमाया चतुष्टयोपलम्भात् । नेत्रादीनि ह्यत्र उप-
 मानानि । उत्पलादीन्युपमेयानि । भान दीर्घत्वनीलत्वादिविशेषणपर्यन्त
 साधारणो धर्म । इवशब्दश्च उपमानोपमेयभावावगतिहेतु । तेनेयमुपमा
 २१ सपूर्णैव । प्रबोधाद्धवलमितीय त्वसितोदरत्वापेक्षया लुप्तत्वेनाप्युक्ता ।
 समासोपमा चैषा पूर्णेन्दुबिम्बप्रतिममिति समासस्य विहितत्वात् ।
 यदात्वत्र वाक्योपमा विवक्षिता भवति तदैतदेवोदाहरणम् । तदु-
 दाहरणार्थत्वेन—

अखण्डेनेन्दुना तुल्यमासीत्कुमुदकाननम् ॥ * २१ ॥

- २५ इत्येव परिणमयितव्यम् ।

एवमेषा सपूर्णा वाक्यावगम्या द्विविधोपमा प्रतिपादिता श्रौती आर्थी
 च । समासावगम्या त्वार्थत्वेन एकप्रकारैवोक्ता ।

या तु तद्वितावसेया संपूर्णा तस्या अपि द्वैविध्यं श्रौतत्वार्थत्वभेदेन । तत्र तस्यैव (पा ५-१-११६) इत्यनेन हि यो वतिर्विधीयते तस्य इवार्थे विधीयमानत्वादिवशब्दवच्छ्रौतेन रूपेण उभयानुयायितया उपमानोपमेयभावावगातिनिबन्धनत्वम् । य पुन—तेन तुल्य (पा ५५१११५) इति तुल्याथे वतिर्विधीयते तता ब्राह्मणेन तुल्यमधीते ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इत्यपमेये यत्तदध्ययनक्रियाद्वारेण विश्रान्त तुल्यत्व तत्पर्यालोचनया अर्थादुपमानस्योपमानत्वमवगम्यते तेन आर्थस्तत्र उपमानोपमेयभाव । तदुक्तम्—वतिना च कर्मसामान्यवचनेन । षष्ठीसप्तम्यन्ताच्च यो वतिर्नामतस्तदभिधेया—इति । कर्म-
 १० सामान्यवचनो वति — तेन तुल्य क्रिया चेद्वति (पा ५-१ ११५) इति क्रियातुल्यत्वेभिधानात् । तेन चाभिधीयते उपमा । वाच्येति पूर्वोपक्रान्तमत्रानुषज्यते । षष्ठ्यन्तात्सप्तम्यन्ताच्च नामतो नाम्न प्रातिपदिकादितिसम्बन्ध ।

तत्र पूर्वस्या उदाहरणम् ।

१५ अपि सा सुमुखी तिष्ठेदृष्टेः पथि कथंचन ।

अप्रार्थितोपसपन्ना पतितानभ्रवृष्टिवत् ॥ * २२ ॥

अप्रार्थितोपसपन्ना दृष्टे पथि कथंचन पतिता तिष्ठेदिति सम्बन्ध । अत्रानभ्रवृष्टिरुपमानम् । सुमुखी उपमेया । अप्रार्थितोपसपन्नत्वे सति दृष्टिगोचरपतितत्वेनावस्थान साधारणो धर्म । वतिश्च क्रियातुल्यत्वे
 २० विधीयमान उपमेये क्रियाद्वारेण शब्देन वृत्तेन विश्रान्त सस्तुल्यत्व-पर्यालोचनयोपमानस्योपमानत्वमवगमयति । ततोत्रार्थादुपमानोपमेयभाव प्रतीयते । तेनेय संपूर्णा आर्थी च तद्वितावसेया ।

द्वितीयस्या उदाहरणम् ।

किं स्युरुत्कालिका मद्भक्तस्या अपि निरर्गलाः ।

२५ अकाण्डोड्डामरानङ्गहतकेन समर्पिताः ॥ * २३ ॥

अकाण्डोड्डामर अनवसरे उद्भट । प्रचण्ड इतिपाठान्तरम् । उत्क-लिका उत्कण्ठा । अत्रास्मदर्थ उपमानम् । तच्छब्दार्थ उपमेय ।

मन्मथेन समर्पिता यास्ता निरर्गला उत्कलिक्कास्तत्कर्तृकं भवन साधारणो धम । वतिश्चेवाथे विधीयमानत्वादिवशं द्वदुपमानोपमेययोरेकतरत्राप्यविश्रान्तं श्रौतेन रूपेणोपमानोपमेयभावमवद्योतयति । तेनेय संपूणा श्रौती च तद्धितावसेया । अत्र तु तस्या अपीति पाठे षष्ठ्यन्ताद्विर्विधेय ।
 ५ यदा तु तस्यामपीति पाठस्तदा सप्तम्यन्तात् । यदुक्तम्—उपमाने य सशय स उपमेयाद्वावर्तते—इति ।

एवमेषा वाक्यसमासतद्धितावसेया संपूर्णा त्रिविधोपमा प्रतिपादिता । तत्र च वाक्यतद्धितावसेययोरुपमयो प्रत्येक श्रौतत्वार्थत्वभेदेन द्वेविध्यमुक्तम् । समासावसेयायास्त्वार्थत्वमेव । अतः पञ्चप्रकारेणा संपूर्णा ।

१० या तु लुप्तैकदेशत्वाल्लोपोपमा सा सक्षेपोपमा । तस्याश्च पञ्चविधत्वं वाक्यसमाससुब्धातुकृत्तद्धितावसेयत्वात् ।

तत्र वाक्ये या सक्षेपोपमा सा पूर्वमुदाहृता ।

अखण्डेनेन्दुना तुल्यम्—इति । (का सा स प २०)

अत्र ह्यसितोदरत्वस्य अनुपात्तत्वात्साधारणधर्मानुपादानात् लुप्तैकदेशत्वमपि विद्यते ।

समासावसेया पुनः सक्षेपोपमा त्रिविधा एकद्वित्रिलोपे भावात् । एकलोपे द्विविधा साधारणधर्मवाचिन इवादेवानुपादानात् । तदुक्तं साम्यवाचकविच्युतेरिति तद्वाचिविरहेणेति च । साम्यवाचक साधारणधर्मवाची सौन्दर्यादि । तद्वाच्युपमानोपमेयभाववाची च इवादि । अत्र
 २० च सर्वत्र प्रकरणे सक्षेपाभिहिताप्येषेति क्वचित्समास इति निबध्यत इति च त्रय प्रत्येक यथोपयोगमनुषज्यते ।

तत्र साम्यवाचिवियोगेन समासे या सक्षेपोपमा तस्या पूर्वमेवोदाहरणमुक्तम् ।

पूर्णेन्दुबिम्बप्रतिमम्—इति । (का सा स—प १९)

२५ अत्र ह्यसितोदरत्वमर्थसामर्थ्यावसेयत्वाच्छ देन उपोपात्तम् । इवादिवियोगे तु तस्या उदाहरणम् ।

इति काले कलोह्यापिकादम्बकुलसकुले ।

त्रिदशाधीशशार्दूलः पञ्चात्तापेन वूर्जटिः ॥ * २४ ॥

ता शशिच्छायवदनां नीलोत्पलदलेक्षणाम् ।

सरोजकणिकागौरी गौरी प्रति मनो दधौ ॥ * २५ ॥

५ कादम्बा पक्षिभदा । सरोजकणिकागौरी गौरीमित्यत्र सरोजक-
णिका उपमान गौरी उपमेया गौरत्व साधारणो धर्म । तच्च त्रय स्वक-
ण्ठेनोपात्तम् । इवाद्यर्थस्तु उपमानस्य साधारणधर्मवाचिना सह-उप-
मानानि सामान्यवचनै (पा २-१ ५५) इति य समासस्तत्सामर्थ्या-
दवगम्यते । तेनेयमिवादिश दलोपात् लुक्कदेशा ।

११ एवमेकलोपे सति द्विविधा समासोपमोक्ता ।

द्वितयलोप त्वेकप्रकारा भवति । साधारणधर्मवाचिन इवादेश्व युग-
पदप्रयोगात् । तदुक्तम्—उपमानोपमेयोक्तौ साम्यतद्वाचिविच्य
वात् । अत्र साम्यशब्देन साम्यवाची शब्दो लक्ष्यते । साम्यविच्यव
स्योपमायामसम्भवात् ।

१५ तस्या उदाहरणम् ।

त्रिदशाधीशशार्दूल इति — नीलोत्पलदलेक्षणामिति च ।

त्रिदशाधीशशार्दूल इत्यत्र च त्रिदशाधीश उपमेय शार्दूल उपमा-
नम् । तच्च द्वय स्वकण्ठेनोपात्तम् । इवाद्यर्थ साधारणश्च धर्मस्तेजस्वि
त्वादि सामर्थ्यादवसीयते । नीलोत्पलदलेक्षणाम्—इत्यत्र तु नीलो-
त्पलपलाशानामुपमानत्वम् ईक्षणयोरुपमेयता । एतयोश्च स्वकण्ठेनो-
पादानम् । नीलत्वदीर्घत्वादिसाधारणो धर्म इवाद्यर्थश्च उपमानोपमेय
भावात्मक स्वशब्देन अनपात्तोपि समासशेनार्थसामर्थ्यादवसीयते ।
त्रिदशाधीशशार्दूल इत्यस्मात्तु नीलोत्पलदलेक्षणामित्यस्य बहुव्रीहित्व
कृतो विशेष । तत्र हि—उपमित व्याघ्रादिभि (पा २ १-५६) इति

२५ तत्पुरुषो विहित ।

एवमेषा साधारणधर्मवाचिन इवादेश्चाप्रयोगात् द्वितयलोपे समासे
सक्षेपोपमोक्ता ।

त्रितयलोपे तु साधारणधर्मवाचिन उपमेयाभिधायिन उपमानोपमेयभा
ववाचिनश्च इवदेयुगपदप्रयोगात्समासवतिनी संक्षेपोपमा भवति । तदुक्तं
साम्योपमेयतद्वाचिवियोगाच्च इति । अत्रापि पूर्ववत्साम्योपमेय
शब्दाभ्या तद्वाची शब्दो लक्ष्यते ।

५ तस्या उदाहरणम् ।

शशिच्छायवदनामिति । (का सा स — प २३)

अत्र हि शशिच्छायातुल्या छाया यस्य तथाविध वदनं यस्या इति
बहुव्रीहिर्गर्भे बहुव्रीहौ शशिकान्तिरुपमान वदनकान्तिरुपमेया तयोः
साधारणो धर्म आल्लादकत्वादित्युल्लेख्यत्वे चेति चतुष्टयमवगम्यते । शब्द
१० स्पृष्ट तूपमानमेव शशिच्छायेति । तदितरस्योपमेयादेश्चितयस्य समार
सामर्थ्येनार्थावसेयत्वात् ।

एवमेषा त्रितयलोपे समासवतिनी संक्षेपोपमा उदाहृता ।

तदेवमत्र चतु प्रकारा लुप्ता समासोपमा प्रतिपादिता एकलोप
द्वितयलोप एका त्रितयलोपे चैकेति ।

१५ सुब्धातुप्रत्ययावसेया पुनरुपमा त्रिविधा क्यच् क्यङ्-क्लिप्-
त्ययावसेयत्वात् । क्यच्प्रत्ययावसेयापि द्विविधा कर्मोपमानकत्व
वधिकरणोपमानकत्वाच्च । तदुक्तं—**तथोपमानादाचारे क्यच्प्रत्य
यबलोक्तिः**—इति । यथा समासे संक्षेपाभिहिता उपमा समासमा
ध्यादिवगम्यमाना निबध्यते तथा कस्मिंश्चिद्विषये उपमानात्कर्म
२० अधिकरणाद्वा आचारार्थं यथाक्रम सौत्र (पा ३ १ १०) औप
ङ्ख्यानिकश्च (पा ३-१-१० वा) य क्यच्प्रत्ययस्तद्वलेन या
भणितिस्तत्सामर्थ्यादिवसीयमाना निबध्यते ।

तस्या उदाहरणम् ।

स दुःस्थीयन् कृतार्थोपि निःशेषैश्वर्यसंपदा ।

२५ निकामक्रमीयेपि नरकीयति कानने ॥ * २६ ॥

नि शेषैश्वर्यसंपदा कृतार्थोपीति सबन्ध । अत्र दुःस्थमिवात्मा
माचरन्निति दुःस्थ कश्चिद्द्वारिद्याद्युपप्लुत उपमान भगवदात्मा उपमे

आचारारण्य साधारणो धर्म क्यच्प्रत्ययोपात्त । अत्र चोपमानसाधारणधर्मयो श दस्पृष्टत्वम् उपमेयस्य उपमानोपमेयभावस्य च सामर्थ्यादवगति । तेनेय द्वितयस्य गम्यमानार्थत्वाद्वितयलोपे सति सुब्धातूपमा । एवमिय कमोपमानिका सुब्धातूपमा उदाहृता ।

५ अधिकरणोपमानिका तु-नरकीयति कानने-इति । (का सा स प २४)

अत्र नरक उपमान काननमुपमेय क्यच्प्रत्ययोपात्तस्त्वाचार साधारणो धर्म । इवादयस्तु क्यच्प्रत्ययसामर्थ्येनोपमानोपमेयभावस्यावसेयत्वादप्रयुक्ता । तेनेयमेकलोपे सति सुब्धातूपमा ।

एवमेषा क्यच्प्रत्ययावगम्या द्विविधा सक्षेपोपमोक्ता ।

१० क्यङ्प्रत्ययसामर्थ्याविगम्या तु कर्तृपमानिका सक्षेपोपमा भवति । तदाह कर्तुराचारे क्यङा सा-इति । तथेति उपमानादाचार इति क्वचिदिति च पूर्वोक्तस्याज्ञानुषग । कर्तुरुपमानादुत्तरेणाचारविषयेण क्यङा (पा ३-१-११)-सा सक्षेपोपमा क्वचिन्निबध्यत इत्यर्थ ।

तस्या उदाहरणम् ।

१५ कृशानवज्जगत्तस्य पश्यतस्तां प्रियां विना ।

खद्योतायितुमारब्ध तत्त्वज्ञानमहामहः ॥ * २७ ॥

खद्योतो ज्योतिर्मालिका । अत्र खद्योतायितुमित्यादौ खद्योत उपमान तत्त्वज्ञान पदार्थस्वरूपयाथातथ्यपरिच्छेद तदात्मक यत्तन्महदुत्कृष्ट महस्तेजस्तदुपमेय क्यङ्प्रत्ययोपात्तश्चाचार साधारणो धर्म ।

२० क्यङ्प्रत्ययसामर्थ्यावसेयत्वाच्चात्रेवादेरप्रयोग । तेनेयमेकलोपेन सुब्धातूपमोपनिबद्धा ।

क्वचित्तु विषये कर्तृपमानिका सा सक्षेपोपमा किपा निबध्यते । स च किप्-सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके (पा ३-१-११ काशिकास्थ वार्तिक) इत्यनेन विधीयते । तदुक्त सा किपा क्वचित्-इति । अत्रापि तथेति

२५ उपमानादाचार इति कर्तुरिति च त्रयमनुषज्यते ।

तस्या उदाहरणम् ।

कृशानवज्जगदिनि । (का सा स प २५)

* का सा स

कृशानुशदादाचारक्विवन्ताच्छतरि रूपम् । अत्र कृशानुरूपमान-
जगदुपमेयम् । आचारश्च साधारणो धर्मं क्विप्सामर्थ्यादिवगम्यते । अत्र
चोपमानोपमेययोः शब्दोपात्तत्वादिवादीनामाचारस्य च अर्थसामर्थ्याव-
सेयत्वात्तद्वितयलोपः । न खल्वश्रूयमाणस्य किपोर्थाभिधायिता वक्तु-
शक्या ।

एवमेषा सुब्धात्ववसेया त्रिविधा सक्षेपोपमा प्रतिपादिता क्यच् क्यङ्-
क्विप्-प्रत्ययावसेयत्वात् । क्यच्प्रत्ययसामर्थ्यावसेया तु द्विविधा कर्माधि-
करणोपमानकत्वात् । क्यङ्प्रत्ययावसेयात्वेकप्रकारा । क्विप्प्रत्ययाव-
सेयाप्येकप्रकारैव भवति । तदेवमेषा चतुर्विधा सुधातुप्रत्ययावसेया
१० सक्षेपोपमोक्ता ।

कृत्प्रत्ययसामर्थ्यावसेया सक्षेपोपमा द्विविधा कर्मोपमानिका कर्त्रुपमा-
निका च । तदुक्तम्-उपमाने कर्मणि वा कर्तरि वा यो णमुल्कषा-
दिगतः । तद्वाच्या सा-इति । कषादिगतः कषायनुप्रयोगक इत्यर्थः ।
कर्मोपमानिकायास्तस्या उदाहरणम् ।

१५ तस्येतरमनोदाहमद्वहत्प्रज्वलन्मनः ।

उमां प्रति तपःशक्त्याकृष्टबुद्धे स्मरानलः ॥ * २८ ॥

अत्र इतरस्य प्राकृतस्य सबन्धि मन उपमान भगवन्मन उपमेय
दहमानत्व साधारणो धर्मः । तच्च त्रयं शब्दस्पृष्टम् । उपमानोपमेय-
भावस्त्वत्र णमुल्सामर्थ्यादिवादीनामप्रयोगेऽपि गम्यते । तेनेयमेकलोपे

२० सक्षेपोपमा कर्मोपमानिका कृत्प्रत्ययावसेया ।

कर्त्रुपमानिकायास्तु तस्या उदाहरणम् ।

स दग्धविग्रहेणापि वीर्यमात्रस्थितात्मना ।

स्पृष्टः कामेन सामान्यप्राणिचिन्तमचिन्तयत् ॥ * २९ ॥

विग्रहः शरीरम् । अत्र सामान्यभूत प्राणी गुणातिशयशून्य उपमान
२५ तच्छब्दोऽनिर्दिष्टश्च भगवानुपमेय चिन्तयितृत्वसाधारणो धर्मः । णमुल्साम-
र्थ्याच्च इवादेरप्रयोगेऽप्युपमानोपमेयभाववसायः । तेनेयमेकलोपे सति
कर्त्रुपमानिका सक्षेपोपमा कृत्प्रत्ययावसेया ।

एवमेषा कल्पत्यावसेया सक्षेपोपमा द्विविधा प्रतिपादिता ।

या तु तद्वितसामथ्यावसेया वतिशब्दादवगम्यते सा सपूर्णत्वात्पूर्व-
मुक्ता । अन्या त्वसपूर्णा कल्पबादस्तद्वितस्य प्रयोगादवसीयते । तदुक्त-
कल्पप्रभृतिभिरन्यैश्च तद्वितै सा निबध्यते कविभि - इति ।
५ प्रभृतिशब्देनात्र-इवेप्रतिकृतौ (पा ५ ३-९६) - इत्यादिविहिताना
कनादीना परिग्रहः ।

तस्या उदाहरणम् ।

चण्डालकल्पे कदर्पं पुष्पा मयि तिरोहिते ।

सजातातुलनैराश्या किं सा शोकान्मृता भवेत् ॥ * ३० ॥

१० अत्र चण्डाल उपमान मयीत्यस्मदर्थं उपमेय कल्पप्रत्ययेन च
सादृश्यमुपात्तम् । प्रकृत्यर्थसदृशे अर्थे भगवत्कात्यायनदृशा कल्पबादीना
(पा ५ ३-६७ सूत्रस्थवातिकानि)-विधानात् । कौर्यादिस्तु धर्म
स्वशब्दानुपात्तोपि सामर्थ्यादत्रावसीयते । तेनेयमेकलोपे सति तद्वि-
तावगम्या सक्षेपोपमा । एवमश्वक इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् इवार्थोपलक्षिते
१५ सदृशे कनोविधानात् ।

आय शूलिक इत्यादौ तु त्रितयलोपेन तद्वितसामर्थ्यादुपमावसायः ।
तथा हि । अत्राय शूलेनान्विच्छतीति विगृह्य-अय शूलदण्डाजिनाभ्याम्
(पा ५-२ ७६)-इति ठग्विधीयते । अत्र चाय शूलमुपमानम् अर्था-
न्वेषणोपाय कश्चिदुपमेय तीक्ष्णत्वादि साधारणो धर्म उपमानोपमेय-
२० भावश्चेति चतुष्टयमवगम्यते । तन्मध्यात्स्वशब्दस्पृष्टमुपमानमय शूलेनेति ।
शिष्टशब्दस्य तु त्रितयस्यात्रार्थसामथ्यादवगतिः । ननु चात्रोपमानेनाय
शूलेनार्था वेषणोपायस्योपमेयस्य तद्भावाध्यवसानेनापादिताभेदस्य प्रती-
यमानत्वादतिशयोक्तिरियं न तूपमा । तत्कथमेतदुपमोदाहरणम् ।
उच्यते । यथा शशिच्छायावदनामित्यत्र सत्यपि शशिच्छायावच्छादि-
२५ तत्सुपत्ये वदनच्छायाया कथंचिद्देवप्रतिपत्तिपुर सरीकारेणोपमाभेदत्वमु-
पन्यस्त तथात्रापि भविष्यतीत्यदोषः । तेनाय शूलिक इत्यत्र त्रितयलोपे
सति तद्वितावसेया सक्षेपोपमा भवति ।

एव श्वा मुमूषति कूल पिपतिषति (पा ३-१ ७ सूत्रस्थ १२ वार्तिकम्)—इत्यादावपि यदि मरणपतनाद्यानुगुण्यस्य उपमेयभूतस्य तद्भावाध्यवसानात्सन्वाच्यया इच्छयोपमानभूतया समापादिताभेदस्य प्रतीयमानस्य भेदावगतिनिबन्धन किञ्चिद्विद्यते तदोपमाभेदत्व वाच्यम् ।

- ५ अ यथात्वतिशयोक्तिभेदतास्यावसेया । यदाह सन्विधौ भगवान्कात्यायन —आशङ्कायामचेतनेषूपसङ्ख्यानम् । न वा तुल्यकारणत्वादिच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धि—इति । उपमानाद्वा सिद्धम्—इति च (पा ३-१-७ सूत्रस्थानि १२, १३, १४ वार्तिकानि) । अत्र हि न वा तुल्यकारणत्वादित्यादिना तद्भावाध्यवसान सूचितम् । उपमानाद्वा सिद्धमिति तूप
- १० मानोपमयभाव प्रतिपादित । इय च धातो सनोविधानात्तदन्तस्य च धातुत्वात्सुब्धातूपमावद्वातुधातूपमावसेया ।

एव वर्तमानसामीप्यादावप्युपमाभेदत्वमतिशयोक्तिभेदत्व वा यथाप्रतीति योज्यम् ।

- चूर्णिकारस्य त्वेवमादौ तद्भावाध्यवसानसमाश्रयणेनातिशयोक्तिभेद-
१५ त्वमेवेष्टम् । यदाह न तिङ्तेनापमानमस्ति—इति । अत एव दण्डिना—

लिम्पतीव तमोद्गानि वर्षतीवाञ्जन नभ ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलता गता ॥

- इत्यादेर्गर्भकृतातिशयोत्प्रेक्षाभेदत्वमेव महता प्रपञ्चेनाभ्यधायि । तेन कदा देवदत्त गाम गमिष्यसि एष गच्छामीत्येवमादावपि वर्तमान
- २० सामीप्ये वर्तमानरूपतया भविष्यत्कालसाध्यवसानादतिशयोक्तिभेदत्वमेव वाच्यम् । एवमयत्राप्युह्यम् ।

- एवमेषा वाक्यसमाससुब्धातकृतद्वितावसेया सक्षेपोपमा पचविधा प्रतिपादिता । सपूर्णा तु वाक्यसमासतद्वितभेदेन त्रिविधा पूर्वमुक्ता । आसामेव चावान्तरभेदा अये निर्दिष्टा । तथाहि । सपूर्णयोर्वाक्यत-
- २५ द्वितोपमयो श्रौतत्वार्थवभेदेन प्रत्येक द्वैविध्यमुक्तम् । सक्षेपोपमायाश्च समासोपमाया एकद्वयत्रयलोपेन चतुर्विधत्वम् । एकलोपस्य हि तत्र द्वैविध्यमुक्तिवादे साधारणधर्मवाचिनश्च लोपात् । सुब्धातूपमायाश्च-

तुर्विधत्व क्यच्-क्यङ्-क्लिप् प्रत्ययावसेयत्वात् । क्यच्प्रत्ययावसेया हि कर्माधिकरणोपमानकत्वेन द्विविधोक्ता । कृतप्रत्ययावसेयायाश्च कर्तृक मेषोपमानकत्वेन द्विविधत्वम् ।

तदेवमेषा सप्तदशविधा ग्रन्थकृता उपमा प्रतिपादिता । तदाहु —

- ५ कृतद्धितसमासेभ्य सुधातोरेथ वाक्यत ।
 पूर्णा लुप्तैकदेशा च गम्यते द्विविधोपमा ॥
 एकद्वयत्रयाणां न लोपात्स्याल्लापिनी त्रिधा ।
 पूर्वा भेदौ द्विधा चान्न तृतीयस्त्वेकरूपक ॥ इति ।

पूर्वी भेदौ द्विधा चात्रेति । साधारणधर्मवाचिलोपाच्चैकलोपस्य द्वैविध्यम् । द्वितयलोपोपि साधारणधर्मवाचीवादिवियोगात्तथा उपमेयवाची वादिवियोगाद्विविध । एषा चोपमा विचित्रभेदत्वे सत्यपि यत्रैव चेतो-हारित्वमस्ति तत्रैवालकारता प्रतिपद्यते न सर्वत्रेत्युक्तम् ॥

प्रतिवस्तूपमा ।

उपमानसन्निधाने च साम्यवाच्युच्यते बुधैर्यत्र ।

- १५ उपमेयस्य च कविभिः सा प्रतिवस्तूपमा गदिता ॥ २२ ॥

यत्रोपमानोपमेययोः सन्निधाने साम्यवाचिनः पदस्यासकृदुपादानं क्रियते सा प्रतिवस्तूपमा । ननु यदि साम्यवाचिनः पदस्य तत्रासकृदुपादानं क्रियते ततोनेकवाक्यत्वमापतति । न चानेकस्मिन्वाक्य इवादीनि प्रयुज्यन्ते एकवाक्यनिष्ठतया तेषामभिधासामर्थ्यस्यावसितत्वात् ।

- २० अतश्चेतादीनामप्रयोगे कथं तत्रोपमानोपमेयभावावसाय इत्याशङ्क्याह—

प्राकराणिकेतरत्वस्थित्यैकश्चोपमेयता लभते ।

उपमानत्व चापर इत्युपमावाचिशून्यत्वम् ॥ २३ ॥

नानावाक्यत्वादिविधादीनामप्रयोगेऽपि प्राकराणिकत्वाप्राकराणिकत्वपर्यालोचनया अर्थसामर्थ्यादत्रोपमानोपमेयभावोवसीयत इत्यर्थः । तदाहु —

- २५ इवोदरप्रतीतापि शब्दसंस्कारतः क्वचित् ।
 उपमा लक्ष्यते यत्र केवलार्थनिबन्धना ॥ इति ।

इह प्रकारत्रयेणोपमाया प्रतिपत्ति । कचिद्विवादिश दसामर्थ्यादु-
पमा वाच्यभूता प्रतीयते यथा च द्र इव मुखमस्या इत्यादौ । कचिच्च
तत्तद्विशिष्टसंस्कारसहायाच्छब्दात्स्वार्थाभिधानमुखेन लक्ष्यमाणाया-
स्तस्या प्रतिपत्तिर्यथा शस्त्रीश्यामेति (पा २ १-५५ सूत्रस्थभाष्यम्) ।
५ अत्र हि समासनिबन्धनैकपद्यादिसंस्कारसहिताभ्या शस्त्रीश्यामाश दाभ्या
स्वार्थाभिधान यवधानेन लक्ष्यमाणोपमा गम्यते । कचित्तूपमानोपमे-
यनिब धनशब्दसंस्काराभावेऽपि केवलादेवार्थसामर्थ्यात्तस्या प्रतिपत्तिर्यथा
रूपकदीपकप्रतिवस्तूपमादिवित्यर्थ । अतश्चास्या प्रतिवस्तूपमाया केवले
नैवार्थसामर्थ्येनोपमानोपमेयत्वमवगम्यते इत्यदोष ।

१० तस्या उदाहरणम् ।

विरलास्तादृशो लोके शीलसौन्दर्यसपदः ।

निशाः कियत्यो वर्षेऽपि यास्विन्दुः पूर्णमण्डलः ॥ ३१ ॥

विरला स्वल्पा । तादृश पार्वतीवर्ति यो या शीलसौन्दर्यसपदस्त-
त्सदृश । शील सुस्वभावता । सौन्दर्य लावण्यम् ।

१५ अत्र सवत्सरमध्यवर्ति-योखण्डशशिबिम्बा रात्रयो द्वादश उपमान
शीलसौन्दर्ययो सभारा सकललोकोत्कृष्टा कतिपयजनजुष उपमेयः
साधारणश्च धर्मो विरलत्वम् । तच्चोपमानसन्निधाने कियत्य इत्युपा-
त्तम् उपमेयसन्निधाने तु विरला इति । इवाद्यनुपादानेऽपि च प्राक-
रणिकत्वाप्राकरणिकत्वपर्यालोचनयात्रोपमानोपमेयभाववसाय । तेनय
२० वस्तुनि वस्तुनि साधारणोपनिबन्धात्प्रतिवस्तूपमा ॥

इति महाश्रीप्रतीहारे दुराजविरचितायामुद्गढालकार-
सारसंग्रहलघुवृत्तौ प्रथमो वर्ग ।

द्वितीयो वर्गः ।

आक्षेपोर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना ।

समासातिशयोक्ती चेत्यलकारान्तरे विद् ॥ १ ॥ (२४)

समासातिशयोक्ती चेत्यत्र समासातिशयशब्दयोरुक्तिशब्द प्रत्येक-
मभिसंबध्यते ।

५ आक्षेप ।

प्रतिषेध इवेष्टस्य योविशेषाभिधित्तया ।

आक्षेप इति त सन्तः शसन्ति कवयः सदा ॥ २ ॥ (२५)

इह काचिद्वक्रमणितिस्तथाविवाः सम्भवति यस्या विधित्सितो-
निषेधव्याजेन सस्क्रियते न तु निषिध्यते । तत्र विधित्सितस्यार्थस्य य
१० प्रतिषेधः क्रियते स प्रतिषेध इव भवति न तु प्रतिषेध एव अवान्तर-
वाक्यार्थत्वेन तत्र वाक्यस्यापर्यवसानात् । अवान्तरवाक्यार्थता च तत्र
निषेधस्य विधित्सितार्थविरोधाद्भवति । तत्र हि विधित्सितोर्थः पूर्वोप-
क्रान्तत्वेन स्थेन्नावतिष्ठमानः स्वविरुद्धत्वेन निषेध निषेधतात्पर्या-
त्प्रच्यव्यः स्वगतविशेषाभिधानायावान्तरवाक्याधीकरोति । अतोऽन्तरो-
१५ क्तेन प्रकारेणेष्टस्यार्थस्य विशेषमभिधातुं यत्र निषेध इव न तु निषेध एव
असाविष्टार्थनिराकरणस्य लेशेन सम्भवदाक्षेपसज्ञकोलकारः सत्कविभिर-
भिधीयते । सन्तः कवय इति संबन्धः ।

तस्य भेदद्वितयोपदर्शनायाह ।

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स च द्विविध इष्यते ।

२० वक्ष्यमाणमुक्त चेष्टमाश्रित्य निषेधाभिधानादाक्षेपो द्विविध इत्यर्थः ।
ननु प्रतिषेध इवेष्टस्य—इत्याक्षेपलक्षणमुक्तम् । इष्टत्वं चेच्छाक-
र्मता । यस्य च वस्तुन इच्छाकर्मता तस्य नावश्यमुक्तिक्रिया प्रति-
कर्मत्वं भवति । इष्यमाणः हि कदाचिदुच्यते कदाचिन्न । अतश्चेष्टस्यो-

तिकर्मतामाश्रित्य यदेतदाक्षेपस्य वक्ष्यमाणोक्तविषयतया द्वैविध्यमुक्तं
तत्र सगच्छत इत्याशङ्क्याह ।

निषेधेनेव तद्वन्धो विधेयस्य च कीर्तित ॥ ३ ॥ (२६)

विधेयस्य विधातु ज्ञापयितुमभिमतस्य यो निषेध इव तेनाय वक्ष्य
५ माणोक्तविषय आक्षेपो निबध्यते । एतदुक्तं भवति । विधानकर्मताद्वा
रेणैवात्र इष्टत्वमवसीयते निबन्धना-तराभावात् । विधानकर्मता च विधा
नात्मिकाया उक्ते कर्मता । सा च द्विविधा आर्थी शा दी च । यत्र
स्वशब्द यापारम-तरेणापि श दा-तर-यापारसहायनिषेधमुखेनैव विधि
त्सितोर्थो विगम्यते तत्रार्थी । तत्र च वक्ष्यमाणविषय आक्षेप । यत्र तु
१० विधिमुखेनैव वक्तुमिष्टस्यार्थस्योपादानं क्रियते तत्र शा-दी । तत्र चोक्त
विषयता आक्षेपस्य । एव चान-तरोदितया नीत्या शा देनायेन च
विधिना यदवसितमिष्ट तस्योक्तिक्रियाकर्मत्वसम्भवादुक्तिक्रियाया
कर्मभूतो योर्थस्तदाश्रय वक्ष्यमाणविषयत्वमुक्तविषयत्व आक्षेपस्य न
विरुध्यते ।

१५ तत्र वक्ष्यमाणविषयस्याक्षेपस्योदाहरणम् ।

अहो स्मरस्य माहात्म्यं यदुद्रेपि दशेदृशी ।

इयदास्तां समुद्राम्भः कुम्भैर्माणे तु के वयम् ॥ *१ ॥

अहो इति विस्मये । अत्र मन्मथमाहात्म्यं तदवस्थाविशेषसस्पर्शेन
प्रतिपादयितुमिष्टम् । तच्च तस्य तथाप्रतिपादनमियदास्तामित्यादिना
२० निषिद्धम् । निषेधश्चात्राभिधेयत्वविरोधात् । अभिधेयत्वेन च विरोध
आनत्येन तस्य तथाविधस्य वक्तुमशक्यत्वात् । रुद्रेपि नाम ईदृशी
दशेति हि सामान्यरूपत्वेन मन्मथमाहात्म्यं प्रतिपादितं न तु विशेष
रूपतया । अतो वक्तुमिष्टानां स्मरमाहात्म्यावस्थाविशेषाणामयमानत्ये
नाभिधाननिषेध इव न तु निषेध एव विवक्षितार्थविरोधेनावान्तरवा
२५ क्यार्थत्वात् । तथाह्यत्र समुद्राम्भसः कुम्भैर्माणेतुमशक्यत्वं यदस्मदर्थक
वृत्तकमभिहितं तत्सादृश्येनानन्त्यविशिष्टत्वेनोत्कर्षयितुमिष्टानां मन्मथ

माहात्म्यावस्थाविशेषाणा पूर्वं प्रतिपादाधिषितत्वेन ल०धप्रतिष्ठाना वा-
क्यार्थत्वम् । अतश्च तदभिधाननिषेधस्य तद्विरोधावन्तरवाक्यार्थता ।
न चावान्तरवाक्याथो वाक्यविश्रांतिस्थानतया वक्तुं शक्यं । न खलु
रक्तं पटो भवतीत्यत्र रक्तत्वावच्छिन्नपटभवनपरत्वाद्वाक्यस्य पटभवन-
५ पर्यवसानमात्रत्वं सुभणम् । अतोत्रापि निषेधस्यावान्तरवाक्यार्थत्वेन
वाक्यविश्रान्तिस्थानत्वाभावाज्निषेधरूपत्वमिव न तु निषेधरूपता । स
च निषेधोत्रावान्तरवाक्यार्थत्वात्प्रधानवाक्यार्थानुगुण्येन प्रवर्तमान
स्वकण्ठेनाभिधानं मन्मथमाहात्म्यावस्थाविशेषाणा निषेधाति न पुनरथ-
सामर्थ्यावसेयमपि । अतश्च समुद्राभ्यसं कुम्भैर्मातुमशक्यत्वमस्मदर्थक-
१० तृकं स्वकण्ठेनाभिहितं यत्तत्सादृश्येनावसिते सविज्ञानपदशून्ये स्मर-
माहात्म्यावस्थाविशेषाणामानन्त्यलक्षणे विशेषे वाक्यस्य पर्यवसानम् ।
तेनायमिष्टमथ प्रतिषेधव्याजेन विशेषेवस्थापयति तस्मादाक्षेपः । अत्र च
—अहो स्मरस्य माहात्म्यं यद्वद्रेपि दशे दृशी—इत्येतच्छब्दव्यापारसहायेन
इयदास्ताम्—इतिनिषेधेनैव स्वकण्ठेनानुपात्तानामपि मन्मथमाहात्म्या-
१५ वस्थाविशेषाणा वक्ष्यमाणतया सूचनम् । तेषां च तथासूचितानां निषे-
धव्याजेन संविज्ञानपदशून्यान्त्यभेदप्रतिपादनम् । अतो वक्ष्यमाणवि-
षयता आक्षेपस्य ।

उक्तविषयस्य तु तस्योदाहरणम् ।

इति चिन्तयतस्तस्य चित्रं चिन्तावधिर्न यत् ।

२० क वा कामविकल्पानामन्तः कालस्य चोक्षितः ॥ * २ ॥

अत्र चित्रत्वस्योक्तस्योक्तिं क वेति प्रसिद्धत्वादाक्षिप्यते । पूर्वत्र खलु
विरुद्धत्वमाक्षेपनिबन्धनमुक्तम् इह तु प्रसिद्धत्वम् । द्वाभ्यामेव च प्रका-
राभ्यामाक्षेपो भवति विरुद्धत्वेन प्रसिद्धत्वेन च । उक्तं च—

वस्तु प्रसिद्धमिति यद्विरुद्धमिति वास्य वचनमाक्षिप्य ।

२५ अयत्तथात्वसिद्धयै यत्र ब्रूयात्स आक्षेपः ॥ इति । (रुद्रट का ८-९९)
प्रसिद्धत्वं चात्र समर्थयितुं कालसादृश्यमुक्तम् । यथा कालस्यान्ते

नेक्ष्यते तद्वत्कामविकल्पानाम् । अतो नैवात्र चित्रत्वमन्यत्राप्यस्य रूपस्य परिदृष्टत्वादिति । कालतुल्यतया चात्र कामविकल्पानामानन्त्यात्मको विशेष सविज्ञानपदशून्योभिधित्सित । तस्य च चित्रतया सामान्येन पूर्वमुपक्रान्तस्याधुना निषेधवशेन सविज्ञानपदशून्येन विवक्षितेन रूपेण वाक्यार्थीभित्तवान्निषेधस्य पूर्ववदवान्तरवाक्यार्थता । तेन क वेत्यय निषेध इव न तु निषेध एव । तेनात्रोक्तविषयता आक्षेपस्य । तदाहु —
शब्दस्पृष्टेयवाप्यार्थं वक्तुमिष्टे निषिद्धता ।

तदङ्ग तद्विरोधेन यत्राक्षेपो भवेदसौ ॥ इति ।

शब्देन स्पृश्यते वक्तुमिष्ट उक्तविषये आक्षेपे । वक्ष्यमाणविषये तु विवक्षितस्यार्थता शब्दान्तरव्यापारसहायनिषेधमुखेन तस्योपस्थाप्यमानत्वात् । यश्चात्रोभयत्रापि निषेध क्रियते स विवक्षितार्थविरोधात्स्वतात्पर्यं त्यक्त्वा विवक्षितमेवार्थं सस्कुर्वस्तदङ्गता प्रतिपद्यते । अतोत्र द्विविध आक्षेपो भवतीत्यर्थः ।

अर्थान्तरन्यासः ।

१५ समर्थकस्य पूर्वं यद्वचोऽन्यस्य च पृष्ठत ।

विपर्ययेण वा यत्स्याद्विशब्दोक्त्यान्यथापिवा ॥४॥ (२७)

ज्ञेयः सोर्थान्तरन्यासः ।

यत्र समर्थ्यसमर्थकभावः सोर्थान्तरन्यासः । तत्र हि समर्थकस्य समर्थकतावगतिहेतु व्याप्ति पक्षधर्मत्व चानुपन्यस्यार्था तरस्यैवोपन्यासः क्रियते व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोः स्वशब्देनानुपात्तयोरपि गर्भीकृतत्वात् । अतोसावर्थान्तरन्यासः । स च चतुर्विधः । तत्र समर्थके पूर्वमभिहिते समर्थ्यस्य यत्र पश्चादभिधानं तत्र द्वौ प्रकारौ भवतः । हिशब्दाभिव्यक्तत्वं समर्थ्यसमर्थकभावस्यैक प्रकारः । तदुक्त—समर्थकस्य पूर्वं यद्वचोऽन्यस्य च पृष्ठत—इति । हिशब्दोक्त्या—इति च ।

२५ तस्योदाहरणम् ।

तन्नास्ति यन्न कुरुते लोको ह्यत्यन्तकार्यिकः ।

एष शर्वोऽपि भगवान्बटूभूय स्म वर्तते ॥ * ३ ॥

बटूभूय अचिरकृतोपनयनत्वमापद्य । अत्र शर्वस्य सर्वलोकातिशायिनो
बटूभावेन वृत्तिमनुपपद्यमानतयाशङ्क्य तत्समर्थनाय समर्थक पूर्वमवो-
पन्यस्तम्—तन्नास्ति यन्न कुरुते—इति । अत्यन्तकाधिकत्वादनुचितमपि
रूपमनुभूतवान् शर्वस्तदयैवविधपुरुषवदिति । अत्र च हिशब्देनाभिव्यक्त
५ समर्थ्यसमर्थकभाव ।

यत्र पूर्वैर्नैव क्रमेण समर्थ्यसमर्थकयोरुपन्यासो हिशब्दश्चार्थसामर्थ्या
वसेयार्थत्वान्न प्रयुज्यते तत्र द्वितीयोर्थान्तरन्यासभेदो भवति । तदुक्तम्
—अन्यथापि वा—इति । हिशब्दोक्तिमन्तरेणापीत्यथ ।

तस्योदाहरणम् ।

१ प्रच्छन्ना शस्यते वृत्तिः स्त्रीणां भावपरीक्षणे ।

प्रतस्थे धूर्जटिरतस्तनु स्वीकृत्य बाटवीम् ॥ * ४ ॥

भाव आशय । बाटवी ब्रह्मचारिसबधिनीम् । अत्र धूर्जटेर्बटुवेषाल-
म्बनेन प्रच्छन्ना वृत्तिरनुपपन्नेत्याशङ्क्य तत्समर्थनाय पूर्वमेव समर्थक-
मभिहित—प्रच्छन्ना शस्यते वृत्ति—इत्यादिना । योषिदाशयपरीक्षणप्रवृत्त-
१५ त्वाद्धूर्जटि प्रच्छन्ना वृत्तिमाश्रितवानिति । हिशब्दश्चात्रात श दसामध्ये
न यस्मादित्यस्यार्थस्यावगतत्वान्नोपात्त ।

एवमेतौ समर्थकपूर्वोपन्यासावर्थांतर यासौ द्वावेवोक्तौ ।

यत्रापि चैतद्विपर्ययेण समर्थ्यस्य पूर्वमुपन्यास पश्चात्समर्थकस्य तत्रा-
पि समर्थ्यसमर्थकभाव हिशब्दावगतैर्थाक्षिप्ते च सति द्वैविध्यम् । तदुक्त
२०—विपर्ययेण वा यत्स्याद्विशब्दोक्त्यान्यथापि वा—इति ।

पूर्वस्योदाहरणम् ।

हरोथ ध्यानमातस्थौ संस्थाप्यात्मानमात्मना ।

विसवदेद्धि प्रत्यक्ष निर्ध्यातं ध्यानतो न तु ॥ * ५ ॥

अत्र हरस्य व्यवहिताद्यर्थविषयत्वेनाप्रतिहतबाह्येन्द्रियवृत्तित्वात्सति
२५ बाह्येन्द्रियजन्यप्रत्यक्षसमवे ध्यानाश्रयणमयुक्तत्वेन सभाव्य तत्समर्थ-

न्यायोक्त- विसवदेद्विप्रत्यक्षमित्यादि । अत्यन्ताविसवादकोपलब्धुपाया-
र्थित्वाद्भ्यानमास्थितवान् हर इति ।

हिशब्दानभिष्यक्ते तु समर्थ्यसमर्थकभावे यत्र समर्थ्यस्य पूर्वमुपन्या
सस्तत्रोदाहरणम् ।

५ अपश्यच्चातिकष्टानि तप्यमानां तपांस्युमाम् ।

असभाव्यपतीच्छानां कयानां का परा गति ॥ * ६ ॥

बहूनामभिमतवरप्राप्त्युपायानां प्रार्थनादीनां समवे कस्माद्भगवती
तपसा शरीरमायासितवतीत्याशङ्क्य तत्समर्थनायामिहितम्- असभा

यपतीच्छानामिति । दुःप्रापमर्त्रभिलाषित्वात्तपः समाश्रितवती । तपांसि

१० भगवती स्वेदयति तानि पुनः सा तथाविधा युपार्जयति अतस्तपस्तप्यते ।

तपस्तपः कर्मकस्यैव (पा ३ १-८७ ८८)-इति कर्तुं कर्मवद्भावः ।

एवमेष चतुर्विधोर्था तरन्यासोभिहितः ।

ननु यदि समर्थ्यसमर्थकभावे सत्यर्था तरन्यासो भवति एव सत्य
प्रस्तुतप्रशसादृष्टा तयोरपि समर्थ्यसमर्थकभावसद्भावादर्थान्तरन्यासता

१५ प्रसङ्गः । तथा हि-

प्रीणितप्रणयि स्वादु काले परिणतः बहु ।

विना पुरुषकारेण फलं पश्यतः शाखिनाम् ॥

इत्यस्यामप्रस्तुतप्रशसायां विशेषात्सामा यस्य प्रतिपत्तिर्यथा सेचनादिकं
पुरुषव्यापारमन्तरेण वनशाखिना विविधगुणोपेतस्य फलस्य प्रसूतिर्देव

२० प्रधाना एवमेतत्सर्वं जगति दैवप्रधानमिति । अत्र च समर्थ्यसमर्थकभावो

विद्यते । सर्वं जगच्चेष्टितं दैवप्रधानं पुरुषकारावयव्यातिरेकाननुविधा
यित्वादनशाखिफलवदिति । ततश्च तत्राप्यर्था तरन्यासत्वप्रसङ्गादलक्ष्य-

न्यासिर्लक्षणदोषः । दृष्टान्तेपि च समर्थ्यसमर्थकभावो विद्यते । तथा हि-

त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्ज्वलितम् ।

२५ आलोके हि सिताशोर्विकसति कुमुदः कुमुद्वत्या ॥

इत्यत्र यथा चन्द्रगुणपक्षपातित्वेन कुमुद्वियाश्चन्द्रालोके कुमुदः विकसति

तद्वच्चद्रुणपक्षपातित्वात्तस्यास्त्वदर्शने मनो म मथाग्निप्रज्वालितमुशाम्य-
तीति समर्थ्यसमर्थकभावोवगम्यते । तेन दृष्टान्तेऽप्यर्थान्तरयासताप्रसङ्ग-
इत्याशङ्क्याह—

प्रकृतार्थसमर्थनात् ।

५ अप्रस्तुतप्रशसाया दृष्टान्ताच्च पृथक्स्थित ॥५॥ (२८)

सत्यमप्रस्तुतप्रशसाया दृष्टान्ते च समर्थ्यसमर्थकभावोवगम्यते । न
तु तत्रार्थान्तरन्यासवत्समर्थ्यसमर्थकभावस्य समव । अर्थान्तरयासे हि
समर्थ्यस्य यथायोग पूर्वोत्तरकालभावित्वेन स्वकण्ठेनोपात्तस्य समर्थनम् ।
अप्रस्तुतप्रशसाया त्वप्रकृतसामर्थ्येन प्रकृतमाक्षिप्यते न तु स्वकण्ठेनो-
१० पादीयते । यथा पूर्वोपवर्णिते उदाहरणे । तत्र हि वनशाखिना फल-
दर्शनेनाप्रकृतेन दैवप्रधानेन समग्रजगद्वाचर दैवप्राधान्य प्रकृतमाक्षिप्यते ।
न तु तस्यार्थान्तरयासवत्स्वकण्ठेनोपादानम् । अतश्च तत्र सत्यपि
समर्थ्यसमर्थकभावे शब्दोपक्रान्तप्रकृतार्थनिष्ठत्वाभावान्नार्थान्तरन्यासत्व-
म् । दृष्टान्तेऽपि च द्वयोरपि समर्थ्यसमर्थकयोः स्वकण्ठेनोपात्तत्वात्सत्यपि
१५ स्वकण्ठोपात्तप्रकृतार्थनिष्ठत्वे दृष्टा तस्य समर्थ्यसमर्थकभावपुरस्सरीकारे-
णाप्रवर्तमानत्वान्न भवत्यर्थान्तरन्यासत्वम् । न खलु तस्य समर्थ्यसमर्थक-
भावपुरस्सरीकारेण प्रवृत्ति बिम्बप्रतिबिम्बभावमात्रस्य शब्दस्पृष्टत्वात् ।
अर्थाद्धि तत्र समर्थ्यसमर्थकभाववसाय । अर्थान्तरन्यासे तु समर्थ्यस-
मर्थकभावेनैवोपक्रम । तेन यत्र समर्थ्यसमर्थकभावोपक्रममर्थान्तरोपा-
२० दानं तत्रार्थान्तरयासत्वादृष्टा तस्यार्थान्तरयासताप्रसङ्गो न भवति ।
तद्विदमुक्त—प्रकृतार्थसमर्थनात्—इति । अत्र प्रकृतशब्द स्वकण्ठो-
पात्तप्रकृतार्थनिष्ठो द्रष्टव्य । समर्थनं चात्रोपक्रमावस्थावर्त्युपात्तम् ॥

व्यतिरेकः ।

विशेषापादन यत्स्यादुपमानोपमेययो ।

२५ निमित्तादृष्टिदृष्टिभ्या व्यतिरेको द्विधा तु स ॥६॥ (२९)

उपमानापमेययो परस्पर यत्र विशेष रयाप्यते स व्यतिरेक ।
तत्र ह्युपमानादुपमेयस्योपमेयादुपमानस्य वा केनचिद्विशेषेणातिरेक आ-

धिक्य तस्माद्व्यतिरेक । स च द्विविध । तत्र विशेषरयापनानिमित्तस्यार्थ-
सामर्थ्यादाक्षेपादेक प्रकार । अपरस्तु तस्य स्वशब्देन प्रतिपादनात् ।
तदुक्त—निमित्ताद्वृष्टिदृष्टिभ्यां द्विधा—इति । एतावपि च भेदौ प्रत्येक
द्विविधौ । क्वचिद्धि अर्थसामर्थ्यात्प्रतीयमाने उपमानोपमेयभावे पूर्वोक्तेन
५ प्रकारद्वयेन व्यतिरेक रयाप्यते क्वचित्तु इवादिभिरुपात्तै ।

तत्रार्थसामर्थ्येन यत्रोपमानोपमेयभावोवगम्यते तत्र पूर्वस्मिन्प्रकार-
द्वये पूर्वभेदस्योदाहरणम् ।

सा गौरी शिखर गत्वा ददर्शोमां तपःकृशाम् ।

राहुपीतप्रभस्येन्दोर्जयन्ती दूरतस्तनुम् ॥ * ७ ॥

- १० राहुणा पीता द्रवद्रव्यस्योदकादे स्वगलविलान्तर्भावन यत्तद्वदा-
त्माभ्यन्तरीकृता प्रभा यस्य स तथोक्त । अत्र राहुपीतप्रभत्वविशिष्ट-
स्येन्दोस्तनुरुपमानम् । तप कृशा पार्वत्युपमेया । अनयो साधारणो
धर्म स्वभावतः सौन्दर्ये सति निमित्तवशाद्विच्छाद्यत्वम् । तच्च स्वकण्ठे-
नानुपात्तमपि पदार्थस्वरूपपर्यालोचनया लभ्यते । एवमिवाद्यभावेऽप्युपमानो-
१५ पमेयभावस्यात्र सामर्थ्यात्प्रतिपत्तिः । जयन्तीमिति च उपमानादुपमेयस्य
विशेष रयापितः । तस्य च विशेषस्य रयाप्यमानस्य निमित्तमत्र न
स्वकण्ठेनोपात्तम् । अर्थसामर्थ्यात्तु तदवगम्यते । राहुरिदुप्रभापाने तथा
न समर्थं यथा तप सातिशयत्वात्पार्वत्या क्षामत्वे इति राहुतोपि तप -
सातिशयत्वमुपमानादुपमेयस्य विशेषनिमित्तमत्रावगम्यते । एवमयमनु-
२० पात्तनिमित्तो व्यतिरेकः ।

उपात्तनिमित्तस्तु ।

पद्मं च निशि निःश्रीकं दिवा चन्द्र च निष्पभम् ।

स्फुरच्छायेन सतत मुखेनाधःप्रकुर्वतीम् ॥ * ८ ॥

- मुखमुपमेयम् । पद्ममिन्दुश्चोपमानम् । तच्चात्र द्वय स्वकण्ठस्पृष्टम्
२५ तयोस्तु साधारणो धर्म कान्तिमत्तादिरुपमानोपमेयभावश्चेत्येतदुभय सा-
मर्थ्याद्वगम्यते । न खल्वत्र वक्ष्यमाणव्यतिरेकवदुपमानोपमेयभावस्य

द्योतका इवादय उपात्ता । अध प्रकुर्वतीमिति चोपमानादुपमेयस्य विशेष
ख्यापित । तत्र च निमित्तमुपात्तमुपमानोपमेयोभयाधारत्वेन । उपमानयो-
स्तावत्पक्षचन्द्रयोर्निशि दिवा च यथाक्रम नि श्रीकृत्वनिष्पत्तये । उपमेये
तु रात्रिदिव स्फुरच्छायता । अतो विशेषे निमित्तदर्शनेनाय व्यतिरेक ।

५ तदेव यत्रेवादिनोपमानोपमेयभावो नावद्योतितस्तत्र द्विविधो व्यति
रेको दर्शित ।

इवाद्युपात्ते तूपमानोपमेयभावे यो व्यतिरेकस्तमाह—

यो वैधर्म्येण दृष्टान्तो यथेवादिसमन्वित ।

व्यतिरेकोत्र सोपीष्टो विशेषापादनान्वयात् ॥ ७ ॥ (३०)

१० यो वैधर्म्येण दृष्टान्त इति विशेषापादनान्वयादिति च व्यतिरेक-
लक्षण योजितम् । वैधर्म्यं ह्युपमेयधर्मस्योपमाने विगम । यथेवादिसम-
न्वित इत्यनेन यथेवाद्यवद्योतितत्वमुपमानोपमेयभावस्याह ।

तस्योदाहरणम् ।

शीर्णपर्णाम्बुवाताशकष्टेपि तपसि स्थितम् ।

१५ समुद्रहन्ती नापूर्वं गर्वम यतपस्विवत् ॥ * ९ ॥

शीर्णपर्णाम्बुवातानामाशो भक्षणम् । अत्रान्यतपस्विन उपमानम् ।
भगवत्पुमेया । साधारणश्च धर्म कष्टे तपस्यवस्थित्वाच्चेतस सोल्ला-
सता । वतिश्चात्र गवोद्ग्रहननिबधन यत्तच्चेतस सोल्लासत्व तन्निबन्धन-
मुपमानोपमेयभावमवगमयति । गर्व न समुद्रहन्तीमित्युपमानादुपमेयस्य

२० विशेष प्रतिपादित । अये किल तपस्विन सातिशयतपोवशात्समुल्ल-
सितचित्ता सन्तो गव समुद्रहन्ति । भगवती त्वस्य तमुपशान्तचित्तत्वान्न
तथा । एव चात्र गर्वापक्रमावस्थापेक्षमुपमानोपमेययो सादृश्य तदनि-
र्वाहान्तूपमानादुपमेयस्य व्यतिरेक । अनिर्वाहे च निमित्तमत्र स्वकण्ठेना-
नुपात्तमप्यर्थसामर्थ्यादवगम्यते अत्यन्तोपशान्तचित्तत्व नाम ।

२५ एवमय निमित्तादर्शने वत्युपात्तोपमानोपमेयभावो व्यतिरेक उदाहृत ।
निमित्तोपादाने तु तस्योदाहरणमुन्नेयम् ।

एवमेते चत्वारो यतिरेका प्रतिपादिता । निमित्तदर्शनादर्शनाभ्या
यौ यतिरेकौ तयो प्रत्येकमुपमानोपमेयभावस्य इवाद्युपादानानुपादा-
नाभ्या द्विभेदत्वात् ।

एषामपि चतुर्णां यतिरेकाणां श्लिष्टोक्तियोग्यशब्दोपादाने सति
५ पुनरपरे पूर्वोपक्रातेनैवरूपेण चत्वारो भेदा भवन्ति । तदाह—

श्लिष्टोक्तियोग्यशब्दस्य पृथक्पृथगुदाहृतौ ।

विशेषापादनं यत्स्याद्यतिरेकं स च स्मृत ॥ ८ ॥ (३१)

एकप्रयत्नोच्चार्याणामित्यादिवक्ष्यमाणलक्षणं श्लिष्टम् । श्लिष्टालकार-
समुचितं यदुच्चारणं तत्समुचितस्य शब्दस्य यदा तन्त्रेण सदृशशब्दान्त-
१० रोपादानहेतुतया वा प्रयोगो न क्रियते अपि तु पृथक्पृथगुच्चारणं तदा
विशेषापादने सति यतिरेको भवति ।

तस्योदाहरणम् ।

या शैशिरी श्रीस्तपसा मासेनैकेन विश्रुता ।

तपसा तां सुदीर्घेण दूराद्विदधतीमधः ॥ * १० ॥

१५ अत्र शिशिरशोभा उपमानम् । भगवती उपमेया । तथोश्च साधारणो
धर्मस्तपोयुक्तत्वं नाम । एकत्र तपा माघो मास अपरत्र त्वभ्युदयहेतु
कृच्छ्राचरणम् । इवादयश्चात्रानुपात्ता अपि सामर्थ्यादवगम्य ते । व्यति-
रेकस्तु—दूराद्विदधतीमध इति । तस्य च निमित्तं मासैक्यं दीर्घत्वं च
तपसो । तच्च यथाक्रममुपमानोपमेयगतत्वेनोपात्तम् । तत्र च वत्यादिना
२० अनुपात्ते उपमानोपमेयभावे निमित्तदर्शनेन व्यतिरेक उदाहृतः ।

एवमनया दिशा यदपि श्लिष्टोक्तियोग्यशब्दनिबन्धे सति व्यतिरेक-
स्य पूर्वोक्तनयेन भेदत्रयमुदाहार्यम् ॥

विभावना ।

२५ क्रियाया प्रतिषेधे या तत्फलस्य विभावना ।

ज्ञेया विभावनैवासौ समाधौ सुलभे सति ॥ ९ ॥ (३२)

इह यत्किञ्चिज्जायते तत्सव क्रियाफल क्रियामखेन कारणेभ्य का-
र्योत्पत्त प्रातीतिक्रन रूपेण परिदृश्यमानत्वात् । सर्वेषा फलभूताना
क्रियैवा यवहित कारणम् । यत्र च क्रिया प्रतिविध्यते अथ च क्रिया-
फलस्योत्पत्तिरुपदिश्यते तत्र विभावनारयोल्लार । कारणविगमे किल
५ कार्यस्य तनोत्पत्तिरुपवर्ण्यते अतो प्रिरुद्धाभासा भावना उत्पादना तेन
विभावना । नन्वेव सति यर्थदोष वपसङ्ग -प्रिरुद्धार्थ मत -यर्थम्
इति । अत आह-समाधौ सुलभे सति -इति । समाधि परिहार ।
यत्र विरोधस्य सुलभ परिहार इत्यर्थ ।

तस्या उदाहरणम् ।

१० अङ्गलेग्वामकाश्मीरसमालम्भनपिञ्जराम् ।

अनलक्तरुताम्राभामोष्टमुद्रां च बिभ्रतीम् ॥ *११ ॥

अङ्गलेग्वाम शरीरयष्टि । काश्मीर कुङ्कुमम् । येय पीतच्छायता
शरीरस्य सा नायिकाना कुङ्कुमसमालम्भनलक्षणक्रियाकार्या प्रायेण
परिदृश्यते । भगवत्यास्त शरीरे पीतच्छायत्व न कुङ्कुमसमालम्भने-
१५ नोत्पादितम् । अत कुङ्कुमसमालम्भनलक्षणाया क्रियाया विगमे
फलस्य पीतच्छायत्वस्यात्रोपदेश । परिहारश्चात्र स्वाभावेकतया तच्छा-
यत्वमिति । तेनेय विभावना । अनलक्तरुताम्राभामित्यत्रालक्तरुकारणि
काया रागक्रियाया निषेधस्तत्फलस्य लौहित्यस्यो पत्ति स्वाभाविकी
निर्दिष्टा अतो विभावना । अत्र च कुङ्कुमादिसपायेन पिञ्जरत्वादिना
२० उपमानभतेन स्वाभाविकस्य पिञ्जरत्वादेरुपमेयभूतस्याभेदाध्यवसायोति
शयोक्त्या द्रष्टव्य ॥

समासोक्ति ।

प्रकृतार्थन वाक्येन तत्समानैर्विशेषणै ।

अप्रस्तुतार्थकथन समासोक्तिरुदाहृता ॥१०॥ (३३)

१५ यत्र प्रस्तुतार्थनिष्ठ वाक्य तत्समानैर्विशेषणैस्तेनाप्रकृतेनार्थेन तुल्या
नि यानि विशेषणानि तद्वारेण सादृश्यवशादप्रस्तुतमर्थमपमानभूत क
थयति सा संक्षेपेणोपमातोपमेयलक्षणार्थद्वितयाभिधानात्समासोक्ति ।

६ का सा स

तस्या उदाहरणम् ।

दन्तप्रभासुमनस पाणिपल्लवशोभिनीम् ।

तन्वी वनगतां लीनजटाषट्चरणावलिम् ॥ *१२ ॥

अत्र दन्तप्रभापाणिजटा भगवतीविशेषणभवा यथाक्रम लतागत
५ सुमन पल्लवषट्चरणरूपेण लतया तद्भावमापद्यन्त । तनुत्व तु भगवती-
लतयो साधारणो धर्म । वनश देन च रूपकप्रतिभोत्पत्तिहेतुना श्लेषेण
भगवतीतपश्चर्याधारभूतमुदक लताधारेण काननेन रूप्यते । अत एता-
न्यत्र प्रकृताया भगवत्या अप्रकृतया लतया समानानि विशेषणानि ।
तत्सामर्थ्येन च प्रकृतया भगवत्या उपमेयमतया लता उपमानत्वेना-
१० क्षिप्यते । तेनेय समासोक्ति ॥

अतिशयोक्ति ।

निमित्ततो यत्तु वचो लोकातिक्रान्तगोचरम् ।

मन्यन्तेतिशयाक्ति तामलकारतया बुधा ॥११॥ (३४)

भेदेनन्यत्वमन्यत्र नानात्व यत्र बध्यते ।

१५ तथा सभाव्यमानार्थनिबन्धेतिशयोक्तिर्गी ॥१२॥ (३५)

कार्यकारणयोर्यत्र पौर्वापर्यविपर्ययात् ।

आशुभाव समालम्ब्य बध्यते सोऽपि पूर्ववत् ॥१३॥ (३६)

यद्वचन किञ्चित्कारणमाश्रित्य लोकातिक्रान्तगोचरमुपनिबध्यते
सातिशयोक्ति । तस्याश्च चत्वारो भेदा । यत्र भेदे अन्यत्वे अनन्यत्व-
२० मैक्य स एक । अन्यत्राभेदे ऐक्ये नानात्व भेदो यत्र स द्वितीय ।
तथा बहिरविद्यमानस्यार्थस्य सभावनामात्रेणोपनिबन्धे तृतीय । कार्य-
कारणयोस्तु कार्यस्य शीघ्रमेवोत्पादात्पौर्वापर्यविपर्ययेण चतुर्थो भेद ।

तत्राद्यस्य भेदस्योदाहरणम् ।

तपस्तेजःस्फुरितया निजलावण्यसपदा ।

२५ कृशामप्यकृशमेव दृश्यमानामसशयम् ॥ *१३ ॥

अत्र यासावकाश्यावस्था भगवत्या पूर्वमभूत्ततो भिन्नमपि तपोज-
नित काश्यं तदभेदेनोपनिबद्धमकृशामेवेति । तत्र च निमित्त तपस्ते
जसा सविशेषत्वमापादित सौन्दर्यसभार । अतो निमित्तवशेन लोका-
तिक्रान्तो गोचरोस्य वाक्यरय । तनेयमतिशयोक्ति ।

५ द्वितीयस्य तु भेदस्योदाहरणम् ।

अचिन्तयन्च भगवानहो नु रमणीयता ।

तपसास्याः कृतान्यत्व कौमाराद्येन लक्ष्यते ॥ *१४ ॥

अत्र भगवती कुमारीभावेपि वर्तमाना तदुत्तरकालभाविनी यासौ
यौवनावस्था तद्यत्वेनोपनिबद्धा कौमारादन्यत्वमिति । निमित्त चात्र

१ तपोजनिता रमणीयता । तेनायमभेदे भेदापनिबन्ध ।

तृतीयस्य पुनर्भेदस्योदाहरणम् ।

पतेद्यादि शशिद्योतच्छटा पद्मे विकाशिनि ।

मुक्ताफलाक्षमालायाः करस्या स्यात्तदापमा ॥ *१५ ॥

शशिद्योतच्छटा च द्रप्रकाशप्रकार । अस्या करे मुक्ताफलाक्षमा

१ लायास्तदा उपमा स्यादिति सन्न्य । अत्र रजनिकरकरसपर्के सति
कमलस्य सकोत्रावलोकनाद्विकारित्व बहिरसम्भवदपि कविप्रजापतिना
प्रतिभोपजनितेन स्वव्यापारेण सम्भवद्रूपतया प्रदर्शितम् । अतोत्र सभा-
व्यमानार्थनिबन्ध । तस्य च लोकातिक्रान्तगोचरस्यार्थस्य सभावनाया
निमित्त भगवतीकराधारतया मुक्ताफलाक्षमालावलोकनम् । तथाह्यय

० तावल्लोकातिक्रान्तापरिदृष्टपूर्वास्माभिर्गौरीकरमुक्ताफलाक्षमालयोराधारा-
धेयभावोवलोकित । तत्सजातीयस्य पद्मस्य विकाशिनश्च द्रकराणां च
यद्याधाराधेयभाव स्यात्तदात्रापमानोपमेयभावो भवेदिति सभावना प्र-
वृत्ता । अतोत्र सजातीयपदार्थदर्शनाद्बहिरसम्भवदपि वस्तु सम्भवद्रूपतयो
पवर्ण्यते । एकस्मिन् खलु पदार्थे परिदृष्टे अ यस्मिन्नवलोकितेपि तत्स
० जातीयसभावना प्रवर्तते । तथा दाक्षिणात्यस्यैकस्मिन्नुष्टे परिदृष्टे सत्य-
परिदृष्टोष्टान्तरसभावना । अतोत्र सभावना सनिमित्ता । अने च प्रका-
रेणात्रोपमानाभाव प्रकृतस्य वस्तुन प्रदर्श्यते नास्त्यन्यत्किंचिदस्योप

मानमिति । अत एव सभाव्यमानतयार्थस्योपनिबद्धस्य निराचिकीर्ष
या यद्विशब्द प्रयुक्तः । यद्विश देन ह्यत्राशङ्का द्योत्यते । आशङ्क
चानिश्चितसद्भावे वस्तुनि भवति । यच्चानिश्चितसद्भाव कविवेधसा
सम्बद्धपतयोपदिशत वस्तु तस्य पुराणप्रजापतिनिर्मितपदार्थविषयया
१० तद्विरुद्धया लोकप्रतीत्या यावन्निराक्रियमाणत्वं तावन्निरूपमत्वं प्रतीयते ।
एवमयं तृतीयो भेदः ॥

चतुर्थस्तु ।

मन्ये च निपतन्त्यस्याः कटाक्षा दिक्षु पृष्ठतः ।

प्रायेणाग्रे तु गच्छति स्मरबाणपरम्परा ॥ ३१६ ॥

१० अत्र दिक्ष कटाक्षपातः कारणम् । स्मरबाणपरम्परागमनं तं कायम् ।
कायकारणयोस्तु कारणस्य नैसर्गिकः प्राग्भावित्वं कार्यस्य तु पश्चाद्भा
वित्वम् । इह तु विपर्ययः कार्यस्य प्राग्भावेनोपनिबन्धनात् पश्चाद्भावित्वं न
च कारणस्य कटाक्षा दिक्षु पृष्ठतः पश्चात्पतन्ति अग्रे स्मरबाणपरम्परा
गच्छन्तीति । अत्र निमित्तं कार्यस्य शीघ्रमेवोत्पादः । तेनेदं निमित्ततो
११ लोकातिक्रान्तगोचरं वचनम् । अतोतिशयोक्तिः ।

इति महाश्रीप्रतीहारे दुराजविरचितायामुद्भटालंकार
सारसंग्रहलघुवृत्तौ द्वितीयो वर्गः ॥

तृतीयो वर्गः ।

यथासंख्यमयोत्प्रेक्षा स्वभावोक्ति तथैव च ।

अपर त्रीनलकारान् गिरामाहुरलकृतौ ॥ १ ॥ (३७)

यथासंख्यम् ।

भूयसामुपदिष्टानामर्थानामसधर्मणाम् ।

५ क्रमशा योननिर्दगा यथासंख्य तदुच्यते ॥ २ ॥ (३८)

पर्वमुद्दिष्टानामर्थानां यदा क्रमेणार्थान्नराण्यनुनिदिश्यन्ते तदा यथा-
सरयारयालकार । तत्र हि सरयोपलक्षितक्रमानतिरुमेण शब्देनानु-
पात्तोपि पदार्थानामन्वयः समग्रीयते । अतो यथाक्रमं पदार्थानामन्व-
यपन्ननादेतस्यालकारस्य यथासरयता । स चालकारो बहूनामल्पशो-
, व्युपनिबध्यमानो यतः शोभावद्धो भवत्यतो भूयसाभित्युक्तम् । द्वयोर्हि
तरयापनिबध्यमानस्य यावच्चतुर्गुणत्वादि रूपतयोपनिबन्धो न कृतः
ताच्छाभापेतत्वं न भवति । भूयसा पुनरर्थानां तद्यथासरयमल्पेनैव
प्रयासनं रम्यं भवति । तत्र हि तस्य द्विगुणस्य त्रिगुणस्य चोपनिबन्धे
शोभातिशया जायते । यदुक्तम्—

१५ तद्विगुणं त्रिगुणं वा बहुषुद्दिष्टेषु जायते रम्यम् ।

यत्तेषां तथैव ततो द्वयोस्तु बहुशो निबन्धीयात् ॥ इति ।

(रुद्रट — का ७-३५)

नन मृणालहृत्सेत्यादावपवर्णयिष्यमाणे उदाहरणे मृणालादिभ्यः
उपमानेभ्यो बातादीनामुपमेयानां विशेषरयापनाद्व्यतिरेकालकारेण स-
१० हृदयहृदयाण्याऽर्ज्यन्ते न तु यथासंख्येन तत्कथं यथासरयमलकार
इत्याशङ्क्योक्तम्—असधर्मणाम्—इति । यत्रापि हि साधर्म्याभावादुपमा
नापमेयभावाभावेन व्यतिरेकादेरुपनिबन्धाभावस्तत्राग्नयः शोभातिशयः
माधर्तृतिस्थः ।

कज्जलहिमकनकरुच सुपर्णवृषहसवाहना श व ।

जलनिधिगिरिपद्मस्था हरिहरचतुरानना ददतु ॥ इति ।

(रुद्रट — का ७ ३६)

अत्र हि हरिप्रभृतीना त्रयाणामद्विष्टाना कज्जलरुक्त्व सुपर्णवाहन
१ त्व जलनिधिस्थत्वादयो धमा क्रमणाननिर्दिष्टा । न च तत्र परस्पर
साधर्म्यं विद्यते । अथ च क्रमपर्यालोचनया अथानामानुरूप्येण सम-
वयप्रतीति शोभातिशयो विद्यते । तनास्य साधर्म्याद्यभावेपि पृथगल-
कारताप्रतिलम्भाद्यत्र साधर्म्यादि त्रियत तत्राप्यलकारत्व दुर्निवारम् ।
अतो—मृणालहसेत्यादिक उदाहरणे यथासरयमङ्गभूत व्यतिरेका-
१ लकारस्य द्रष्टव्यम् । तेनायमङ्गाङ्गिभाव सकर । यद्वक्ष्यति—

परस्परापकारेण यत्रालकृतय स्थिता ।

स्वातन्त्र्यणात्मलाम नो लभन्ते सोपि सकर ॥ इति ।

अतो यथासरय पृथगलङ्कारत्वेनोपदेष्टव्यम् ।

तस्योदाहरणम् ।

१५ मृणालहसपद्मानि बाहुचङ्क्रमणाननै ।

निर्जयन्त्यानया व्यक्त नलि यः सकला जिता ॥ *१ ॥

अत्र बाहुचक्रमणाननानामुद्दिष्टाना यथाक्रम मृणालहसपद्मान्य
नुनिर्दिष्टानि । तद्वशेन च श दानुपात्तस्यापि तद वयस्य गर्भीकृतत्वेन
च क्रमभणितिसद्भावाद्यथासरयमलकार ॥

२० उत्प्रेक्षा ।

साम्यरूपाविवक्षाया वाच्येवाद्यात्मभि पदै ।

अतदुणक्रियायोगादुत्प्रेक्षातिशयान्विता ॥ ३ ॥ (३९)

यत्रेवादिपदनिबन्ध साम्यस्य च रूप न विवक्ष्यते तत्रोत्प्रेक्षाख्यो
लकार । नन्वेव सत्यसभवा नाम लक्षणदोष प्राप्त द्योत्यस्योपमानो-
२५ पमेयभावस्याभावे सति इवादीनामप्रयोगप्रसगादिन्याशङ्क्योक्तमतदुण-
क्रियायोगादिति । द्रव्यधर्म सिद्धो गुण साध्यस्वभावस्तु क्रिया । इद

खल विश्व स्वतन्त्रपरतन्त्रपदाथात्मकत्वाद्विविधम् । यश्च स्वतन्त्र पदार्थ
 स धर्मात्म्यमिधीयत । तच्च इदं तादृशं सवनामप्रत्यवमर्शयोग्यत्वाद् यम् ।
 परतन्त्रस्य पदार्थस्य वमरूपता । तस्य च द्विविधं सिद्धसाध्यताभेदात् ।
 तत्र यं सिद्धो धर्मः स गणो यस्तु सा य सा क्रिया । एतावन्तश्च
 ५ लौकिका पदाथा । सामान्यादीनामत्रैव प्रातीतिकेन रूपेणान्तर्भूतत्वात् ।
 अत्र असोपकृता योश्चस्तस्य ये क्रियागुणा अनन्तरोक्तलक्षणास्तद्योगा-
 त्साध्यरूपाविवक्षायामपि इवादिशब्दप्रवृत्तिरविरुद्धा । यत्र किलोपमा-
 नोपमेयभावेन साध्यं तत्रोपमानसादृश्यादुपमानवतिना क्रियागुणानामुप-
 मेये प्रतीतिर्भवति । उत्प्रेक्षायामपि च योसावस अप्रकृतस्तस्य ये क्रि-
 १० यागणास्ते तास्मिन्नप्रकृते वस्तुन्युपमानतयानुल्लिङ्गितेऽपि प्रकृतं वस्तुन्यास-
 ज्यन्ते । तेनातद्गणक्रियायोगादस्या इवादिवाच्यत्वम् अत एवान्यधर्मा-
 णा स्वधर्मिभूताद्वस्तुन उत्कलितानां रसभावाद्यभि यक्त्यनुगणतया वस्त्व-
 न्तरा यस्तत्त्वेन लघुप्रकर्षणामीक्षणादियमत्प्रेक्षा । नन्वेवमपि सुतरामस-
 भव । न हि वस्त्वन्तरधर्मा वस्त्वन्तरं समासङ्कु शक्या इत्याशङ्क्यो-
 १५ क्तम् — अतिशयान्विता — इति । पुराणप्रजापतिविहितरूपविपर्यासेन
 कविवधसा पदार्थस्य गुणातिशयविवक्षया रूपान्तरमप्यासङ्कु शक्यते
 इत्यर्थः ।

इयं चोत्प्रेक्षा बहिरसभवतः पदार्थस्य सभवद्रूपतयोपवर्णनाल्लोका-
 तिक्रान्तविषया सभावना । तस्याश्च द्वैविध्यं भावस्याभावस्य च बहिर-
 २० सभवतः उपवर्ण्यमानत्वात् । तदाह—

लोकातिक्रान्तविषया भावाभावाभिमानतः ।

सभावनेयमुत्प्रेक्षा

येयं लोकातिक्रान्तविषया सभावना उत्प्रेक्षा सा भावस्याभावस्य
 चाभिमानाद्वैविध्यं भजत इत्यर्थः ।

२५ न विवाद्युपनिबन्धं सति यद्युत्प्रेक्षा भवतीत्युच्यते एव सति
 चन्दनासक्तभुजगनिष्वासानिलमूर्धितम् ।
 मूर्च्छयत्येष पथिकान्मधौ मलयमारुतः ॥

इत्येवमादाविवादेरप्रयोगादुत्प्रेक्षात्वाभावप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—

वाच्येवादिभिरुच्यते ॥ ४ ॥ (४०)

द्विविधा खलत्प्रक्षा । काचिदिवादिप्रयोग सति भवति काचिच्चप्रयु-
ज्यमानेष्वपीवादिप्रार्थसामर्थ्यादवगम्यमानेषु । तत्र या वान्छा स्व-
प्तेनेवादिभिर्विक्तव्या सा इवादिभिरुच्यते । यात्वथसामर्थ्याक्षिप्तैरिवादि-
५ भिरवगम्यते तत्रेवादीनामप्रयोग । उ-
दनासक्तभजगेत्यादौ च मलय-
मारुतस्य यदेतन्मन्मथाविर्भावनिबन्धात्वात्पथिकमूढहेतुत्व तत्र भुजग-
निश्वासमण्डितत्वे कारणत्वेनोत्प्रेक्ष्यमाणे इवाद्यथार्थसामर्थ्यादवगम्यते
तेनेवादीनामप्रयोग । इवादिशब्दसामर्थ्यावसेयायामोत्प्रेक्षायामिवादीना-
प्रयोगात् ।

१० तत्र भावाभिमानेनोत्प्रक्षाया तस्या गणयोगाध्यासेन प्रवृत्ताया
उदाहरणम् ।

अस्याः सदाकविम्बस्थदृष्टिपीतातपैर्जपैः ।

श्यामिकाङ्गेन पतितमुखे चन्द्रभ्रमादिव ॥ १२ ॥

अस्या मुखे जपैर्हेतुभूतै श्यामिकाङ्गेन पतितमिति सबन्ध ।
१५ अत्र जपासक्ता भगवती अर्कमवलोकयतीति तस्या शशाङ्कसदृशे
मुखे श्यामिका सजाता । तच्चात्र तस्या श्यामिकाया जन्म अतिशयो-
क्त्या पातरूपतया प्रतिपादित पतितमिति । सा चात्र श्यामिका शशी-
लाञ्छनेन शशेन तुल्या । अतस्तस्या शशिलाञ्छनशशतुल्यत्वात्पस-
र्जनोपमेय रूपक श्यामिकैवाङ्ग इत्युपनिबद्धम् । तस्य चाङ्गस्य
२० श्यामिकोपरक्तस्य भगवतीवदननिपाते कारणत्वेनेन्दुभ्रातिरूपेक्षिता
यदेतच्छशिनो लाञ्छन श्यामिकांरूप तद्भगवतीवदन इन्दुभ्रान्त्यव निप-
तितमिति । इन्दुभ्रान्तिश्च गुण सिद्धरूपत्वे सति द्रव्यधर्मत्वात् । एव
चात्र शशसदृशी श्यामिका चैतन्यशून्यत्वेन भगवतीवदनमिन्दुभ्रान्त्या
न गोवरीकरोति । अथ च तस्या शशाभावमापादिताया इन्दुभ्रमलक्ष
२५ णेन चेतनधर्मेण सबन्धो निबद्ध । तेनात्र तस्य वस्त्वन्तरस्य चेतन

स्य योसौ गुणो भ्रमलक्षणस्तथोगादिवादे प्रवृत्ति । इन्दुभ्रमश्च भाव
रूपो गुण शशीकृतश्यामिकाकर्तृकतया कविनिबद्धेन वक्त्रा भगवता-
भिमानेनाध्यवसित । तेनेयमतद्रुणयोगेन भावाभिमानेन उत्प्रेक्षा ।

एव क्रियायोगाध्यासाद्भावाभिमानेन यात्प्रेक्षा तस्यामुदाहार्यम् ।

५ अभावविषयाया पन क्रियाध्यासेन प्रवृत्तायास्तस्या उदाहरणम् ।

कपोलफलकाग्रस्याः ऋष्ट भूत्वा तथाविधौ ।

अपश्यन्तायिवान्योन्यमीदृक्षां क्षामता गतौ ॥ *३ ॥

अत्र कपोलफलकयोस्तपोवशात्क्षामत्वमापन्नयो परस्परादर्शनमभाव
रूप साध्यत्वात्क्रियारूप क्षामताया कारणतयोत्प्रेक्षितम् । तेनेयमत-

१ क्रियायोगादभावाभिमानेनोत्प्रेक्षा ।

एवमतद्रुणयागादभावाभिमानेन या उत्प्रेक्षा तस्यामुदाहार्यम् ॥

स्वभावोक्ति ।

क्रियाया सप्रवृत्तस्य हेवाकाना निबन्धनम् ।

कस्यचिन्मृगाडिम्भादे स्वभावोक्तिरुदाहृता ॥५॥ (४१)

१५ मृगबालादे स्वसमुर्चिने व्यापारे प्रवृत्तस्य ये हवाका स्वजात्या-
नुरूप्येणाभिनिवेशविशेषास्तदुपनिबन्ध स्वभावोक्ति । तस्याश्चालकार-
त्वमसाधारणपदार्थस्वरूपध्वननात् ।

तस्या उदाहरणम् ।

क्षण नष्टार्धवलित, शृगेणाग्रे क्षण नुदन् ।

२० लोलीकरोति प्रणयात्पिमांसेप मृगार्धकः ॥ *४ ॥

नष्टेति जान्तनशाविभाषा—इत्यननासिकलोपस्य विकल्पितत्वादप्र-
वृत्ति । अत्र मृगपोतकस्य मातरमिव वत्सला भगवती प्रणयनिर्भरेण चेतसा
व्याकुलीकुर्वत स्वभावो निबद्ध क्षणमपरिदृश्यमानत्वमर्धकायेन परि-
वृत्ति शृगेण च नोदनमित्येवमात्मा ॥

इति महाश्रीप्रतीहारैन्दुराजविरचितायामुद्धालकारसार-

सग्रहलघुवृत्तौ तृतीयो वर्ग ॥

चतुर्थो वर्ग ।

प्रेयोरसवदूर्जस्वि पर्यायोक्त समाहितम् ।

द्विधोदात्त तथा श्लिष्टमलकारान्परे विदु ॥ १ ॥ (४२)

प्रेयोरसवादिति समुदायान्मतुप् । श्लिष्टमिति । तथा उदात्तवद्वि-
वध श्लिष्टमित्यर्थ । विप्रतिपत्तिनिरासार्थं चात्र श्लिष्टस्य द्वैविध्यमुक्तम् ।

५ भामहो हि-

तत्सहोक्त्युपमाहेतुनिर्देशात्त्रिविध यथा ।

इतिश्लिष्टस्य त्रैविध्यमाह । अतो विप्रतिपत्तिनिरासाय तथेत्युक्तम् ।

उदात्ते तु द्विधेत्ययमनुवादो दृष्टातत्वात् । यथा उदात्तस्य द्वैविध्य
प्रमाणोपपन्नत्वादङ्गीकृत तथा श्लिष्टस्यापि तदङ्गीकर्तव्यमित्यर्थ ।

१० प्रेयस्वत्तावत् ।

रत्यादिकाना भावानामनुभावादिसूचने ।

यत्काव्यं बध्यते सद्भिस्तत्प्रेयस्वदुदाहृतम् ॥ २ ॥ (४३)

रत्यादयो भावास्त्रिविधा स्थायिनो यमिचारिण सात्त्विकाश्च । तत्र

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भय तथा ।

१५ जुगुप्साविस्मयसमा स्थायिभावा प्रकीर्तिता ॥

निर्वेदग्लानिशङ्कारयास्तथा सूयामदश्मता ।

आलस्य चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥

व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।

गर्वो विषाद औत्सुक्य निद्रापस्मार एव च ॥

२० सुप्त विबोधोमषश्चाप्यवहित्थमथाग्रता ।

मतिर्याधिस्तथोन्मादस्तथामरणमेव च ॥

त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया यमिचारिण ।

त्रयस्त्रिंशदमी भावाः ॥

स्तम्भ स्वेदोथ रोमाञ्च स्वरभेदोथ वेपथुः ।

२५ वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका स्मृताः ॥

एतेषा पञ्चाशत्सरयाना भावाना सूचकाश्चत्वारोनुभावादय । ते चानुभावो विभावो व्यभिचारी स्वशब्दश्च । तत्रानुभावश्चतुर्विध आङ्गिको वाचिक सात्विक आहार्यश्च । आङ्गिको हस्ताभिनयादि । वाचिक काकादिप्रयोग । सात्विक स्तम्भादि । आहार्यस्तु प्रतिशीर्षकञ्चुकादि । एवमयमनुभावश्चतु सरय कार्यत्वात्कारणभतान्भावान्गमयति । विभावस्तु द्विविध आलम्बनोद्दीपनरूपत्वात् । तत्रालम्बनविभावो यदाश्रयेण रत्यादीनामुदय यथा रामादे सीतादि । उद्दीपनविभावस्तु यद्वशेन रत्यादीना भावानामतिशयेन दीप्तता भवति यथा ऋतुमाल्यानुलेपनादि । एवमेष द्विविधो विभावो रत्यादीना कारणभूत ।

१० स च कारणत्वात्कार्यभूतान् रत्यादीन्गमयतीति । यथात्रिबहलनीलजलदोदयो वृष्टिम् । यथा हि कार्यस्य सुविवेचितस्य कारण प्रत्यव्यभिचारिता एव कारणस्यापि सुविवेचितस्य काय प्रत्यव्यभिचारिता व्यवहारे बाहुल्येन दृश्यते । अतो विभाव कारणत्वाद्रत्यादीन् काय भूतान् गमयति । व्यभिचारी तु रत्यादिकाना स्थायिना भावानाम

१५ वस्थाविशेषरूपो निर्वेदादि । स च सहचारित्वात्स्थायिनी भावान्प्रतिपादयति रत्यस्यैकमिव चक्र चक्रान्तरम् । स्वशब्दस्तु रत्यादि । स च वाचकत्वाद्भावान् गमयति । रत्यादीना च शब्दाना यद्यप्यनुभावैकगाचरस्वलक्षणस्वभावस्वरत्याद्यवगतिनिबन्धनत्वं नोपलभ्यते तथाप्यशेन रत्याद्यवगतिनिबन्धनत्वमनुभावादिवद्विधत एव । यथा खल्वनुभावादया

२० न स्वलक्षणतया भावानवगमयति अपि तु सामान्यरूपतया तद्वत्स्वशब्दा अपीत्यास्ताम् ।

एवमेते भावानामवगतिहेतवश्चत्वार । यदुक्त भट्टोज्झटेन—चतुरूपा भावा—इति ।

तदेषा रत्यादिकाना भावाना पञ्चाशत्सरयाना यान्यनुभावादिभि-
 २५ श्चतु सरयै समस्तत्वेन यस्तत्त्वं च यथायोगे सूत्रानि स्वलक्षण स्वरूपाणा सामान्यावस्थोदितानीति पाणिनेः काव्यमुपनिबध्यमान प्रेयस्वत् । प्रेय शब्दवाच्येन प्रियेण रत्यादिना विभावेन

रतिरुपलक्ष्यते । तथा च साहचर्याद्रत्यादयो भावा पञ्चाशदवगम्यन्ते ।
एव च भावका यस्य प्रेयस्वदिति लक्षणया व्यपदेशः । अत्र च भावा-
नामलकारता काव्यमलकार्यम् ।

तस्योदाहरणम् ।

५ इयं च सुतवाङ्मन्यनिर्विशेषा स्पृहावती ।

उल्लापयितुमारब्धा कृत्वेम क्रोड आत्मनः ॥ *१ ॥

आत्मनः क्रोडे कृत्वेति सबन्धः । अत्रात्मनो वक्षसि निधानमाङ्गिको
भिनयः उल्लापन सान्त्वन वाचिकः । इममिति इदशब्देन परामृष्टो यो
मृगार्भकः स आलम्बनविभावः । वाङ्मन्योन्मीलितश्चैतुस्ययात्मा यमि
१० चारीभावः । सुतवाङ्मन्यनिर्विशेषत्वेन हि स्पृहाया रतेरौत्सुक्यभेदाभि-
सबन्धः प्रतीयतः । स्वशब्दस्तु स्पृहेति । एवमयं रत्यात्मको भावो वात्सल्य-
स्वभावश्चतुर्भिर्नुभावादिभिरत्रावगमितः ।

अन्येष्वपि भावेष्वेवमुदाहार्यम् ॥

रसवत् ।

१५ रसवद्वर्णितस्पष्टशृङ्गारादिरसादयम् ।

स्वशब्दस्थायिसचारिविभावाभिनयास्पदम् ॥ ३ ॥ (४४)

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानका ।

बीभत्साद्भुतशान्ताश्च नव नाट्ये रसाः स्मृताः ॥४॥ (४५)

एते च शृङ्गारादयो नव यथायोग्ये चतुर्वर्गप्राप्त्युपायतया तदितर-
२० परिहारनिबन्धनतया च रत्यादीनां स्थायिना नवानां भावानां य-
परिपोषस्तदात्मका अतस्तथाविधन रूपेणास्वाद्यत्वादास्वादभेदनिब-
न्धनेन तान्त्रिकेण रसशब्देनाभिधीयन्ते । निवेदादौ तु तथाविधस्यास्वा-
द्यस्याभावात्प्रवृत्तिनिमित्तमद्विनिबन्धनस्य तान्त्रिकस्य रसशब्दस्याप्रवृत्तिः ।
आस्वाद्यत्वमात्रविवक्षया तु तत्रापि मधुराम्लोदिवद्रसशब्दप्रवृत्तिरविरुद्धा
यदुक्तं शृङ्गारादीन्सानुक्रम्य—

रसनाद्रसत्वमेषा मधुरादीनामिवोक्तमाचार्यै ।

निर्वेदादिष्वपि तत्प्रकाममस्तीति तेषि रसा ॥ इति ।

तदाहु —

चतुर्वर्गेतरो प्राप्य परिहार्यो क्रमाद्यत ।

५ चैतन्यभेदादास्वाद्यात्स रसस्तादृशो मत ॥ इति ।

स इति चैतन्यभेद इत्यर्थः । तादृश इत्यनेनास्वादविशेषनिबन्धनत्व
शृङ्गारादिषु तान्त्रिकस्य रसश दस्योक्तम् । एषा च शृङ्गारादीना नवाना
रसाना स्वश दादिभि पञ्चभिरवगतिर्भवति । यदुक्त भट्टोज्झटेन—
पञ्चरूपा रसा —इति । तत्र स्वरा दा शृङ्गारादेर्वाचका शृङ्गारादय
१० शब्दा स्थायिना रसानामपादानकारणप्ररया रत्यादयो नव भावा ।
सचारिणस्तु निर्वेदादयो रसानामवस्थाविशेषरूपा । विभावास्तु तेषा
निमित्तकारणभता योपिदादय ऋतुमाल्यानुलेपनादयश्च । आङ्गिकादयस्तु
चत्वारो रसाना कार्यभुता अभिनया । एतेषा च स्वशब्दादीना पञ्चाना
समस्तव्यस्ततया आम्पदत्वाद्येन काव्येन स्फुटरूपतया शृङ्गारादिरसा-
१५ विर्भावो द्रर्यते तत्काय रसवत् । रसा खल तस्यालकार ।

तस्योदाहरणम् ।

इति भावयतस्तस्य समस्तान्पार्वतीगुणान् ।

सभृतानल्पसकल्पः कन्दर्पः प्रबलोभवत् ॥ *२ ॥

स्विद्यतापि स गात्रेण बभार पुलकोत्करम् ।

२० कदम्बकलिकाकोशकेसरप्रकरोपमम् ॥ *३ ॥

क्षणमौत्सुक्यगर्भिण्या चिन्तानिश्चलया क्षणम् ।

क्षण प्रमोढालसया दृशास्यास्यमभूष्यत ॥ *४ ॥

कदम्बकलिकाकोरा कदम्बकलिकाभ्यन्तरम् । अत्र भगवत आभि-
लाषिकविप्रलम्भशृङ्गारो निबद्ध । तस्य स्वरा द कन्दर्पः प्रबल इति ।

२५ स्थायी तत्रैव स्वश देनोन्मीलित क दप इति । रतिपरिपोषात्मको हि
शृङ्गारो रस । रतिश्च यनोर्मन्मथात्मिका । अतो रतिविशेषस्य वाचक-

त्वात्कदर्पं शब्दं स्थायिनोत्र स्वशब्दः । सचारिणश्चैतस्त्वयचिन्ताहर्षा
स्वशब्देनोन्मीलिता । स्वेदरोमाञ्चौ च सात्विकौ स्वशब्दोपातौ । तयो-
रपि च सचारित्वम् । सात्विकानां स्थायिभावावस्थाविशेषत्वेन निर्वेदा-
दिवत्सचारित्वात् । विभावस्तु इति भावयतस्तस्येति निर्दिष्टः । भगवती
५ हि तत्तद्गुणोपेतत्वेन विभाव्यमाना विभावः । अभिनयस्त्वत्रापाङ्गाभिनयो
निर्दिष्टो दृशा-इति । अतोत्राभिलाषिकं शृङ्गाररसः स्वशब्दादिभि-
पञ्चभिरेवमव्यज्यते ।

एवमन्येपि रसा उदाहार्याः ।

रसानां भावानां च काव्यशोभातिशयहेतुत्वात् किं काव्यालङ्कार-
१० त्वमुक्तं यजीवितत्वमिति न तावद्विचार्यते ग्रन्थगौरवभयात् । रसभाव-
स्वरूपं चात्र न विवेचितमप्रकृतत्वाद्बहुवक्तव्यत्वाच्च ॥

ऊर्जस्वि ।

अनौचित्यप्रवृत्तानां कामक्रोधादिकारणात् ।

भावानां च रसानां च बन्ध ऊर्जस्वि कथ्यते ॥५॥ (४६)

१५ क्वचित्खलु रसभावानां शास्त्रसविदविरुद्धेन रूपेणोपनिबध्ना कियते
क्वचित्तु तद्विरुद्धेन । तत्र यत्र शास्त्रसविदविरुद्धेन रूपेण तेषामुप-
निबन्धस्तत्र प्रेयोऽलङ्कारो रसवदलङ्कारश्चाभिहितः । यत्र तु तद्विरुद्धत्व-
तन्मूललोको यहारविरुद्धत्वं च तद्विषयाणां रसभावानामुपनिबन्धे सत्यु-
र्जस्वित्काव्यं भवति । तत्र हि रागद्वेषमोहकारणका अनौचित्येन रस-
२० भावा उपनिबध्यन्ते । अतएव तत्र स्वकल्पनापरिकल्पितत्वेन ऊर्जसो
बलस्य विद्यमानत्वादूर्जस्वि व्यपदेशः । ज्योत्स्ना तमिस्रा-इत्यत्र
(पा सू ५ २ ११४) ऊर्जस्विशब्दः ।

तस्योदाहरणम् ।

तथा कामोऽस्य ववृधे यथा हिमगिरेः सुताम् ।

सग्रीहीतुं प्रववृते हठेनापास्य सत्पथम् ॥ *५ ॥

अत्र सकललोकातिशायिनो भगवतोऽकृतविवाहकुमारीविषयतया हठ-
सग्रह शास्त्रसविद्विरुद्ध प्रवृद्धरागकारणक उपनिबद्धस्तेन ऊर्जस्विता ।
तत्र कामा ववृधे इत्ययं शृङ्गाररसस्य स्वशब्दस्य रतिपरिपोषकात्म-
कत्वेन कामवृद्धिस्वभावत्वात् । कामशब्दस्तेतदन्तर्गत शृङ्गारस्य यासौ
५ स्थायिभूता रतिस्तस्या स्वशब्दस्य । हिमगिरे सुतामित्यालम्बनवि-
भाव । हठेनेत्यनेनावेगलक्षणो यमिचारी भाव प्रतिपादित । अपा-
स्य सत्पथ मिति तु मोह । सग्रहीतु प्रवृत्त इत्याङ्गिकोनुभाव । एव-
मयमत्र पञ्चभिः स्वशब्दादिभिरूर्जस्विलक्षण शृङ्गार सूचित ।

एवमन्येष्वपि रसभावेषूर्जस्वि उदाहार्यम् ॥

१० पर्यायोक्तम् ।

पर्यायोक्तं यदन्यत्र प्रकारेणाभिधीयते ।

वाच्यवाचकवृत्तिभ्यां शून्येनावगमात्मना ॥ ६ ॥ (४७)

वाचकस्याभिधायकस्य स्वशब्दस्य वृत्तिर्यापारो वाच्यार्थप्रत्याय-
नम् । वाचस्य त्वभिधेयस्य यापारो वाच्यान्तरेण सहाकाक्षासनिधि-
१५ योग्यतामाहात्म्यात्ससगमनम् । एवविधश्च यो वाच्यवाचकयोर्व्यापार-
स्तमन्तरेणापि प्रकारान्तरेणार्थसामर्थ्यात्मनावगमस्वभावेन यदवगम्यते
तत्पर्यायेण स्वकण्ठानभिहितमपि सान्तरेण शब्दव्यापारणावगम्यमान-
त्वात्पर्यायोक्तं वस्तु । तेन च स्वसंश्लेषवशेन काव्याथोलक्रियते ।

तस्योदाहरणम् ।

२० येन लम्बालकः साश्रुः करघातारुणस्तनः ।

अकारि भग्नवल्लयो गजासुरवधूजनः ॥ *६ ॥

सोऽपि येन कृतं पुष्टदेहेनाप्येवमाकुलः ।

नमोस्त्वव्यार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥ *७ ॥

अत्र लम्बालकत्वादयः कार्यरूपत्वात्कारणभूत गजासुरवध वाच्य-
१५ वाचकव्यापारास्पृष्टमपि गमयन्ति । तत्र च तथाविधया विच्छित्याव

गम्यमानेनार्थेन ते लम्बालकत्वादयोर्था अलक्रियन्ते । तस्मात्पर्यायोक्त
मलकार ॥

समाहितम् ।

रसभावतदाभासवृत्ते प्रशमबन्धनम् ।

५ अन्यानुभावाणि शून्यरूपं यत्तत्समाहितम् ॥ ७ ॥ (४८)

इह रसभावानां शास्त्रसमयाविरुद्धेन तद्विरुद्धेन च रूपेण द्वैविध्य-
मुक्तम् । तत्र ये शास्त्रसमयाविरुद्धा रसभावास्ते रसभावशब्देनात्र
विवक्षिता । तद्विरुद्धास्तु तदाभासा । तेषां रसभावानां तदाभासानां च
या वृत्तिः स्वाश्रयसबन्धात्मिका तस्याः प्रशमे निबध्यमाने समाहिता
१० लकारो भवति । तत्र हि तेषां रसभावानां समाधानं समाधिः परिहारो
भवति । समाहितमिति भावे क्त । ननु यदि तस्मिन् काव्ये रसादीनां
वृत्तिः परिह्रियते एव सति पूर्वरसादिनिवृत्त्या रसाद्य तरोपनिबन्धाद्रस-
वदाथलकारानुप्रवशात् प्रसक्त इत्याशङ्क्योक्तम्—अन्यानुभावाणि -
शून्यरूपमिति । अयस्य रसाद्य तरस्य येनुभावादयस्तेर्नि शेषेण शून्य
१५ रूपं यस्य तत्तथोक्तम् । यत्र पूर्वेषां रसादीनां वासनायां दाढ्येन तेषू-
पशातेष्वपि रसाद्यन्तराणां न स्वरूपमाविर्भवति आविर्भवदपि वा कार्य-
वशेन केनचित्तिरोधीयते तत्र समाहितालकारो भवति ।

तस्योदाहरणम् ।

अथ का तां दृश दृष्ट्वा विभ्रमाच्च भ्रम भ्रुवोः ।

२० प्रसन्नं मुखरागच रोमाञ्चस्वेदसंकुलम् ॥ *८ ॥

स्मरज्वरप्रदीप्तानि सर्वाङ्गानि समादधत् ।

उपासर्पद्गिरिसुतां गिरिशः स्वस्तिपूर्वरुम् ॥ *९ ॥

समादधन्निजे रूपेवस्थापयन् । समादधदित्यभ्यस्तत्वानुमोप्रवृत्तिः ।

अत्र भगवता शृङ्गारस्य येनुभावाः का तददृष्ट्यादयस्तेषामवहित्थेन
२५ आकारप्रच्छादनात्मकेन भावेन तिरोधानं विहितम् । यदुक्तं स्वस्ति-
पूर्वकमिति । अनेन ह्याकारतिरोधानमपदर्शितम् ॥

उदात्तम् ।

उदात्तमृद्धिमद्वस्तु चरित च महात्मनाम् ।

उपलक्षणता प्राप्त नेतिवृत्तत्वमागतम् ॥ ८ ॥ (४९)

ऋद्धि सुवर्णादिधनसंपत्ति । तत्रैक वस्तुदात्तम् । तत्र च का या-
५ थैलक्रियते ।

तस्योदाहरणम् ।

उवाच च यतः ऋडे रेणुकुञ्जरजन्माभिः ।

मुक्ताफलैरलङ्कार, शरीराणामपीन्द्रिया ॥ *१० ॥

पुष्ट्येन्द्रनीलवैडूर्यपद्मरागमयैवियत् ।

१ शिरोभिस्तुल्यगन्धश्च शिखर गन्धमादनम् ॥ *११ ॥

उत्तरोपत्यका यस्य प्रधानस्पर्णभूमयः ।

महान्मरुतोवाय, पादोपा त च सश्रितः ॥ *१२ ॥

उभूय यस्य पातालपातिन्यां सक्षय वर्तिता ।

पतन न तथा सार्धमायामस्तु प्रकट्यभूत् ॥ *१३ ॥

- १५ यस्य एवविधरूपता हिमाद्रर्भती सुता इति सान्ध । ऋड सकर ।
पुष्ट्या मणिविषाण । गन्धमादन पर्वतविरोध । उपत्यका पर्वताधर-
वर्तिनो भूमिभागा । प्रधान स्वर्ण कातस्वरादि । उवीध पर्वत । सक्षय
कल्पान्त । भूमेरधोगमनाद्भूम्याश्लिष्टस्य प्रदेशस्य भूमिविविक्तत्वाद्धि-
मवत कल्पान्ते आयाम प्रकटीभत । अत्र रत्नादिसभारो निबद्ध ।
२० तेनेदमुदात्तम् । तस्य गालङ्कारत्व लाङ्कातिरागिरत्नादिकार्यध्वननात् ।

एवमेतदृद्धिमद्वस्तुनिब वननेकमुदात्तमुक्तम् ।

न केवलमृद्धिमद्वस्तुदात्त यावदर्थप्राप्तावनर्थपरिहार चोद्यताना
विपुलाशयाना चटितमपि । तदुक्तम् चरित च महात्मनाम् —इति ।

- न च विपुलाशयचेष्टिते उपनिबध्यमान तस्य शृङ्गारादिरसप्रातिपात्ति-
२५ हेतुत्वादसवदलकारानप्रवेशाच्च सुभण विपुलाशयचटितम्याच्च वस्त्व-
न्तरोपलक्षणत्वेनापान्तरवाग्यार्थीभूतत्वात् । न खल्वन महापुरुषचेष्टितं

वाक्यतात्पर्यगोचरतामनुभवति अथान्तरापलक्षणपरत्वात् । यत्र च
रसास्तात्पर्येणावगम्यन्ते तत्र तेषां वाक्यविश्रान्तिस्थानत्वेन चतुर्वर्ग-
तदितरप्राप्तिपरिहारोपायभूतस्थायिभावपरिपोषात्मना स्वाद्यमानत्वाद्वसव-
दलकारो भवति । तेन कुतोत्ररसादलकारगोपि । तदुक्तम्-उपलक्ष-
५ णतां प्राप्त नेतिवृत्तत्वमागतम्-इति ।

तस्योदाहरणम् ।

तस्यादिक्लोडपीनासनि प्रपेपि पुनः पुनः ।

निष्कम्पस्य स्थितवतो हिमाद्रिर्भवती सुता ॥ *१४ ॥

अत्र हिमवतस्यैव वाक्याधीभते भगवतो वराहवपुषश्चैलोक्योद्धरणा
१० युक्तस्य चेष्टित वीररसप्रतिपत्तिहेतुभूतमवातरवाक्याथत्वादुपलक्षणी-
भूतम् । आदिक्लोड आदिवराह ।

एव रसान्तरेष्वप्युपलक्षणीभूतेषूदाहार्यम् ।

श्लिष्टम् ।

एकप्रयत्नोच्चाया तच्छाया चैव बिभ्रताम् ।

१५ स्वरितादिगणेभिर्नैबन्ध श्लिष्टमिहोच्यते ॥ ९ ॥ (५०)

अलंकारान्तरगता प्रतिभा जनयत्पदे ।

द्विविधैरर्थशब्दोक्तिविशिष्ट तत्प्रतीयताम् ॥ १० ॥ (५१)

इह खलु शब्दानामनेकार्थानां युगपदनेकार्थविवक्षायां द्वयी गतिः ।

अर्थभेदेन तावच्छ्रुता भिद्यन्त इति भट्टोद्भट्टस्य सिद्धा तः । तत्रार्थभेदेन

२० भिद्यमाना शब्दा केचित्तन्त्रेण प्रयोक्तुं शक्या केचिन् । येषां
ह्रस्वरस्थानप्रयत्नादीनां साम्यं ते तन्त्रेण प्रयोक्तुं शक्यन्ते ।

यत्र तु हलामेकत्वान्तरूपत्वात् स्वरानां चादात्तत्वानुदात्तत्वादिनां
स्थानानां चौष्ठ्यदन्त्यौष्ठ्यत्वादिनां प्रयत्नानां च लघुत्वालघुत्वादिनां
भेदस्तेषां तन्त्रेण प्रयोगः कृतुमशक्यः साधारणरूपत्वाच्चरयः । तदुक्तम्

२५ साधारणं भवेत्तन्त्रमिति । एवं चाविर्यते ये तन्त्रेणोच्चारयितुं शक्यन्ते ते
एकप्रयत्नोच्चायाः । तद्वन्वे सत्यर्थश्लेषो भवति । तदुक्तम्-एकप्रयत्नो

च्चार्याणामिति । तथा ये तेषामेवेकप्रयत्नोच्चार्याणां शब्दानां छाया सादृश्यं बिभ्रति तदुपनिबधे च शब्दश्लिष्टम् शब्दान्तरे उच्चार्यमाणे सादृश्यवशेनानुच्चारितस्यापि शब्दान्तरस्य श्लिष्टत्वात् । तदुक्तम्—
तच्छाया चैव बिभ्रताम् । स्वारेतदिगुणैर्भिन्नैर्बन्ध श्लिष्ट-
मिति तथा—शब्दोक्तिविशिष्टं तत्प्रतीयतामिति ।

एतच्च श्लिष्टं द्विविधमप्युपमायलकारप्रतिभात्पादनद्वारेणालकारता प्रतिपद्यते । अतोनेनानवकाशत्वात्स्वविषये अलकारान्तराण्यपोद्यन्ते तेषां विषयान्तरे सावकाशत्वात् । तदुक्तम्—अलकारान्तरगता प्रतिभा जयनत्पदै । द्विविधैरिति । अलकारान्तराणामत्र प्रतिभामात्रं न तु पदबन्ध इत्यथ ।

तदेव शब्दश्लिष्टमर्थश्लिष्टं च लक्षितम् ।

तस्योदाहरणम् ।

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी ।

प्रभातसध्येवास्वापफललुब्धोहितप्रदा ॥ *१५ ॥

१५

इन्दुकान्तमुखी स्निग्धमहानीलशिरोरुहा ।

मुक्ताश्रीस्त्रिजगद्रत्नपञ्चरागाङ्घ्रिपल्लवा ॥ *१६ ॥

अपारिजातवार्तापि नन्दनश्रीर्भुविस्थिता ।

आबिन्दुसुन्दरी नित्यं गलल्लावण्यविन्दुका ॥ *१७ ॥

न केवलं त्वं हिमाद्रेरवापि अस्य सुता याऽन्तरवत् चैव प्रकृतेति च शब्दः ।
२० अत्र भगवती फिसलयवदाताम्रो भासन्तौ दीप्तिमन्तौ यो करौ हस्तौ ताभ्यां विराजते । प्रभातसध्यां तं पल्लवदाताम्रैर्भास्वत आदित्यस्य करैर्मयूखैर्विराजते । अत्र चोभयत्रापि तलादीनां साम्यम् । अतस्तन्त्रेणोच्चारणस्य समवादयमर्थश्लेषः ।

अस्वापफललुब्धोहितप्रदेत्यत्र तु भगवतीपक्षे अस्वापं सुखेनापु यन्न
२५ शक्यते फलं तत्र ये लब्धास्तेभ्य ईहितमीप्सितं प्रददातीत्यर्थः । प्रभात-
सध्यापक्षे तु स्वापस्य निद्रानुभवस्य यत्फलं श्रमनिवृत्तिलक्षणं तत्र यो

न लुब्ध सधोपासनप्रवृत्तत्वात्तद्विषय हितमदृष्ट समर्पयतीत्येवविधोर्थः ।

अत्र च पूर्वस्मिन्पक्षे ऐक्यपद्यात् थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् (पा सू ६-२ १४४) । उत्तरत्र पुनरस्वापफललुब्धे इति हितप्रदेति च अनयोभिन्नपदत्वान्नास्वरत्वम् अस्वापफललु व इत्यस्य-तत्पुरुषे तुल्यार्थेति ५ (पा सू ६-२-२) पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वात् हितप्रदेत्यस्य तु थाथादिस्वरेणा-तोदात्तत्वात् । तेनात्र स्वरभेदः । अस्वापेति च अकारस्य फललु व इति च एकारस्योभयो पक्षयोर्यथायोग लाघवालाघवाभ्या प्रयत्नभेदोपि । अतस्तन्त्रेणोच्चारयितुमशक्यता । एकस्मिन्स्वत्र शब्दे समुच्चारित शब्दान्तरस्य तत्सादृश्यात्प्रतिपत्तिः । अतोय शब्दश्लेषः ।

१० एतयोश्च द्वयोरप्यर्थश्लेषशब्दश्लेषयोरुपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वम् । प्रभा तसध्या ह्यत्रोपमान भगवती उपमेया इवशब्दश्चोपमानोपमेयभाव द्योतयति । शब्दव्यतिरेकेण तु साधारणो धर्मोर्थाधिकरणोत्र न विद्यते । तेन नेयमुपमा अपि तु श्लेष उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः ।

इदुकान्तमुखीत्यत्र भगवती च द्रवत्सु दूरमुख यस्या सा तथाविधा ।

११ तथा स्निग्धदीर्घकृष्णकेशी । मुक्ता परित्यक्ता अश्रीरशोभा यथा सा तथाविधा । त्रैलोक्योत्कृष्टा च । तथा पद्मवत्कमलवत् रागो लौहित्य ययोस्तथाविधौ पादपल्लवौ यस्यास्तद्रूपा । यद्वात्वसौ भगवती रूपक-प्रतिभोत्पत्तिनिबन्धनन श्लेषेण त्रैलोक्योदरवर्तिमाणिक्यसभारूपतया रूप्यते तदा प्रकृतोर्थश्च द्रक्ता तेन्द्रनीलमौक्तिकशोभापन्नरागैरवच्छादि २० तरूपतया प्रतीयते साक्षादेवविधरत्नमयावयवयोगित्वात् त्रिभुवनोदरान्तर्गतरत्नसमृद्धिरूपेति ।

अत्र च मुक्ताश्रीरित्यत्र स्वरभेदो विद्यते बहुव्रीहिपक्षे बहुव्रीहौ प्रकृत्येति (पा सू ६-२-१)—पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात् तत्पुरुषे तु समासान्तो-दात्तत्वात् (पा सू ६-१-१ २३—पा सू ६-१-२ २३) । शिष्टानां तु शब्दानां स्वरभेदो नास्ति । प्रयत्नगुरुत्वागुरुत्वे तु त्रिजगद्रत्नशब्दव्यतिरिक्तेषु तत्तद्वर्णविषयतया विद्येते । तेन तत्र शब्दश्लेषता । त्रिजगद्रत्नशब्दस्य तूभयत्रापि कस्यचिद्विशेषस्याविद्यमानत्वादर्थः श्लेषत्वम् ।

अपारिजातवार्तापीत्यत्र भगवत्यजातशत्रुत्वादपगतशत्रुसमूहवार्ता । तदीया च शोभा सर्वस्यचित्तमावजयतीत्यतो नन्दना श्रियस्यास्तथाविधा । उदकमध्यवर्तितया च योसौ अप्सु उदके प्रतिबिम्बित इन्दुस्तद्वत्सुन्दरी । नित्य च गलल्लावण्यप्रवाहा । यदात्वसौ भगवती नन्दनश्रीशब्दस्य देवोद्यानशोभालक्षणार्थान्तराभिधायित्वाद्वृषकप्रतिभोत्पत्तिनिबन्धनेन श्लेषेणैतद्भावमापद्यते तदा तत्समाश्रयत्वेन अपारिजातवार्तापीत्यादिपदपर्यालोचनया विरोधप्रतिभाहेतोरपरस्यापि श्लेषस्याविर्भावो भवति । न खलु देवोद्यानशोभा आविद्यमानपारिजातारयवृक्षविशेषवृत्तान्ता भवति । न चासौ भूमौ तिष्ठति । अवि दुसुन्दरीत्यत्र तु १० बिन्दुभिर्यस्या सौन्दर्यं नास्ति तस्या कथं लावण्यबिन्दव प्रसरेयुरिति विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतु श्लेष ।

अपारिजातवार्तापीत्यत्राप्यपगतारिजातवार्तेति—बहुव्रीहौ प्रकृत्येति (पा सू ६ २-१) पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तत्पुरुषपक्षे त्वन्तोदात्तत्वम् (पा सू ६ १-१२३-पा सू ६-१-२२३) । अबिन्दुसुन्दरीत्यत्र १५ अबिन्दुवत्सुन्दरीत्युपमानत्वात्-तत्पुरुषे तुल्याथेति (पा सू ६ २-२)—अबिन्दुशब्दस्य प्रकृतिस्वर । तस्य च सप्तम्यन्तपूर्वपदत्वादनेनैव सूत्रेण (पा सू ६-२ २) प्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । अबिन्दुसुन्दरीत्यत्र त्वव्ययत्वान्नञ्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वन (पा सू ६-२-२) तदेव । तेनात्र स्वरभेदस्याभाव । प्रयत्नभेदकृतात्तु चाकारवैचित्र्याच्छब्दश्लेषता ॥

इति महाश्रीप्रतीहारेन्दुराजविरचितायामुद्गलकारसार-
सग्रहलघुवृत्तौ चतर्थो वग * ॥ ४ ॥

पञ्चमो वर्गः ।

अपह्नुति विशेषोक्तिं विरोधं तुल्ययोगिताम् ।

अप्रस्तुतप्रशंसा च व्याजस्तुतिविदशने ॥ १ ॥ (५२)

उपमेयोपमा चैव सहोक्तिं सकरं तथा ।

परिवृत्तिं च जगदुरलकारान्तरे गिराम् ॥ २ ॥ (५३)

५ अपह्नुति ।

अपह्नुतिरभीष्टा च किञ्चिदन्तर्गतोपमा ।

भूतार्थापह्नवेनास्या निबन्धं क्रियते बुधैः ॥ ३ ॥ (५४)

यत्र भूतं विद्यमानमुपमेयलक्षणमर्थमपह्नुत्योपमानरूपारोपेणोपमानो-
पमेयभावो [वगम्यते सोपहु] तिरलङ्कारः । अत्र च प्राकरणिकस्य
१० विद्यमानस्यार्थस्या [-पह्नवादप्राकरणिकार्थाध्यारोपेण] यद्विद्यमानो
स्फुटेनरूपेणोपमानोपमेयभावश्चकास्तीत्युक्तम्— किञ्चिदन्तर्गतोपमा—
इति ।

तस्या उदाहरणम् ।

एतद्धि न तपः सत्यमिदं हालाहलं विषम् ।

१५ विशेषतः शशिकलाकोमलानां भवाद्दृशाम् ॥ * १ ॥

अत्र प्राकरणिकस्य तपसः स्वरूपमपह्नत्य हालाहलविषविशेषरूपता-
ध्यारोपेण तत्सादृश्यमवगमितम् । तच्चात्र हालाहलविषसादृश्यमुपमे-
यस्यापह्नुतत्वाच्च स्फुटरूपम् । हालाहलाख्या विषभेदा यः शीघ्रं
व्यापादयति ॥

२० विशेषोक्तिः ।

यत्सामर्थ्येऽपि शक्तीनां फलानुत्पत्तिर्बन्धनम् ।

विशेषस्याभिधित्वात्तद्विशेषोक्तिरुच्यते ॥ ४ ॥ (५५)

शक्तीना ऋारकाणा सामग्येपि अविकलत्वे य क्रियाफलस्य किञ्चि-
द्विशेषमवगमयितुमनुत्पत्तिरुपनिबन्ध सा विशेषोक्ति ।

तस्याश्च द्वौ भेदौ । क्वचित्खलु कारणसामग्र्यपि यत्काय नोत्पद्यते
तस्यानुत्पत्तौ स्वकण्ठेन निमित्तमपादीयते क्वचित्त्वथसामग्र्यादवगम्यते ।

५ तदाह—

दर्शितेन निमित्तेन निमित्तादर्शनेन च ।

तस्या बन्धो द्विधा लक्ष्ये दृश्यते ललितात्मक ॥५॥ (५६)

अदर्शनमनुपादानम् ।

तत्र द्वितीयस्य भेदस्योदाहरणम् ।

१० महाद्धिनि गृहे जन्म रूप स्मरसुहृद्वय ।

तथापि न सुखप्राप्तिः कस्य चित्रीयते न धीः ॥ *२ ॥

अत्र धनसम्भारयोग सुरूप व यौवन चेति ग्रान्येतानि सुखप्राप्तौ
कारणान्यविकलानि तत्सद्भावेपि क्रियाफलभूताया सुखप्राप्तेरनुत्पत्तिरुप
निबद्धा पूर्वोक्ताना सुखहेतूना विस्मयविभावनात्मकविशेषरथापनाय ।

१५ अत्र च निमित्त स्वकण्ठेनानुपात्तमप्यर्थसामग्र्यादवगम्यते विधिवैधुयादि ।
रूपशब्दोत्र शरीरस्य रूपमात्राव्यभिचारित्वाद्वूपप्रकर्षतात्पर्येणोपात्त ।
स्मरसुहृद्वयो यौवन । यौवने हि मन्मथोभिमुखी भवति ।

आद्यभेदोदाहरण तु ।

इत्थ विसृष्टुल दृष्ट्वा तावकीन विचेष्टितम् ।

२० नोदेति किमपि प्रष्टु सत्वरस्यापि मे वचः ॥ *३ ॥

अत्र प्रश्नत्वरालक्षणकारणसद्भावेपि प्रश्नवचसोनुत्पत्तिरुपनिबद्धा ।
तथा च प्रश्नवचनकारणस्य विस्मयविभावनारयो विशेषोवगम्यते । अत्र
च निमित्त भगवतीगति(त)विसृष्टुलरोष्टितदर्शन स्वकण्ठेनोपात्तम् ॥

विरोधः ।

२५ गुणस्य वा क्रियाया वा विरुद्धान्यक्रियावच ।

यद्विशेषाभिधानाय विरोध त प्रचक्षते ॥ ६ ॥ (५७)

यत्र कविना गुणस्य वा क्रियाया वा अथवा द्विर्वाशब्दस्योपात्तत्वात्
द्रव्यस्य विरुद्धोन्य पदार्थं सजातीयो विजातीयो वा वचसा स्वप्रति-
भाप्रसूतेन वर्णनिकात्मना क्रियते कचिद्विशेषमवगमयितुं स विरो-
धाख्योलंकारः । गणक्रियाद्रव्याणामुत्प्रेक्षालंकारलक्षणव्याख्यानसमये
५ स्वरूपमुक्तम् । क्रियाकारणमुत्पादनं तत्प्रधानं वचः क्रियावचः । कवि-
प्रतिभया खलु पुराणप्रजापतिनिर्मितशुक्लपुरुषपदार्थविलक्षणा सरसा
पदार्था अभिनवा एव निर्मायन्ते । अतः क्रियावच इत्युक्तम् ।

तस्योदाहरणम् ।

यद्वा मां किं करोम्येव वाचालयति विस्मयः ।

१० भवत्याः कायमाकारं केदं तपसि पाठवम् ॥ *४ ॥

अत्र यदेतत्पूर्वमुपक्रान्तम्—वचो मे नोदेति—इति तस्याक्षेपो यद्वेति
कृतः । किं वा करोमि विस्मयवाचालयति सन् ब्रवीमि—भवत्या क्वेति । एष
विस्मयो मां वाचालयतीति सबन्धः । अत्राकृते सुकुमाराया पाठवस्य
च कठिनकायसाध्यस्य विरोधो भगवतीनिष्ठत्वेनोपनिबद्धः । तेन च

१५ विस्मयविभावनारयो विशेषोऽत्र रयाप्यते । अयं चासिद्धस्वभावधर्म-
निष्ठत्वाद्विरोधः । एव साध्यस्वभावधर्मनिष्ठेऽपि क्रियाविरोधे उदाहा-
र्यम् । तथा द्रव्यविरोधे गुणक्रियाविरोधे गुणद्रव्यविरोधे क्रियाद्रव्य-
विरोधे च ॥

तुल्ययोगिता ।

२ उपमानोपमेयोक्तिशून्यैरप्रस्तुतैर्वचः ।

साम्याभिधायि प्रस्तावभाग्भिर्वा तुल्ययोगिता ॥७॥ (५८)

अप्रस्तुतानामेव वा यत्र साम्यमभिधीयते सा तुल्ययोगिता । अतएव
प्राकरणिकप्राकरणिकोभयार्थनिष्ठत्वाभावात्तत्रोपमानोपमेयोक्तिशून्यत्वम् ।
प्रस्तावभाग्भिः प्रस्तुतैः साम्याभिधायि वच इति सबन्धः ।

२५ तस्या पूर्वभेदस्योदाहरणम् ।

त्वदङ्गमार्दवं द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते ।

मालतीशशमृद्धेखाकदलीनां कठोरता ॥ *५ ॥

त्वच्छरीरसौकमार्यदर्शिन कस्येव चेतसि मालत्यादीना काठिन्य
 र भारत इत्यय । अत्र मालत्यादीनामप्राकरणिकानामेवाथाना कठोर-
 त्वलक्षण साम्यमपानिबद्धम् । द्रष्टरिति तृन् (पा सू ३-२ १३१) ।
 तत्रागे च तदङ्गमादवमिति—न लोकाभ्ययनिष्ठा (पा सू २ ३ ६९)
 १—इति षष्ठीविषेध ।

द्वितीयभेदस्योदाहरणम् ।

योगपट्टो जटाजाल तारवी त्वङ्मृगाजिनम् ।

उचितानि तवाङ्गुरय यत्रमूनि तदुच्यताम् ॥ *६ ॥

अत्र प्राकरणिकानामपि योगपट्टादीना भगवतीशरीरे सस्पर्शानौचि-
 १० त्वलक्षण समानो वर्णो निबद्ध । तारवी त्वग्बलकलम् । अङ्गस्य
 शरीरस्य ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा ।

अधिकारादपेतस्य वस्तुनोन्यस्य या स्तुति ।

अप्रस्तुतप्रशंसार्थं प्रस्तुतार्थानुबन्धिनी ॥ ८ ॥ (५९)

१५ अधिकारादुपवर्णनावसरादपगतस्य प्राकरणिकादपरस्य वस्तुनो
 यत्रोपनिबन्ध सा अप्रस्तुतप्रशंसा । न चैवमपि तस्या उन्मत्तप्रलाप-
 प्रख्यता यत सा केनचित्स्वाजन्येन प्रस्तुतमर्थमनुबध्नाति । तदुक्तम्—
 प्रस्तुतार्थानुबन्धिनी इति ।

तस्या उदाहरणम् ।

२० यान्ति स्वदेहेषु जरामसप्राप्नोपभोक्तृकाः ।

फलपुष्पार्द्धिभाजोपि दुर्गदेशवनश्रियः ॥ *७ ॥

अत्र कृच्छ्रण गन्तु शक्यते यस्मिन्देहे तद्वतकाननाना शोभा अप्रा-
 करणिक्य एव स्वदेहजर्जरतयोपवर्णिता । ताभिश्च सादृश्यस्वाजयेन
 भगवतीचेष्टितमुपमेयभूत एवविधिरूपतयावगम्यते । दुर्गेति—सुदुरोरधिकरण
 २५ (पा सू ३-२-४८ स्य वार्तिकम्) इति उपत्यय ॥

व्याजस्तुति ।

शब्दशक्तिस्वभावेन यत्र निन्देव गम्यते ।

वस्तुतस्तु स्तुति श्रेष्ठा व्याजस्तुतिरसौ मता ॥ ९ ॥ (६०)

यत्र शब्दानामभिप्रायकानां या शक्तिरथप्रत्यायनौ-
५ स्वभावो नियतार्थनिष्ठत्वात्मकस्तेन नि दा गम्यते इव न त्वसौ निन्दैव
पदार्थपर्यालोचनसामर्थ्योत्थाया स्तुतौ वाक्याधीभतायामवान्तरवाक्या-
र्थत्वात् । अत एवाह-वस्तुतस्तु स्तुति श्रेष्ठा इति । वस्तुत इत्यर्थ-
सामर्थ्यादित्यथ । तत्र व्याजस्तुतिनामालंकारो भवति । निदाव्याजेन
हि सा स्तुति । अतो व्याजस्तुति ।

१० तस्या उदाहरणम् ।

धिगनन्योपमामता तावकी रूपसपदम् ।

त्रैलोक्येऽप्यनुरूपो यद्वररतव न लभ्यते ॥ *८ ॥

अत्र यदेतद्विगदादोषहतत्वं रूपसपदं साक्षाच्छब्दव्यापारेण स्पृष्टं
न तत्स्वात्मपर्यवसितम् अर्थसामर्थ्योत्थलोकोत्तरभगवतीरूपोत्कर्ष-
१५ प्रतिपादनपर्यवसितत्वात् । अतस्तस्यावान्तरवाक्यार्थता । तेनेयं व्याज-
स्तुति । निन्दाव्याजेन रूपोत्कर्षस्य स्तूयमानत्वात् । धिगनन्योपमा-
मिति-उभयसर्वतसो कार्या (पा सू १-४ ४८ इति सूत्रोपरिस्थितवा-
र्तिककारिका) इति द्वितीया ॥

विदर्शना ।

२० अभवन्वस्तुसबन्धो भवन्वा यत्र कल्पयेत् ।

उपमानापमेयत्व कथ्यते सा विदर्शना ॥ १० ॥ (६१)

यत्र पदार्थानां सबन्धं स्वयमनुपपद्यमानं सञ्जुपमानोपमेयमा-
पर्यवस्यति अथवा उपमानोपमेयभावकल्पनया स्वात्मानमुपपादयति
तत्र विदर्शना । विशिष्टस्यार्थस्योपमानोपमेयभावात्मकस्थोपदर्शनात्

२५ तस्या उदाहरणम् ।

विनोचितेन पत्या च रूपवत्यपि कामिनी ।

विधुवन्धविभावयोः प्रविभर्ति विशोभताम् ॥ *९ ॥

विधुश्चन्द्र । विभारी रात्रि । अत्र रजनिऋरहितविभावरी-
विशोभत्वस्य यदंतकृमत्व त कामिनीकतृकाया भरणक्रियाया न सम-
न्वय गच्छति । न ह्य यस्य सम्पत्तिनी विशाभामन्यो विभर्ति ।
अतः पदार्थसमन्वयस्यात्रानपत्तिः । उपमानोपमेयभावस्त्वत्र वाक्यार्थ-
५ विश्रान्तिस्थानं ऋणरात्रिगद्विशोभता विभर्तीति ।

एवमेतद्भवति वस्त्वान्नन्धे उपमानापमेयभावकल्पनायामुदाहरणम् ।

यत्र तः पदार्थसमन्वय उपमानापमेयभावकल्पनया स्वात्मान-
मपपादयति तस्य विदर्शनाभेदस्यादाहणमुद्भूतस्तत्र न दृश्यते ।
तस्य तु भामहोदितमिदमुदाहरणम् ।

१० अयं मन्दपुतिर्भास्वानरतः प्रति यियासति ।

उत्पन्नः पतनायेति श्रीमतोऽप्ययन्नगान् ॥ इति ।

तत्र प्रथमोदयसमयविजृम्भमाणस्वान्तिरहितस्य भास्वता यदंत-
दस्तमयौ मन्दः तदपतस्य श्रीमतः प्रयोज्यकृतं प्रति पातावसा-
नादयः कर्मकैवलाधे तत्समथावरणलक्षणं हेतुकृतमपनिबद्धम् । तथा
१५ विधुः श्वलः भास्वः तः परयन्तः श्रीमतो न यन्ने भास्वत इव सर्वस्योदय-
पातावसान इति । ताश्चासौ तथाप्रबुध्यमानान् भास्वस्थोपदर्शिनः
प्रयत्ने यथा ममाश्रमुदयः पातावसानस्याऽप्यमतामपातिः । अत्र य-
प्रवणाध्यवणयारभावात् समर्थाचरणलक्षण एव प्रयोजकृत्यापारः कारी-
पाभ्यापयति भिक्षा वासयतीति यथा । तत्र च प्रयोज्यप्रयोजकभावेन
० स्वात्मानमपपादयितुमपमानापमेयभाव आक्षिप्तः न श्रामन्तः यथा ममा-
श्रमदयः पतनाय तद्भूततामपीति यथा बुध्यमानात् । तत्र प्रयोज्य-
प्रयोजकभावलक्षणेन भास्वापपादनायापमापमेयभास्याक्षेपाद्विज्ञा-
विदर्शनाया भेदः ।

सकरः ।

२५ सा च चतुर्विधः सदृशोदयः अत्यलः कारः कृगः दामिध्यातानाद्यान्
आहः कर्मदनः ।

तत्र सदेहसकरस्तावत् ।

अनेकालक्रियोल्लेखे सम तद्वृत्त्यसमभवे ।

एकस्य च ग्रहेन्यायदोषाभावे च भकर ॥ ११ ॥ (६२)

अनेकस्यालकारस्योल्लेखे चेतस्युपारोहं सदेहसकरो भवति । न त्वे
५ कशब्दाभिधानसकरादावपि अनेकालकारोल्लेखे समभवति । यथा—

मुरारिनिर्गता नूनं नरकप्रतिपन्थिनी ।

तवापि भूधि गङ्गेव चक्रधारा पतिष्यति ॥

अत्र ह्युपमानोपमेयभावस्तत्प्रतिभाहेतुश्च श्लेषोनेकोलकार उल्लिख्यते ।
उपमानोपमेयभावे तावत् गङ्गोपमान चक्रधारा उपमेया मुरारिनिगतत्व
१० साधारणो धर्मः । श्लेषस्तत्र नरकप्रतिपन्थिशब्दादात्मानं लभते । एकत्र
हि नरको दानवः अपरत्र त्ववीच्यादि । एतौ च द्वावलकारावेकस्मि-
न्निव शब्देन प्रविशतः । न ह्युपमानोपमेयभावस्तत्प्रतिभाहेतुर्वा श्लेषः समा-
सायभावे इव शब्दादिमन्तरेण स्वरूपं प्रतिलभतः । तेनात्र द्वावलकारावे-
कस्मिन्वाचके इव शब्देन प्रविष्टौ । यदि च अनेकालकारोल्लेखे सति सन्देहः
१५ सकरस्ततः एवमादावप्यनेकालकारोल्लेखस्य समत्सदेहसकरप्रसङ्गः
इत्याशङ्क्योक्तम्—सम तद्वृत्त्यसमभव इति । तस्यानेकस्यालकारस्य
सम युगपद्यदि वृत्तिः यापारोलकार्यालङ्कारणात्मको न समवतीत्यर्थः ।
पूर्वोक्ते तूदाहरणे मुरारिनिगतेति साधारणधर्मोपादानान्नरकप्रतिपन्थि-
नीति च श्लेषपदोपदर्शनान्नानेकस्यालकारस्य युगपद्वृत्तैरसमभवः । तेन
२० तत्र न सदेहसकरता । ननु यद्यनकालकारोल्लेखे युगपद्वृत्त्यसमभवः च
सदेहसकरत्वमेव सति यत्र प्रतिभाभात्रेणानेकस्मिन्नलकारे उल्लिख्यमाने
यस्य साधकः प्रमाणमस्ति स उपादीयते यस्य तु बाधकः प्रमाणं विद्यतः
स त्यज्यते । तत्राप्यनेकालकारोल्लेखस्य सम तद्वृत्त्यसमभवस्य च सम-
त्सदेहसकरत्वं प्रसज्यतीत्याशङ्क्योक्तम्—एकस्य च ग्रहे न्यायदो-
२५ षाभावे चेति । न्यायः साधकः प्रमाणं दोषो बाधकः प्रमाणम् । यत्रा-
नेकालकारोल्लेखे युगपद्वृत्त्यसमभवे च एकतरस्य ग्रहणे साधकबाधको प्रमाणे

समस्तव्यस्ततया न विद्येते तत्र सदेहसकर । तेन नानिष्टप्रसङ्ग ।
 तथाहि यत्र साधकबाधके प्रमाणे सामस्त्येन विद्येते तत्र यस्य साधक
 प्रमाणमस्ति तस्योपादानाद्बाधकस्य प्रमाणोपेतस्य च त्यागादेकस्य
 ग्रहण भवति । यत्रापि साधकबाधकप्रमाणयोर्वैयस्त्येनान्यतरस्य विद्य
 मानता तत्रापि प्रतिभोल्लिख्यमानानेकालकारमध्यात्साधकप्रमाणोपेत-
 स्योपादानात्प्रमाणशून्यस्य चोपेक्ष्यत्वात्तथा बाधकप्रमाणोपेतस्य परि
 त्यागात्तदितरस्य च पूर्वोल्लिखितस्य पारिशेष्येणोपादानादेकस्य ग्रहो
 भवति । यत्र तु साधकबाधकप्रमाणाभावस्तत्र सदेह एव । एवमय सदे-
 हसकरो लक्षित ।

१० तस्योदाहरणम् ।

यद्यप्यत्यन्तमुचितो वरेन्दुस्तेन लभ्यते ।

तथापि वन्मि कुत्रापि क्रियतामादरो वर ॥ *१० ॥

अत्र वरेन्दुरिति वर एव इ दु वर इ दुरिवेतिरूपकसमासोपमयो-
 र्द्वयोरलकारयोरुल्लेख । न च तस्यानेकस्यालकारस्य युगपद्वृत्तिः सम्भवति
 १५ एकालकारसंश्रयेणैवालकारस्य कृतकृत्यत्वात् । न चात्र द्वयोर्मध्यादे-
 कतरस्य ग्रहणाय साधकबाधकप्रमाणयोगः । साधक हि प्रमाण विद्य-
 मान विधिमुखेनालकारः ज्ञापयेत् । तथा बाधकमपि प्रहात-यालकार-
 निषेधमुखेनापादेयमलकारः पूर्वोल्लिखित पारिशेष्यादुपादेयतया प्रतिपाद-
 यति । अत्र तु द्वया साधकबाधकप्रमाणयोरभावात्सदेहस्तेन सदेहस
 २० करोलकारः ।

शब्दार्थवर्त्यलकारस्तु ।

शब्दार्थवर्त्यलकारा वाक्य एकत्र भासिनः ।

सकरो वा

यत्रेकस्मिन् वाक्ये २१ वार्तिनोर्थान्तिनश्चालकाराः ससर्गमुपयाति स
 २५ शब्दार्थालकारः ।

तस्योदाहरणम् ।

इत्थ स्थितिर्वरार्था चेन्मा कृथा व्यर्थमथिताम् ।

रूपेण ते युवा सर्व पादबद्धो हि किङ्करः ॥ *११ ॥

वरार्था भर्त्रार्था । किङ्करो दास । अत्र थकारोपनिबद्धोनुप्रासात्मक
 ५ श दालंकार । अर्थात् कारश्चार्थान्तर यासो विद्यते । तथाह्यत्र मा कृथा
 व्यर्थमथितामित्युपादित्सितेर्थेथित्यस्याकरण यदुपनिबद्ध तदनुपाद्यमान-
 तथा समास्य तत्समर्थनायोक्तम्—रूपेण ते युवा सर्व पादबद्धो हि किङ्कर-
 इति । यो गुणोत्कृष्टशाली स नार्थयते अपित्वर्थ्यते यथा रत्नादि । त्व च
 रूपवत्त्वादुणोत्कर्षशालिनी । तस्मादुपादित्सितेर्थे तवाथित्वमयुक्तमिति ।
 १० तेनाय श दार्थवर्त्यलंकारसंकर ।

एकशब्दाभिधानसंकरस्तु ।

एकवाक्याशप्रवेशाद्वाभिधीयते ॥ १२ ॥ (६३)

एकस्मिन्वाक्याश वाक्यैकदेशे यत्रानेकस्यालंकारस्यानुप्रवशात् सा
 एकशब्दाभिधानसंकरः ।

१५ तस्यादाहरणम् ।

मैवमेवास्थ सञ्छायवर्णिकाचारुकर्णिका ।

अम्भोजिनी च चित्रस्था दृष्टिमात्रसुखप्रदा ॥ *१२ ॥

अत्रोपमालंकार उपमाप्रतिभात्पत्तिहेतुभूतश्च श्लेष इत्यतौ द्वावलंकारा-
 वकस्मिन्वाक्याशे इव शब्देनुप्रविष्टौ । तथाहि । अम्भाजिनी उपमान
 २० गौरी उपमेया दृष्टिमात्रसुखप्रदत्वं साधारणो वर्म इत्युपमा । सञ्छाय
 वर्णिकाचारुकर्णिकेति श्लेषः । अम्भोजिन्या हि वर्णा राजवर्तादय
 गौया तु गौरत्वम् । अम्भोजिन्या कर्णिका कमलमध्यवर्ती बीजकोरा
 गौर्या तु चारु कर्णौ । कप्चात्र समासात् । तेनाय श्लेषः । एतौ च
 द्वावलंकारावेकस्मिन्वाक्याशे इव शब्देनप्रविष्टौ । तेनायमेकशब्दा-
 २५ मिधानसंकरः ।

अनुग्राह्यानुग्राहकसकरस्तु ।

परस्परोपकारेण यत्रालकृतय स्थिता ।

स्वातन्त्र्येणात्मलाभ नो लभन्ते सोपि सकर ॥१३॥ (६४)

यत्रोपकायोपकारकभावावस्थितत्वादलकारा स्वातन्त्र्येणात्मान न
५ लभन्ते सोनुग्राह्यानुग्राहकसकर । उपकायोप्युपकारकमुपकरोति तदीय
स्योपकारस्य विषयभावेनावस्थानात् । उपकाये ह्युपकारकाधेयमुपकार
प्रतीप्सति सत्युपकारकस्योपकारकत्व भवति तेनोपकायेणाप्युपकारक-
स्योपकार क्रियन् इति परस्परग्रहणमत्रोपात्तम्—परस्परोपकारेणेति ।
तस्योदाहरणम् ।

हरेणेव स्मरव्याधस्त्वयानङ्गीकृतोपि सन् ।

त्वद्वपुः क्षणमप्येष धाष्टर्यादिव न मुञ्चति ॥ *१३ ॥

अत्र धाष्टर्यादिव न मुञ्चतीति यासावुत्प्रेक्षा सा हरेणेव स्मरयाध
स्त्वयानङ्गीकृतोपि सन्नित्युपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुश्लेषवशेन स्वरूप प्रति
लभते । अनङ्गीकृतो हि अनङ्गत्वमशरीरत्वमापादित अनूरीकृतश्च ।
१५ यश्चानूरीकृत क्षणमपि न मुञ्चति तत्र धाष्ट्यहेतुतयोत्प्रेक्षितुं शक्यते । तेन
श्लेषवशेनात्रोत्प्रेक्षा आसादितस्वभावा । अतोयमनुग्राह्यानुग्राहकसकर ।

एवमय चतुर्विध सकरो नानालकारगतविकल्प यवस्थासमुच्चयाङ्गा
ङ्गिभावसमाश्रयणेनाभिहित । तत्रानेकालकारविकल्पात्सदेहसकर ।
विभिन्नाधारत्वेन १। दार्थवर्तिनोलकारयोरवस्थानाद्व्यवस्थासमाश्रय
२० १। दार्थवर्त्यलकारसकर । एकशब्दाभिधानसकरे तु समुच्चयेनानेको-
लकार एकस्मिन्वाक्याशे इवादावनुप्रविशति । अनुग्राह्यानुग्राहकसकरे
त्वनकस्यालकारस्याङ्गाङ्गिभाव । अतो विकल्प—यवस्था—समुच्चया—
ङ्गाङ्गिभावसश्रया एते चत्वार सकरभेदा ।

उपमेयोपमा ।

२५ अन्योन्यमेव यत्र स्यादुपमानोपमेयता ।

उपमेयोपमामाहुस्ता पक्षान्तरहानिगाम् ॥ १४ ॥ (६५)

यत्रोभयोरुपमानोपमेययो परस्परमुपमानोपमेयभावस्तत्रोपमेयोपमा ।
 उपमेयेनोपमानस्योपमानात् । ननु च प्राकरणिक साम्याभिधानसम्बन्धि
 उपमेयम् अप्राकरणिकमुपमानम् । यदि यात्रोपमेयस्योपमानत्वमभि-
 धीयते एव सति तस्य प्राकरणिकत्वं व्याहन्यते इत्याशङ्क्योक्तम्—
 ५ पक्षान्तरहानिगामिति । नात्रापमानोपमेयभावे तात्पर्यं किंतु एतदेव
 द्वयमेवविधं विद्यते न त्वन्यदेतयो सदृश वस्त्वन्तरं विद्यत इति । अतश्च
 एतत्पक्षद्वितयव्यतिरिक्तस्य पक्षान्तरस्यात्र हानेविवक्षितत्वात्परस्परमुप-
 मानोपमेयभावो न दुष्यतीति । तस्य पक्षान्तरहानौ प्रतिपाद्यायामवा तर-
 वाक्यार्थत्वेनावस्थानात्-वरं विषमक्षयं मा चास्य गृहे भुक्त्वा—इतिवत् ।
 १० अत्र हि विषमक्षणं न विधीयते दुर्जनगृहे भोजनपरिवर्जनतात्पर्यात् ।
 एवमिहाप्युपमानोपमेयभावस्याविवक्षा पक्षान्तरहानौ तात्पर्यात् ।

शिरांसि पङ्कजानीव वेगोत्पातयतो द्विषाम् ।

आजौ करोपमं चक्रं यस्य चक्रोपमं करः ॥ *१४ ॥

अत्र यस्येत्युपात्तस्य—त्वत्कृते सोऽपि वैकुण्ठ इत्यत्र तच्छब्दस-
 १५ मन्वयेनाकाङ्क्षाविच्छेदो भविष्यति । उत्तरेष्वपि च श्लोकेषु तेनैव यच्छ-
 दाथो निराकाङ्क्षकार्यं । अत्र करचक्रयोः परस्परमुपमानोपमेयभावः ।
 साधारणश्चात्र धर्मः अतित्वरितत्वेन शत्रुशिरोवकर्तनम् । एष चात्रोपमा-
 नोपमेयभावः उपमानांतरभावे पर्यवसितः । यदिपरमेतयोरेव परस्पर-
 मुपमानोपमेयभावः स्यादन्यत्वे तयोरुपमानं नास्तीति ।

२० सहोक्तिः ।

तुल्यकाले क्रिये यत्र वस्तुद्वयममाश्रिते ।

पदेनैकेन कथ्येते सा सहोक्तिर्मता सताम् ॥ १५ ॥ (६६)

यत्र वस्तुद्वयसमवेते द्वे क्रिये पदेनैकेन तन्नवृत्त्या कथ्येते तत्र सहो-
 किर्नामालंकारो भवति । ननु—सजहार शरत्काल—इत्यादावपि दीपके
 २५ पदेनैकेन वस्तुद्वयसमवेते द्वे क्रिये कथ्येते अतश्च तत्रापि सहोक्ति-
 प्राप्नोतीत्याशङ्क्योक्तम्—तुल्यकाले—इति । यत्र सहादिना पदेन तुल्य-

कालतामवगम्य वस्तु द्वितयसमाश्रिते द्वे क्रिये कथ्येते तत्र सहोक्ति-
त्वम् । न चैव दीपक इति नातिव्याप्ति । सहादिना च शब्देन युगप-
त्कालतायामवद्योत्यमानाया द्वयी गति । कदाचित्खलु ययो क्रिययो-
स्तत्यकालता ते क्रिये तुल्यकक्षतया स्वाश्रयविश्रा तत्वेनाभिधीयेते यथा
५ देवदत्तयज्ञदत्तौ सह भुञ्जाते इति । कदाचिच्चेकाश्रयविश्रान्ताया क्रियाया-
मभिहिताया सहाद्यार्थपर्यालोचनासामथ्यादपरस्याश्रयस्य क्रियासबन्धो
वगम्यते यथा देवदत्तो यज्ञदत्तेन सह भुङ्क्ते इति । तत्रेह द्वितीयागति-
राश्रीयते शा देन रूपेणैकत्र क्रियासबन्धस्य प्रतीतस्यापरत्राथेन रूपेणो-
न्नीयमानत्वेन वक्रभाणिते सद्भावात् । एवविधस्य यत्रैव शोभातिशय
१० विधायित्व तत्रेव सहोक्तेरलकारता न सर्वत्रेतिद्रष्टव्यम् ।

तस्या उदाहरणम् ।

द्युजनो मृत्युना सार्धं यस्याजौ तारकामये ।

चक्र चक्राभिधानेन प्रैष्येणाप्तमनोरथः ॥ *१५ ॥

यस्य प्रैष्येणेति सबन्ध । अत्र मृत्योद्युजनस्य च मनोरथावाप्तिकरण-
१५ लक्षणे द्वे क्रिये पदेनैकेनोक्ते चक्रेवासप्तमनोरथ इति । यद्यप्यवाप्तमनो-
रथ इति चक्र इति च सुषिडन्तत्वभेदेन पदद्वित्व तथापि क्रियापदद्वितयो-
पादानव्यावृत्तेविवाक्षितत्वात्पदेनैकेनेति न विरुध्यते । अथवा चक्र इति
करोतिक्रिया सामान्यभूता विशेषमन्तरेणापर्थवस्यती मनोरथावाप्तिलक्षण
विशेष गभीकरोति । अतश्चात्र सत्यप्यनेकपदत्वे एकरूपदीभाव इव प्रका-
२० शते । तेन एकेन पदेनेत्युक्तम् । सार्धंश दश्चात्र तुल्यकालतामवद्योत्यति ।
यस्य प्रैष्येणाज्ञाकारिणा चक्रसज्ञकेन कर्तृभूतेन मृत्युना सार्धमपृथक्का-
लतया द्युजन आप्तमनोरथ कृत इति । अनेकलोककवलीकरणान्मृत्यो-
मनोरथावाप्तिद्युजनस्य च शत्रुविनाशात् ।

परिवृत्ति ।

२५ समन्यूनविशिष्टैस्तु कस्यचित्परिवर्तनम् ।

अर्थानर्थस्वभाव यत्परिवृत्तिरभाणि सा ॥ १६ ॥ (६७)

कस्याचिद्वस्तुनो वस्त्वन्तरेण परिवर्तनं परिवृत्तिः । सा च त्रिविधा परिवर्तनकारकाणां परिवर्तनीयेन सह समत्वा यनत्वादाधिकत्वाच्च । तदिदमुक्तम् **समन्यूनविशिष्टैरिति** । तत्र यस्या समोर्थं परिवर्त्यते तस्या अनर्थस्वभावता । अथराब्देन हि उपादेयोयोभिधीयते अर्थ्यते-
 ५ सावितिकृत्वा । यत्र च साम्यं तत्रार्थनीयत्वं नास्ति । तेनार्थ्यत्वाभावा-
 नुगमात्तत्रानर्थत्वमभिधीयते । अतस्तत्रानर्थस्वभावः परिवर्तनम् । यत्रापि च निकृष्टपरिग्रहेणोत्कृष्टपरित्यागः क्रियते तत्राप्यनर्थस्वभावता उपादेय विपरीतस्योपादानात् । अर्थप्रतिपक्षो ह्यत्रापि । अधमानुवत् । यथा ह्यवर्मानुतशब्दाभ्यां नोत्तरपदाभावाभावात्रमभिधीयते नाप्युत्तरपदार्थ-
 १० तुल्योऽथ किन्तर्ह्येतत्प्रतिपक्षस्यैवाभिधानम् । एवमिहाप्यनर्थशब्देन अर्थ प्रतिपक्षस्यैवाभिधानम् । यथा अनर्थो वैरिणामापतित इत्येवमादौ । तेन यत्रोत्कृष्टेन निकृष्टं परिगृह्यते तत्र दुःखहेतुत्वादथप्रतिपक्षत्वेनानर्थस्वभावता । यत्र तु निकृष्टेनोत्कृष्टं परिगृह्यत तत्रोत्कृष्टस्य सुखहेत-
 त्वेनोपादेयत्वादर्थस्वभावता । तदिदमुक्तम् **अर्थानर्थस्वभावमिति** ।

१५ तत्र समपरिवृत्तेरुदाहरणम् ।

उरो दत्वामरारीणां येन युद्धेष्वगृह्यत ।

हिरण्याक्षवधाद्येषु यशः साकं जयश्रिया ॥ *१६ ॥

अत्र उरोदानेनो माहो लक्ष्यते । यश्चात्र लक्ष्यमाणस्यार्थस्योत्साह-
 स्योपायतया प्रतीयते अभिधेयोर्यो वक्षसो दानं ताम यो हि यत्र वक्ष-
 २० उद्यमयति स तत्रोत्साहत इति तत्प्रतिभावच्छादितस्योत्साहस्य प्रतीतिः ।
 तदपेक्षया समेन समस्य परिवर्तनम् उरोयशसो समत्वात् ।

न्यूनपरिवृत्तेस्तूदाहरणम् ।

नेत्रोरगवलभ्राभ्यन्म दराद्रिशिर्युतैः ।

रत्नैरापूर्य दुग्वाब्धिं यः समादत्त कौस्तुभम् ॥ *१७ ॥

५ नेत्रभूत उरगा नासुनि । अत्र कौस्तुभस्योत्कृष्टस्य निकृष्टरत्नपरि-
 त्यागेन ग्रहणान्निकृष्टेऽत्कृष्टस्य परिवर्तनम् ।

विशिष्टपरिवृत्तेस्तूदाहरणम् ।

या बलौ व्याप्तभूसीम्नि मखन द्या जिगीषति ।

अभय स्वर्गसङ्गभ्या दत्वा जग्राह खर्वताम् ॥ *१८ ॥

भसीमा पृथिव्या अवापि । मग्वा यज्ञ । अत्र अभयेनात्कृष्टेन निष्कृ
५ ष्टस्य खवत्वस्य ह्रस्वत्वस्य परिवर्तनम् अभिधेयापेक्षया पूर्वतरोदाहरण-
वत्प्रतिभाति । तात्पर्यार्थीपेक्षया त नय परिवृत्ति । यत्तद्देवेभ्य अभय
प्रतिज्ञात तदुपायभूताया वामनवेषेण खर्वताया परिगृहीतत्वात् ॥

[इति] महाश्रीप्रतीहार दुराजविरचितायामुद्दालकार-
सारसग्रहलघुवृत्तौ पञ्चमा वर्ग ॥

षष्ठो वर्गः ।

अनन्वय ससंदेह ससृष्टि भाविक तथा ।

काव्यदृष्टान्तहेतू चेत्यलकारान्तरे विदुः ॥ १ ॥ (६८)

अत्र इतिशब्दस्य वक्ष्यमाण यदनन्वयादिलक्षण तदुपक्षेपार्थत्वेन प्रयोगान्नानन्वयादिस्वरूपपरामर्शार्थत्वम् । इत्येव वक्ष्यमाणलक्षण-
५ कत्वेनानन्वयादीनलकारान्विदुरित्यर्थः । अतो वेदनक्रियाकर्मत्वाद्-
न वयमित्यादौ द्वितीया । का यदृष्टान्तहेतू चेत्यत्र दृष्टान्तहेतुशब्दाभ्यां
काव्यशब्द प्रत्येकमभिसम्बध्यते । दृष्टान्तशब्दस्य चात्र पूर्वनिपातो-
भ्यहितत्वात् । अभ्यहितत्व दृष्टा तस्य दृष्टान्तप्रतिबिम्बित यासिमुखेन
हेता प्रायेण गमकतासप्रत्ययात् ।

१० ससंदेहः ।

उपमानेन तत्त्वं च भेदं च वदत पुनः ।

ससंदेहं वचस्तुत्यै ससंदेहं विदुर्बुधाः ॥ २ ॥ (६९)

उपमानाभेदपूर्व भेदमभिदधत कवे कविनिबद्धस्य वा वक्तुर्वच इति
सबन्धः । सदेहोपेतवचनव्याजेन उपमानेन तत्त्वं तद्भावमभेदमुपमे-
१५ यस्याभिधायोत्तरकालं यदा तस्मादुपमानात्तस्योपमेयस्य भेदोभिधीयते
तदा ससंदेहोलकारः । ननु उपमानेन सह पूर्वमभेदेभिहितं सति पुन-
र्यदि तस्माद्भेदस्याभिधानं क्रियते एव सति गजस्नानप्राप्नोतीत्याशङ्क्यो-
क्तस्तुत्यै इति । स्तुत्यर्थत्वेन एवविधा अभिधा समाश्रीयत इत्यर्थः ।

तस्योदाहरणम् ।

२० हस्ते किमस्य निःशेषदैत्यहृद्बलनोद्भवः ।

यशः सचय एष स्यात्पिण्डीभावोस्य किं कृतः ॥ *१ ॥

नाभिपद्मस्पृहायातः किं हसो नप चञ्चलः ।

इति यस्याभितः शङ्खमशङ्किष्ठार्जवो जनः ॥ *२ ॥

आर्जवो मर्ख ऋजुत्वयोगात् । अत्र शङ्ख उपमेय यश सचयो
 हसश्रोपमानम् । तयोश्च पूर्वमभेद सदेहव्याजेनाभिहित किमेष यश -
 सचय स्यादिति तथा किं हस इति । पुनश्चात्रोपमानादुपमेयस्य भेदो ।
 वणित । यश सचयात्तावद्भेदोपवर्णनं पिण्डीभावोस्य किं कृत इति ।
 ५ यश सचय खलु प्रसरणशील । अस्य तु तद्विरुद्धं पिण्डीभावो दृश्यते ।
 तेन नायं यश सचय इति । हसात्तु भेदाभिधान-नैष चञ्चल इति ।
 हसस्य हि चञ्चलत्व नाम वर्म । इह च तन्नोपलभ्यते । तस्मान्नैष हस
 इति । एवविधस्य चात्राभिधानस्य फलं स्तुतिः यश सचयो भगवता
 स्वहस्तवर्ती कृत इति । तथासमाव्यमानहसागमनं त्रिभुवनोत्पत्तिः
 १० निबन्धनं यत्तन्नामिनलिनं तद्वान् भगवानिति ॥

ससदेहस्य भेदान्तरमाह ।

अलकारान्तरच्छाया यत्कृत्वा धीषु बन्धनम् ।

असदेहेपि सदेहरूपं सदेहनाम तत् ॥ ३ ॥ (७०)

छाया शोभा । यत्र सदेहाभावेपि सदेहस्योपनिबन्धे सति न पूर्ववत्
 १५ दुपमानादुपमेयस्य भेद उपनिबन्ध्यते किं तर्ह्यभेद एव सारायच्छायाया ।
 तथाविधस्य चोपनिबन्धस्य फलमलकारान्तरपञ्चनिता सौन्दर्यप्रतिपत्तिः ।
 यदाह-धीष्वलकारान्तरच्छाया कृत्वेति । तत्रापि सदेहालकारः ।
 तस्योदाहरणम् ।

नीलाब्दः किमयं मेरौ धूमोथ प्रलयानले ।

२० इति यः शङ्खयते श्यामः पक्षीन्द्रेर्कत्वपि स्थितः ॥ *३ ॥

अत्र मेरोरुपरिवर्ती नीलो बलाहक कल्पात्तवह्मचाश्रयश्च धम
 इत्येतदुभयमुपमानम् । गरुडारूढस्तु भगवान् कृष्णवपुरुपमेयः । तेन च
 उपमानद्वयेन सदेहव्याजेन भगवानापादिताभेद उपनिबद्धः किमयमे-
 वविध अथैवविध इति । ताभ्यां चोपमानाभ्यामुपमेयस्य पूर्ववद्भेदानिब-
 २५ न्धनं नात्र किञ्चिदभिहितम् । फलं चैवमभिधानस्योपमालकारध्वननं ।
 एवविधोपमानाद्विगतसदृशो भगवान्वैनतेयारूढ इति ॥

अनन्वय ।

यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता ।

असादृश्यविवक्षातस्तमित्यादुरनन्वयम् ॥ ४ ॥ (७१)

यत्र तेनैव न तु वस्त्वन्तरण तस्यैव वस्त्वन्तरस्यापमानोपमयभावा-
५ भवेत्तत्र वस्त्वन्तरानुगमाभावादनन्वयारयालकार । ननु असादृश्य-
संबन्धे सति प्राकराणिकमुपमयमप्राकराणिक तूपमानमित्युपमानोपमेययो-
र्लक्षितत्वात्कथमेकस्यैवोपभितिक्रियाया कर्मत्व करणत्व न संभवती-
त्याशङ्क्योक्तम्—असादृश्यविवक्षात इति । नात्रोपमानोपमेयभावे
तात्पर्य किंतु उपमयोपमावदुपमाना तरव्यावृत्तावित्यय । इति शब्दोत्र
१० वक्ष्यमाणोदाहरणापक्षेपार्थत्वादनन्वयशब्देन नाभिसंबन्धते तेन अन-
न्वयमिति द्वितीया ।

तस्योदाहरणम् ।

यस्य वाणी स्ववाणीव स्वक्रियेव क्रियामला ।

रूप स्वमिव रूप च लोकलोचनलोभनम् ॥ *४ ॥

१५ अत्र वाणीक्रियारूपाणा त्रयाणामनुपमतया लोकोत्तरत्व प्रतिपादयि-
तुमात्मनैवोपमानोपमयभावो निबद्धः ॥

समृष्टिः ।

अलकृतीना बह्वीना द्वयोर्वापि समाश्रयः ।

एकत्र निरपक्षाणा मिथः समृष्टिरुच्यते ॥ ५ ॥ (७२)

२० बहूनामलकाराणा परस्परनिरपेक्षाणा द्वयोर्वा तथाविधयोरेकत्र शब्द-
एव अर्थएव वा उपनिबन्धे सति समृष्टिरलकारः । यत्र तु परस्परसापक्ष-
त्व तत्र सदेहैकशब्दाभिधानानुग्राह्यानुग्राहकसकरास्त्रय पूर्वमभिहिता ।
यत्र च शब्दार्थलक्षणाश्रयद्वितयनिष्ठतयानकालकारोपनिबन्धस्तत्रापि
शब्दार्थवर्त्यनैकालकारसकर उक्तः । एतद्वेलक्षणेन तु समृष्टिः ।

२५ तस्या उदाहरणम् ।

त्वत्कृते सोऽपि वैकुण्ठः शशीवोपसि चन्द्रिकाम् ।

अप्यधारा सुधावृष्टिं मन्ये त्यजति तां श्रियम् ॥ *५ ॥

तदुत्तिष्ठातिवन्येन केनापि रुमलेक्षणे ।

वरेण सह तारुण्य निर्विशन्तो गृह वस ॥ *६ ॥

निर्विशन्ती उपभुञ्जाना । अत्र शशी उषसि चन्द्रिकामिव वैकुण्ठ-
स्त्वत्कृते श्रिय त्यजती युपमा । अधारा सुधावृष्टिमिति रूपकम् । तथा-
५ ह्यत्र लक्ष्म्या सवे पीयूषवृ^५ सबन्निनो धमा विद्यन्ते केवल धारासब धा-
नास्तीत्युपमागतैकगणनिवृत्तिद्वारिका शिष्टोपमानगतसकलगुणाभ्यनु-
ज्ञारूपा रूपणावगम्यते यथा अय पुरुष अकरो हस्तीति । तदेतस्मि
ञ्श्लोके उपमाया रूपकस्य च द्वयोरलकारयो ससृष्टि तयो केवला-
भिधेयाश्रयत्वात्परस्परानिरपेक्षत्वाच्च । तदुत्तिष्ठेत्येतच्छ्लोकापेक्षया तु
१० रुमलेक्षणे इति समासोपमात्मकमुपमाभेदमाश्रित्य पूर्वोक्तालकारद्वयस-
कलनया बहूनामलकाराणा ससृष्ट्युदाहरणद्विकप्रदर्शनं द्रष्टव्यम् ॥

भाविकम् ।

प्रत्यक्षा इव यत्राया दृश्यन्ते भूतभाविन ।

अत्यद्भुता स्यात्तद्वाचामनाकुल्येन भाविकम् ॥६॥ (७३)

१५ साम्प्रतिकेन प्रध्वसाभावेनोपलक्ष्यमाणा पदाया भूता यथा इदान
युधिष्ठिरादय । ये तु साम्प्रतिकेन प्रागभावेनोपलक्ष्यन्ते त भाविन
यथेदानीं भगवदवतार कल्की विष्णुयशा । एवमनन्तरापलक्षिता भूता
भाविनश्च येयीस्ते साम्प्रतिकप्रध्वसाभाप्रागभावविविक्ततया वर्तमाना-
यमाना प्रत्यक्षा इव यत्र दृश्यन्ते तद्भाविक नामालकारो भवेत् । अत्र
२० हेतुर्वाचामनाकुलताथाना चात्यद्भुतत्वम् । तदुक्तम्-वाचामनाकुल्ये-
नेति अत्यद्भुता इति च । तत्र वाचामनाकुलता यस्तसबन्धरहित-
लोकप्रसिद्धशब्दापनिब धात् श्रुतित्यर्थप्रतीतिकारिता । तस्या हि सत्या
कमे सबन्धी यो भाव आशय शृङ्गारादिरससवलितचतुर्वर्गोपायभूतविशि-
ष्टाथोल्लेखी स कविनेव सहृदयै श्रोतृभि स्वाभिप्रायाभेदेन तत्तत्का यप्रति-
२० त्रिम्बितरूपतया साक्षात्क्रियत । श्रावणामपि हि तथाविधस्वच्छश दानु
भवद्राविता तरात्मना सहृदयाना स्वाभिप्रायप्रतिमुद्रा तत्र सक्रामति । अत

कवेयोसावभिप्रायस्तद्गोचरीकृता भूता भाविनोपि पदार्थास्तत्र सहृदयै
श्रोतृभि स्वाभिप्रायाभेदेन प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते । यथा चात्र शब्दगतम
नाकुलत्वमन तरोक्तेन प्रकारेण हेतुस्तथार्थगतमपि त्रित्रोदात्ताथोपनिबन्ध
हेतुकमत्यद्भुतत्व द्रष्टव्यम् । तदुक्त भाविकमुपक्रम्य भामहेन—

५ चित्रोदात्ताद्भुतार्थत्व कथाया स्वभिनीतता ।

शब्दानाकुलता चेति तस्य हेतु प्रचक्षते ॥ इति ।

स्वभिनीततेत्यभिनयादिद्वारेण शृङ्गारादिरससवलितत्व चतुर्वगोपाय-
स्योक्तम् । तदेवमेवविधहेतुनिबन्धन कविश्रोतृभावद्वितयसमीलनात्मक
भाविक द्रष्टव्यम् । अत एव चात्र कविसवधिनो भावस्य श्रोतृभावाभेदा

१० ध्यवसितस्य पुर स्फुरद्रूपस्य विद्यमानत्वाद्भाविक यपदश । भावोस्मि-
न्विद्यते इति भाविकम् । तदाहु —

रसोल्लासी कवेरात्मा स्वच्छे शब्दाथदर्शने ।

मायुर्यौजोयुतप्रौढे प्रतिविद्य प्रकाशते ॥

सपीतस्वच्छशब्दार्थाद्राविताभ्यन्तरस्तत ।

१५ श्रोता तत्साम्यत पुष्टि चतुर्वर्गे परा व्रजेत् ॥ इति ।

स्वच्छ इति प्रसादगुणोभिहित । प्रौढ इति तु सालकारता । सपीतौ
सम्यगास्वादितौ । तत्साम्यत इति स्वाभिप्रायाभेदेन कविगतस्याभिप्राय-
स्याध्यवसानादित्यर्थः ।

तस्योदाहरणम् ।

२० करोषि पीडां प्रीतिं च निरञ्जनविलोचना ।

मूर्त्यानया समुद्वीक्ष्यनानाभरणशोभया ॥ ५७ ॥

आभरणोचितमूर्तित्वेपि निरञ्जनविलोचनत्वोपलक्षितादाभरण
त्यागात्पीडा । सहजसौन्दर्यानिभरत्वेन तु आभरणसपाद्याया शोभाया
परिदृश्यमानत्वात्प्रीति । तेनात्र साम्प्रतिकप्रध्वसाभावोपलक्षितत्वाद्भू-

२५ षणसबन्धो व्यतीताप्यत्यद्भुतो योसौ वपुःप्रकर्षस्तद्वशेन प्रत्यक्ष इव
कविनोपनिबद्ध । तथैव चासौ सहृदयानां चमत्कारमावहति । सतत
मुत्कृष्टतया वैचित्र्येण ईक्षणीयाभरणशोभा यस्यामिति बहुव्रीहि ॥

काव्यहेतु ।

श्रुतमेक यदन्यत्र स्मृतेरनुभवस्य वा ।

हेतुता प्रतिपद्येत काव्यलिङ्गं तदुच्यते ॥ ७ ॥ (७४)

यत्र एक वस्तु श्रुत सद्वस्त्व तर स्मारयति अनुभावयति वा तत्र
 ५ काव्यलिङ्गं नामालंकार । पक्षधमत्वावगव्यतिरकानुसरणभमतया यथा
 तार्किकप्रसिद्धा हेतवो लोकप्रसिद्धवस्तुविषयत्वेनोपनिबध्यमाना वैरस्य-
 मावहन्ति न तथा काव्यहेतु अतिशयन संवेषा जनाना योसौ हृदय-
 सवादी सरस पदार्थस्तन्निष्ठतया उपनिबध्यमानत्वात् । अत काव्य-
 लिङ्गमिति काव्यग्रहणमुपात्तम् । न खलु तच्छास्त्रलिङ्गं किं तर्हि काव्य-
 १० लिङ्गमिति काव्यग्रहणेन प्रतिपाद्यते ।

ननु काव्यग्रहणेन कथं काव्यस्य सरसपदार्थनिष्ठतोपदर्श्यते ।
 काव्यस्य सरसत्वात् । काव्यं खलु गुणसंस्कृतशब्दार्थशरीरत्वात्सरसमेव
 भवति न तु नीरसम् । तथा हि । गुणा काव्यस्य माधुर्यौजः प्रसाद-
 लक्षणा । तत्र माधुर्यमाह्लादकत्वम् ओजो गाढता प्रसादस्त्वव्यवधानेन
 १५ रसाभि यक्त्यनुगुणता । तदेतेषा त्रयाणां गुणानां मध्यात्प्रसादस्य प्राधा-
 न्यम् । माधुर्यौजसोस्तु तत्तद्रसाभि यक्त्यानुगुण्येन तारतम्येनावस्थितयो
 प्रसाद एव सोपयोगता । एतच्च तत्र तद्रसानुगुण्येन माधुर्यौजोभ्या
 तारतम्येनावस्थिताभ्या उपकृतो योसौ प्रसादात्मा रसानामव्यवधानेन
 प्रतीतिहेतुगुणस्तदुपेतशब्दार्थशरीरत्वेन काव्यस्यावस्थानात्सरसतैव भवति
 २० न तु नीरसता ।

यद्येवमिदानीं गुणैरेव कृतकृत्यत्वात्काव्यस्यालंकाराणां तत्र निरु-
 पयोगता प्राप्नोति । नैवम् । गुणाहितशोभे काव्ये अलंकाराणां शोभा-
 तिशयविधायित्वाल्लौकिकालंकारवत् । यथा हि लौकिकानामलंकाराणां
 गुणसंस्कृते युवति वपुषि निबधमानानामलंकारता एव काव्यालंकाराणां
 २५ मपि द्रष्टव्यम् । ननु निर्गुणेऽपि काव्ये अलंकाराणां गुणवच्छोभाविधा-
 यित्वं कस्मान्नेष्यते । अपरिदृष्टत्वात् । न खलु निर्गुणे काव्ये निबध्य-

मानानामलंकाराणां जरद्योषिदलंकारवच्छोभाविधायित्वं दृश्यते ।
तथा हि । जरद्योषित्यलंकारा निबध्यमाना न तस्या शोभा कुर्वन्ति
प्रत्युत तस्या निबध्यमानानां तेषामात्मीयमेव सौभाग्यं हीयते । तथा
काव्यालंकाराणामपि निर्गुणे काव्ये निबध्यमानानां काव्यशोभाहेतुत्वा-
५ भावः स्वशोभाहानिश्च भवति । यदवोचद्भट्टवामनः—

युवतेरिव रूपमङ्गकाव्यं स्वदत्ते शुद्धगुणं तदप्यतीव ।

विहितप्रणयं निरन्तराभिः सदलंकारविकल्पकल्पनाभिः ॥

अदि भवति वचश्च्युतं गुणेभ्यो वपुरिव यौवनवन्ध्यमङ्गनाया ।

अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं नियतमलंकरणानि सश्रयन्ते ॥ इति ।

१० अङ्गं यद् इष्टमङ्गणे । शुद्धगुणत्वात्स्वदमानं सदलंकारविकल्पकल्पना-
भिर्विहितपरिचयमतिशयेन स्वदत्तं इति संबन्धः । अत एवालंकाराणां
मानित्यता । गुणरहितं हि काव्यमकायमेव भवति न त्वलंकाररहितम् ।
अलंकाराणां गुणोपजानितशोभे काव्ये शोभातिशयविधायित्वात् ।
तदुक्तम्—काव्यशोभायां कर्तारो धर्मा गुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलंकारा
१५ पूर्वं नित्या इति । पूर्वं इति गुणा इत्यर्थः ।

लक्ष्ये च अलंकाररहितमपि केवलगुणसत्क्रियमाणशब्दार्थशरीरं
काव्यं दृश्यते । यथा अमरकस्य कवेरनिबद्धशृङ्गाररसस्यैव श्लोकः—

कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ प्रिये स्खलितोत्तरे

विरहकृशया कृत्वा याजप्रकल्पितमश्रुतम् ।

२० असहनसखीश्रोत्रप्राप्तिप्रमादससभ्रमम्

विवलितदृशा शून्ये गेहे समुच्छ्वसितं ततः ॥ इति ।

न खल्वत्रार्थालंकारः कश्चित्परिदृश्यते । अथ माधुर्यौजोभ्यां परि-
बृहितस्य प्रसादस्य विद्यमानत्वात्काव्यरूपता । ननु चात्रापि ईर्ष्याविप्रल-
म्भविरहविप्रलम्भशृङ्गाराभ्यां स्वतिरोधानेनोपकृतं सभोगशृङ्गारो नाधि-
२५ कानिष्ठो निबद्धस्तद्योगाच्च रसवत्त्वमलं भाविष्यति । तथा हि । कथमपि
कृतप्रत्यापत्तौ प्रिये इत्यत्रभागे विरहविप्रलम्भपूर्वकं प्रियतमचित्तसाम्मु-

- रयात्मा सभोगशृङ्गार सूचित । खलितोत्तर इति तु सजातगोत्रखलि-
तत्वात्प्रेयसो नायिकाया ईर्ष्याविप्रलम्भशृङ्गारो निबद्ध । पुनश्च विरह
कृशयेत्यादिभिस्त्रिभि पादैरवहि थेन भावेन नायिकाधारमीर्ष्याविप्रल-
म्भशृङ्गार प्रच्छाद्य सभोगशृङ्गारेण चित्तोल्लाससूचितेन वाक्याथसमाप्ति
५ कृता । तथाहि । विरहकृशयेत्यादिना पादेन नायिकागतो मन्युरवच्छा-
द्योपदशित । असहनसखीत्यादिना तु गोत्रखलितस्य सखीश्रोत्रप्राप्ति
विरहविप्रलम्भकारणत्वेनाशङ्क्य दृष्टिपरावृत्या सखीजनशून्ये गृहे परि
दृष्टे यत्तन्नायिकया समुच्छ्वसित तदुपनिबन्धात्सम्भोगशृङ्गारेण वाक्याथो
निर्वाहित । तदेवमत्रसभोगस्य विप्रलम्भबाधेन लब्धपदव धस्योपनिबन्धा-
१० द्रसवत्वमलकार । तत्कथमत्र निरलकारतोक्ता । उच्यते । न खलु काव्य-
स्य रसाना चालकार्यालकारभाव कि त्वात्मशरीरभाव । रसा हि
काव्यस्यात्मत्वेनावस्थिता शब्दाथौ च शरीररूपतया । यथा ह्यात्माधि-
ष्ठित शरीर जीवतीति व्यपदिश्यते तथा रसानिष्ठितस्य का यस्य जीव-
द्रूपतया व्यपदेश क्रियते तस्माद्रसाना का यशरीरमतशब्दार्थविषयत-
१५ यात्मत्वेनावस्थान नत्वलकारतया । रसाभिव्यक्तिश्च यथायोग मायुर्गौ
जोभ्या तारतम्येनावस्थिताभ्यामुपवृत्तौ योसौ प्रसादात्मा गुणस्तेन
क्रियते । अतोत्र विप्रलम्भशृङ्गारोपकृतस्य सभोगशृङ्गारस्य सगुणका या
त्मत्वेनावस्थान न तु काव्य प्रति अलकारतयेति युक्तमिदमुक्त—निरल-
कारमपि काव्य सगुण दृश्यत इति । एव रसान्तरेषु भावेषु रस
२० भावाभासेषु तत्प्रशमेषु च वाच्यम् । तदाहु —

रसाद्यधिष्ठित का य जीवद्रूपतया यत ।

कथ्यते तद्रसादीना काव्यात्मत्वं व्यवस्थितम् ॥ इति ।

यत्तु रसादीना पूर्वमलकारत्वमुक्त तदेवविभेदाविवक्षया ।

- तदेव गुणसस्कृतश दार्थशरीरत्वात्सरसमेव का यम् । यथेव गुणशू-
२५ न्यत्वाच्चीरसे व्याकरणादौ भरतादौ च काव्यव्यपदेशो न प्राप्त । ततश्च
वृत्तदेवादिचरितशासि चोत्पाद्य वस्तु च ।
कलाशास्त्राश्रय चेति चतुर्धा भिद्यते पुन ॥

इति भामहोदित विरुध्यते । अत्र हि कलाश्रयशब्देन भारताद्यभिहित
शास्त्राश्रयशब्देन च याकरणादि । अतो वक्तव्यमेतत्कथं तत्र का य
यपदेश इति । उच्यते । मुख्यया तावद्व्या गुणसंस्कृतशब्दाशरीरमेव
का यम् । गुणरहितशब्दाशरीरं तु काव्यमात्रे का यशब्दस्य काव्यसादृ
श्यादुपचारात्प्रयोगा भविष्यति । उक्तं च काव्यशब्दोऽयं गुणालंकार-
संस्कृतयोः शब्दार्थयोर्वर्तते भक्त्या तु शब्दार्थमात्रवचनोऽत्र
गृह्यते—इति । भक्त्येत्युपचारेणेत्यर्थः । तदेव गुणसंस्कृतशब्दाशरीरत्वा-
का यस्य सरसत्वमिति । तादृशेऽपि कायलिङ्गं सरसपदार्थनिष्ठमेव भवति
न तु नीरसवस्तुमात्रनिष्ठं शास्त्रलिङ्गवदित्युपपन्नम् ।

- १० ताकििकाणां च हेतुयापारे द्वैविध्यम् । केचित्खलु ताकििका व्याप्ति-
ग्रहणकाले यदनुभूतं यापकवह्न्यादि वस्तुधूमादेर्व्याप्यस्य तत्स्मरण-
मात्रे धूमादिहेतुदर्शनप्रबुद्धसंस्काराणां पुरुषाणां हेतुयापारमन्यते ।
अपरे तु वह्न्यादीनां पर्वतादिधर्मविशेषसम्बन्धस्य पूर्वमगृहीतस्य धूमादि-
हेतुयापारसामर्थ्येन इदानीमेव अवसेयत्वाल्लिङ्गसामर्थ्याल्लिङ्गचनुभवस्यै-
१५ वोत्पत्तिमाहुः । तदिदमुक्तम्—स्मृतेरनुभवस्यवेति ।

तस्योदाहरणम् ।

छायेयं तव शेषाङ्गान्तेः किञ्चिदनुज्ज्वला ।

विभूषाघटनादेशान् दर्शयन्तीं दुनोति माम् ॥ *८ ॥

- अत्र विभूषणविन्यासारपदमता ये कण्ठादयस्तदत्र शिष्टानामङ्गानां
२० यासौ कान्तिदीप्तिस्तस्या अनुज्ज्वला मलिना यासौ छायाशोभा मा
लिङ्गम् । तत्सामर्थ्याच्च भूषणविन्यासप्रदेशानां भूषणसंबन्धोतीतोनुमीयते ।
तेन तत्कायलिङ्गम् ।

काव्यदृष्टान्तः ।

इष्टस्यार्थस्य विस्पष्टप्रतिबिम्बनिर्दर्शनम् ।

- २५ यथेवादिपदैः शून्यबुधैर्दृष्टान्त उच्यते ॥ ८ ॥ (७५)

इष्टस्य प्राकरणिकतया प्रतिपादयितुमभिमतस्यार्थस्य यत्र विस्पष्ट-
तया प्रतिबिम्बसदृश वस्तु निदर्शयते तत्र कायदृष्टान्तो नामालङ्कार । ननु

कोपादेकतलाघातनिपतन्मत्तदन्तिन ।

हरेर्हरिणयुद्धेषु क्रियाप्राक्षेपविस्तर ॥

- ५ इत्येवमादावपि अप्रस्तुतप्रशसायामिष्टार्थप्रतिबिम्बनिदर्शनं विद्यते ।
तथाहि । अत्र रामद्वयस्य मारीचवधे व्यापारो निरायासो हरिणहननो-
द्योगिकेसरिकिशोरप्रतिबिम्बितत्वेन निदर्शितः । अतोत्रापि दृष्टान्तता
प्रसङ्गः । नैतत् । यत एतदर्थमेव विस्पष्टग्रहणमुपात्तम् । अत्र हि प्रतिबि-
म्बादेव बिम्बस्योन्नयनाद्विस्पष्टरूपतया इष्टस्याथस्य प्रतिबिम्बनिदर्शनं
१० नास्ति । यत्र तु इष्टमर्थं स्वकण्ठेनोपादाय तस्य प्रतिबिम्बमुपदर्शयते तत्र
दृष्टान्तत्वम् । अतो नातिव्याप्तिः । उपमादाप्येवविवक्ष्य रूपस्य सभवं
इति तन्निराकरणार्थमुक्तम्—यथेवादिपदैः शून्यमिति । आदिग्रहणे
नात्र साधारणवर्मस्यापि परिग्रहः ।

तस्योदाहरणम् ॥

- १५ किंचात्र बहुनोक्तेन त्रज भर्तारमाप्नुहि ।

उद वन्तमनासाद्य महानद्यः किमासते ॥ *९ ॥

अत्र भगवतीकृतृकाया वरप्राप्तेर्महानदीकृतृका उद-वन्तप्राप्तिविस्पष्ट-
तया प्रतिबिम्बत्वेनोपनिबद्धा । अतो दृष्टान्तः ॥

एवमेते अष्टक-षट्क त्रिक-सप्तकैकादशक षट्क षड्विंशैरेकचत्वारिंश

- २ दलकारा प्रतिपादिता ।

- ननु यत्र काव्ये सहृदयहृदयाह्लादिन प्रधानभूतस्य स्वशब्दव्यापारा-
स्पृष्टत्वेन प्रतीयमानैकरूपस्यार्थस्य सद्भावस्तत्र तथाविधार्थमिवास्ति हेतु-
काव्यजीवितमतः कैश्चित्सहृदयैर्ध्वनिर्नाम व्यञ्जकत्वभेदात्मा काव्य-
धर्मोभिहितः स कस्मादिह नोपदिष्टः । उच्यते । एष्वेवालङ्कारेष्वन्तर्भा-
२५ वात् । तथाहि । प्रतीयमानैकरूपस्य वस्तुनस्त्रेविध्यं तेरुक्तं वस्तुमात्रा-
लङ्काररसादिभेदेन । तत्र वस्तुमात्रं तावत्प्रतीयते । यथा—

चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैव चकार यो राहुवधजनस्य ।

आलिङ्गनोद्दामविलासव ध्य रतोत्सव चुम्बनमात्रशेषम् ॥ इति ।

अत्र हि राहुवधरतोत्सवस्य या चम्बनमात्रशेषता तत्कामिका चक्राभिघातप्रसभाज्ञाकरणिका चकारेतिकरणलक्षणा क्रियाभिधीयते । स चैवविधा कार्यभूतत्वात्कारणमन्तरेणानुपपद्यमाना तथाविधवैरस्यकारि राहुशिरश्छेदलक्षण कारण नालकाररूप तापि रसादिरूपम् अपि तु वस्तुमात्ररूप कल्पयति । अतोत्र वस्तुमात्रस्यैवविवरय शब्दयापारा स्पृष्टस्य प्रतीयमानता । तद्विषयस्य च काव्यवर्मस्य ध्वननाभिवानस्य वाच्यवाचकयापारशून्यावगमनस्वभावत्वात्पर्यायोक्तालकारसस्पशित्वम् ।

१० तदुक्तम्—पर्यायोक्त यदन्येनेत्यादि ।

ननु पयायाक्तशब्देन प्रकारान्तरेण उच्यमात्वात्प्रतीयमान वस्तु अभिधीयते । तच्चेह प्रतीयमान प्रधानत्वादलकार्यतया वक्तुं युक्तं नत्वलकृतिकारणतया । अतः कथं तस्यालकारव्यपदेशः । उच्यते । प्रधानमपि गुणानां सौन्दर्यहेतुत्वादलकृतौ सावनत्वं भजति । दृश्यते हि लोके

१५ व्यपदेशः स्वाम्यलकरणका भृत्या इति । अतोत्रापि प्रतीयमानस्य सत्यपि प्रधानत्वे स्वगुणभूतवाच्यसौन्दर्यसाधकतमत्वादलकारव्यपदेशो न विरुध्यते । यदि वा भगवद्वासुदेववतितया योसौ वीररसोवगम्यते तदपेक्षया तस्य मुरयैव वृत्त्या गुणभूतत्वादलकारता । एवमुत्तरत्रापि यथासंभवं योज्यम् ।

२० स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्वलाका घना
वाता शीकरिण पयोदसुहृदामानन्दकेका कला ।
काम सन्तु दृढ कठोरहृदयो रामोस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति ह हा हा देवि धीरा भव ॥

इत्येवमादावपि रामादीनां शब्दानां असाधारणरूपतया राज्यभ्रशवन-
२५ वाससीताहरणपितृमरणादयो दुःखहेतवः स्वार्थसहचारिणो वस्तुमात्ररूपा यद्वाच्यमास्तत्परिणतरूपतया स्वार्थस्य प्रतीतिस्तद्धेतुभूतत्वात्प-

र्यायोक्तालकारसस्पर्शितैव । न खलु पदे पर्यायोक्तेन न भावितव्यमितीय
राज्ञामाशा सूत्रकारवचन ता । लक्षणयोगाद्विभक्तरूपतावस्थाप्यते । अत्र
च पर्यायोक्तलक्षण विद्यते वाच्यवाचकव्यापाररून्यस्यावगमनात्मन
प्रकारस्य सद्भावात् । तेन कथं पर्यायोक्तता न स्यात् ।

- ५ एवमन्यत्रापि वस्तुमात्रे प्रतीयमाने पर्यायोक्तता वाच्या । तस्मान्न
वस्तुमात्रे प्रतीयमाने तदभिप्रेत्यक्तिहेतुः का यवमो ध्वनिर्नामाथान्तरम् ।

अलकाराणां तु यद्यपि—

लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेस्मिन्

स्मेरेधुना तव मुखे तरलायताक्षि ।

१०

क्षोभं यदेति नमनागपि तेन मन्ये

सुयुक्तमेव जलराशिरयं पयोधि ॥

इत्यादौ प्रतीयमानैकरूपता तथाप्यनन्तरोक्तलक्षणेष्वलकारेषु अनु-
प्रवेशो भाविष्यति पर्यायोक्ते वा । तथाह्यत्र श्लोके मुखस्य लावण्यकान्ति-
परिपूरितदिङ्मुखस्य विकसितहासज्योत्स्नस्य संबोधनसामर्थ्यावसित-

- १५ तरलायताक्षित्वस्य च सन्निधानाज्जलनिधेः क्षोभमुपपत्तिमत्त्वेन सभाव्य
तदभावो जाड्यसमूहावच्छादितस्वभावत्वादभिहित । तथाविधार्थपर्यालो-
चनया चात्र मुखस्य चन्द्रेण रूपणा प्रतीयते चन्द्रसन्निधानाज्जलनिधेः
क्षोभस्योत्पाददर्शनात् । न च यस्यालकारस्य प्रतीयमानरूपता तस्येहा-
लकारत्व केनचिन्निवारितामिति प्रतीयमानरूपतया रूपकाख्योलकारो
२० भाविष्यति । अथवा पर्यायोक्त्या रूपकस्यात्रावसितत्वात्पर्यायोक्तमल-
कारः ।

सुवर्णपुष्पा पृथिवी चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।

शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥

- इत्यादौ तु शूरादिभिः सह सुवर्णपुष्पपृथिवीकर्मकस्य चयनस्यानुप-
२५ पद्यमानान्वयत्वात्सादृश्यस्वाजयेनोपमेयभूतस्य बहुलाभत्वस्य तत्सादृश्य

स्य या लक्षणा तद्द्वारेण गर्भीकृतोपमानोपमेयभावा असम्भवद्वाच्या
विदर्शना द्रष्टव्या । यदुक्तम्—अभवन्वस्तुसंबन्ध इत्यादि । भू-
वामनेन चात्र वक्रोक्तिर्यवहार प्रवर्तित यद्वोचत्—सादृश्याल्लक्षा-
वक्रोक्तिरिति ।

५ सर्वैकशरणमक्षयमवीशमीश धिया हरि कृष्णम् ।

चतुरात्मान निष्क्रियमरिमथा नमत चक्रवरम् ॥

इत्यादावपि श्लेष । तथाह्यत्र सर्वैकशरणमक्षयमित्यादीनां शब्दानां
मथभेदेन भिन्नत्वे सति यथायोगमेकप्रयत्नोच्चार्याणामेकप्रयत्नोच्चार-
शब्दसदृशानां बोधार्थम् । अतो विरोधालंकारप्रतिभोत्पात्तिहेतुरत्र श्लेष-

१० यदुक्तम्—एकप्रयत्नोच्चार्याणामित्यादि ।

एवमलंकारानरेष्वपि प्रतीयमानेषु वाच्यम् । तनालंकारनिष्ठस्यापि
अभियञ्जकत्वस्योक्तेष्वलंकारेष्वतर्भावादव्याप्त्यभावः ॥

रसभावतदाभासतत्प्रशमाना तु प्रतीयमानतायामुदाहरणम् ।

याते गोत्रविपर्यये श्रुतिपथ शय्यामनुप्रासया

१५ निध्यात परिवर्तन पुनरपि प्रारब्धमङ्गीकृतम् ।

भूयस्तत्प्रकृतं कृतं च शिथिलक्षिप्तैकदोर्लेखया

तन्वङ्ग्या न तु पारित स्तनभरं कष्टं प्रियस्योरसः ॥

तथाह्यत्र गोत्रस्खलितस्य श्रुतिपथप्राप्तेरीर्ण्याविप्रलम्भशृङ्गारो नास्ति
काया समुखीभूतोपि सभोगशृङ्गारेण स्वहेतुसामर्थ्यप्रतिलक्षप्रकर्षे
२० तिरोधाय प्रदर्शितः । निध्यात परिवर्तनमित्यादिना हि यथाक्रममीष्य
विप्रलम्भशृङ्गारानुभावस्य परिवर्तनस्य दर्शनप्रार्थनाध्यवसायानुष्ठानात्किं
काश्चतस्रोवस्था सभोगशृङ्गारमन्थरीकृतस्वस्वभावत्वेनोपवर्णिता । पुनः
सभोगशृङ्गारेण वाक्याथो निर्वाहितो न तु पारित-इत्यादिना । अतो
सभोगशृङ्गारस्येर्ण्याविप्रलम्भशृङ्गारतिरोधानहेतोः प्रतीयमानता । तत्र
२५ पूर्वं रसवत्त्वलक्षणोलंकार प्रतिपादितो—रसवद्दर्शितेत्यादिना । ए-
रसान्तरेष्वपि वाच्यम् ॥

यत्रापि भावास्तथा रसभावाभासा रसभावतदाभासप्रशमाश्च प्रतीयमानास्तत्रापि यथाक्रमं प्रेयस्वदूर्जस्वित्समाहितलक्षणालंकारयोगो वाच्यः । एवमतत्प्रधानभूतेषु रसादिष्वक्तम् ।

गुणभतेष्वपि च रसेषुदात्तालंकारः प्रतिपादितः चरितं च महात्म-
५ नामित्वादिना । अतश्च रसादिष्वभि यञ्जकत्वस्य नाथांतरता ।

एव च त्रिविधेषु प्रतीयमानेभ्यः यच्छब्दानां यञ्जकत्वमनंतरोपवर्णि-
तेषूदाहरणेषु षट्प्रकारतयोपदिशितं तस्योक्तेष्वेवालंकारेष्वन्तर्भावात्
याति । षट्प्रकारता चात्र त्रिविधप्रतीयमानायनिष्ठस्यापि यञ्जकत्वस्य
वाच्यस्य विवक्षितत्वाविवक्षितत्वाभ्यामुक्ता । तथा हि । द्विविधं व्यञ्जकत्व-
१० वाच्यशक्त्याश्रयं वाच्यशक्त्याश्रयं च । तत्र वाच्यशक्त्याश्रयमलंकारा-
णामेव यद्भूतत्वात् एकप्रकारम् । तत्र ह्यलंकारा एव यज्यन्ते न तु
वस्तुमात्रं नापि रसादयः । यदुक्तम्—

आक्षिप्त एवालंकारः शदशक्त्या प्रकाशते ।

अस्मिन्ननुक्तं शब्देन शदशक्त्युद्भूतो हि स ॥ इति ।

१५ वाच्यशक्त्याश्रयं तु रसादिवस्तुमात्रालंकाराभिव्यक्तिहेतुत्वात् त्रिविधम् ।

तत्र यत्तावद्वाच्यशक्त्याश्रयं यद्भूतमूलालंकारैकनियतं शदशक्ति-
मूलानुरणनरूपं यद्भूततया सहदैवैर्व्यञ्जकत्वमुक्तम्—सर्वैकशरणमक्ष-
यमित्यादौ तत्र शदशक्त्या ये प्रतीयन्ते विरोधादयो लंकारास्तत्संस्कृ-
तस्वभावो वाच्यमवगम्यते । अतस्तत्र वाच्यस्य विवक्षैव । यत्तु वाच्यश-
२० क्त्याश्रयम्—या ते गोत्रविषयये श्रुतिपथमित्यादावसंलक्ष्यक्रमर-
सादिव्यञ्ज्यनिष्ठं व्यञ्जकत्वमुक्तं तत्रापि वाच्यस्य विवक्षितत्वमेव वाच्य-
भूतानुभावादिविवक्षयैव यद्भूतं रसादिप्रतीतेरुत्पादात् । तदेव वाच्यश-
क्त्याश्रयव्यञ्ज्यभूतमूलालंकारैकनियते वाच्यशक्त्याश्रये चासंलक्ष्यक्रमरसा-
दि यद्भूतनिष्ठं व्यञ्जकत्वे वाच्यस्य विवक्षितत्वमेव ।

२५ वस्तुमात्रालंकारविषयस्य तु वाच्यशक्त्याश्रयस्य व्यञ्जकत्वस्य
प्रत्येकं वाच्यस्य विवक्षितत्वाविवक्षितत्वाभ्यां द्वैत्रिध्यम् । तथा हि ।

चक्राभिघातप्रसभाज्ञयेत्यादौ वस्तुविषये यञ्जकत्वे वाच्यस्य विवक्षितत्वं कार्यविवक्षापूर्वकत्वेन कारणप्रतीतिप्रसवात् । स्निग्धश्यामलकान्तीत्यादौ तु रामादिशब्दानामर्थान्तरसंक्रमितवाच्यानां वाच्यमविवक्षितं यङ्ग्यधर्मांतरपरिणतत्वात् । एव वस्तुमात्रविषये यञ्जकत्वे वाच्यस्य विवक्षाविवक्षे ।

- अलकारविषयेपि वाच्यशक्त्याश्रये यञ्जकत्वे—**लावण्यकान्ती-**त्यादौ एकास्मिन् **मन्ये-**इत्येतस्मिन्शब्दे यो विशेषाक्त्युत्प्रेक्षयोरनुपप्रेक्षस्तद्वशेन समासादितस्वभावो योसावेकशब्दाभिधानसंकरस्तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुश्लेषप्रौढीकृत वाच्य विवक्षितं तन्मूलकत्वेन रूपकप्रतीतिरुत्पादात् ।
१०. **सुवर्णपुष्पा पृथिवीमित्यादौ** तु वाच्यस्याविवक्षा उपमेयस्य बहुलाभत्वस्य तत्सदृशस्य या लक्षणा तस्या अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यमूलत्वात् । यदि तत्र—**न तिङन्तेनोपमानमस्तीति** दृष्ट्या तद्भावाध्यवसानात्सुवर्णपुष्पपृथिवीचयनलक्षणोपमानावच्छादितरूपत्वेन शूरादिविषयस्य बहुलाभत्वस्योपमेयस्य प्रौढोक्त्या प्रतिपत्तिः । ततोत्र प्रौढोक्तिः
१५. **मात्रानिष्पन्नशरीरस्य वाच्यस्यार्थस्य प्राधान्यात्-भेदेनन्यत्वमित्येवमात्मकतयोपवर्णितमातिशयोक्तिभेदत्वं वाच्यम् ।** यङ्ग्या ह्युपमा तदानभिन्नगुणीभवति । एवमलकारनिष्ठस्यापि यञ्जकत्वस्य वाच्यविवक्षितत्वाविवक्षितत्वाभ्यां द्वैविध्यम् ।

- यत्र चाविवक्षा वाच्यस्य वस्तुनिष्ठे अलकारनिष्ठे वा यञ्जकत्वे तत्र
२०. **यङ्ग्यरसादेर्ज्ञातित्यवगम्यमानत्वादसंलक्ष्यक्रमता द्रष्टव्या ।** यदुक्तं **भट्टवामनेन-लक्षणायां हि ज्ञातित्यर्थप्रतिपत्तिक्षमत्वं रहस्यमाचक्षते-**इति । अत एव च सहृदयैर्यत्र वाच्यस्य विवक्षितं व तत्रैव वस्त्वलकारयोः प्रतीयमानयोर्वाच्येन सह क्रमप्रवहारप्रवर्तितोर्थशक्तिमूलानुरणनरूपं यङ्ग्यो ध्वनिरित्युक्तं न तु वाच्याविवक्षायामपि ।
२५. **यत्र च वाच्यस्याविवक्षा पूर्वमुक्ता रामोस्मीति-सुवर्णपुष्पामिति च तत्र वयं अधिकारोपेतप्रस्तुताथानुबन्धिवस्तूपनिबन्धादप्रस्तुतप्रशसाभेदत्वमेव न्याय्यमयामहे ।** यदुक्तम्—**अधिकारादपेतस्येत्योदि ।**

यत्तु पूर्व पर्यायोक्तभेदत्व स्निग्धश्यामलकान्तित्यादौ रामा दीना श दानामभिहित तदुपक्रममात्ररूपतया द्रष्टुं य विवक्षितवाच्यस्य पर्यायोक्तभेदत्वात् ।

यत्र खलु वाच्यविवक्षापूर्वकत्वेनार्थान्तरं प्रतीयते चक्राभिघातेत्या ५ दावुदाहरणचतुष्टये तत्र पर्यायोक्तभेदता पर्यायोक्तलक्षणस्याप्रस्तुत-प्रशसालक्षणविचारवशेन तद्व्यतिरिक्तविषयावगाहित्वात् । यत्र त्वविवक्षिते वाच्येथान्तरस्य प्रतीतिस्तत्राप्रस्तुतप्रशसा । अतश्च पर्यायाक्ताप्रस्तुतप्रशसयोरेव यथाक्रमं विवक्षिताविवक्षितवाच्ययोः सर्वध्वनिभेदसामान्यभतयोर्ध्वनिभेदयोरन्तर्गतिर्वाच्या ।

१० सुवर्णपुष्पा पृथिवीमित्यादौ तु विदर्शनाभेदत्व यत्पूर्वमुक्तं तद्विकारोपेतप्रस्तुतार्थानुबधिवस्तूपानिव धा मत्वेनासम्भवाच्चाया विदर्शनाया अप्रस्तुतप्रशसाभेदत्वादुपपद्यत एव । एतच्च विद्वद्भिर्विचायग्रहीतं न त्वविमृश्यैवासूयित यमित्यलमतिवाचालतया ।

तदेव वाचकशक्तिमल्लकारैकनियते वाच्यशक्तिमूले च रसादिविषये १५ व्यञ्जकत्वे वाच्यस्य विवक्षितत्वैकरूपत्वम् । वस्त्वलकारविषये तु वाच्यशक्तिमूले यञ्जकत्वे प्रत्येक वाच्यस्य विवक्षितत्वाविवक्षितत्वाभ्यां द्विभेदता । अतस्तत्समाश्रयणेन त्रिविधप्रतीयमानार्थनिष्ठस्यापि यञ्जकत्वस्य षट्प्रकारता भवति । एतेषां च षण्णां भेदानां मध्याद्व्योभेदयोर्वाच्यस्याविवक्षोक्ता चतुषु विवक्षितत्वम् । यत्र च विवक्षितत्वं तत्र वाच्यस्य २ स्वतः सम्भवितात्प्रौढोक्तिमात्रनिष्पादितशरीरत्वाच्च द्वैविध्यम् । अतस्तत्र तस्याष्टौ भेदा भवन्ति । एते चाष्टौ भेदा वाच्यस्य यत्राविवक्षा तद्विषयाभ्यां पूर्वोदिताभ्यां द्वाभ्यां भेदाभ्यां सकलितान् सन्तो दश सपद्यते । एत एव तु पदवाक्यप्रकाशयतया द्वैगुण्यं भजमाना विशतिर्भवन्ति वर्णसंघटनाप्रबन्धाधारस्य यञ्जकस्य कृतद्वितादिगतस्य च पदवा- २५ क्यानुप्रवर्णनैवाविर्भावात् । पदप्रकाशयत्वं यथा रामोस्मीति । चक्राभिघातेत्यादौ तु वाक्यप्रकाशयता । यथा च प्राधान्यभूते यङ्ग्ये एषा

यञ्जकता विशतिविधा भवति तथा गुणीभूतेषु यथासंभव योज्येति ।
तदाहु —

- ५ विवक्ष्यमविवक्ष्य च वस्त्वलकारगोचरे ।
वाच्य ध्वनौ विवक्ष्य तु श दशक्तिरसास्पदे ॥
भेदषट्के चतुधा यद्वाच्यमुक्तं विवक्षितम् ।
स्वतः सभवि वा तत्स्यादथवा प्रौढिगामतम् ॥
दशभेदा वनरेते विशति पदवाक्यतः ।
प्रधानबहुणीभते यङ्ग्ये प्रायेण ते तथा ॥ इति ।

- वस्त्वलकारगोचरे ध्वनौ प्रत्येकं वाच्यं विवक्ष्यमविवक्ष्य चेति सर्वत्र ।
१ विवक्ष्यमिति विवक्षार्हमित्यर्थः । श दशक्तिरसास्पदे इति वाचकशक्तिस-
माश्रय रसादियङ्ग्यनिष्ठं च यञ्जकत्वमुक्तम् । तद्वि श दशक्ति यञ्ज-
कभूता रसादीश्च यङ्ग्यभूतानास्पदीकराति । एवमेतद्वयञ्जकत्व पर्यायो-
क्तादिष्वतभावितम् ।

- एतच्चेह बहुवक्तृ यत्वात् वतयेन प्रपञ्चितं कुशाग्रीयबुद्धीना हि
१५ दिङ्मात्र एवोपदिशते सति बुद्धिवल्ली प्रतानशतैर्गानादिगयापित्वेन
विस्तारमासादयतीति ॥

- मीमांसासारमेघात्पदजलाधिविधोस्तरुमाणिक्क्यकोशात्
साहित्यश्रीमुरारेबुधकुसुममवो सौरिपादा जम्बूदात् ।
श्रुत्वा सौजयसिंधोद्विजवरमुकुलात्कीर्तिविल्लालवालात्
२० काव्यालङ्कारसारे लघुविवृतिमधात्कौङ्कण श्रीदुराज ॥

[इति] महाश्रीप्रतीहारेदुराजविरचितायामुद्गतालङ्कार-
सारसङ्ग्रहलघुवृत्तौ षष्ठो वग ॥ ६ ॥

NOTES

VARGA 1

THE manuscript begins with नमो वीतराग्य which is evidently the मङ्गल of the scribe and indicates that he must have been a follower of Jainism It is therefore not inserted here in the text

The beginning of Udbhata's work as presented here does not contain any मङ्गल Nor does the end also contain any indication that the work is finished This especially the former is a very curious and unusual feature and one may even draw the inference from it that the existing work is a fragment of some greater work which extended before the beginning and after the end of this little treatise But Induraja at least considers this work as a whole and he has never mentioned nor even hinted at any greater work of which this fragment formed a part

The Ms of उद्भटालङ्कारविवृति procured from the Government Oriental Manuscript Library Madras however has the following verse at the beginning of the text —

सद्यः विकस्वस्ता प्रमोददा भवति नायमेकात्मम् ।
मुकुलोच्चयन तेन क्वचिदपि कर्तुं यतां धत्ते ॥

It is a beautiful arya and appears to be quite in keeping with the style and sentiment of Udbhata It evidently serves the purpose of a मङ्गल in the form of वस्तुनिर्देश according to the rule of poetics आशीनमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तमुच्यते and gives a fitting reason why a collection of alankāras ought to be made even at this stage though they are like buds still in an undeveloped state The verse is an elegant instance of अप्रस्तुतप्रशंसा very appropriately supported by अर्थोत्तरन्यास most proper for the occasion

P I L I—पुनरुक्तवदाभास etc । The whole work is divided into six वर्ग or chapters The first chapter begins with the enumeration of four शदालङ्कारs beginning with पुनरुक्तवदाभास and four of the अर्थालङ्कारs beginning with रूपक M reads पुनरुक्तवदाभास

The author of the विवृति whoever he may be gives a curious reason why the alankaras are treated and presented here by Udbhata in so many groups. He says it is to show the limited vision (knowledge) of the old Ālankarikas वर्गेवर्गेरलङ्कारोपादानं चिरतनालङ्कारकृतमल्पदर्शितां प्रकटयितुम् । Perhaps this remark of the commentator may have some reference to the undeveloped state of the science of alankāras alluded to in the first verse given above from the southern manuscript

P I L 4—इत्येतएव उदाहृता । These are the only alankāras of speech mentioned by some. Here the author appears to refer to some of the ancient alankarikas (like Bharata) who have mentioned some four six or eight alankaras only. Udbhata thus seems to be aware of the historical development in alankārasastra. Bharata mentions only four alankāras viz —

उपमा दीपक चैव यमक रूपक तथा ।

का यस्येते ह्यलङ्काराश्चत्वारः पारकीर्तिताः ॥

—भरतनाट्यशास्त्रम्— १६ ४१

It is particularly to be noted here that Udbhata mentions अनुप्रास and treats it very elaborately but altogether ignores यमक while Bharata omits अनुप्रास and includes यमक among his principal alankaras. Dandin also lays great stress on अनुप्रास and mentions यमक with a disqualification. Cf. Dandin's कायादश १-६१

आवृत्तिमेव सधातगोचरा यमकं विद् ।

तत्तु नैका तमधुरमतः पश्चाद्विधास्यते ॥

Mammata too views यमक with a kind of disfavour of तदेतकाव्या तगड्भूतमिति नास्य भेदलक्षणं कृतम् । का प्र १ p 504. Modern alankarikas acknowledge the claims of अनुप्रास and यमक in equal proportion. Rudrata in his कायालङ्कार gives more prominence to यमक and devotes a full chapter of 60 verses to its treatment (Vide Rudrata's Kavyalankāra Adhyaya 3)

P I L 4—वाचाम् । The विवृतिकार explains वाचाम् thus -वक्तीति उच्यत इति च वाक् शब्दोऽयं यः which means of word of sense and of both तत्राद्य उभयस्य शब्दस्यार्थस्य च । ततस्त्रयः शब्दस्य । शेषास्तुवर्थस्यालङ्काराः ।

P 1 L 14—अनुप्रासे रूपके चतुरितिचोक्तम् । The words त्रिवा attached to अनुप्रास and चतु to रूपक in the very threshold are intended to remove difference of opinion about their subdivisions for Bhamaha has only two kinds of अनुप्रास and two kinds of रूपक Thus Induraja the विवृतिकार says that the mention of the number of subdivisions of अनुप्रास and रूपक is made in order to suggest that these subdivisions should be prominently understood as they are seen in many alanka-a works He remarks—अनुप्रासस्त्रिधेति रूपक चतुरिति च पश्चात्कृत यमपि विभागप्रतिपादनं यद उद्देश एव कृतं तद् बहुलकार- [ग्रन्थ-] दृष्टप्रभेदा लकाराटकमत्र दर्शितमिति मुख्यतः प्वास्योपादेयता ध्वनाय । अत एव केचिदिति बहुवचनम् । भामहो हि द्वितीय रूपक चानुप्रास चावादीत् । पर इत्यादिवक्ष्यमाणबहुवचनम्यायमेवाशयो हेतुः ।

P 2 L 1—रूपक चतुरित्यत्र भवतात्यर्थः । The word चतु is formed by [राख्याया क्रियाभ्यासक्तिगणने] द्वित्रिचतुर्भ्यं सुच् । पा ५।४।१७ and ५।४।१८ and means four times not of four sorts The termination is सुच् (स) where there is क्रियाभ्यासक्ति i e repetition of action The nature of रूपक (Metaphor) appears permeating the four divisions of it and thus the existence of रूपक is repeated four times in them So रूपक चतु means रूपक (Metaphor) severally exists four times (in its four divisions) i e has four sorts In त्रिवा the termination is वा which means प्रकार (पा ५।३।४२) but in चतु the termination is सुच् which means 'times' or repetition Hence arises the apparent difficulty which Induraja has thus explained very ably विवृतिकार says—रूपकजात्युपलक्षितं यत्किं गतं प्रतीयमानं भवति । क्रियाभ्यासक्तिगणनं कृतमुज्जित्यत्र द्वित्रिचतुर्भ्यं सुजितम् । तेन चतुर्भेदं रूपकमिति तात्पर्यायः ।

P 2 L 7—पुनरुक्ताभासः । In the enumeration at the beginning Udbhata names the figure as पुनरुक्तवदाभासम् while in the definition he calls it पुनरुक्ताभासम् for the exigencies of metre it seems The author puts it in neuter gender in both places as he takes it with reference to poetry (काव्य) which it embellishes The real name accepted by all the alankarikas (except Ruyyaka) is पुनरुक्तवदाभासः पुनरुक्ताभासम् is the लक्ष्यनिर्देश and अभिव्यक्ति रूपपदम् is the लक्षण or definition, which is a very long and awkward compound Induraja explains it as a बहुवाहि of five padas including two गुरुवाहिनः of two padas each When dissolved in the

way of the commentator the whole compound means [a का य] where two padas (words) having different verbal forms appear to be one thing i.e. having one meaning. The word वस्तु in this compound means sense or अर्थ and रूप means the literal form of the word. Where the literal form of two words is different but their sense is apparently the same this alankara occurs. The विवृति-कार has a rather lengthy and technical discussion on the definition of पुनरुक्तवदाभासः अभिन्नवस्तुवाच्ययोस्ते अभिन्नवस्तुनी चे इव भासेते भिन्नरूपे पदे यत्रेति चेन्निध्याचक्षिरे ।

तनुवपुरप्यन्योऽसौ करिबुञ्जरुधिरकरसरनखर ।

तेजोधाम महत्पृथुमहसामिन्द्रो हरिजिष्णु ॥

इत्यादीनामसग्रहो मा भूदिति समासे सट्या न विवक्षिता इत्यर्थः । कालगलादिशब्दस्य पदत्वमस्ति । नलिनतामरसपद्मसाप्रत गगनमणिरम्बरमलकरोति यत् ॥ इत्यादि न दृश्यते इति आभिन्नवस्तित्वबोद्धासते भिन्नरूपपदपदातराच्छब्दाद्वा तस्मादस्मादनेकस्माद्यत्रेत्यपरे । समस्यति येनाभिन्नाभिधेयस्य तस्य अभिधेयस्य बोद्धाकाः । सिद्धे हि तस्याभिधेयवत्त्वं तदभिन्नाभिधेयत्वस्य शक्यते वक्तुम् । न चान्न कालगलादिशब्दस्य अभिधेययोगः । अभ्युपगते वा नान्न शितिकण्ठादिपदमभिन्नाभिधेयमिव अपित्त्रभिन्नाभिधेयमेव । श्रुते च शितिकण्ठ इत्यादिपदे कालगलादिशब्दस्याभिन्नाभिधेयत्वभ्रमो न तदश्रुते । तस्माद्भिन्नाभिधेयमप्यनभिधेयमपि वा अभिन्नाभिधेयमिव भात्यभिन्नवस्तुन इव पदातराच्छब्दाद्वा तस्मादनेकस्मादनेकस्माद्वा तस्माद्भिन्नरूपयत्रत्येके विवृण्वते । तदेव स्मरतावृत्तम् इत्यादा यद्यपि नाभाति पुनरुक्तिस्तथापि चकासत्यङ्गनारामा इत्यादौ तस्या प्रतिभासात् पदमयप्रतीतिरुक्तं ननु सुसिद्धं तमेवेति तुल्यकक्ष्यदृशः । एव च पदमिति पदानीति वा समसनीयम् । Here अभिधेय = वस्तु = object sense. The text of the Ms. is incorrect and sometimes unintelligible. It is hoped it has been made amenable to consistent interpretation by removal of errors.

P 2 L 14—यथापुनरुक्तवदा वेचि यत्रदशनार्थम् । In the enumeration the figure is पुनरुक्तवदाभासः i.e. containing वत्. But here it is without वत्. The वत् is therefore to be understood here. The author has thus made use of both the terms in order to show that the figure goes by [two] different names.

P 2 LL 16-20—कानित्यलु तस्यालंकारः । Sometimes a term is used having some suggested meaning attached to it and at other times it is used only with the expressed meaning. In the enumeration the name of the figure gives out the meaning of similarity by the taddhita termination वत् while here in the definition the notion of similarity is

brought out by force of suggestion Thus the line पुनरुक्ता भासमभिन्न etc gives the definition of poetry that contains पुनरुक्ताभास having with it by suggestion the sense of the termination वत्

On this the विग्रहिकार has this remark काचिनिर्दिश्यमानाया न्वयिना काचिदर्थरामथ्याक्षिप्ताया वयि यमिना भवतीति दशनायादेशे वति कृत्वानन प्रायुङ्क्त । एतद्दर्शने चान्वयोपमादिगम्यमानस्यापह्नुरूपमादिवाच्यस्य भेदेन भिद्यत इति दशनार्थम् ।

P 2 LL 20-26—अत्रालङ्कार्य निर्देशो युक्त एव । Here the figure consists of the words which appear to be repeated It is said to be an alankara (adornment) as it is the property of poetry which is the thing to be adorned The fruit (effect) of this round about saying is to shew that a group of words containing only an apparent repetition is an alankara The nature of an alankara is well defined if it is described as a dependent of poetry which it beautifies for when it is viewed with reference to itself as separate it no longer serves the purpose of an alankara in the same way as necklaces armlets bracelets etc when placed in a box So the description in the text of the figure पुनरुक्ताभास as subordinate to poetry in order to shew its real nature is proper

पुनरुक्ताभास is here intended as an attribute of काव्यम् as it is mentioned with neuter gender विग्रहिकार has a similar remark here—का यथा लङ्गायत्वाद्यद्यपि पुनरुक्तवदाभासान् पदम्यमलङ्कारस्तथापि स्यात् तद्वा अलङ्कारयपदश्च । हारादिविलक्षणतया ता यपार येगेह अलङ्कारेति प्रदर्शनाय काव्यमाश्रित्य पुनरुक्ताभासमिमे स नापुंसक सस्कार । The Ms presents a lacuna here

P 3 L 2—तदाप्रभृति etc । The subject शितिः कृष्ट in the stanza is to be taken with राद्व in the next stanza स द्योः । द्वसानि य etc and is to be connected with the predicate दिवसानि ये M reads तत् प्रभृति and interprets as तत् कामदाहादारभ्य । नागकुजरो हस्तिवर । शितिर्नील ।

P 3 LL 6-7—कालवशेन निवर्तमाना पाडा यस्य स । The Nirnaya Sāgara edition makes here a needless and quite faulty emendation of the text It has कालवशेन निवर्तमाना (या) सती (तस्या) वियोगेन जनितो य शोकवह्निस्तद्भवा पीडा यस्य । This emendation really

makes no relevant sense. If the स्त्री is निवर्तमाना (returning) how can there be वियोग (separation) from her? And besides how can सता return by the influence of time? But all this argument is not even wanted. From the context of the story and the construction of the sentence we can obviously see that the नागपीडा is described as returning (निवर्तमाना) through influence of time. The N S edition has needlessly separated सती from वियोगिन and added या and तस्या before and after it. The विवृतिकार is here quite explicit. He writes कालेन गल्ता मताशकानलयया यस्य स ।

P 3 LL 8-14—अत्र नागकुञ्जर पुनस्तदाभासताम्। The words नाग कुञ्जर and शितिकण्ठ कालगल appear to be repeated having apparently the same meaning, at first sight. But on further consideration of the sense of the whole verse that apparent repetition vanishes and the real difference in the meaning is manifest. Thus नाग is an elephant and कुञ्जर is the best of its kind. Similarly the possibility of repetition of the word शितिकण्ठ and कालगल as giving at first sight the meaning of the black necked is set aside by properly construing the line and taking the first word of the compound to be कालगलत् meaning disappearing by time as कालगल्ता सतीशकानलयया यस्य स ।

पुनस्तदाभास is an उभयालङ्कार i e of word and sense both of sense in as much as the alankāra is not violated even when the words नाग and शितिकण्ठ are substituted by their synonym and of word as it vanishes when the words कुञ्जर and कालगलत् are substituted by their synonyms.

P 3 LL 15-19—ननु छेकानु बलायस्त्वार्। Here there is a discrepancy. The example of पुनस्तदाभास is placed (by the author) after the definition of छेकानुप्रास. How is it then that the example is given here just after the definition of पुनस्तदाभास is discussed? The answer is —It is cited here because the meaning of the definition is not properly grasped unless an example is given to elucidate its application. Thus there is no discrepancy in mentioning the example just after the definition of पुनस्तदाभास. In the same way hereafter no fault should be found in commenting upon the text in accordance with the sequence of the

subject matter and reversing the order of the work itself where necessary For the sequence of the subject matter is always more powerful than the order of the reading of the text

According to our present knowledge of the alankāra literature Udbhata must be regarded as the originator of this alankāra

पुनरुक्तवदाभास is both a श-दालकार and an अथालकार The test that is applied in distinguishing a श-दालकार from अथालकार is its परिवृत्तिसहत्व or परिवृत्यसहत्व If an alankāra is solely dependent on the *form* of words so that the alankāra is lost if the words are substituted by other words of similar meaning i.e. by synonyms then the alankāra is a श-दालकार and when such substitution of synonyms does not destroy the alankāra then it is an अथालकार See काव्यप्रकाश X pp 767-768 also IX pp 534-539 Following this test Mammata calls पुनरुक्तवदाभास a शब्दालकार and उभयालकार both Here नाग कुञ्जर is उभयालकार शिति कण्ठ-कालगलत् should also be regarded as उभयालकार The words नाग and शितिकण्ठ suffer substitution but the others do not If we substitute a synonym for कुञ्जर or कालगलत् the alankāra will be lost If we have पुगव for कुञ्जर (पुगवर्षभकुञ्जरा । सिंहशार्दूलागाद्या पुंसि ऋषाद्यगोचरा) and समयनयत् for कालगलत् then the apparent repetition will be evidently lost

Neither Udbhata nor Induraja makes any remarks about पुनरुक्तवदाभास being a श-दालकार or उभयालकार But the विग्रहकार pithily discusses the whole question - नागशितिकण्ठपर्यायो पादानेप्यलकारो न हायते इत्यर्थोऽलकाय । कुञ्जरकालगलच्छब्दपयायापादाने तु नालकारो भवतीति शब्दोऽलकाय इत्युभयालम्बनोऽयमलकार । तस्य राज्ञः सुमनसा विबुधा पार्श्ववर्तिन इत्यादिरभ- । अरिवधदहशरीर इत्यादिश्च सभङ्ग । स श-दालकार । This discussion obviously follows the treatment of Mammata The inference that this विग्रहकार must have come after Mammata would not be out of place

P 3 L 21—छेकानुप्रासस्तु द्वयो etc । छेकानुप्रास consists in a charming expression of groups of similar vowels and consonants two at a time One group of letters is to be charmingly similar to the next following and only two such groups similar to each other are to occur at a time But in all there are to be many such couples of similar

groups The विवृतिकार has—द्वयोर्द्वयोर्वर्णयो सुष्ठु अदूरे सदृशाक्षारणे क्रियमाणे
छेकानुप्रासो भाति । द्वयोर्द्वयोर्वर्णयोश्चात्र सादृश्योक्तैरलकारता ।

P 3-4 L 25—द्वयोर्द्वयोरिति-स्वार्थे द्रष्टव्यम् । The repetition
न्योर्द्वयो is made by the rule स्वार्थे अवधायमाणे अनेकस्मिन् a वार्तिक
on प्रकारे गुणवचनस्य । पा ८१११२ It means when the (parts
of the) thing itself are determined out of many the indica-
tive word for the part is to be repeated Here by the
mention of the part the desire of pervasion (वाप्सा) of all the
parts is excluded and so all possible combinations of
letters are not to be mentioned but some only For perva-
sion is meant where there is entirety but it is excluded
here by the word स्वार्थे The word अवधायमाण in the Vartika
shows that only two such groups of letters at a time are
to be made similar and not three at a time The word
अनेकस्मिन् indicates that the repetition of such combinations
made several times and not only once gives rise to छेकानुप्रास
Thus a series of groups of similar letters mentioned
together twice constitutes the figure छेकानुप्रास See Patañ-
jali's महाभाष्य with केयट VIII 1 1 for the explanation of
the वार्तिक

The विवृतिकार summarises the whole argument and puts
it thus —स्वार्थेऽवधायमाणेऽनेकस्मिन्निति द्वयोर्द्वयोरित्यत्र द्विवचनम् । स्वार्थशब्देन
वर्णप्रायः निरसतत्त्वान् ध्यायतोऽत्र द्विकास्तेषां सर्वेषामेव सदृशत्वं कार्यम् । साकल्ये हि वीप्सा
भवति । अत्र ध्यायमाणप्रवृत्त्याद्वयोरेवानेकस्मिन्निति वचनाच्चासकृत् । तेनानेकस्याक्षरस्य
द्विसंख्येयं छेकानुप्रासः ।

P 4 LL 6-16—छेका । This is explained in two ways —
(1) Birds that are addicted to their homes and do not go out
at all are called छेका Such birds by their lonely and
undisturbed mode of living develop a charming voice
and from its similarity the अनुप्रास is called छेकानुप्रास
गृहासक्ता पक्षिमुगां छेकास्ते गृहकाश्चते इत्यमरः । (2) छेका means विदग्धा
learned or clever men This अनुप्रास might have been called
छेकानुप्रास because it was especially liked by छेका accom-
plished men The word अनुप्रास is also (अन्वर्थे) used in its
literal sense since it consists in (प्रास) a convenient ar-
rangement in a काव्य of similar letters or groups of letters
congenial (अनु) with the sentiment so as to embellish it
रसायनगुणत्वेन प्रकृष्टो न्यास इत्यनुप्रासः ।

The whole of *विकृतिकारः* comment on *छेकानुप्रास* follows Indurāja

P 4, L 13—स देवो दिवसाभिन्ये । Here the देव is Siva 'The God (Siva) passed his days in the valley of the Lord of mountains served by his attendants who were foremost in the assembly of the great गोष्ठी=assembly

In this verse we see the following couples of similar groups (1) स देव and दिवस (2) इव and कदर (3) गरिष्ठ and गोष्ठी (4) प्रथम and प्रमथ and lastly (5) परि and उपास Thus here there is द्वयोर्द्वयो सुसदृशोक्ति Only two groups of letters similar to each other are to occur But many such pairs of similar groups (as in the present example) must be existing Thus we have here स देव and दिवस one pair of similar groups of letters But there ought to be many such pairs to produce a charm sufficient to call it an *alankāra* Here we see that there are five such pairs consisting of similar letters which produce a charm Some read नि येऽन्यस्मिन् instead of नि ये तस्मिन् In that case नि येऽयस्मिन् may also be included among the groups of similar letters

P 4, L 22—अनुप्रास । स च त्रिविधो वृत्तिसंभ्रयात् । अनुप्रास or alliteration is of three kinds owing to the three styles of composition in which it occurs

P 4, LL 24-25—सरूपयजन सदा । The textual order of this *Karikā* is after the definitions of the three वृत्तिः But it has been brought here to acquaint the reader with the nature of अनुप्रास first The meaning The separate grouping of similar consonants in the three styles of composition (suitable to the different sentiments) the poets always call alliteration (अनुप्रास)

P 5, LL 1-2—अतस्तास्तावद्वृत्तयो ग्राम्यत्वभेदात् । Therefore the styles of composition capable of manifesting different sentiments and emotions are described first अनुप्रास will then be easily understood from them Those are three पुरुष उपनागरिका and ग्राम्या

P 5, LL 3-4—पुरुष । शषाभ्या रेफसयोग । The style is called rough (पुरुष) when it bristles with letters श ष and टवर्ग and conjuncts with र् [such as क के etc] and ह्र ह and झ The alliteration in this kind of style is called पुरुषानुप्रास

The विग्रतिकार has something more to say than Indurāja on this Karika—णसारवर्गमिह टवगस्तस्यपरुषत्वाभावात् । परुषवर्णार धत्वाच्च परुषात्रतिवर्तन रसविषयो यापार अत्र परुषानुप्रास । सरूप यञ्जन यासरूपानुप्रासपर्या लोचनया च शनैव षणव वेत्याद्यवधारण वदति । शपयोरस्य नास्ति सरूपत्व त्वस्यैवेति शषाभ्यामवत्यवधारणमित्यन्यमत्र । कर्त्री रे रचना अल्पदीर्घा काया इत्य यत्रोक्तेरिह च केलिलेलेत्यादौ तया दर्शनात् । बहुभि गणादिभि सर्वैरपि च शर्येति युक्तारम् । एवमयत्त उदाहरणम् ।

P 5, I 10—तत्र तोयाशया । There the autumnal sea son shone with lakes full of full blown lotuses and with the aspects of quarters appearing brownish with awns of rice Here the repetition of the letter श gives rise to परुषानुप्रास

The विग्रतिकार explains the compound व्यासाशितकुशेशया as विनासितानि पद्मानि यस्या ना which evidently ignores the causal form

P 5, LL 15-17—उपनागरिका । सरूपसयाग । The style is उपनागरिका (i.e. polished) when it consists of conjuncts of the same consonants [such as क ङ च etc.] and of conjuncts with nasals at the beginning and one of the first 25 letters from क् to म् at the end [such as क् ङ ञ, त म् etc.]

P 5, LL 21-25—एषा सख मुपनागरिणानुप्रास । The style is called उपनागरिका because it resembles an accomplished lady of town (नागरिका) The compound उपनागरिका is based on the वार्तिक अवाद्य रुषाद्यर्थे तृतीयया on कुगतिप्रादय । पा २।२।१८ The वार्तिक is explained by Bhattoji Dikshita in his सिद्धा तर्कौमुदी under जीविकोपनिषदावपन्य । पा १।४।७९

P 6, LL 1-2—सा अरविन्दो । In some places [the autumnal season appeared] with bees delighted with sweet and thick drops of honey beautifully dropping from clusters of lotuses

P 6, LL 3-8—अत्रदकाराय त्रतिपदार्थभूतम् । Here the conjuncts of न and द are beautifully repeated The epithet सा द्र is to be taken with बि द्वा and not with अरविन्दद्वा The expression सु दरस्य द स्यदिभि is to be understood in the sense of a particular action of beautiful dropping among the common actions of dropping, according to Panini's rule स्व पुष । पा ३।४।४० illustrated in expressions such as रैपोष पुष्णाति The compound becomes adverbial सु दरस्य दौ यस्मिन् कर्मणि

यथा स्यात्तथा [स्यादिभिः] Here in the explanation of the compound सुन्दर स्यदो यसिन् the general dropping is the अय पदार्थे (the third thing to be meant) and the particular dropping i.e. beautiful dropping is the component part of the compound इदिदिरा = भ्रमरा bees. The विवृतिकार here only states the gist of Induraja's explanation in his comment. He simply writes—रेपोष पुष्पातातिरा सामा यस्य दो विशेषित ।

P 6, LL 9-10—ग्राम्या । शपैवर्णैर्ययायोग । Scholars well versed in poetics describe the homely style to consist of the rest of the letters (such ल and others) The style is (also) called कोमला tender or agreeable. The अनुप्रास in it is called ग्राम्यानुप्रास smooth or simple alliteration.

The विवृतिकार reads कयिता instead of कयिता and explains the Karika thus—वृत्तिद्वयापयुक्तवर्णभयोऽयैर्यादिभिर्निबद्धा कोमलापराभिधानां ग्राम्या वृत्तिं ब्रुवते । लभारादिभिः सह घकारादयो न कार्या इति ययायोगमित्युक्तम् । कामलवर्णार वत्वादित्यतः काव्यभावाच्चात्र कोमलानुप्रासो ग्राम्यानुप्रासो वा ।

P 6, L 6—केलिलोलालिमालाना । Somewhere (the autumnal season) producing a false impression of the tinkling of anklets of the goddess of Beauty riding the forest by the sweet buzzing of swarms of bees rapt in sporting. Here the letters ल क and र are charmingly repeated. कुर्वती is to be connected with शरत् st 3. St 3 with 4 and 5 forms one sentence with चमसे as the verb. The विवृतिकार reads खभ्रम which is evidently a misreading.

P 6, L 20—एयमेतास्तिष्ठो याख्याता । Thus the three styles are explained. The अनुप्रास is separately composed in these with a view to help the expression of sentiments. The same is said in the Karika सरूप यञ्जन यास (see p 4 l 24).

The वृत्ति or styles of Udbhata described here should not at all be confounded with the रीति or modes of expression such as वैदर्भी पाञ्चाली गौडी etc. given by authors like Dandin Vamana and others. The वृत्ति of Udbhata cannot really be called style in the strictest sense. It is only the outward form of letters and has nothing to do with the sense. The रीति of Dandin and others is properly to be called style in the real sense of the word. The रीति were originally the provincial peculiarities apparent in the language of the people which afterwards were consolidated into a settled form.

The अनुप्रास and वृत्ति of Udbhaṭa are a new feature of his work. The वृत्ति do not exist in Bhāmaha. His definition of अनुप्रास is सख्यवर्णव्यास which it will be noticed is happily improved upon by Udbhaṭa by putting the word व्यञ्जन instead of वर्ण अनुप्रास always occurs with consonants other वर्णः । *e* स्वरः are not to be reckoned in अनुप्रास. Mamata's treatment of अनुप्रास is very similar to that of Udbhaṭa.

P 7, LL 1-3—लाटानुप्रास । स्वरूपायाविशेषेपि । The repetition owing to the difference of purpose of the same words without grammatical terminations or of complete grammatical forms or both yielding different meaning though their form and their original meaning is the same is called लाटानुप्रास.

P 7 LL 4-7—सपदद्वितयस्थित्या । स्वतन्त्रपदरूपेण । The varieties of लाटानुप्रास are described in these two Karikās. In all there are five varieties. They are —

1st variety — पदद्वितयस्थित्या द्वयोः । When both the words are situated in two different पदः. Here both the words are परतन्त्र. Example—कचिदुत्फुल्लकमला कमलप्रा तषदपदा. Here the word कमल (not पद) belongs to two different पदः.

2nd variety — एकस्य पूर्ववत् (परतन्त्रतया) [स्थित्या], तदन्यस्य स्वतन्त्रत्वात् । One word belongs to a different पद as before but the other word constitutes an independent पद of itself. Example—पद्मिनी पाद्मनीगाढस्पृहयागल्य मानसात् । अतर्द-तुरयामासुईसा हनकुलालयात् ॥ Here the first word पद्मिनी is स्वतन्त्र and the second is परतन्त्र. So also हसा is स्वतन्त्र while हस in हसकुलालयात् is परतन्त्र.

3rd variety:—द्वयोर्वा एकपदाश्रयात् । Both the words come together in one पद. Example—जिता यपुष्पकिञ्जल्ककिञ्जल्कध्रेणिशोमितम् । Here the two किञ्जल्कः appear together in one पद.

4th variety — स्वतन्त्रपदरूपेण द्वयोर्वापि प्रयोगतः । Both the words occur as different and independent पदः. Example—काशा काशा इवोद्भासि सरासि च सरासि च । Here both the काशा occur severally.

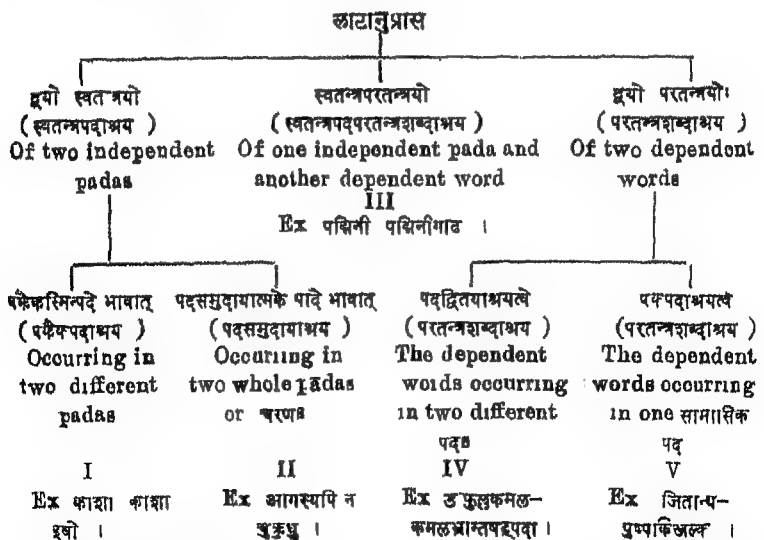
5th variety — पादाभ्यासक्रमेण च । Repetition of पादः (quarters of verses) in all its orders. All repetitions once twice thrice and in all possible orders—are to be included पदसमुदायात्मके च पादे भावात्—Indurāja. Example—क्षियो महति भर्तृभ्य आगस्यपि न क्षुक्नु । भर्तारोपि सति क्षीभ्य आगस्यपि न क्षुक्नु ॥ Here the

fourth पाद is the repetition of the second The first आगस्यपि न चुक्रुधु refers to the women and the second to the husbands Hence the purpose of both is different

Thus we have here described the five varieties of लाटानुप्रास Induraja treats them not in the order in which they are stated in the Kārikas but in the order in which their examples occur Accordingly he has treated the last two varieties first

P 7, L 10—वाच्यस्या तात्पर्यभेदात् । Even the original meanings of the words that are repeated are the same only their purpose in the sentence is different This distinguishes लाटानुप्रास from यमक लाटदेशनिवासि etc — This अनुप्रास is called लाटानुप्रास as it is favourite with the people of the Latas probably the modern Gujarat

P 7 L 12—स च प्रथम तावन्निप्रकार । Udbhaṭa mentions the five varieties apparently without having any principle in his mind But Induraja divides लाटानुप्रास according to some logical principle His mode of division might be stated in a tabular form as follows —

Nos I and II are the 4th and 5th varieties according to Udbhaṭa's enumeration. No III is the 2nd variety of

Udbhata Nos IV and V are respectively his second and third

The विवृत्तिकार gives the divisions in his own words thus एष द्वयोः शब्दयोर्द्वयोः पदयोः पदशब्दयोर्वा यदा भवति तदा पूर्णं त्रिभेदं पदद्वयाश्रयत्वेन [एक-] पदाश्रयत्वेन न शब्दाश्रयो द्विविवः एवमिति पदे पदसमूहात्मके पदे च भावात् पदाश्रयो द्विविवः । एव च पञ्चविबोऽयम् । He has rather a fanciful discussion on the definition and divisions of उक्तानुप्रासः । After explaining the five divisions in the manner of Induraja he continues —तदुक्तम् । पदस्य लघ्वात्मलाभस्य स्वतन्त्रं व्यवहारं कृत्वा स इत्यादिनति व्याख्यानमसत् । यतो लाटानुप्रासः पुनरुक्तिः । न च शब्दपदानामीदृशी सा । यत्र हि शब्दाणां च द्वि-पदानां च द्विरभिवासाऽस्या विषयो व्याप्यः । इह तु पद्मिनाश इत्येव पुनरुक्तिः । न तु पद्मिनीरिखेतस्य पदस्यापि । किं च शब्दानां वा पदानां वति वाशब्दमपास्य वृत्तिः काया । अल्लनाशाणां भिन्नानां च प्रसजति । तस्मादित्यमेतत् । शब्दानां पदानां वेति द्वौ भेदौ तत्र पदान्तरं पुनरुच्यमानं शब्दं परतन्त्रं स्वतन्त्रं वा एकपदे परतन्त्रं एवेति शब्दानां त्रिधा पौनरुक्त्यस्य योक्ता द्वौ भेदाविति पञ्चविधभेदाः क्रमेणोक्ताः । तदुक्तं स इत्यादि । पुनरुच्यमानपरतन्त्रशब्दाश्रयः स पदद्वितयस्थित्या द्वयोरिति लक्षितः । From the words तदुक्तम् which intimate that the passage following is taken from some other writer one may infer that there were some other persons earlier than the विवृत्तिकार who had commented upon Udbhata's work. He reads द्वयोर्बैकपदाश्रयात्

The विवृत्तिकार gives the examples of the five varieties of लाटानुप्रासः in the order of the definitions of Udbhata which is exhibited above in detail

He explains --अवतस = कर्णाभरणम् काशा = पुष्पविशेषा आवि क्षिपु = आवर्जयामासुः पादाभ्यासक्रमेण चेति पादयोः क्रमग्रहणं द्वितीयचतुर्थप्रथमचतुर्थपादाभ्यासे लाटानुप्रासस्य बाहुल्यदशनाय and adds—

यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ।

यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ॥

इति दर्शनात् पादशब्दोऽत्र पदसमूहोपलक्षणपरः

P 7 L 20—काशा काशा इव । Kasa (white grass) appearing beautiful just like Kasa grass lakes and rivers appearing only as lakes and rivers ravished the hearts of the young. Here काशा are again compared to काशाः This produces a shade of अनवयालकार (q v) Here the words are repeated as स्वतन्त्रं as they are complete grammatical forms उपलभ्यमानास्तिद्विरूपा

P 8 L 9—स्त्रियो महति । Here अगस्यपि न चक्रुः has different purposes in both places The first tells the क्रोधाभाव (absence of anger) of the lovers while the second shows the क्रोधाभाव of the ladies

P 8 L 24—कचिदुत्फुल्लमल । Here कमल पदपद and मुखर are repeated having different purports in their different places The description of शरत् which was commenced from तत्र तोयाशया etc (P 5) is also continued through this verse All the four epithets are adjectives of शरत् How the तात्पर्य or purport of the repeated words is different is explained in the commentary

P 9 L 12—जिता ययुष्मकिज्जल । Here the faces of the young women being compared with the moon by the expression नारामुखे दुपु the idea of the hare or the dark spot on the moon is suggested by the word आसतोत्पल dark lotus The compound जिता य शोभितम् should be thus dissolved — जिता अययुष्माणा किज्जला ये ते [किज्जला] । तेषां किज्जलानां त्रेणय ताभि शोभितम् [असितोत्पलम्] ।

P 9, L 23—पद्मिना पद्मिनागाढ । The swans coming with intense desire for lotuses from the Manasa lake which is the abode of families of swan internally indented the lotus plants Here the idea is that the lotus plants on which the white swans with prominent necks sat appeared as it were with teeth erect and prominent The लाटाप्रास is quite clear here The reading ought to be पद्मि॥ and not पद्मिनी as the Nirnayasagara edition reads The विवृत्तिकार reads पद्मिना

P 10 LL 7-9—रूपकम् । श्रुत्यासबध । When a पद (word noun) is connected with another in a subsidiary relation their direct relation being impossible it is called रूपक

P 10 L 10—बन्धस्तस्य यत् । It is समस्तवस्तुविषय when its construction displays all objects (constituting the रूपक) directly expressed in words and एतद्देशाववार्ति when some are directly expressed and others are implied

The विवृत्तिकार has something more to add here — तस्येत्युप चारात् तत्सबधिनाविहो-येते । उपमानोपमेययो सामानाधिकरण्यसंबन्धात्मना रूपकस्य श्रौतत्वाभावात्तेन तत्सबधिनोर्यत् सा दो बध तत्समस्तमाराप्यारोपविषयात्मकमुभय

वस्तु विषय शाब्दमस्येति समस्तवस्तुविषय श्रुत्या सामर्थ्येन च यदा बन्धस्तेन कारणे नैकदेशे विशेषेण शाब्देन क्रमेण वर्तत इत्येकदेशविवर्ति ।

P 10 L 11—समस्तवस्तुविषय । A रूपक containing a string (a series) [of superimpositions] is [also] called समस्तवस्तुविषय and it is called also एकदेशश्रुति when the प्रकृत thing is described in the form of अप्रकृत (पर)

P 10 L 14—पदा तरस्य गुणवृत्ते तत्र रूपकता । When a word (noun) is connected with another in a subsidiary relation it is रूपक । If it is so in the expression नील उत्पलम् the word नील is connected with उत्पल in a subordinate relation as qualifying it and here too possibility of a रूपक may arise To remove such a doubt the author has inserted the clause श्रुत्या सब धविरहात् श्रुति means अभिधाव्यापार the direct process of conveying the meaning And when a पद has no possibility of connection with another by this direct process it assumes गुणवृत्ति and thus connects itself with the other word This गुणवृत्ति or the process of conveying a sense that is similar in qualities to the original sense is a sort of लक्षणा And when a word is used in this गुणवृत्ति sense it becomes रूपक if it has sufficient charm in it to be called an alankara In सिंहो माणवक we see that it is impossible for a boy (माणवक) to be a lion (सिंह) therefore the word सिंह is used here in the sense of सिंहगुणसदृशगुणवान्

This is the comment of Induaja on Karika 11 and it is quite simple and lucid The विवृतिकार has rather a pedantic dissertation bearing on this Karikā He observes—यत्पदं पदा तर सब यते तद्रूपकम् । न चैव वृक्षो भातीत्यत्रातिप्रसङ्ग इत्याह गुणेषु धर्मेषु वर्तमानम् । एवमपि नीलोत्पलमित्यत्र प्राप्तिरित्याह श्रुत्येत्यादि । श्रुतिर्भिर तरार्थनिष्ठस्य व्यापार तत्रातपादतोऽर्थ इहोपचारात् श्रुति । क्रियया योऽभिभव स श्रुतिप्राप्त । तयोराश्रयाश्रयणोपाख्यात्रियमस्त्वतिप्रत इति न्यायादरुणयैकहायया पिङ्गाक्ष्या सोम क्रीणातीत्यादा अरुणादिक्रियाद्योरेव तृतायया प्रतिपादने सबधस्य श्रौतत्वात् । तदभावे प्यरुणैकहाय यादीना वाक्यीयसम वयसद्भावात् श्रौतसब धाभावमात्रात् भवति गुणवृत्तित्व मिति हि मुत्पार्यवाव । तेन श्रोतेनार्थेनाया तरस्यायाद्यो वाक्यीयसमवयव तदभावे यदा स्वगतगुणमगुणवृत्तिर्भवति । उपमानापमेययो गुणैरिव गुणानामपि धर्मा तरेण साम्यरूपनाया वनवस्थापदस्य श्रोतेनार्थेन श्रुत्या सब धो भवत्येवेति तदभावो न व्याख्येय । तदेव श्रोतेनार्थेनानुपपद्यमानाया तरसब धगत एव साधारणान् गुणान् लक्षयित्वा पदार्थोद्गुपनजन्मप्राकरणिकार्याभिधायि प्राकरणिकायाभिधायिना पदेन गाणेन यापारेण सबध भजते यत्तद्रूपकम् । आरोप्यमाणरूपेणारोप्यमाणविषय रूपवत् क्रियमाणत्वात् ।

P 10 LL 19-20—ज्योत्स्नाम्बुने मसिच्यत । Example of समस्तवस्तुविषयरूपक The garden in the form of the sky variegated with flowers in the form of the stars was sprinkled over by young maidens one by one in the form of successive nights with water in the form of moonlight by means of a jar in the form of the moon

P 10 L 21—अत्राम्बुशब्दो रूपकताप्रसङ्ग । Here the रूपक is clear ज्योत्स्ना is the प्रकृत and it is called अम्बु It is impossible for अम्बु (water) to mean ज्योत्स्ना (moonlight) by the direct process Therefore it resorts to गुणवृत्ति and means अम्बुगुणसदृशगुणवती When we say that ज्योत्स्ना is अम्बु we mean that ज्योत्स्ना has qualities very similar to those of अम्बु With this meaning then the term अम्बु can validly be applied to ज्योत्स्ना The same is the case with all the other parts of the रूपक viz इन्दुकुम्भ ताराकुसुम etc Now in नीलमुत्पलम् it is true that नील qualifies उत्पल but it does not resort to गुणवृत्ति for qualifying उत्पल It can qualify उत्पल or any other blue object by its own direct power Therefore there is no possibility of रूपक in that case

P 11 LL 3-13—ननु विरुद्धार्थाभिवायिनो गुणवृत्तित्वप्रसङ्ग । If it be said that out of two words giving opposite meanings and being in the same case which cannot be mutually connected by the direct or अभिधा process if one of them is said to be गुणवृत्ति (subordinate) then alternately each of them would become subordinate As the word अम्बु is said to be गुणवृत्ति evidently ज्योत्स्ना can also be said to be गुणवृत्ति and be connected with अम्बु as the principal word But the word प्रधानेन in the Karika precludes such a possibility It is always quite consistent that the subordinate epithet should possess गुणवृत्तित्व by लक्षणा as it is the epithet which qualifies the principal Now the प्राकरणिक i e the thing belonging to the subject in hand is always the principal [in poetry] and the other thing is regarded as of a subordinate nature and so it ought to be considered the qualifying term Therefore the word अम्बु which is अप्राकरणिक i e not belonging to the subject of description should properly be accepted as गुणवृत्ति with reference to the word ज्योत्स्ना which belongs to the प्रकरण or the subject Thus there is no

chance of ज्योत्स्ना and अम्बु both being taken as गुणवृत्तिs promiscuously or alternately

The विवृत्तिकार explains the term प्रधानेन and its purpose thus —नवेव सामानाधिकरण्याभावे यदकस्य गुणवृत्तित्वं कल्प्यते तत्पर्यायेण प्राप्तं नियमे कारणाभावादित्यतआह प्रधानेनेति । प्रधानस्य च गुणवृत्तिता न भवति प्राया यद्धाने । प्रधानं च प्राकराणिकत्वाज्ज्ञेयम् । अथवा गुणवृत्ते प्रधानेनैव सबं च तद्वत्तन मनयक स्यात् ।

P II LL 14-21 —ननु च ज्यात्स्नाम्बुने मयत्समासोक्तम्-इति ।

Again it may be said that in the expression ज्योत्स्नाम्बुना अम्बु is प्रधान and ज्योत्स्ना is गण । For in this श्लोक the action described is sprinkling which has totally enveloped the real action of pervading (याप्ति) Pervading is the real action concerning the subject But it is here described as sprinkling (in a hyperbolic fashion) Now the thing required for sprinkling is water which is here present in the form of ज्योत्स्ना or moonlight Thus taken in this light the word ज्योत्स्ना assumes a qualifying nature and water becomes the principal material This interpretation gives the sense that the water which is required as a material for sprinkling is nothing but moonlight This view is also supported by Rudrata He say उपसर्जनोपमेय etc (Rudrata's सा यालकार ८४) When the उपमेय which is प्राकराणिक enters into a compound with उपमान that is अप्राकराणिक as a subordinate member of it there is रूपक and in other places there is समासोक्त

P II, L 22 —तत्कथमिदमुक्तं रूपकत्वमुक्तम् । Then how is it said that the word अम्बु is गौण here for the reason that ज्योत्स्ना is प्रधान ? We answer this objection in the following way There are two states of things existing here One is the superimposition of अम्बु upon ज्योत्स्ना and the other the connection of ज्यात्स्ना that has assumed the form of अम्बु with the action of sprinkling In the former case when अम्बु is superimposed upon ज्योत्स्ना अम्बु assumes the गुणवृत्ति by means of the qualities of अम्बु which are to be shown as exactly similar to the qualities of ज्योत्स्ना Thus in this case अम्बु is taken to be गण and ज्योत्स्ना to be प्रधान because it is प्राकराणिक [as said before]

P 12, L 3-6—यदात्वसा गुणेषु वतमानत्वात् । But when once the word अम्बु expresses ज्योत्स्ना (moonlight) as having the nature of water and thus becomes connected with the action of watering the word अम्बु itself in that case becomes qualified by ज्योत्स्ना meaning that the water which is used here as a material for sprinkling is of the nature of ज्योत्स्ना This is the second state of things referred to above But in this case there is no रूपक It was in the former case that अम्बु had resorted to गौणगति Hence it assumes the shade of अतिशयोक्ति in this state For the sense ज्योत्स्ना or moonlight is completely enveloped in this case by the sense water in order that it may have the योग्यता of the action of sprinkling In the former case अम्बु was understood to be गौण for ज्योत्स्ना being the प्राप्तरगिह was प्रधान

On this whole subject the विवृतिकार sharply differs from Induraja He denies that there are two अवस्थाs and that there arises a shade of अतिशयोक्ति often the consummation of रूपक He observes —ननु ज्योत्स्नाम्बुनेत्यत्राम्बुन प्राधा यम् । तथा हि । अत्र येयमसिच्यतेतिक्रिया तथाम्बु एव साधनमपेक्षित ज्योत्स्नया विशेष्यते । तेन ज्यात्स्ना गुणगृह्णति । नैतत् । यतोऽसिच्यतेत्यनेन यासिर्लक्ष्यत इति यथोक्तमेव स्थितम् । यत्तुक्तम्—

उपसर्जनोपमेय कृत्वा तु समासमेतयोरुभयो ।

यच्च प्रयुज्यते तद्रूपकमन्यत्समासोक्तम् ॥

(श्रुट -का यालकार ८४)

—इति । एतयोरित्युपमानोपमेययो । तच्छा दप्रक्रमानुसारेण । शाब्दे हि क्रमे सिंहो माणवक इत्यादौ सिंहादिरूपावच्छातितो मागवकादिरप्रयानभूत प्रतीयते । वास्तव नयानुसारे तु उक्तरात्यास्य (सिंहस्य) गुणगृह्णित्वम् । अत एव शा दनयानुसारेणासिच्यते तिक्रिया समुचित्वा । एतत्क्रियोपादानसामर्थ्याच्चा वादीनामप्राधा यमिति रूपपरिग्रहे यायोऽस्तात्वेनकालक्रियाल्लेख इत्यादिसंकरलक्षण भव तदा । एव सति द्वे तत्रावस्थे । तत्र ज्योत्स्नाप्राधा ये रूपकमम्बुप्राधा येऽतिशयोक्तिच्छायेति यारयानमसत् । एतस्मिन् वाक्येऽवस्थाद्वयप्रतिपत्ते । अत्र च सर्वेषामारोप्यमाणानां वस्तुविषयता । Unfortunately the MS contains omissions at the end Still we can ascertain the general tenor of the argument

P 12 LL 8-10—रूपकत्वं चात्र द वर्गं द्रष्टव्यम् । रूपक is the superimposer of one thing over another In रूपक the object on which superimposition is effected (आरोपविषय) is made to assume the nature (रूप) of the thing which is superimposed, आरोपविषयं वस्तु रूपवत् करोतीति रूपकम्

P 12 LL 11-15—अत्र चोपमानवर्तिनो युक्त इव दृश्यते । Here as the properties similar to those which exist in उपमान are seen in the उपमेय the superimposition of the nature and word of the उपमान is made on the उपमेय Here there are three views Some say that there is शब्दारोप first and अर्थारोप afterwards First the things are verbally said to be the same and afterwards the sameness of their qualities etc is understood Others say that अर्थारोप is made first and then शब्दारोप But still others say that शब्दारोप and अर्थारोप are made simultaneously The last view seems to be proper For the same view is accepted in the Karikas that follow

The विवृतिकार has here similar remarks to offer—अत्र केचिच्छब्दारोपपूर्वमर्थारोपं ब्रुवते । अपरे विपर्ययम् । अन्ये यौगपद्येनोभयम् । एष एव च युक्तः पक्ष इत्याहुः । तस्य च वक्ष्यमाणरूपभेदाभ्यां सह नामद्वित्वेऽपि प्राक् प्रतिज्ञातं चतुरूपत्वं स्थितमेव ।

P 12, LL. 16-19—शब्दारोपचारात्तद्वत् । उपमानगुणैस्तुल्या ।

1st view	First शब्दारोप and then रूपारोप
2nd	First रूपारोप and then शब्दारोप
3rd	शब्दारोप and रूपारोप simultaneously

P 12, L 22.—तस्य च रूपकस्य । The two kinds are (1) समस्तवस्तुविषय and (2) एकदेशविवर्ति They are dealt with in order When all the उपमानs for all the component parts of the thing described are directly expressed the रूपक is समस्त वस्तुविषय श्रुति means the direct process of अभिधा

P 12, L 26—ज्योत्स्नाम्बुने दु । Here all the objects ज्योत्स्ना, इन्द्रा तारा रात्रि and व्योम are directly mentioned as being the same as अम्बु कुम्भ कुसुम कन्या and उद्यान respectively No metaphor is left to be understood शारितम्=variegated

P. 13, LL 9-10—यतश्च श्रुत्यर्थाभ्यां इति । When the रूपक is made up of some actually expressed उपमानs and some understood it is called एकदेशविवर्ति

Indurāja dissolves and explains the terms समस्तवस्तुविषय and एकदेशविवर्ति thus—अतः समस्तवस्तुविषयत्वम् । समग्राणि ह्यत्र रूप्यत्वेनाभिमतानि वस्तूनि स्वकण्ठेनोपात्तस्य रूपकस्य विषयः । एकदेशविशेषेण स्वकण्ठोक्त्या वर्तनात् एकदेशविवर्तित्वम् । p 13 The विवृतिकार explains much in the same manner—तस्मात्समस्तमारोप्यारोपविषयात्मकमुभय वस्तु विषयः शाब्दमस्येति समस्त

वस्तुविषयम् । श्रुत्या सामर्थ्येन च यदा बन्धस्तेन कारणेनैकदेशो विशेषेण शाब्देन क्रमेण वर्तते इत्येकदेशविवर्ति ।

P 13, L 12—उत्पतद्भि । अवाज्यत । Though the root वीञ् is not enumerated in the धातुपाठ of Panini still it is to be accepted as a valid root like मिह् खच् कृच् क्षप् which are accepted and used by the learned In the verse only two रूपणः are expressly mentioned viz पिच्छ is mentioned as बाल and सर as वृष But there is no metaphor supplied for राजहस and शरद् We have to understand चामर as the उपमान for राजहस and नायिका for शरद् The meaning of the verse is The kings in the form of lakes are fanned by (the maiden in the form of) autumn by means of (chowries in the form of) swans having clusters of hair in the form of rows of feathers The unexpressed रूपकः are also made clear in this

The विवृतिकार gives another instance of एकदेशविवर्ति रूपक as —

चक्रवाककुचाभोगा नीलनीरजलोचना ।

अम्भोजिनीनितम्बिभ्यो हसति सरसीरुहै ॥

and adds the remark इत्यादावेकदेशाद्विवर्तते चलतीत्येकदेशविवर्तित्वम् । The stanza is composed in the style of Udbhaṭa and appears as it were to belong to his कुमारसम्भव

The विवृतिकार gives here other views of interpretation — अन्ये स्याहु । चामराणामाश्रित्य राजहसानां तु शादत्वमित्येकदेश उपमेयात्मनि विशेषेण वर्तनादेकदेशविवर्ति । एव च पिच्छालीबालेत्यादि समस्तवस्तुविषयाविनाभावि समस्त वस्तुविषय तु निरपेक्षम् । ज्योत्स्नाम्बुनेत्यादौ तु सावयवे रूपके अवयवानां यद्यप्यवयवा पेक्षा तथापि रूपण परतन्त्रम् ।

P 13 LL 23-24—यदि वा बहूनि रूपकाणि । Or मालारूपक should be called समस्तवस्तुविषय by the derivation समुच्चयेन अस्य ते बहूनि रूपकाणि अत्र For a series of different रूपकः are super imposed upon one thing in this case यद्वा in Kārika 13 introduces other kinds of रूपकः The विवृतिकार has—यद्वा समुच्चये नास्तानि क्षिप्तानि वस्तूनि विषयोऽस्येति मालारूपक समस्तवस्तुविषयमुच्यते । एकस्यैव रूपकमालायासाच्च मालारूपकत्वम् ।

P 14, LL 1-2—वना तदेवता । The rows of bees shone as braids of hair of sylvan deities as (iron-) chains of death to the ladies whose husbands were away and again as swords of the warriors of cupid The three different रूपणः

upon the same subject of description viz भृङ्गमाला are very clear

P 14 L 8 —एकदेशविवर्ति तु । एकदेशवृत्तिरूपक is where the प्रकृत object is made to assume the nature of the पर or अप्रकृत one Here the reading ought to be एकदेशवृत्ति and not एकदेविवर्ति as will be clear from the sequel

P 14, LL 11-12 —आसारधारा । Here the word प्रसाध्यते stands both for decorating and for acquiring by a tinge of लेश Out of these the sense of decorating is the प्रकृत here But it is quite ignored in the cumulated meaning of the sentence In आशाराज्य प्रसाध्यते the verb प्रसाध्यते naturally means is acquired following the object राज्य which appears more prominently than आशा Thus the उपमेय or आरोपविषय (which is आशा) in this case merges into and assumes the form of the उपमान or अप्रकृत by the power of लेश

The विवृत्तिकार's comment on this stanza is very interesting —अत्र प्रसाध्यते इति भूषणे वर्तते शरद्वर्णनस्य प्रस्तुतत्वात् । यत्त्वस्यानकार्थत्वाद्दर्जनमर्थी तर तन भूषणे रूपित सति विशिखादभिरुपपद्यते रूपणम् । म्पदमिदमुदाहरणम्—

मेरुस्केसरमुदारदिगतपत्रमासूलल प्र लशेषशरीरनालम् ।

येनोद्धत कुवलय ललता सलीलमुत्तसकायमिव पातु स वो वराह ॥ इति ।

एवं च सान-दन्तलधिशशिलेखे तिवत् (Rudrata's काव्यालंकार ८५१ The printed edition reads जनान् द instead of सान् द) कुवलय कुवलयमेव भूतमिति रुद्रटोक्तपरम्परितरूपकाभमेतत् । अत्र श दसुखनार्थस्य विचित्रत्वऽपि मुरयत कविप्रतिभासरम्भगोचरस्य श दस्य वेचि यमिति श दालंकारत्वं युक्तम् । प्रथमैव भयात् न प्रतनुम् । किंचित्तु श्लेषस्याने वक्ष्याम । In the verse मेरुस्के the word कुवलय is लिङ्ग कुवलय = (1) the terrestrial globe (कु = पृथ्वी) (2) a lotus The meaning lotus is अप्राकरिणः which when superimposed gives rise to the metaphor As एकदेशवृत्ति रूपक is dependent upon लेश and as श्लेष in such cases is a श दालंकार the विवृत्तिकार is inclined to regard this as a श दालंकार and not an अर्थालंकार It will be also clear from his comment that he regards the एकदेशवृत्तिरूपक of Udbhata as similar to the परम्परितरूपक of modern writers Thus he says that when भूषण is रूपित by the sense उपार्जन then alone आसारधारा etc can be रूपित by विशिख नृप etc

P 14 LL 15-1 —यदुपार्जनं तद तेनात्रैकदेशवृत्तित्वम् । The commentary here is rather obscure The obscurity will be

removed if we displace the words येन तद्रूपवत् क्रियते from their present position and connect नृपविशिखराज्यभूम्यात्मक with कारक कदम्बक which it qualifies येन तद्रूपवत् क्रियते or better तेन (परेण) यद्रूपवत्क्रियते (तद्रूपम्) is only a paranthetical clause explaining the word रूप The meaning of the passage is —The action of acquiring is here what is अप्रकृत and hence पर or अ यत् The complete form (रूप) of this sense of acquiring which is the पर and अप्रकृत sense is the group of कारकस (1 e substantives having some relation with the verb viz कर्ता कर्म करण संप्रदान अपादान and अविकरण) which consists of नृप विशिख राज्य and सङ्ग्रामभूमि नृप or king is the subject (कर्ता) of the action of acquiring विशिखा (arrows) are the means (करण) राज्य is the object (कर्म) and सङ्ग्रामभूमि is the अधिकरण of the action of acquiring Thus all this paraphernalia of कारकस forms the रूप of the पर sense i e becomes पररूप And by this पररूप i e the कारकस of the verb प्रसाध्यते (in the sense of acquiring) the superimposition upon बलाहक आसारधारा दिक् and नभोभाग—all these being the objects intended to be superimposed upon—is effected in order Thus नृप विशिख राज्य and सङ्ग्रामभूमि are respectively superimposed upon बलाहक आसारधारा दिक् and नभोभाग In this way there is एकदेशग्रतित्व here The whole play is on the word पररूप

P 14 LL 19-21—एकदेशग्रतित्वत्र स्याभिमतम् । The interpretation of the term एकदेशग्रति is rather curious एकदा ईश (वाक्यार्थे) तद्वृत्तित्वम् । To be in accordance with a sense which is at one time the principal sense of the sentence From this interpretation the nature of एकदेशग्रतित्व रूपक becomes somewhat clear When two distinct senses are expressed in one sentence in the manner of a metaphor one of them is प्राप्तरणिक and the other is अप्राप्तरणिक In the instances such as ज्योत्स्नाम्बुना etc cited before both the senses are expressed by two distinct sets of words and the verb असिञ्च्यत applies to one of the senses only Thus the whole purport of the sentence is single and concordant But in a sentence where a metaphor is expressed by means of a लिष्ट verb the situation is different There only one sense can be prominent at one time for there is a rule of the सामासिकस that one word can mean only one thing at a time सकृदुच्चरित शब्द सकृदर्थं गमयति In the example ज्योत्स्नाम्बुना etc the verb असिञ्च्यत

has only one meaning and the meaning of the whole sentence is made convergent to the meaning of असिच्यत by resorting to गुणश्रुति. But in the example आसारधाराविशिखै (st 14) the verb प्रसाध्यते has two distinct alternate meanings. When the प्राकारणिक sense of प्रसाध्यते viz decorating is brought out then the sense that the quarters are embellished by the white clouds is prominent and the metaphor is thrown into the back ground. But when the sense acquiring of the verb प्रसाध्यते is brought into prominence then the metaphorical sense viz विशिख नृप राज्य and सग्रामभूमि is brought to the forefront अन्यत्र अयदा च प्रभविष्णुपार्जनं अप्रकृतं हि तत् श्लेषवशेनात्र नीतम् (P 15 l 1). Thus it will be seen that here रूपक exists along with the sense (viz acquiring) that is at one time (not always) prominent in the sentence एकदा ईश यो वाक्यार्थं तद्वृत्तित्वं रूपकस्याभिमतम्. This peculiar sense of एकदेश is given by Induraja on the authority of Udbhaṭa who he says, explains the word एकदेश in this manner as एकदा इश in his भामहविवरण.

The विवृतिकार has another explanation to put forth of the एकदेशश्रुति रूपक. He also criticises the explanation of Induraja though the point of his criticism is not perfectly clear. He says—तथा परेणार्थोत्तरेण यो रूपो रूपेण अर्थात्प्रकृतस्यार्थस्य तेन निमित्तेन यद्रूपेण तस्मादेकदान्यान्शो योऽर्थः तत्र गतिर्यस्य तत्। परस्याथा तरस्य यद्रूपकं कारकश्रुतं तेन रूपणादिति तु याव्ययान् अयुक्तम्। एव हि विशिखैर्भूष्यते स्मेत्यसम्बद्धोऽयं स्यात्।

On the whole the variety एकदेशश्रुति seems to have proved a stumbling block to the commentators. What is exactly meant by the term एकदेशश्रुति is not clearly discernible. Nor is Udbhaṭa's definition of एकदेशश्रुति viz पररूपेण रूपणात् more clear. Udbhaṭa's divisions are always logical and precise his definitions are always terse and epigrammatic. But all these qualities seem to have reached an excess when he created this variety of रूपक. The nature of एकदेशश्रुति रूपक is extremely difficult to understand and no other ālankāri ka has accepted this variety.

In this way Udbhaṭa's रूपक is of four kinds—1 समस्तवस्तु विषय, 2 एकदेशविवर्ति, 3 समस्तवस्तुविषय (मालारूपक), and 4 एकदेशश्रुति

On the whole Udbhata's treatment of रूपक has not much to recommend in its favour. Of course he has made an advance in respect of the definition beyond Bhamaha. But his treatment of this important alankara and the commentary of Induraja upon it have not been very happy. He has brought in an obscure variety such as एकदेशवृत्ति which is not accepted by any author either of the old or of the new school of ālankārikas. His nomenclature of the मालारूपक as समस्तवस्तुविषयरूपक has not also proved acceptable for no one has followed him in calling the मालारूपक by the title समस्तवस्तुविषय after him. His definitions of the alankara and the varieties must have been however of his own invention for he is not indebted to Bhamaha in that respect. Bhamaha's रूपक is—

उपमानेन यत्तत्त्वमुपमेयस्य रूप्यते ।
 गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः ॥
 समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च ।
 द्विधा रूपकमुद्दिष्टमेतत्तच्चोच्यते यथा ॥

भामहलकार-२ २१-२२

And we must really congratulate Udbhata upon having constructed such definitions solely by his own genius. Even Mammata has thought fit to take some thing that was made ready by Udbhata compare the definitions of of the varieties of रूपक in का यप्रकाश X p 594—

समस्तवस्तुविषय श्रौता आरोपिता यदा ।
 श्रौता आर्याश्च ते यस्मिनेकदेशविवर्ति तत् ॥

The indebtedness of this Karika to that of Udbhata viz

बाधस्तस्य यत् श्रुत्या श्रुत्यर्थाभ्यां च तेन तत् ।
 समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च ॥

is quite clear. It can also be seen here how the neatness and system of Mammata have caused improvements. Mammata gives one variety completely in one half and the other in the other half. But Udbhata gives the लक्षण of both in the first half and the names of them in the latter half which looks rather awkward and becomes more difficult to understand.

The divisions of रूपक adopted by Udbhata do not seem to be exhaustive. He appears to have left out what is

called परम्परितरूपक which is recognised by रुद्र सय्यक मम्मट and later writers परम्परितरूपक gives a peculiar charm and deserves a special mention Bhamaha gives only the first two divisions and Udbhata seems to have somewhat improved upon them He gives four varieties of which एकदेशश्रुति is one which bears a sort of resemblance to श्लिष्ट परम्परितरूपक Perhaps this एकदेशश्रुतिरूपक of his might be the precursor of the परम्परितरूपक of the Moderns as it consists of a principal word having a tinge of श्लेष The विद्वत्कार has hinted at this in his comment He says रुद्रोक्तपरम्परितरूपका भवेत् Mammata also in his श्रुति on the first kind of परम्परितरूपक remarks that the श्लिष्टपरम्परितरूपक is called एकदेशविवर्ति by other Ālankarikas—एकदेशविवर्ति हीदमन्यैरभिधीयते Here the आनन्दाश्रम edition of the Kavyaprakasa gives two other readings in the foot note on P 471 viz श्रवतीदमन्यैरप्यभि and श्रुति हीद The second reading is in point and seems to be the correct reading of the author as it exactly tallies with Udbhata's nomenclature By अये he seems evidently to refer to उद्भट among others His definition of परम्परितरूपक viz [नियतारोपणोपाय] स्यादारोप परस्य य is as it were a paraphrase of the definition पररूपेण रूपणात् of the एकदेशश्रुति रूपक given by उद्भट Thus उद्भट may be said to recognise the परम्परितरूपक in this way and in fact he should be called the originator of this important variety

P 15 LL 4-12—दीपकम् । आदिमध्यात् । That is दीपक where properties belonging to the प्रकृत as well as the अप्रकृत, having an implied sense of similarity in them are mentioned in the beginning middle or end of a Kavya यत्र तर्गतोयसामर्थ्या सामानाधिकरण्याम् । Here a काव्य is called दीपक by means of अभेदोपचार apposition or identification as both the terms are put in the same case अत्र च धमाणा हेतुत्वादीपकता । The properties should be mentioned only once for when they are repeated they give rise to प्रतिवस्तूपमा as the author himself says further on Thus two or more वाक्यान्वय standing in relation to one another as उपमान and उपमेय and having common properties mentioned once and both of them being thus illumined by the धर्मैः stated only once (तदुद्दीपनहेतुत्वात्) constitute what is called दीपक

P 15, LL 12-15—यावच्चतेषा प्राप्तायत्वात् । Here as the properties are mentioned with reference to two वाक्यार्थैः stand

ing in relation to each other as उपमान and उपमेय and as उपमेय being प्राकरणिक is प्रधान and उपमान is गौण with reference to it they are a *fortiori* the properties of प्रधान and इतर that is गौण Hence the expression प्राध्यायेतरयोगिन in the text is a mere repetition as its sense is already brought out by the ओपम्य

The विवृतिकार here passes strictures upon the explanation of प्राध्यायेतरयोगिन given by Induraja He does not endorse the opinion that the sense of प्राध्यायेतरयोगिन is already expressed by अतगतोपमा and that प्राध्याये is only an अनुवाद The whole of his comment will bear quotation सामर्थ्याव सेयोपमानोपमेयभावो येषु सत्सु तादृशा विषयशब्दस्यान्यत्रभावार्थत्वादायभावे च मध्य एवा त एव वा नत्वसकृदवस्थिता वर्मा क्रियादिरूपा यत्र दापने तद्दीपकम् । प्रकाशवदेकस्यमनेकादापनाद्दीपकम् । अतगतोपमा इत्यनेनेव गतायत्वात् प्राध्यायेतर योगिन इति विस्पष्टायमुपमेय हि प्रवाम् उपमान त्वित्तरदिति यायानमसत् । तुल्य योगिताभिधानार्थमतस्योपास्तत्वात् । तत्र हि सागणि प्राकरणिकान्येवाप्राकरणिकान्येव वा । प्राकरणिकायाविस्पष्टार्थमुपमेयम् । प्राकरणिकाना रूपमेयाद्दीपकम् ।

The विवृतिकार goes even to the length of calling in question the correctness of Udbhata's illustrations He asserts that Udbhata's examples of दापक are really examples of तुल्ययोगिता and therefore gives his own examples Compare his remarks — सर्वेषामेवात्र प्राकरणिकत्वात् तुल्ययोगिताया एता युदाहरणानि योग्यानीति

रेहलमिहिरेण णह मरसेणकस सरेण जो वणअ ।

आमएण सुधा धवलो तुमएणरणाह भुवणमिण ॥

इत्यादीन्युदाहरणानि देयानि ।

The threefold division of दीपक adopted by Udbhata as आदिमध्यान्तवाक्यविषय is of no consequence and is not accepted by later writers They recognise a twofold division as क्रियादीपक and कारकदापक which gives some charm Compare Mammata's definition of दीपक —

सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।

सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥

Udbhata seems to follow भामह in his threefold division of दीपक Bhamaha's definition of दीपक runs thus —

आदिमध्यान्तविषयं त्रिधा दीपकमिष्यते ।

एकस्यैव यवस्थत्वादिति तद्भिद्यते त्रिधा ॥

(—भामहालकार २ ३५)

P 15, L 20 —सजहार । Here the property of सहरण destruction is mentioned with reference to the two वाक्यार्थ (1) floral beauty of कदम्ब and (2) the happiness of ladies whose husbands were absent bringing out similarity between them the former being प्राकरणिक and the latter अप्राकरणिक as the time of autumn is the subject of description

The word काल attached to शब्द by means of a त्रिषु means time as well as अतः destroyer or यम Here the property of सहरण is mentioned in the first sentence and is to be understood consequently in the second therefore it is आदिदीपक

P 16, LL 5-7 —मध्यदीपकम् । विदेशवसति । Here शब्द is प्राकरणिक and विदेशवसति and यातपतिकाजनदर्शन are both अप्राकरणिक and there is implied similarity between them The property दुःखदत्त which occurs here in the middle of the sentence in the form of यातपतिकाजनदर्शन दुःखाय केवलमभूत् applies subsequently to the other two वाक्यार्थ and thus gives rise to मध्यदीपक विदेशवसति, यातपतिकाजनदर्शन and शब्द are all causes of pain to travellers

P 16 LL 13-15 —अतदीपकम् । तदानीं स्फुटित । Here the property सर्वसुखहेतुत्व mentioned in the last वाक्यार्थ as कस्य नानन्दकोभवत् gives rise to अतदीपक

P 16 L 20 —अनु उपमाया । Here there is a question In the Karika 2 of the text उपमा was mentioned before दीपक and as such it ought to have been defined first and then दीपक, following the rule यथोद्देश लक्षणम् the definition should follow the order adopted in the enumeration The answer is The author has given part of his own कुमारसम्ब as examples and there the instances of दीपक occur before (those of उपमा) To keep up the sequence of narration, the order of enumeration is abandoned The order of enumeration itself is not made to follow the sequence of examples for fear of violation of the metre If we change उपमा दीपक चैव into दीपकमुपमा चैव the अनुष्टुप् metre is spoiled Similarly the same explanation is to be given in the following treatment where the order of enumeration is violated in definitions The विद्वत्कार has similar remarks to offer

P 17, LL 1-15 —उपमा । यच्चेतोहारि । That charming similarity existing between उपमान and उपमेय which are expressed by words and whose प्रवृत्तिनिमित्तसः viz देश काल, ज्ञाति गुण क्रिया &c are mutually different from each other is उपमा

Bhamaha's definition of उपमा is—

विरुद्धेनोपमानेन देशकालक्रियादिभिः ।

उपमेयस्य यत्साम्यं गुणलेशेन सोपमा ॥

—भामहलकार २३०

Udbhata seems to have borrowed the idea of मिथोविभिन्नकालादिशब्दयो from Bhamaha's expression देशकालक्रियादिभिर्विरुद्धेन. The words उपमान and उपमेय occur in both. Bhamaha says साम्य is उपमा while Udbhata speaks of साधर्म्य as उपमा. Both mean the same thing but express the idea in different words साम्य and साधर्म्य which are accepted as identical in common parlance. Mammata appears to have improved upon both and lays down his pithy accurate and elegant yet simplest definition of उपमा as साधर्म्यमुपमा भेदे. Here he brings out the notion of देशकालक्रियादिविरुद्धत्वं of Bhamaha and मिथोविभिन्नकालादिवाच्यत्वं of उद्भट existing in उपमान and उपमेय by one short word भेदे and leaves out the words उपमान and उपमेय altogether, intending to supply the idea by mere implication. He has thus improved upon both enormously and made his definition very short and sweet. Thus the most essential characteristics of उपमा are only two भिन्नोपमानोपमेयत्व and साधर्म्य similarity. These two are further developed by natural process into the four necessary requisites of उपमा viz 1 उपमान 2 उपमेय 3 साधारणधर्म and 4 उपमावाचक.

The idea of similarity involved in the definition of उपमा is expressed differently it will be seen by various writers on Alankara if we compare their several definitions. It will swell the bulk of the volume if we quote all the definitions here. More important of them are given by R B K P Trivedi in his edition of Ekavali in the Bombay Sanskrit series at P 530 and by Dr Belvalkar in his edition of Dandin's कायादर्श Part second Second Half PP 75—76. Here we find भामह using the word—साम्यं भरत—सादृश्यं, दण्डि—सादृश्यं उद्भट—साधर्म्यं वामन—साम्यं, रुद्रट—समान

गुणादि स्वरूप—साधर्म्य मम्मट—साधर्म्य भोज—सामा ययोग विश्वनाथ—साम्य विद्यानाथ—साम्य त्रिद्याधर—साधर्म्य अप्ययदाक्षित—सान्ध्य चगनाथ—सादृश्य हेमचन्द्र—साधर्म्य वाग्मट—साम्य वाग्मनलकार—सान्ध्य अलङ्कारशेखर—साधर्म्य चित्रमीमांसा—साधर्म्य साहित्यकौमुदा—साधर्म्य and अलङ्कारकौस्तुभ—सादृश्य The word सादृश्य is used by 6 authors साम्य by 7 and साधर्म्य by 8 The words साम्य सादृश्य and साधर्म्य are grammatically formed in the same way by adding the भाव termination व्यञ्च् to the bases सम सदृश and सधर्म all in dual number in the sense of प्रकार which means वस् (property) or सम्बन्ध (relation or connection) प्रकृतिजयबोव प्रकारो भाव On the authority of this interpretation or derivation some understand the words in the sense of धर्म i. e. साधर्म्य meaning समानधर्म and others in the sense of सबन्ध i. e. a relation between the अनुयोगि and प्रतियोगि of that सबन्ध these latter being in the present case उपमेय and उपमान the सबन्ध between which being brought about by a समानधर्म found in both समान वस् ययो तौ सर्वमार्गौ । तयो सधर्मणा भाव (वस्) साधर्म्यम् or तयो सधर्मणा भाव (सबन्ध) साधर्म्यम् । But the rule of the grammarians समासकृत्ताद्धितेषु सम्बन्धाभिधानमन्यत्ररूढ्यभिन्नरूपायभिचरितसम्बन्धेभ्य (See कयट's gloss on the Mahabhashya on तस्यभावस्ततलौ पा ५११११) governs the present case Most of the Ālankārikas follow grammarians and take उपमा to be a kind of सबन्ध whose अनुयोगि is उपमेय and प्रतियोगि-उपमान the सबन्ध being brought out by the existence of the common property (समानवस्) found in both The words समानेन धर्मेण सबन्ध or धर्मत साम्यम् occurring in the definitions and the वृत्तिs clearly show that it is a सबन्ध or relation brought out by means of or through the common property and not the सम्बन्ध (connection of the common property) i. e. साधारणधर्म as प्रतियोगि on the one hand with the उपमेय and उपमान both as अनुयोगि on the other The latter interpretation was first started by the late Mr T D Chandorkar in his edition of the Kavyaprakāśa Ullāsa X and was followed by the late Pandit Vamanacarya in his Balabodhini on the Kavyaprakāśa, third edition They considered उपमान and उपमेय both as the अनुयोगि and साधारणधर्म as the प्रतियोगि of this सबन्ध which in this way is merely reduced to the position of a primary सबन्ध between धर्म and धर्मि which is technically known as समवाय in the phraseology of the Naiyāyikas Now all this is against the

acceptance of almost all the Āl nkarikas and their commentators

Neither Induraja nor the विवृतिकार has anything to say upon the nature of the सब्द which सावर्त्य indicates. The discussion was developed later and the early authors appear to have no notion about it. The विवृतिकार has some remarks to offer about the propriety of mentioning the words उपमानोपमेययो in Karika 15. He also makes a passing allusion to the well known याय of the grammarians in this connection. He begins his comment thus—समासकृतद्धितेषु सब्दवाभिधानमिति समानेन धर्मेण सगुणः । उपमितिरुपमा । सा च न कार्यकारणयोर्भवत्यपि तूपमानोपमेययोरिव गतायमप्युपमानोपमेययोरिति रचनमर्थे साम्ने प्रसिद्धिरनुमत्तयेति प्रतिपादनाय । तेन यथा मुख कमलमिवेति । कथं न तथा साधारणमप्रयोगं विना मुखं कुमुदमिवेति । उपमिते व्याघ्रादिभिः सामायाप्रयोगे (पा २१५६)—इतिवदेकतरोपादानेऽपि (I am mentioning either उपमान or उपमेय) अयमर्थः सिध्यतात्युभयोपादानं द्वयोरपि सिद्धस्वभावत्वे उपमा कायेति दर्शनाय । तेन

निर्जग्मुः कामुकात्तस्थं पत्रिणं प्राज्यतेजसम् ।

वारिधाराः सहस्रांशोर्ज्वलन्त्यो मण्डलादयथा ॥

—इत्यादेर्निरासः । Here evidently the nature (स्वभावः) viz प्राज्यतेजस्त्व of पत्रिण or ज्वलत्वं of वारिधारा is not सिद्ध already established

As usual the whole of विवृतिकार's comment on the उपमा is elaborate though learned and characterised by the independent views of the author. His two chief characteristics viz his antagonism to Induraja and his indebtedness to Mammata are also conspicuously apparent. On a perusal of his commentary on this portion we find that he refutes and criticises the following points from the Laghuvṛtti of Induraja

1 चेतोहारीत्यनुवादः । प्राप्तयत्वात् (P 18 L 7 of the text)

2 The interpretation of मियो विभिन्नकालादिशब्दयोः as मिथ परस्परं विभिन्ना कालादयः प्रवृत्तिनिमित्तभूता ययोः शब्दयोस्तथाविधौ etc (see P 18 LL 7-18). The विवृतिकार separates the words as मिथ अविभिन्न instead of मिय विभिन्न and has altogether a different explanation to offer

3 तदेवमेषां सप्तदशविधाः प्रयुक्ता उपमा प्रतिपादिता । (P 29 L 4) Induraja divides उपमा into 17 varieties. But विवृतिकार on

the authority of the same Karikās of Udbhaṭa extends the number of varieties to 21

4 Induraja thinks that आय श्लिख can be regarded as an example of तद्धितावसेया उपमा विवृत्तिकार avers that this example cannot be considered as constituting उपमा it might be regarded as an example of अतिशयोक्ति (following the opinion of मम्मट)

P 17, L 23 —समीपे क्षिप्यते तस्मादुपमेयम् । The Mahabhasya kara Kaiyata and others interpret the word उपमेयम् in this way उप समीपे नात्यन्ताय मीयते परिच्छिद्यते यत्तदुपमेयम्—that which is nearly and not completely measured is उपमेयम् (See Mahabhasya and Kaiyata on उपमानानिसामा यवान् पा २१५५) Induraja explains it as तत् उपमानेन सादृश्यप्रतिपादनद्वारेण समीप क्षिप्यते The explanation seems to be somewhat beside the mark He takes उपमेयम् in the sense of उपादीयमानम् for which there seems to be no authority

P 17 L 25 — तेन धर्मेण सबन्ध । साधर्म्य is the सबन्ध brought out by the property which is common to both उपमान and उपमेय Here the instrumental case occurring at the end of the word धर्म shows instrumentality proper (and therefore some authors use धर्मेत synonymously for it) and not साहित्य accompaniment in the sense of धर्मेण सह (सबन्ध) as some modern interpreters suppose धर्मेण सह सबन्ध would make the relation exist between the समानधर्म on the one hand and उपमान or उपमेय on the other which in fact the Logicians would call समवाय a नित्यसबन्ध

P 18, L 1 —समीप्यपरिच्छेदहेतुत्वादुपमा । It is called उपमा because it serves as the means of nearly measuring the उपमेय by the standard of measurement (उपमान) on account of similarity between them

P 18 L 1 —तस्याश्चालङ्काराधिकारात् । As it falls under the general heading or subject of अलङ्कारः

P 18 L 2 —गुणव्यतिरिक्तत्वे सति अलङ्कारत्वात् । The line gives a logical definition of an alankara—as गुणभिन्नत्वे सति काव्यशोभावह धर्मत्वम् अलङ्कारत्वम्

P 18, L 3 —काव्यशोभाहेतवो धर्मा गुणा । These are only three भाधुय, औजस् and प्रसाद according to Bhāmaha, Udbhaṭa and

Indurāja This view is adopted and maintained with great force and argument subsequently by **Mammata** **Dandin** and **Vamana** accept 10 gunas (See Introduction P 7)

P 18, L 4—शोभातिशयहेतुत्वम् । Induraja seems to distinguish gunas from alankaras in this way—कायशोभाहेतुत्वम् गुणत्वम् । काव्यशोभातिशयहेतुत्वम् अलंकारत्वम् and brings in Vāmana's authority in support of his view in his words कायशोभाया कर्तारो धमा गुणा तदतिशयहेतवस्त्वलंकारा । (See काव्यालंकारसूत्र-३ १, १ २ ३) Mammata distinguishes gunas from alankāras in this way गुणा रस विना नावतिष्ठन्त अवतिष्ठमानाश्चावश्य रसमुपकुर्वन्ति अलंकारा रस विनावष्टन्ते अवश्य रस नोपकुर्वन्ति रसे अङ्गद्वारेण तिष्ठन्ति । रसस्योत्कर्षहेतव अचलस्थितयो गुणा सत रस येऽङ्गद्वारेण जातुचित् उपकुर्वन्ति तेऽलंकारा । (See का प्र ८ pp 464-470)

P 18, L 7—चेतोहारीत्यनुवाद । The expression चेतोहारि (charming) in the definition of उपमा is redundant as the notion of charmingness is already implied by considering उपमा as falling under the head of अलंकार and the term अलंकार carries with it the notion of charmingness or strikingness

The विवृतिकार has a very elaborate note on the word चेतोहारि in Karika 11. He rebuts the contention of Induraja that चेतोहारि is simply अनुवाद and assigns an important significance to that word. He says that चेतोहारि is put in the definition in order to keep off the उपमादोषः viz जातिप्रमाणगत-यूनत्व अधिकता वा तादृशी, अनुचितार्थत्व etc. His statements are based on Mammata's treatment of उपमादोषः (Vide K P X pp 772 775). He observes—चण्डालैरिव युष्माभि साहस परम कृतम् । —इति जातिन्यूनत्वे वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चक्रास्ति । —इति प्रमाण-यूनत्वे स मुनिर्लञ्छितो मौञ्जया कृष्णाजिनपटं वहन् । यराजशीलजीमूतभागाच्छिष्ट इवाशुमान् ॥ —इति तडिद्रपथमन्यूनत्वे विश-तु विषय शीघ्र रुद्रा इव महौजस । —इत्याधिक्ये 'पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ । वेणीदण्ड पुनरयं कालि-दीगात्रसनिभ ॥ —इति प्रमाणाधिक्ये सलाञ्छने दुर्बिम्बाभ मुख भाति मृगीदृश । —इति धर्माधिक्ये सरश्मिचञ्चल चक्र दध्नेवो व्यराजत । सबा-धवाभि सावर्त स्रोतसामिव नायक ॥ —इति धमन्युनाधिक्ये भयेनेव स्मरेण्य महो स्विद्यति वेपते । —इति प्रसिद्धिविरोधे च उपमा न विधेयेति प्रतिपादनाय चेतोहारि ग्रहणम् । न त्वलंकारप्रस्तावात् सत्त्वप्रमेयत्वादिसाधर्म्यनिराकरणायत्वेनोपयुज्यते इति विस्पष्टायम् ।

The विवृतिकार has again a long note on the faultiness or otherwise of the समानधर्म when it undergoes a change as it

is connected with the उपमेय and उपमान under different circumstances of काल पुरुष विवि लिङ्ग वचन प्रमाण etc He closely follows the argument of Mammata He says—

ननु राम इत्ययं राजा मातीति भासित्व हरिश्चिवनिनायेति दहतु भवादहन इव द्वेप समग्रानिति सन्नावाय नव गण्यत इति सरसिजवनमिव नयने तस्या स्वर मुच्चकस्तनुने इति किं दुष्ट मगो दुष्ट एवविधे विपद्ये प्रतीयमानवर्मेनिमित्तोपमानसबन्धादन तरमुपादायमानवर्मेणाभिसर वादयथा ३ सम वयात् । ननु युधिष्ठिर इवाय सत्य वदतीत्युपात्तनैः समानेन वर्मेणोपमाया प्रतीते कथमेतदुक्तं सगच्छते । युधिष्ठिर इव सत्यवादा सत्य वदतीति प्रतिपत्ते सगच्छत एवैतत् । सत्यवादी सत्य वदतीति च न पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयम् । रपोऽ पुष्पातीतिवद् युधिष्ठिरसत्यवदनेन सत्यवाद्ययमित्यथा तर । एतच्च स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनं न तु सर्वथा निरवद्यम् । कातिमद्वदन कात राकाकामुकवत्तव इत्यादौ कृत्वाप्युपमाने विभक्तिविपरिणाम साधारण्यमस्य लिङ्गविपरिणाम काय इति दुष्टरमेव । सरास्यवदेणाक्षि मुख ते कमला ५ भूम् इत्यादौ तु साधारण्यमो न विरुद्ध इत्युपमानपरिणामोऽपि न दोष इति कंचित् ।

यदनरूपयोधिभुजस्तवैव सदृशोऽस्य हानसुरतरस ।

ननु बलजित कथं ते सशस्त्रदसा सुखिकृत ॥

तथा—

परुधिरमादितरुचि त्वयि सममसिपत्रमेतदाभरणम् ।

वदनवसुधा भवता भवन्मति प्रभो तुल्या ॥

इति निपुणप्रयोगदर्शनात्सादोप एव परिणाम इत्यन्ये ।

The whole passage is a paraphrasis of Mammata's remarks on the दोष of Upama given at the end of the Ka vyaprakasa, Ullasa X Compare—लिङ्गवचन(विधादि)भेदोपि उप मानोपमेययो साधारण्यं चेत् वर्ममन्यरूपं कुर्यात् तदा एकरतरस्यैव तद्वत्समन्वयावगते सविशेषणस्यैव तद्वत्समत्वमुपमेयत्व या प्रतीयमानन वर्मेण प्रतीयते । (K P X P 774) ७० also—यत्राद्युपात्तनेव सामान्यवर्मेण उपमा अवगम्यते यथा—युधिष्ठिर इवाय सत्य वदति इति तत्र युधिष्ठिर इव सत्यवाद्यय सत्य वदतीति प्रतिपत्त्यामहे । सत्यवादी सत्य वदतीति च न पौनरुक्त्यम् आशङ्कनीयम् अपि पुष्पातीतिवत् युधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्यवाद्ययमित्यथावगमात् । सत्यमेतत् किंतु स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमिदं न तु सर्वथा निरवद्यम्, प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिविधातादिनि सचतस एवात्र प्रमाणम् (K P X P 781 82)

P 18, LL 7-9—नात्यन्त साधर्म्येण । उपमानोपमेयभाव does not exist where there is complete similarity resulting in identification as in the instance गौरिवाय गौ Therefore the expression मिश्रविभिन्न शब्दयो is inserted in the definition

P 18, LL 9-19—प्रवृत्तिनिमित्तभूता । Here the words काल, देश &c. are intended to convey the idea of the motives for

P 18, LL 24-27—अयं हि अव्यातयति । अयं being without a case termination, is not decidedly connected

either with उपमान or with उपमेय and therefore shows the relation (संबन्ध) in the form of कर्म करण or भाव (object instrument or state of being) as the case may be the latter being the subject of the action of comparing the उपमेय with उपमान thus उपमा is श्रोता there as is said by the author यथेनशब्दयोगे सा श्रुत्यावयमहति ।

P. 19, L 1—वाशब्दादे । The particles वा and other also bring out उपमानोपमेयभाव just as यथा and च्च do **L 6**—पद्मिनीं वान्यरूपाम् । Here वा is used in the sense of इव as अयंरूप पद्मिनीमिव **L 8**—क्षण=अनवस्थितम्—unsteady **L 13**—श्रोतेन रूपेण merely by word or hearing उभयाधारम्—the relation उपमानोपमेयभाव existing in both **LL 16-17**—नेत्रैरिवोत्पलै । सरत्रिय with उत्पल पद्मै and चक्रवाकै are the उपमेयस तत्पुष्प with नेत्रै सुखे and स्तनै are the उपमान भाति is the साधारणधर्म and इव is वाचक therefore it is प्राप्ती संपूर्ण वाक्यगा उपमा

P 19, LL 19-22—या तूपमा तेनासौ आर्थी । But when an उपमा occurs with words सदृश and the like there the relation between उपमान and उपमेय is not known merely by hearing the words but after the sense is apprehended as words like सदृश तुल्य are grammatically connected with only one of them its connection with the other being understood after its similarity is recognized with the other therefore it is an आर्थी उपमा अन्यथा means otherwise than श्रोतन रूपण । ६ आर्थेन रूपण

P 20, L 3—प्रतिमाशब्द । Here the word प्रतिमा brings out the relation between उपमान and उपमेय It is grammatically connected with उपमान when the compound is taken as a बहुव्रीहि and in this case it brings out its similarity with उपमेय not merely by hearing, but by understanding the sense for सादृश्य we know is द्विनिष्ठ residing in two objects But when the compound with प्रतिमा is taken to be तृतीयातत्पुरुष, then सादृश्य is directly expressed in उपमेय and indirectly in उपमान thus in both cases the उपमानोपमेयभाव is आर्थी

P 20, LL 11-12—अपरमपि सादृश्यम् । Here by the force of the property विज्ञानकालानपद्रपदत्व found only in the उपमेय—कानन another common property viz कृष्णोदरत्व is suggested though not expressed As पूर्ण दुषिम्ब is spotted with black owing to the apparent image of a hare in the middle of the disk so

कुमुदकानन is also marked with black spots owing to the bees lying in the filaments Therefore owing to the property असितोदरत्व not being expressed in respect of the disk of the full Moon the instance may also be taken as of धमल्लोपमा

P 20 LL 16-17—नेपामनुप्रवेशात् । In the example नत्रेखि &c though the common properties दीघत्व नीलत्व &c of the members नेत्र उत्पल &c of the subordinate उपमाs are not expressed still they enter into the common property भाति which is expressed therefore the उपमा is पूर्णा as all the four requisites are present साधारणो वम् ।—भाति is here the साधारण धर्म which even extends to (includer) the qualities of दीघत्व नीलत्व &c therefore this उपमा is only सपूर्णा But the उपमा in प्रबोधाद्वल &c is पूर्णा and also लुप्ता owing to the absence of the common property असितादरत्व Also इदुबिम्बप्रतिसम् is a compound therefore this is समासगा उपमा If it is to be made वाक्योपमा then simply change the expression as अखण्डेनेदुना तुल्यम् &c

P 21, L 1—तद्धितावसेया सपूर्णा श्रोती is when the तद्धित termination वत् is made under the rule तत्र तस्यव (Panini 5 1 116) as in मधुरायामिव मधुरावत् सुप्ते प्रासाद and चैत्रस्येव चैत्रतत मैत्रस्य गाव It is आर्थी when the same termination is made under the sutra तेन तुल्य क्रिया चेद्वति (Panini 5 1 115) as in ब्राह्मणेन तुल्य ब्राह्मण वदधीत क्षत्रिय In the first case वत् shows the उपमानोपमेयभाव of both in the same breath merely by hearing as in the case of इव but in the latter case वत् in the sense of तुल्य is grammatically connected in the first place with the action of the उपमेय and then by cognisance of the meaning it is connected with that of the उपमान and thus brings out the उपमानोपमेयभाव of both therefore it is आय

P 21, L 8—तदुच्च्म् । The author brings out the sense by the words वतिना च तदभिधेया in the Kārika कमसामान्य वचनो वति = the termination वत् is enjoined when the क्रिया is तेन तुल्यम् by Panini 5 1 115 वाच्येति ।—(सा उपमा) वाच्या means श्रोता **L 14**—पूर्वस्या उदाहरणम् । that is of सपूर्णा आर्थी तद्धितावसेया **L 19**—वतिश्च । Here the termination वत् is affixed by the rule तेन तुल्य क्रिया चेद्वति । पतितानप्रदृष्ट्या तुल्या पतितानभ्रवृष्टिवत् (तिष्ठेत्) ।

P 21 L 16—उत्कलिता = उत्कण्ठा = longings मद्वत् = मम इव = like mine अकाण्डोद्गमर = suddenly provoked or furious प्रचण्ड is another reading which means violent enraged

P 21 L 27 to P 22 L 4—अस्मदर्थः । अह in मद्वत् is the उपमान तच्छब्दात् —सा in तस्या is the उपमेय निगमला = unbridled unchecked समपिता = bestowed स्यु = भवेयु = would be Here उत्कलिकावत्क भवन in भवेयु is the साधारणधर्म वतिश्च ।—Here the termination वत् is applied under तत्र तस्येव (Panini 5 1 116) thus it is सपूर्णा श्रोती तद्धितावसेया

P 22, L 4-5 तस्या अपीतिपाठः ।—Here when the reading is तस्या अपि the वत् termination is to be applied to the base of अहम् in the genitive case when it is तस्यामपि it is to the base in the locative case **L 9**—पञ्चप्रकारा &c —Thus सपूर्णा is of five kinds See the table on page 35

P 22 L 10 — तस्याश्च पञ्चविधत्वम् । लुप्तोपमा is also of five kinds See the subjoined table

लुप्तोपमा				
वाक्यावसेया (एकप्रकारा)	समासावसेया (चतुष्प्रकारा)	सु वातुप्रत्ययावसेया (चतुष्प्रकारा)	कृदवसेया (द्विप्रकारा)	तद्धितावसेया (एकप्रकारा)

P 22, L 14 — लुप्तैकदेशत्वमपि । Here (in the example अखण्डे दुना etc) when we take असितोदरत्व as the साधारणधर्म it is not present in both so it is also an instance of a लुप्तोपमा **L 17**—साम्यवाचकवियुत । When the साधारणधर्म is dropped तद्वा चिविरहेण । when इवादि is dropped तद्वाचि = उपमावाचि **L 21**—त्रय अनुपज्यते । Here in the whole section the three expressions —सक्षेपाभिहिताप्येषा क्वचित् समासे and निवध्यते are to be understood wherever they are required by the context **L 22**—साम्यवाचिवियोगेन । By dropping the साधारणधर्म **L 25**—शब्देन नापास्तम् । Here the common property असितोदरत्व is not expressed by words as it is to be understood by implication

P 23 L 5—कादम्ब = कलहस —a kind of goose with dark gray wings सरोचर्णिकागौरीम् । beautiful like the pericarp of a lotus **L 8**—य समासस्तत्सामर्थ्यात् । Here the compound कार्णिकागौरी is to be taken as काणका इव गौरी like शङ्खीश्यामा by the rule उपमानानि सामान्यवचनै (Panini 2 1 55) therefore it is वाचकलुप्ता **L 10**—एवमेकलोपे सति द्विविधा । 1 धर्मलुप्ता and 2 वाचकलुप्ता

समासोपमा **L 12**—साम्यतद्वाचिविच्यवात् । When only the उपमान and उपमेय are mentioned and साधारणधर्म and वाचक are dropped simultaneously it is समासावसेया द्विलोपा **L 13**—लक्ष्यते । Here by the word साम्य साम्यवाचकशब्द is to be understood by लक्षणा as the idea of similarity (साम्य) is impossible to be dropped in उपमा

P 23 L 15—The two instances of द्विलोपा समासावसेया are त्रिदशाधीशशाब्दल and नीलोत्पलदलेक्षणा In the first instance तेजस्वित्व or some such वम is to be understood as साधारणधर्म by implication and in the other दीर्घत्व नीलत्व as साधारणधर्म त्रिदशाधीशशाब्दल is a तत्पुरुष compound to be dissolved as त्रिदशाधीश शाब्दल इव (शूर) by the rule उपमित व्याघ्रादिभि सामान्याप्रयोगे (Pāṇini 2 1 56) while नीलोत्पलदले इव ईक्षणे यस्या सा नीलोत्पलदलेक्षणा is a Bahuvrīhi compound

P 24 L 1—त्रितयलोपे तु तद्वाग्वियोगात् । त्रिलोपा समासगा occurs where the words expressing साधारणधर्म उपमेय and वाचक are simultaneously dropped **L 3-4**—अत्रापि लक्ष्यते । Here too by the words साम्य and उपमेय words expressing them are to be understood by लक्षणा as before The example is शशिच्छायवदना Here the compound is a Bahuvrīhi upon Bahuvrīhi and to be dissolved thus —शशिच्छायया तुल्या छाया यस्य तत् । एतादृश वदन यस्या सा । In this instance शशिकांति—the उपमान वदनकान्ति—the उपमेय आह्लादकत्वादि the साधारणधर्म common to both and सादृश्य all the four are cognised but उपमान alone is expressed in words as शशिच्छाया the other three being understood by implication by the power of the compound

P 24, L 15—सुधातुप्रत्ययावसेया । This उपमा is of three kinds and is brought out by terminations such as क्यच् क्यङ् and क्तिप् which are applied to प्रातिपदिकs or nouns That which is formed by क्यच् is also of two kinds—one formed by applying the termination क्यच् to a noun root which is the object (कर्तृ) of the action and which serves as उपमान in a certain subject when behaving ourselves towards the object is the intended sense by the Sutra उपमानादाचारे (Pāṇini 3 1 10), and the other formed similarly under the same circumstances, when the noun shows location (अधिकरण) by the Vartika अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् on the same Sutra (See Pāṇini 3 1 10, and the Vartika on it)

P 24 LL 18-22—यथा समासे निबध्यते । Just as a लुप्तोपमा in a समास is formed and understood by the force of the compound in the same way the उपमा involved in an expression which is formed on the authority of क्यच् termination enjoined in sutra (सात्र)—उपमाणादाचारे (Panini's 3 1 10) and in the वार्तिक on it (आपसख्यानिक) —अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् applied to उपमान in a certain subject which is the object or location of an action respectively when behaviour towards is the intended sense—this सुधातूपमा is formed similarly and is understood by the power of its formation

P 24 L 26 to P 25, L 4—अत्र दुःस्थमिव उपात्त । Here दुःस्थ (meaning—one overpowered by extreme poverty) is the उपमान भगवतः शिवस्य आत्मा is the उपमेय आचार (behaviour towards) is the साधारणधर्म given by the क्यच्प्रत्यय दुःस्थमिवात्मान आचरन् behaving towards oneself (showing oneself) as a poverty-stricken beggar अत्र च । Here उपमान and साधारणधर्म are expressed in words and उपमेय and वाचक are to be understood by implication therefore it is द्विलोपा सुधातूपमा This is the instance of a सुधातूपमा when the object is the उपमान नरकीयति कानने is the instance of सुधातूपमा when location is the उपमान **L 6**—अत्र नरक &c Here नरक is उपमान कानन is उपमेय आचार (behaviour towards it brought in by क्यच् termination) is the साधारणधर्म उपमावाचक इवादि is not used as the relation of उपमान and उपमेय is known by the power of क्यच् termination therefore it is एकलुप्ता that is तावकलुप्ता सुधातूपमा

P 25 L 11—The लुप्तोपमा brought out by the force of the termination क्यच् is when the doer of the action serves as उपमान as the author says कर्तुराचारे क्यच् सा **L 11**—तथेति &c । The expressions तथा उपमानादाचारे and क्वचित् mentioned before are to be understood here So the whole sense of the sentence is that a लुप्तोपमा is sometimes formed by the termination क्यच् (by the rule कर्तु क्यच् सलापश्च—Panini 3 1 2) in the sense of behaviour towards—applied after that which is the doer of the action and serves as उपमान at the same time

P 25 L 17—खद्योत = ज्योतिर्मालिका = a line of light It also means a fire-fly or the sun तत्क्षणान् = distinct knowledge

of the real nature of things **L 19** क्यङ्प्रत्ययोपात्त—The common property is आचार (behaviour) set forth by the termination क्यङ्. Here इवादि is not used as its sense is implied by the force of क्यङ् termination therefore it is एकलुप्ता that is वाचकलुप्ता सुधात्पमा **LL 21 25**—कर्तृपमानिका विपा—This लुप्तोपमा is formed by the termination क्तिप् which is similar to क्यङ् in having the र्ता as उपमान सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येक—This is the wording of the वार्तिक found in काशिक्रावृत्ति The वार्तिक of Katyayana discussed in the Mahabhashya is सर्वप्रतिपदिकेभ्य क्तिच्चा वक्तव्य on the Sutra कर्तुं क्यङ् सलोपश्च (Panini 3 1 11) which means उपमानवाचकेभ्य कर्तृवाचिभ्य सर्वेभ्य प्रतिपदिकेभ्य आचारेऽर्थे क्तिप्प्रत्ययो विकल्पेन वक्तव्य ।

P 26, L 1—कृशानवत् is the present participle of the noun root कृशानु formed by applying क्तिप् termination to कृशानु meaning fire **L 4**—न स्तत्त्वश्रयमाणस्य क्तिप्—Here आचार the साधारणधर्म is to be understood by implication It is not expressed as the termination क्तिप् which is applied for आचार itself vanishes

P 26 L 6—एव । Thus the लुप्तोपमा formed from सुधातु (noun roots) is of three kinds by the application of the terminations 1 क्यच् 2 क्यङ् and 3 क्तिप् That which is formed by क्यच् is of two kinds—(1) when कर्म is उपमान and (2) when अधिकरण is उपमान those formed by क्यङ् and also by क्तिप् have no subdivisions So all these taken together are four kinds of लुप्तोपमा

P 26, L 11—कृत्प्रत्ययसामर्थ्यावसेया । The लुप्तोपमा occurring in the gerundial formation by णमुल् which is a कृत् termination (i. e. a participial termination) is of two kinds—when the termination is applied to the object or subject of an action serving as उपमान by the rule उपमाने कर्मणि च -'चात् कर्तरि'—(Panini 3 4 45) as is said by the author himself उपमाने कृमणि वा कर्तरि वा यो णमुल् कषादिगत् । तद्वाच्यं सा । कषादिगत्—The verbal form of the same root of which the gerundial formation (णमुल्) is enjoined is to be used immediately after it in the case of the roots कष् and others, by the Sutra कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग (Panini, 3 4 46)

P 26 L 15—इतरमनोनाहम् । This is an instance of लुप्तोपमा formed by the gerundial termination णमुल् applied to the root दह् the object of which is the उपमा । Here इतरमन = प्राकृतमन 'ordinary man's mind is the उपमान भगवमन is the उपमेय दह्यमानत्व the property or condition of being burnt is the साधारणधर्म । All these three are expressed by words सादृश्य being implied by the force of the णमुल् termination in the absence of the particle इव or the like therefore this is the instance of a लुप्तोपमा (where only one requisite viz वाचक is dropped) formed by णमुल् in which र्म is उपमान
L 23—सामान्यप्राणिनि तम् । मामा यप्राणी = an ordinary (being) man void of excellent qualities स = भगवान् वि तयितृत्वं = contemplating is the common property प्राणिनि तम् is the णमुल् त gerund

P 27 L 3—कल्पबादेस्तद्वितस्य प्रयोगात्—By the application of the तद्वित termination कल्प् and others of like nature in the sense of इषदसमाप्ती । e सादृश्य (See Panini 5 3 67) **L 5**—प्रभृतिशेदेन—The word प्रभृति includes the terminations कन् and others of similar nature which are enjoined by the rule इवे प्रतिकृतौ (Panini 5 3 96) in the sense of when the image is like the original as जव इव जवक अवस्य प्रतिवृत्तिरित्यर्थः **L 10**—कल्पप्रत्ययेन—The idea of similarity is set forth by the termination कल्प् **L 11**—प्रकर्षसदृशे विधानात्—The terminations कल्प् and others of like nature are prescribed in the opinion of the revered Katyayana in the sense of 'an object similar to the original (Of Katyayana's Vartikas on Panini 5 3 67) **L 14**—अश्वक इत्यम् । Here the termination कन् is enjoined by the rule इवे प्रतिकृतौ and सज्ञाया च (Panini 5 3 96 97) in the sense of the image or being like the original to which the termination is applied as अश्व इव प्रतिवृत्तिः अश्वक = a being or image like a horse

P 27 L 16—आय शूलिक is a तद्वितावसेया त्रितयलोने लुप्तोपमा अय शूलेनाविच्छति is the explanation of the तद्वित termination ठक् which is applied by the Sutra अय शूलदण्डं जिनाभ्यां ठक्ठञौ (Panini 5 2 76) अपिच्छति = यवहरति behaves aims at तीक्ष्ण उपाय अय शूल (अय शूलेना यवसित) तेन अपिच्छति यवहरति इति आय शूलिक सादृशिक क्रूर इत्यर्थः । Compare महाभाष्य and कैयट —अय शूलमिवाय शूल । यो मृदुनोपायेनावेष्ट शान्तीं रभसेनापिच्छति स उच्यते आय शूलिक । महाभाष्यम्

(5 2 9) ॥ यथाय शूल तीक्ष्णमेवाप्योपि तीक्ष्ण उपायोऽय शूलमुपचारादुच्यते । वैयट् ॥
L 18—अत्र । Here अय शूल is उपमान कविद्वयान्वेषणोपाय is उपमेय
 तादृशत्वादि साधारणम् and उपमानापमेयम् व—all these four requisites
 are found Out of these only the उपमान अय शूल is expressed
 in words the other three are understood by implication

P 27, LL 21 27—ननु चात्र &c —Now here is a question
 Here a the उपमेय is swallowed up by the उपमान अय-शूल and as
 an अन्वेषणोपाय the latter appears completely identified with it
 it must be an instance of अनिशयोक्ति and not of उपमा then how
 is it quoted as an instance of उपमा? The answer is —As in
 the instance शशिच्छायावदनाम् although वदनच्छाया beauty of the
 face is completely shaded or hidden by शाशच्छाया beauty of
 the moon by adverting somehow to the knowledge of भेद
 difference between the two it is given as an instance of
 a kind of उपमा so here too a similar argument may hold
 thus there is no harm in taking it as an instance of उपमा
 So in the opinion of Induraja आय शूलिक is a तद्धितगा त्रिलोपा
 लुप्तोपा । But Mammata severely criticises this view and by
 turning the tables by the same argument rejects this as an
 instance of त्रिलोपा लुप्तोपा and establishes it as an अनिशयोक्ति
 (Compare Mammata's वृत्ति at the end of the explanation of
 the Karika त्रिलोपे च समासगा Kāvya-prakasa P 578)

The विवृतिकार also does not forego this chance of criticis-
 ing Induraja Following Mammata he avers that आय
 शूलिक cannot be regarded as an example of उपमा He Says —
 अय शूले ऽपि च तृतीत्याय शूलिक इत्यत्राय शूलस्योपमा तस्यैवोपमानादथाज्जनोपायस्य
 कस्याचदपमयस्य तक्ष्यादे साधारणधर्मस्य यातरस्य च लोपात्त्रयलोप उपमेति
 न युक्तमभिधानम् । अर्गाजनोपायस्यायशूलरूपतयाध्यवसानादतिशयोक्तित्वं ह्युचितम् ।
 शशिच्छायावदनाभितिवदप्रियताति च न युक्त परिहार । अत्रापि शशाच्छाया
 यस्येति विवक्षायामुपमाविश्रान्तावपि रूपरूपमेव । रूपनादावप्यस्ति ह्युपमाविश्रान्ति ।
 Those who compare the remarks of Induraja on this topic
 with those of the विवृतिकार quoted here will not fail to
 notice how the views of the two commentators are directly
 antagonistic to each other

P 28 L 1—एवञ्चा मुमूर्षति कूल पिपतिषति । And in the same
 way if in the instances चा मुमूर्षति and कूल पिपतिषति there be
 something which would bring out the idea of difference

between the wish expressed by the termination सन् which is the उपमान and the tendency of dying or falling which is the उपमेय the latter being swallowed up by and thus completely identified with the wish then these may be given as instances of लुप्तोपमा Otherwise they may be regarded as instances of अतिशयोक्ति For a complete discussion of all these cases see Patañjali's Mahābhāṣya on धातो कर्मण समानकर्तृकादिच्छायां वा (Pāṇini 4 1 7) together with the gloss of Kātyāyana on it —

महाभाष्यम्—आशङ्कयामचेतनेषूपसरायानम् । आशङ्कयामचेतनेषूपसरायानं कर्तव्यम् । अस्मा लुछठिषते कूल पिपतिषति । किं पुन कारण न सिद्ध्यति । एव मन्यसे चेतनावत् एतद्भवताच्छेति । कूल चाचेतनम् । अचेतनग्रहणेन नार्थ । आशङ्कयामित्येव । इदमपि सिद्धं भवति आशङ्कयतीति । न वा तुल्यकारणत्वादिच्छाया हि प्रवर्तित उपलब्धि । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । तुल्यकारणत्वात् । तुल्य हि कारण चेतनावत् देवदत्ते कूले चाचेतने । किं कारणम् । इच्छाया हि प्रवर्तित उपलब्धिर्भवति । योग्यसौ कटं चिक्रापुर्भवति नासावाधोपयति कटं करिष्यामीति । किं तर्हि सनद्धं रज्जुकीलपूलपाणिं दृष्ट्वा तत् इच्छा गम्यते । कूलस्यापि पिपतिषतो लोष्ट्रा शीयते भिदा उपजायते देशा तरमुपसक्रामति । श्वानं खल्वपि मुमूर्षुष्व एकां तशालां शृणाक्ष्वाश्वं भवति । उपमानाद्वा सिद्धम् । उपमानाद्वा सिद्धमेतत् । लुछठिषत इव लुछठिषते । पिपतिषति इव पिपतिषत । न व तिङ् तेनोपमानमस्ति । एव तर्हि इच्छवेच्छा सर्वस्य वा चेतनावत्वात् । अथवा सर्वं चेतनावत् ।

कैयट । आशङ्कयामिति । आशङ्का सभावना । । लुछठिषत इति ।

। वतमानसामीप्य इति लट् प्रत्यय । आशङ्कयतीति । शून्येति चेपि जीवि तस्य प्रियत्वाद्याभ्यागभिभवेपि तिर्यक्त्वा मर्तुमिच्छा नास्ति । न चेति । कार्येण च्छानुमायते कायानुमेयेच्छाश्रयेण सन् प्रयुज्यते इत्यर्थः । उपमानाद्वेति । यदिच्छानिमित्तं कार्यं तदचेतनेषु नास्ति । यच्चास्ति न तादृच्छाया कार्यमिति मत्वापरिहारा तरोपयास । न वै तिङ् तेनेति । तिङ् तार्थेनेत्यर्थः । क्रियायां साध्यैकस्वभावत्वादिनिष्पन्नरूपत्वादिदं तदिति परामर्शविषयवस्तुगोचरत्वादुपमानोपमेयभावस्येदं तदिति परामर्शाभावादिति भावः । इव शब्दप्रयोगे तु अध्यारोपस्तु विद्यते । रादित्तीव गायति नृत्यतीव गच्छति देवदत्त इति । परिपूर्णं च न्यूनस्योपमानं भवति । क्रिया च सर्वा स्वाश्रये समाप्तेति न्यूनत्वासम्भवस्तस्याम् । । सर्वस्य वेति । आत्माद्वैतदर्शनेनेति भावः । । वेदं सर्वभावानां चैतन्यप्रतिपादयतीत्यर्थः ।

P 28, L 6—आशङ्कयाम् । These three are the Vartikas of the Venerable Kātyāyana on the Sūtra धातो कर्मण समानकर्तृकादिच्छायां वा (Pāṇini 3 1 7) which enjoins the termination सन् to be applied to a root, in the sense of इच्छा desire

आशङ्कायामचेतनेषूपसरयानम्—As इच्छा is a चेतनम् the termination सन् showing इच्छा cannot be applied in the case of अचेतन or inanimate objects. A कूल is such an inanimate object. To include the cases of inanimate objects, आशङ्कायाम् &c should be inserted in the sūtra आशङ्का=सभावना=possibility

न वा तुल्यकारणत्वात् —Or आशङ्काया may not be inserted. For, the same reasoning can be applied to observe इच्छा which is inferred from प्रवृत्ति or tendency in the case of inanimate as well as in the case of animate objects. When इच्छा is thus inferred from tendency it may be found both in inanimate as well as animate objects equally. For instance, when a potter wishes to make a घट jar he does not proclaim that he is doing so but we infer that he wishes to make a घट when he is found concerned with clay wheel rod &c. In the same way when we observe that stones are falling and changing their places and that cracks are produced we infer that the bank is about to fall, i. e. wishes to fall (कूलः पिपतिषति). A dog also when he is about to die (श्वाः सुमर्षति) prefers loneliness and his eyes are morbidly swollen.

उपमानाद्वासिद्धम्—Or कूलः पिपतिषति may be taken to mean पिपतिषतावः पिपतिषति wishes to fall as it were i. e. is likely to fall as an animate being wishes to fall, by taking the case of an animate being as उपमान.

P 28 L 8—अत्र हि न वा । Here by the expression तुल्यकारणत्वात् etc in the \artika determination of identification between the two objects is suggested but by the वार्तिक-उपमानाद्वासिद्धम् the उपमानोपमेयभाव of them is expressed **L 10**—इयं च । In the example कूलः पिपतिषति and the like as the termination सन् is applied to a धातु and as the सन्नतधातु becomes a धातु again the उपमा involved in it may be said to be a धातुधातूपमा like a सुधातूपमा (i. e. a नामधातूपमा)

P 28, L 12—वर्तमानसामीप्यादौ । The instances like अयमागच्छामि in the present tense for the immediate past or future which are enjoined by the rule वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' (Panini 3 3 131) may be taken to be examples of a kind of उपमा or अतिशयोक्ति according to one's own clear apprehension

P 28 L 14—चूणकारस्य तु अस्तीति । चूर्णिकार = व्याकरणमहाभाष्यकार । चूर्णिकृद्भाष्यकार स्यादिति त्रिकाण्शेष । But in instances like these the Mahabhashyakara prefers to have a kind of अतिशयोक्ति by adverting to the determination of identification as he says न तिङ् तेनोपमानमस्ति—उपमान can never exist coordinately with a क्रिया i. e. in उपमा or comparison a क्रिया can never be the उपमान In an उपमा a sense (an object) which is सिद्ध is alone cited as an उपमान As क्रिया is always साध्य (in the process of being accomplished) and never सिद्ध it cannot be introduced as उपमान Compare the Karikā—

सिद्धमेव समागर्थमुपमानं निवीयते ।

तिङ्-ता ।स्तु साध्यत्वादुपमानं न जायते ॥

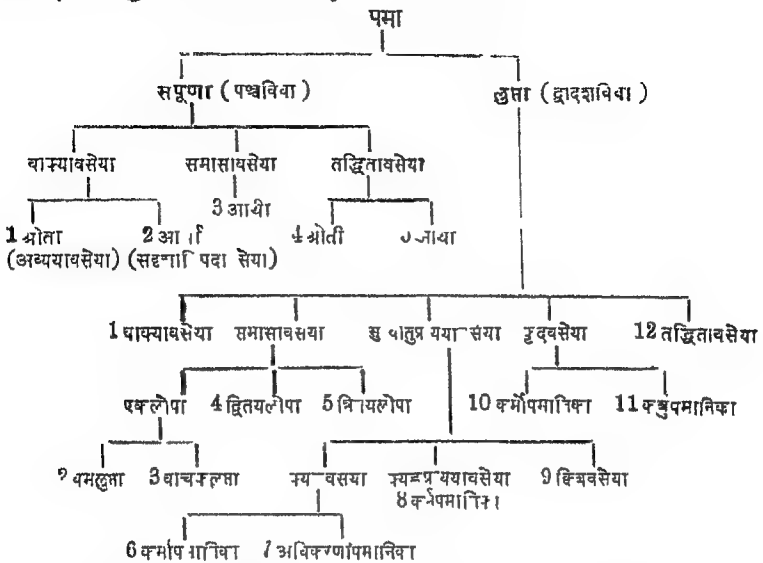
Though तिङ्-त can never be a उपमान it can be an उपमेय with another in a few cases such as—तादृशणवद्भाते अत्रिय (Compare the whole passage in the Mahabhashya on Panini's Sutra धातो कमण &c 3 1 7 quoted above) Manumata seems to follow the Mahabhashyakara in all these instances

P 28 L 15—अत एव दण्डिना । For this reason Dandin has said with a great display of reasoning that there is a kind of उत्प्रेक्षा involving अतिशयोक्ति in the instance लिम्पतीव तमोङ्गानि &c लिम्पतीव तमोङ्गानि is a सूद्धाभिधेय example of उत्प्रेक्षा and is discussed by almost all Ālankarikas This reference to Dandin strikes one as most opportune and proper Dandin has an elaborate discussion on the example लिम्पतीव in which he refutes the arguments in favour of the opinion that it constitutes an उपमा and establishes with great force of argument that it is a clear instance of उत्प्रेक्षा (Vide काव्यादर्श—२ २२६-२३३)

P 28 L 18—तेन कदा देवदत्त । Thus in instances like कदा देवदत्त ग्रामं गमिष्यास—एष गच्छामि the future tense is identified with the present tense being very close to it hence it should be regarded as an instance of अतिशयोक्ति
L 21—एवमयत्र । The same reasoning may be applied in the case of other instances also

P 28, L 22 to P 29, L 3—एवमेषा द्विविधत्वम् । The whole passage summarises the various divisions of उपमा

They are given in the subjoined table —

P 29 L 4—तदवमेति Thus 17 kinds of उपमा are explained by the Commentator 5 kinds of संपूर्णा + 12 kinds of छत्ता = 17 Mammata recognises 25 kinds of उपमा 6 पूर्णा and 19 छत्ता Udbhata's divisions of छत्ताउपमा as well as of संपूर्णा are based on the difference of the substratum (e.g. वाक्य समास etc) in which the उपमा is found while Mammata's divisions are mainly based on the principle of the लोप of one two or three of the requisites of उपमा

It is sometimes interesting to see how two commentators differ in their interpretations of the same text We have pointed out many instances where the विग्रहिकार criticises the views of Induraja but the occasions where the विग्रहिकार vitally differs from the actual interpretation of the text given by Induraja have been comparatively few We have already alluded to one such instance viz the different interpretations of मियाविमित्रकालादि etc (Kārika 15) given by Induraja and the विग्रहिकार The present case is another instance in point Induraja sees in the Kārikas of Udbhata only 17 varieties of Upama described while the विग्रहिकार can bring out as many as 21 varieties from the same Kārikas Such divergence is perhaps rendered possible by the

laconic and incomplete expression of Udbhata. It would seem that all minutiae of division were not settled in Udbhata's time and that he did not even intend to state or imply any definite number of the divisions of Upama. But the commentators coming later according to the developed ideas of their times try to fix upon a definite number of divisions and ascribe those to the original author. Thus the discrepancy between the interpretations of Induraja and the विवृतिकार would only indicate that the divisions of उपमा had increased in number and in scientific precision in the age that passed between Induraja and the modern commentator.

The विवृतिकार thus states his 21 divisions—एषा (उपमा) च द्विभेदाः सक्षपाभिहितोप्येवेत्युक्ते । पूर्णा लुप्ता च । आद्या त्रिवाचास्य समास-तद्धितगम्यत्वात् । प्रत्येकं श्रौतत्वाथैवभेदाद्वैविध्यम् । एव वद पूर्णभेदाः । १ । लुप्तायारतु वाक्यसमास-सुधातु-कृतद्धितावसेयत्वात् पाञ्चविध्यम् । वाच्यगम्याया श्रौतत्वाथैवभेदाद्वैविध्यम् । २ । समासगम्यायाश्चैकं द्वि नि लोपभेदात्साधारणधमलोपे श्रौतत्वाथैवभेदाद्वैविध्यम् । ३ । द्विभेदोद्योतकलोपे त्वेक इत्येकलोपस्य भेदत्रयसद्भावात् पाञ्चविध्यम् । ४ । सुब्धातुगम्यायास्तु क्यच्-क्यङ्-क्विप्-प्रत्ययगम्यत्वात् क्यच्प्रत्ययगम्यायाश्च कर्मणि-करणोपमानत्वात् कर्मोपमानिकायाश्चैकद्विलोप-भेदोद्योतकत्वात् पाञ्चविध्यम् । ५ । कर्मकर्तृपमानत्वेन कृदवसया द्विधा । ६ । तद्धितगम्यात्वेकैव । ७ । एव पञ्च[दश] लुप्ताभेदाः (२+५+५+२+१=१५) पूर्णाभि सह एकविंशतिः । (१५+६=२१)

It will be seen that the विवृतिकार recognises two divisions (viz श्रौती and आर्थी) of पूर्णा वाक्यगम्या and लुप्ता वाक्यगम्या while Induraja recognises only one variety viz आर्थी of these two वाक्यगम्या उपमा. Thus the विवृतिकार's number of varieties is increased by two. Again the विवृतिकार puts down two divisions श्रौती and आर्थी for एकलोपे साधारणधर्मलुप्ता समासावसया while Induraja here also recognises only the आर्थी division. The विवृतिकार is thus enabled in all to increase his varieties by three on the strength of the example नेत्रेऽसितोत्पले पद्ममुखैरिव सरत्रिय । etc. Following the dictum of the grammarians viz इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च the विवृतिकार optionally regards नेत्रैरिव as a compound accordingly this becomes in his opinion समासगा उपमा which as it is accompanied by इव is to be regarded as a श्रौती variety. When we regard the समानन्तम as उपान्त in the form of the verb सति this becomes an example of पूर्णा समासगा आर्थी. When we take असितोदरत्व etc as the समानधर्म which is

here अनुपात्त this verse becomes an example of एकलोपे धर्मलुप्ता समासगा ०१ वाक्यगा according as we consider नेत्रैरिव as forming or not forming a समास

The increase of three varieties is thus accounted for The addition of the fourth variety is made by regarding the कमोपमानिका वयजवसेया लुप्तोपमा as two fold while Indurāja regards it as one स्मोपमानिका द्विधा एकलोपे द्विलोपे च भावात् । द्विलोपे यथा—सहु स्थीयन् कृतायाऽपि etc (St 20) । एकलोपे पुत्रीयति शिष्यम्—इत्याद्युदाहार्यम् ।—विग्रहिकार ।

It is to be remarked that Indurāja does not seem to be aware of the dictum इवेन समासो विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च । It is a वार्तिक on सह गुपा (पा सू २ १ ४) and thus possesses supreme authority only next to that of Panini for the grammarians It is really a puzzle how Indurāja fails to notice it as the वार्तिक cannot be a spurious one being noticed by the महाभाष्यकार in his exegesis on सह गुपा (पा सू २ १ ४) Compare महाभाष्य 2 1 2 —इवेन विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च । इवेन सह समासो विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च वक्तव्यम् । वाससी इव कथे इव ।

P 29 L 4—तदाहुः—। The commentator Indurāja gives a quotation in support of his 17 divisions of उपमा—कृतद्वितसमा सेभ्य &c The first line gives the five principal divisions of उपमा the second line the two broad divisions of उपमा—पूर्णा and लुप्ता the third gives the 3 divisions of लुप्ता based on the लोप of one two or three of the requisites of उपमा at a time The first two of these are of two kinds each the third is of one kind only having no subdivisions **L 8**—पूर्वो भेदो द्विधा । एकलोपा is of two kinds—धमलुप्ता and वाचकलुप्ता द्विलोपा also is of two kinds—धमवाचकलुप्ता and उपमेयवाचकलुप्ता **L 11**—एषा चोपमा । Although this उपमा is of varied kinds it assumes the character of अलंकार only where it pleases the mind and not otherwise

P 29, LL 14-17—प्रतिवस्तूपमा । उपमानसन्निधाने । (Karikā 22) यत्रोपमानोपमेययोः—That is called प्रतिवस्तूपमा where the word expressing similarity is used severally with reference to the उपमान and the उपमेय both

The विग्रहिकार explains the करिका in a few words thus— यत्रोपमानोपमेययोर्द्वयोरपि समीप साधारणधर्मोपादानं ना प्रतिवस्तूपमा । अत एव वक्ष्ये

वाक्यार्थ उपमानं वस्तुनो वाक्यार्थतरस्यात्र चानेकवाक्यत्वे इवादेरप्रयोगे किमुपमेय किंवोपमानमिति प्रकरणाद्धि न्यवस्येत्याह प्राकरणिकेतेरेति ।

P 29 LL 17-20—ननु । Now there is a doubt If the word expressing similarity is used more than once then there must be more sentences than one. The words इव and the like are not used in different sentences as their power of expressing the meaning is known to exist when they are used in one sentence. Then how can the idea of similarity be understood there in the absence of इव and other words of similar nature? To remove this doubt the author says — प्राकरणिकतरव सूचकम् । (Kārikā 23) **L 23** नानावाक्यत्वात् । Here though the words like इव are not used as there are different sentences the relation of उपमान and उपमेय is determined by the force of the meaning when the nature of the प्राकरणिक as well as of the अप्राकरणिक is clear to the mind

The विवृतिकार reads उपमावाचिशून्यम् instead of उपमावाचिशून्यत्वम् and adds in the comment यत्प्राकरणिकम् तदुपमेयम् इतरूपमानमिति । शब्दशून्यमित्यतोऽनंतरं दृश्यम् ।

P 29 L 25—इवादेरप्रतीतापि निबध्ना । इह प्रकारत्रयेण । उपमा (comparison) is known in three way in poetry. In some places उपमा is apparent being distinctly expressed by the force of the words इव and the like as in the instances चद्र इव मुख अस्या &c. In other places it is cognised as indicated through the door of the expressed meaning of the words assisted by the peculiar power which they assume when they are in a particular position as in a compound as in the instance शङ्खाश्यामा. See the Mahabhasya on उपमानानि सामान्यवचनै (Pāṇini 2.1.55) **P 30, L 5**—अत्र हि । Here the words शङ्खी and श्यामा form one expression by compound which possesses a peculiar power of expressing a specific meaning and through the medium of this direct meaning an indirectly indicated उपमा is apprehended **L 6**—कचिदुपमानावपमेय । While in other places, its cognisance is apprehended merely by the force of the meaning in the absence of a word or a particular operation (संस्कार) capable of bringing out the relation of उपमान and उपमेय as in रूपक, दीपक प्रतिवस्तूपमा etc. **L 8**—अतश्चास्या । Therefore in this प्रतिवस्तूपमा the relation of उपमान

and उपमेय is apprehended by the force of the meaning alone so there is no fault or discrepancy (in the definition)

P 30 L II—तादृश । Nominative plural of तादृश feminine gender विरल । Rare are the treasures of good disposition and beauty of that kind in this world how many nights are there in a year in which the moon is full? सपद = सभारा = treasures तादृश = सकललोकोत्कृष्टा = surpassing all men excellent विरल = कतिपयजनजुप = found in some men, rare **L 17**—निरलक्ष्य is the common property which is expressed by the word कियत्य in connection with the उपमान—निज्ञा and by विरल in connection with the उपमेय—० सपद **L 18**—इवाद्युपादोभि । Here the relation of उपमेय and उपमान is known by comprehending the nature of the प्राकरणिक and of the अत्राकरणिक though no words like इव are used **L 19**—वस्तुनि वस्तुनि । प्रतिवस्तूपमा is so called because the common property is attached severally to each पक्षाय (वस्तुनि वस्तुनि) Mammata derives the word प्रतिवस्तूपमा in a different way—वस्तुनो वाक्यार्थस्य उपमानत्वात् प्रतिवस्तूपमा (See Kavyaprakasa 10 P 634)

VARGA II

This Varga treats of six alankaras The order of enumeration is the same as that of Bhamaha and Dandin

Bhamaha —

आशेषोऽपि तरन्यासो यतिरेको विभावना ।
समासातिशयोक्ती च पङ्कजकृतयोपरा ॥

—भामहलकार - २ ६६

Dandin —

आशेषोऽपि तरन्यासो यतिरेको विभावना ।
समासातिशयोक्तेऽपि हस्तु सूक्ष्मो लव कम ॥

—कायादर्श - २ ४-५

This order is quite unscientific and is not followed by modern author The figures हस्तु सूक्ष्म and लव of Dandin are not accepted by Bhamaha and Udbhata and generally by

Kāśmīrian writers although some of them recognise मृ
See our Introduction pp xi-xii

P 31 L 3 —समासातिशयोक्ती च । Here the word उक्ति is to be connected with both समास and अतिशय so that the alankaras are समासोक्ति and अतिशयोक्ति

P 31, LL 6 7—प्रतिषेध इवेष्टस्य (Kārika 25) । Poets always call that [figure] Aksepa which is an apparent negation of the desired meaning with a view to convey some speciality [of it] This definition of Aksepa is practically the same as that of Bhamaha Mammata also speaks of आक्षेप in nearly the same terms

भामह —प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ।

वक्ष्यमाणोक्तविषयस्तत्राक्षपो द्विधा मत ॥

—कायालंकार -२ ६७

मम्मट —निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ।

वक्ष्यमाणोक्तविषय स आक्षेपो द्विधा मत ॥

—कायप्रकाश -१ १०६

P 31, L 8—वक्त्रमिति । Artificial form of description In आक्षेप the thing of which some विशेष is to be eventually impressed is apparently negated The negation is not real Hence वक्त्रमिति

P 31 LL 9-11—स प्रतिषेध पर्यवसानात् । Supply निषेधस्य before अवा-तर० अवा-तर वाक्यार्थ—Subordinate meaning of the sentence The sentence then means The negation of the desired sense being subordinate the sentence does not culminate in it therefore the negation becomes an apparent one and not a real one

P 31, LL 11-14—अवा-तर वाद्भवति । The subordinate position of निषेध in the sentence arises from its conflict with the meaning desired to be prominently established तत्र हि र्थीकरोति ।—तत्र = वाक्ये The meaning desired (विविधित्सितार्थ) being introduced first in the sentence stands as firm and predominant and deprives (प्रच्याव्य etc) the negation of its negatory purport as it is contradictory to itself (1 e विधित्सितार्थ) Therefore the निषेध assumes a subordinate position before it and loses its reality and instead of opposing the विधित्सितार्थ by its subordinate position it even

implies some special excellence (विशेष) residing in the principal meaning (विधिसिताय) निषेध इव न तु निषेध एव—negation as it were but not actual negation

P 31 L 16— इष्टार्थनिराकरणस्य लेशेन । With only a bit of the negation of desired meaning । e with practically no negation समवदाक्षेपसङ्गक —Construe as follows [इष्टार्थनिराकरणस्य लेशेन] समवती आक्षेपसङ्गा यस्य ।

Induraja's comment on Karika 25 directly explains the nature of Ākṣepa and does not deviate from the text at all But the विवृतिकार here refers to a fanciful objection and gives its rebuttal along with it But further on he says that both the objection and its refutation are out of place here as they cannot arise out of the definition of Ākṣepa as it stands The whole passage reads thus—

प्रतिषेध इष्टस्य । (Karika 25)—अभिमतस्याशक्यवचनत्वादिविशेषप्रतिपादनाय य प्रतिषेध प्रतिषेध इव मुख्य पद पदमिवतिवत् न तु प्रतिषेध एव तमाक्षेपवदति । न च वाच्य प्रतिषेधे सति इष्टमिष्टमिव भवति । यस्मात्प्राकरणिकत्वात् इष्टस्येमा इष्टोऽयंस्तत् च निषेध क्रियमाणोऽङ्गता प्रतिपद्यते नासौ प्रतिषेध इव न त्विष्ट इष्ट इत्येवमुक्ते चोद्यप्रतिसमाधाने । यतोऽस्त्वेव तथापि नाक्षेपलक्षणप्रसक्तिरिष्टस्येव प्रतिषेध इत्यनभिधानात् । The gist of the objection is Why should not the वस्तुमिष्ट itself be regarded as इष्टमिव instead of regarding the प्रतिषेध as प्रतिषेध इव That is why should we not regard the negation as real and the desired meaning only apparently so instead of regarding the negation as unreal ? But this objection cannot says the विवृतिकार arise out of the लक्षण of आक्षेप for इव cannot be construed with इष्ट as the author has not said इष्टस्येव The wording is प्रतिषेध इव, and इव can go only with प्रतिषेध

P 31 L 20— वक्ष्यमाण वानात् । The negation refers to the desired thing (इष्ट) which is to be said or is already said

P 31, L 21 to P 32 L 2— इष्ट इव चेच्छाकर्मता कर्मत्व भवति । Now इष्ट means the object of one's wish and it is not necessarily always the object of expression A thing which is इष्ट (desired) may or may not be actually expressed The division वक्ष्यमाणविषय and उक्तविषय would not therefore be proper for both these terms would require the desired thing (इष्ट) to be the object of actual speech To remove this difficulty

the author says निषेधेनेव etc The विवृतिकार introduces the Karika निषेधेनेव thus—ननु चेष्टमिच्छामस तत्कदाचिद्वोच्येत । तद्वक्ष्यमाणोक्त विषयतया द्वैविध्यमित्याह—निषेधेनेव०

P 32, L 3—निषेधेनेव तद्वधो (Karika 26 b) । —विधेयस्य निषेधेनेव तद(-आक्षेप-)-वध । Āksepā is made up by the apparent negation of the thing to be asserted

The chief point is that the word निषेध is used here instead of इष्ट In the first definition it was the negation of वक्तुमिष्ट and here it is the negation of the actual विवृति (combining these two definitions Indurkha says—वयात्मताद्वारेणैवात्र इष्टत्वमवसीयते निबधना तराभावात् इष्टत्वं can only be known in a sentence by the fact that a thing is being asserted (lit being made the object of the action of asserting) for there is no other clue to know it Thus when a thing desired to be asserted (वक्तुमिष्ट) is actually expressed (either verbally or by implication) then the apparent negation of it is called आक्षेप

P 32 LL 6 II—विधानकर्मता उक्तविषयता आक्षेपस्य । विधान कर्म—that which is asserted an assertion An assertion is of two kinds (1) implied and (2) verbal When the विवृतिस्तार्थ is not directly expressed in words but is learnt from the निषेध (helped by other clauses) made of it then the assertion (विधानकर्मता) is only implied (आर्थी) But when it is directly expressed it is verbal (शाब्दी) In the first case viz when the assertion is not made but is understood by the negation of it the आक्षेप is वक्ष्यमाणविषय In the second case it is उक्तविषय

विवृतिकार—विरक्षितत्वरूप विधेयत्वमप्रेष्टत्वम् । तेन विधेयस्यावश्यमुक्तिक्रिया सभारदर्थत्वे शाब्दत्वे च सति द्वैविध्यम् ।

P 32 LL 15-16—अहो स्मरस्य माहात्म्यम् ।— Oh the greatness of the God of love that even Rudra should be reduced to such a plight! (Or) let us forbear what are we to measure off the water of the ocean by pitchers? This is वक्ष्यमाणविषय आक्षेप Here the विवृतिस्तार्थ or वक्तुमिष्ट अर्थ is समथमाहात्म्यम् तदवस्थाविशेषयुक्तम् Here निषेध is expressed by words इयदास्ताम् let us forbear The निषेध is made because the मन्मथमाहात्म्य and its विशेष are impossible of description on

account of their infinity Therefore सम्यग्माहात्म्य is not elaborately described but only in a meagre way such as खेपि ताम ईदृशी दशा etc

The विग्रहिकार's comment on the verse is—अत्र स्मरमाहात्म्य प्रतिपादयितुमिष्टम् । तस्य चेयदास्तामिति निषेधः । स चाङ्गत्वादशक्यतद्गुणनत्व विशेष प्रतिपादयताति निषेध इव । माहात्म्यस्य च यदुद्भूत्यादिना सामान्येनवाच्ये विशेषेणाशिवानाद्वक्ष्यमाणविषयत्वम् ।

Thus obviously the निषेध of स्मरमाहात्म्य is here an apparent one because it is subordinate to the विवक्षितार्थ viz स्मरमाहात्म्य Now by the clause समुद्रात्म कुम्भैमातु तु के वयम् the आनन्द of स्मरमाहात्म्य is set forth by the similarity of समुद्रात्मस्य with स्मरमाहात्म्य The आनन्द of स्मरमाहात्म्य is the principal वाक्यार्थ and निषेध is the अवातर वाक्यार्थ

The rest of Induraja's discussion amounts to nothing more it only elaborately shows the subordinate nature of निषेधः । He means to say — It cannot be said in this example, that the sentence culminates in प्रतिषेध and therefore प्रतिषेध is principally meant In रक्त पटो भवति no one can say that the principal meaning of the sentence is only पटमवन as the sentence culminates in भवति But the principal aim in the sentence is on the रक्तत्वे पट Similarly in Āksepa the sentence cannot be said to convey negation as it is not the meaning desired to be expressed

In Āksepa the निषेध does not obliterate the principal अर्थ on the contrary it heightens the greatness of the principal अर्थ by the semblance of प्रतिषेधः Thus here the प्रतिषेध—इयदास्ताम् brings into prominence the infiniteness of स्मरमाहात्म्यान्तर्भावविशेषः

P 33 LL 12-15—अत्र च वक्ष्यमाणतया सूचनम् । In this example the सम्यग्माहात्म्यविशेषः are not verbally stated they are only understood by the निषेध made of them by इयदास्ताम् etc Therefore this is वक्ष्यमाणविषय आक्षेपः The वक्ष्यमाणविषयता of this example is really open to objection as the स्मरमाहात्म्य is actually stated by the words अहो स्मरस्य माहात्म्यम् etc This objection is elaborated by the विग्रहिकार for which see our extract *infra*

P. 33, L. 19—इति चित्ततस्तस्य । While musing in this way it is strange that his thoughts had no end,

or (there is no strangeness in this) where is the end seen of thoughts inspired by Cupid as well as of time? अत्र आक्षिप्यते । The assertion of चित्रत्वं which is expressed is objected to by क वा etc on account of the celebrity (of the आनन्द of कामविकल्पस्य) As the infiniteness of musings inspired by love is well known there could be no strangeness (चित्रत्वं) in Siva's endless musings

The विग्रहिकार follows रुद्रट and apparently इन्दुराज He says— अत्र चित्रत्वस्योक्ति क वेति निषिध्यते । प्रसिद्धत्वं चात्र हेतु । पृथक् विरुद्धत्वम् । न इह तद्वर्णनसम्भव । आभ्यामव निमित्ताभ्यामाक्षेपो भवति ।

P 33, L 21—पूर्वम् खलु परिदृष्टत्वादिति । Induraja here introduces कृत्'s definition and divisions of Ākṣepa and applies the same to उद्भट's examples रुद्रट's definition is वस्तु प्रसिद्धमिति etc (रुद्रटः काव्यालंकार ८८९) It means—when a thing (वस्तु) described is प्रसिद्ध or विरुद्ध and the statement about it is objected to by another statement the intention being to affirm the thing (वस्तु) described then the figure is आक्षेप Induraja says that the first example viz अहो स्मरस्य माहात्म्यम् etc is विरुद्ध आक्षेप For the words स्मरस्य माहात्म्यम् etc are अशक्यत्वाद्विरुद्ध useless and therefore they are objected to In the Ex इति चित्तयतस्तस्य कामविकल्पानामानन्दस्य is प्रसिद्ध and therefore it is प्रसिद्ध आक्षेप To support the प्रसिद्धत्वं of कामविकल्पानामानन्दस्य the similitude of time (काल) is introduced

We see here no propriety in introducing the definition of रुद्रट and trying to apply it to उद्भट's examples His definition is of a different type and only with great difficulty can be applied to उद्भट's examples Some confusion of ideas is to be seen as regards the example इति चित्तयतस्तस्य According to the definition of Rudrata the प्रसिद्धवस्तु itself should be objected to to constitute आक्षेप while in the example इति चित्तयतस्तस्य all that Induraja has been able to prove is that चित्रत्वस्य उक्ति is objected to on account of प्रसिद्धत्वं of something else i.e कामविकल्पानां तत्त्वं The चित्रत्व itself cannot be said to be प्रसिद्ध For Rudrata's Ākṣepa and its examples see his काव्यालंकार ८८९ P 117

P 34, LL 2-6—कालतुल्यतया उक्तविषयता आक्षेपस्य । In the example इति चित्तयतस्तस्य the विचित्रितार्थ is the endlessness of कामविकल्पस्य The सविज्ञानपदस्य (incomprehensible) आनन्द-
-

त्मक विशेष is the principal वाक्याय and hence the निषेध is the अवातरवाक्यार्थ Thus the निषेध is only apparent therefore this is आक्षेप and the चित्रत्व of which निषेध is made is expressly stated therefore it is उक्तवाच्य आक्षेप

It should be noted here that the meaning of which विशेष is established is the endlessness of कामविकृतस But the निषेध is not made of it but of चित्रत्व And by the निषेध of चित्रत्व the विशेष of the endlessness of कामविकृतस is understood It will be seen from this that it is not quite necessary that the निषेध should always directly apply to वक्तुमिष्ट The विशय understood must however always pertain to the वक्तुमिष्ट Induraja does not seem to have noticed the fact that the निषेध here is not of वक्तुमिष्ट but of चित्रत्व which can only be identified with वक्तुमिष्ट by a far fetched relation कामविकृतपाना मानस्य is really the वक्तुमिष्ट

P 34 LL 7-8—श दरपृष्ठेययायय । Construe—(वक्तुमिष्टस्य) निषिद्धता यत्र तद्विरोधेन तदङ्गं भाति असौ जाक्षेपो भवेत् । निषिद्धता = (apparent) प्रातये । तद्विरोधेन = वक्तुमिष्टस्य विरोधेन तदङ्गं = वक्तुमिष्टस्य अङ्गम्

The विग्रहतिभार at the end of his comment on आक्षेप brings in the views of other critics who regard both the examples of Āksepā given by Udbhata as improper He plunges into a prolonged discussion stating the *pros* and *cons* on each side though at the end he seems to have thrown his weight on the side of those who demur to Udbhata's examples as improper He says—अत्र केचिदाचक्षते । एतददाहरणद्वयमपि न युक्तम् । तदा (यम) 'युदाहरणमुक्तविषयमेव । अत्र स्मरस्य माहात्म्यमिति सामान्येन यदुद्देश्यं दिदेशशीति च प्राशयेण स्मरमाहात्म्यस्योक्तत्वात् । यत्र सामान्यविशेषाभ्यामुक्तं तद्यथा युक्तमुच्यते सर्वमिदानीमनुक्तस्यादेवमपि वा चित्रत्वमप्यनुक्तमिति क्रतुमुक्ताविषयता । प्रत्युतात्र सामान्येनोक्तिः । अथोच्यते नात्र स्मरमाहात्म्यमाक्षिप्यते अपि तु दृष्टदृशेतीति तदयुक्तम् । तस्या इष्टत्वेनाप्रताते । यदुद्देश्यं दिदेशशीति स्मरमाहात्म्योपोद्बलनार्थं न तु विपर्ययः । प्राकरणि कृतादायमस्या प्रावायमिति चेत् एवमपान्शात्येतत्पदप्रत्यक्षदिश्यविषयत्वात् निरकाङ्क्षमतो नात्र किंचिद्वक्ष्यमाणम् नात्र तादृशाति पदवदस्य माकाङ्क्षत्वमिति पुनरयुक्तविषयता । कथं चाआक्षेप उपपद्यते । न हि तस्मिन्नात्र चारुत्वप्रतीतिरपि तदतिशयोक्तिराहताक्षेपहेतुका । तेन समरोऽयम् । द्वितीयस्मिन्नपि श्लोके क्वेत्यनेन न चित्रत्वमाक्षिप्यते । अपि त्वतेक्षित्वम् । तच्चाक्षेपपथागानमिति चेत् आवधेऽयाक्षेपप्रसक्तिरपह्नुरूपरुद्धापकादावपि उपमाप्रसङ्गः । अत्र तत्र भव्यतरेण आक्षेपानामाश्रयतिरिति नाक्षेपानित्वमिदं चिच्छिद्यतरेणाक्षेपारथतिरिति शयनाशयत्वम् । अथ गम्यमाणोत्प्रेक्षावत् गम्यमानत्वेऽयाक्षेपस्यालङ्कारांतरत्वानभिधानादा

क्षेपत्वमेवेष्यत । तद्युत्प्रेक्षालक्षणवदिह विशेषो वक्तव्यः । तदेवमन्यत्रापि सभवी विचारः प्रकृतक्षतिमादधाति नास्माभिर्दर्शित इत्यनया दिशा सर्वं विचार्यम् । एते तूदाहरणे वक्ष्यमाणविषये—

सुहृज विलम्बसुयोय जादलमविरहता अरिहिजय ।

उविचिऊणभिणिस अहवा बोलेसु का भणिमो ॥

बालअनाहदूर तावविदसितिणम्हवावारो ।

सामरइ तुज्जजसेए अवमक्खर भणिमो ॥

At least he seems to have decided that the verse अहो स्मरस्य माहात्म्यम् cannot be cited as an example of वक्ष्यमाणविषय आक्षेप as the वक्तुमिष्ट is directly expressed therein. He therefore brings in his own examples to illustrate वक्ष्यमाणविषय

It will be observed that Udbhata's definition of Ākṣepa is practically the same as that of Bhamaha. Bhamaha has —

प्रतिषेध इच्छेयस्य यो विशेषाभिव्यक्त्या ।

आक्षेप इति तत्तत् शसति द्विविधं यथा ॥

—कायालंकार २६८

Udbhata extends this definition and adds the appendage—

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स च द्विविधः इत्येते ।

निषेधेनेव तद्धो विषेयस्य च कर्तितं ॥ (Karika 26)

by way of further explanation. Having stated the द्विविधत्व of Ākṣepa here (in karika 26) he substitutes कवय मदा for Bhamaha's द्विविधं यथा in the first Karika. Bhamaha states here that Ākṣepa is of two kinds. But in the immediately preceding verse No 67 i.e. after the enumeration of the 6 alankaras beginning with आक्षेप he gives the explanatory clause—

वक्ष्यमाणोक्तविषयस्तत्राक्षेपो द्विधा मतः ।

एकरूपतया शेषा निदेश्य ते यथाक्रमम् ॥ (Verse 67)

Bhamaha first introduced the varieties and named them as वक्ष्यमाणविषय and उक्तविषय which are accepted by Udbhata, Mammata and others after him. Mammata has in fact borrowed all ingredients of his definition from the two Karikas 25 and 26 of Udbhata. He has—

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिव्यक्त्या ।

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपा द्विधा मतः ॥

—कायप्रकाश १० पृ ६५४

Mammata substitutes निषेधो वक्तुमिष्टस्य for Udbhata's प्रतिषेध

इवेष्टस्य But he brings in the sense of इव by his उक्ति — निषेधो निषेध इव etc He also omits आक्षेप इति त (Karika 25 b) which serves no useful purpose in the definition Thus we see that the figure Āksepa of these Kasmirian writers is essentially of the same type and that their definitions closely resemble each other

Now if we see the treatment and definitions of Āksepa given by such writers as Dandin Vagbhata and Bhoja we shall have a clear idea how these authors intrinsically differ from Kasmirians like Bhamaha Udbhata and others and at the same time resemble one another as exponents of one school are expected to do Dandin defines Āksepa thus— प्रतिषेधोक्तिराक्षेप — का यादश २१२ Bhoja has — विधिनाथ निषेधेन प्रतिषेधोक्तिरत्र या । शुद्धा मिश्रा च साक्षेपो रोवा नाक्षपत पृथक् ॥—सरस्वती कण्ठाभरणम् ४६४ Vagbhata (of Vagbhatalankara) says— उक्तिर्यत्र प्रतातिर्वा प्रतिषेधस्य जायते । आचक्षते तमाक्षपालकार विबुधा यथा ॥—वाग्भटालंकार ४७५ It will be seen that all of them have प्रतिषेधस्य उक्ति as the principal constituent of Āksepa none of them does say that प्रतिषेध should be प्रतिषेध इव and none of them does notice the varieties वक्ष्यमाणविषय and उक्तविषय From what has been said above it will be noticed that the figure Āksepa is treated mainly in two ways by different writers One way is that adopted by Udbhata Other writers of the same type are Bhamaha Mammata Ruyyaka and the writers of modern times who follow Mammata In the opinion of these writers Āksepa is only an apparent denial for the purpose of putting special emphasis on the विधित्सितार्थ The other way of defining is that of Dandin Bhojaraja and others whose Āksepa may include real contradiction The प्रतिषेधोक्ति need not be apparent Thus in the treatment of आक्षेप it will be seen the Kasmirian writers are marked out as distinct from the non Kasmirians or Vaidarbhas like Dandin Bhoja and others Vamana has a peculiar kind of Āksepa viz the denial of उपमान उपमानाक्षेपश्चाक्षेप । कायालंकारसूत्र—४३ २७

P 34 LL 14-17—अथा तरयास । समर्थकस्य पूर्व यत् (Kārikas 27 28 a¹) The four varieties of Arthantaranyasa are —

(1) यत् समर्थकस्य पूर्व वच (उक्ति) अयस्य (समर्थकस्य) च पृष्ठत [उक्ति] ।

- (2) यद् वा [प्रथमभेदस्य] विषययेण स्यात् ।
- (3) हिश दोक्तवा ।
- (4) अयथापि वा ।

It will be seen that Udbhata is only explaining the four varieties of Arthantaranyasa he does not give a regular definition of the figure Induraja notices this and gives a definition gleaned from the above कारिका in his own words — मन् समर्थसमर्थकभाव सोऽर्थो तत्र यास which is the same as समर्थस्य समर्थस्य उक्ति ।

The वित्तिकर explains the Karika and gives the varieties in his own way thus —

अनुपपत्तिमात्रया असमा यमानस्यास्य सम्यक्तायमपि तरस्येव अन्यस्य सोऽर्थान्तर यास । स च सपथकस्य प्रागुपपत्तौ समर्थस्येति द्विभेद प्रतिभेद च द्विशब्देन योगो विद्यो गोवेति चतुर्वच ।

P 34, LL 18-20—तत्र हि गभाकृतत्वात् । Really speaking the figure Arthantaranyasa is very meagrely connected with the अनुमान of Logicians but Induraja seems to indicate that Arthantaranyasa is really अनुमान having the व्याप्ति and पक्षधर्मता in a veiled form Arthantaranyasa requires समर्थसमर्थकभाव which is not the same as कार्यकारणभाव or व्याप्य यापकभाव that is required for the logical अनुमान As a matter of fact the figures हेतु and का यल्लिङ्ग are somewhat allied to the logical अनुमान and the figure अनुमान is still more akin to it in fact it is the same as logical अनुमान (inference) plus the poetical charm

P 34 L 19—यासि —“यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निरिति सादृश्यनियमो व्याप्ति । —तर्कसंग्रह । ‘ The invariable concomitance of the thing to be inferred (यापक) and the indicatory mark (व्याप्य) is व्याप्ति This यासि is the basis on which अनुमान or inference is founded पक्षधर्मता— व्याप्यस्य (धूमस्य) पर्वतादिगुणित्व पक्षधर्मता । —तर्कसंग्रह । The connection of the व्याप्य (the indicatory mark i e धूम) with the पक्ष (i e पर्वत etc) is पक्षधर्मता

The students will not fully understand the process of inference from the above scanty explanation Some more lines are therefore added with a view to bring to their mind a clear idea of the process as treated in our Indian logic

यासि is of three kinds—केवला वयि केवलव्यतिरेकि and अवयव्यतिरेकि अवयवयासि is the positive concomitance e g यत्र यत्र धूमोस्ति तत्र तत्र वह्निरस्ति यतिरेकयासि is the negative concomitance e g यत्र वह्निनास्ति तत्र धूमोपि नास्ति The यासि which holds good both positively and negatively is called अवयवयतिरेक यासि Where it holds good only in the positive way it is केवलावयवयासि and where it holds good only in the negative way it is केवलव्यतिरेकयासि लिङ्ग is the cause or indicatory mark of anything that is inferred लिङ्गपरामर्श or simply परामर्श is the whole process of inference as वह्निं याप्य धूमवानय पवत These are the important terms concerning the अनुमान Now the nature of the whole process of अनुमिति is shortly this We must have first three things for a valid inference—(1) पक्ष 1 e the thing about which something is to be proved e g पवत (2) सा य 1 e the thing which is to be proved in connection with पक्ष e g अग्नि and (3) साधन or the cause e g धूम This last is also called लिङ्ग or याप्य Two things are necessary for the fulfilment of the inference viz यासि and पक्षधर्मता यत्र यत्र धूम तत्र तत्र वह्नि is यासि तथा वह्नि याप्यधूमवान् अय पर्वत is पक्षधर्मता तस्मात् वह्निमानय पवत is the inference If either the यासि or the पक्षधर्मता does not exist the साध्य cannot be proved For instance पर्वता वा हिमान् पाषाणमयत्वात् or अश्मवत्त्वात् here the यासि 1 e यत्र यत्र अश्मवत्त्वम् तत्र तत्र वह्निमत्त्वम् does not exist Therefore the अनुमान is false Also पर्वतो वह्निमान् महानसी यधूमवत्त्वात् here the पक्षधर्मता 1 e merely धूमवानय पवत does not exist Therefore the अनुमान is invalid

Now take any example of अर्थान्तर यासि It will be seen that the logical अनुमान cannot be said to be existing there Take the verse तन्नास्ति यन्न कुरुते etc There the meaning stated in a logical form will be शर्वो बद्धभूय वर्तेत अत्यन्तकार्यिकस्य अगतिकगतित्वाद् The पक्ष here will be शर्वे, the साधन or व्याप्य (cause) will be अगतिकगतित्वम् and the साध्य will be बद्धभूयवतनम् Here the पक्षधर्मता viz शर्वे अगतिकगतित्वान् holds good But the यासि viz यत्र यत्र अगतिकगतित्वम् तत्र तत्र बद्धभवनम् cannot hold good All people who have pressing needs do not become बटुs or celibates Thus the real process of causation or inference does not exist in अथांतरन्यास What exists is the समर्थसमर्थकभाव and not कार्यकारणभाव or याप्यवापकभाव

P 34 L 21—सचचतुर्विध etc । The four varieties are —

(1)	समयक first and समर्थ afterwards	हिश द present
(2)		हिश द absent
(3)	समर्थ first and समयक afterwards	हिश द present
(4)		हिश द absent

The examples of these are given in order

P 34 LL 25-27—तनास्ति यत्न कुस्ते etc । Example of the first variety अत्यन्तकार्यिक—One having very pressing needs and having no ostensible means of satisfying them

P 35 L 11—प्रतस्थे वृजदिरत etc । This half is only a paraphrase of एष शर्वोपि भगवान् बद्धभूय स्म वर्तत

P 35 L 22—हरोय ध्यानमातस्थो etc । The meaning is—Then Hara having settled himself began to meditate for the knowledge gained by meditation does not fail to agree with the reality (प्रत्यक्ष) A different meaning of the second half is also possible— Even the knowledge gained directly by the senses (प्रत्यक्ष) would disagree with the reality but the knowledge gained by meditation will never do so

P 35 L 24—अत्र हरस्य हर इति । Induraja shows here the propriety and the necessity of the समर्थकवाक्य Hara has his own power of senses unimpeded therefore he can have प्रत्यक्षज्ञान of anything he chooses Thus his resorting to meditation would be improper for the knowledge gained by meditation would only be secondary and inferior to the प्रत्यक्ष knowledge Now to remove this impropriety and to support हर's ध्यानाश्रयण the author says that the knowledge gained by meditation is not at all liable to be mistaken

P 36 L 5—तप्यमाना तपास्तुमाम् । Here the form तप्यमाना is passive but its significance is active When the verb तपति has तपस् for its object then the subject of तपति acts like the object Compare तपस्तप कर्मकस्यव —पा ३ १८८ When a subject acts like an object the form of the verb is made passive and it is made to agree with the real object viz तपस् (कर्मणि) The प्रथमा विभक्ति of the subject is retained but the verb is conjugated in the passive form e.g तपस्तप्यते तपस In Sanskrit the relations of the subject object and the verb with one another are peculiar and intricate, and a special

study of Grammar especially the Karakas only will reveal the real nature of the subject

Our author's definition of अया तरयास has hitherto been something like समर्थसमर्थकयोवच अया तरयास He has not given a clear definition himself but the above definition can be gleaned from his Karika Now this sort of definition is rather loose from the modern point of view Dandin has also a very loose statement—

इय सोयाऽ तर यासा वस्तु प्रस्तुत्य किंचन ।

तत्सावनसमर्थस्य यासो योऽन्यस्य वस्तुन ॥

—काव्यादर्श २ १६९

Bhoja has adopted this same definition of Dandin Bhamaha also gives quite a simple definition—

उप यसनमयस्य यदथस्योदिताद्वे ।

इय सोयाऽ तर यास पूर्वाधानुगतो यथा ॥

—भामहलकार २ ७१

Vamana has उक्तसिद्धय वस्तुनोऽथातरस्यैव न्यसनमथा तरन्यास ।

In the first place these authors seem to have very imperfect ideas about the two parts of अया तरयास From the modern point of view the peculiar feature of अया तरन्यास is that one part of it is always a सामा य (a general statement) and the other part a विशेष (a particular example of that general statement) And one of these parts (either सामा य or विशेष) is प्रकृत and समर्थ and the other is समर्थक and अप्रकृत The समर्थसमर्थकभाव is present in many other alankāras such as अप्रस्तुतप्रशमा दृष्टा त समासोक्ति etc This is not the only distinguishing feature of अया तरन्यास It is the सामा यविशेषभाव that is the chief characteristic of अया तरयास Thus it will be seen that the definition of Dandin Bhamaha and Udbhāta will equally apply to दृष्टा त अप्रस्तुतप्रशमा समासोक्ति and others of like nature

The second thing is that these early authors seem to have had no idea of the divisions साधर्म्येण and वैधर्म्येण समन्यम् Out of the Vaidarbha school of alankarikas only भोतरान has noticed it But the first in respect of time to notice the साधर्म्यसमन्य and वैधर्म्यसमन्य seems to be Rudraṭa the author of Kavyalankara For his treatment of अया तर यास see his काव्यालंकार, ८ ७९-८४

Thus although Udbhata's definition seems to be crude before the precise statement of Mammata viz—

सामा य वा विशेषो वा तदर्थेन समर्थ्यते ।

यत्तु सोऽयातर यास साधर्म्येणैतरेण वा ॥

—कायप्रकाश १ p 661

on the whole he seems to be more advanced than Dandin and even Bhamaha. For he has noticed that only समर्थ्य सामयकभाव is not a sufficient description of अर्था तर यास though he has not exactly hit upon the characteristic feature of it namely the सामा-यविशेषभाव अप्रस्तुतप्रशसा and दृष्टा त also contain समर्थ्यसामयकभाव and Udbhata tries to distinguish अर्थातर यास from these by the Karika प्रकृतार्थसमयनात् । अप्रस्तुतप्रशसाया न्प्रा ताच्च प्रथक् स्थित ॥ २८

The विग्रहिकार in introducing the Karika प्रकृतार्थसमयनात् similarly observes —नवप्रस्तुतप्रशसादृष्टा ताभ्या नाय भिद्यते । तथा हि ।

प्रीणितप्रणयि स्वादु काले परिणत बहु ।

विना पुरस्कारेण फल पश्यत शाखिनाम् ॥

इत्यप्रस्तुतप्रशसाया विशेषेण शाखित्रता तेन वाच्ये सर्व जगच्चेष्टित द्वयप्रधानमिति सामा-य गम्यमान समर्थ्यते । तत्रा—

त्वयि दृष्ट एव तस्या निवाति मनो मनोभवज्वलितम् ।

आलोके हि हिमाशोर्विकसति कुमुद कुमुद्वत्या ॥

इति न्प्रा ता दाष्टातिर समर्थ्यते । तेनास्य लक्षणस्याति-याप्तिरित्याह प्रकृतार्थ समयनादिति ।

The विग्रहिकार however being thoroughly imbued with the modern notions on the nature of alankaras chiefly brought into vogue by the genius of Mammata brings in the सामा यविशेषभाव which is the chief characteristic of अर्था तरन्यास. He also notices the varieties caused by साधर्म्येण समयन and वैधर्म्येण समयन which are not noticed by Udbhata and by Induraja too. He says by way of commenting on Karika प्रकृतार्थसमयनात् etc (28 a b)—इदमत्र तात्पर्यम् । विशेषे सामा येन सामान्ये वा विशेषेण सामर्थ्ये सामा यस्य तथाभूत निमित्तमुच्यते । विशेषसामर्थ्यात्प्रतिपन्न सामर्थ्य स्यानुपपद्यमानता । रस्यति । विषयापेक्षया स्वसामा यमर्था तरमिवाप्रस्तुतप्रशसायामे कस्यानुपादानेन न्प्रा ते विम्बप्रतिबिम्ब यायेनव-यसनहेतुस्थन तेन नैतलक्षणम् । What the commentator drives at in this passage is that a cause or निमित्त of the general proposition i.e. सामा य is stated in अर्था तर यास. This cause is obtained on the strength of the facts of the विशेष statement, and this cause, therefore,

being connected both with सामान्य and विशेष removes the incapability of one of them supporting the other While such is the case in अर्थान्तरयास in अप्रस्तुतप्रशसा there is only the statement of the अर्थान्तर and in दृष्टान्त the motive of mentioning the two parts is निम्नप्रातिम्बभाव and not सामान्य विशेषभाव Therefore this definition of अर्थान्तरयास does not apply to them (नैतद्वक्ष्यम्)

Again at the end of his whole comment on अर्थान्तरन्यास the विग्रहिकार observes —

होदण गुणाणुगौ जगणपर प सद्विसरणाग ।

त्रिरपणहुम भिमणी च दण ववा मु, १७७५ ॥

इत्यादौ सामा य विशेषण समर्थने । शशिमणेश्च शातलव जा यम् । अत्रापि पृ ग्वच्च वारो भेदा । एव न पर साधर्म्येण समर्थनं यान्द्वैधर्म्येणापि । तत्र विशेषस्य सामान्येन समर्थनं यथा—

उदिते भारग्रे क्वापि गम्यते तिमिरोत्करे ।

तेजविनमनालाक्य प्रभवति मलीमसा ॥

अत्राप्यन्यद्भेदत्रयम् । सामा यस्य विशेषेण समर्थनं यथा—

गुणानामेव दौरात्म्याद्भुरि धु ॥ न्युज्यते ।

अमजातन्निष्कथं सुखं स्वपिति गौराडि ॥

अत्रापि भेदत्रयम् यत् । The विग्रहिकार has here alluded to 16 varieties The four examples given by Udbhata all contain विशेषस्य सामा यन समर्थनम् The number of varieties will be doubled when we take into account the four types in which the सामा य is supported by विशेष These eight varieties are again made sixteen according as the समर्थन is either साधर्म्येण or वैधर्म्येण

P 36, LL 16-17—प्रीणितप्रणयि स्वादु । Induraja brings in this verse to show that अप्रस्तुतप्रशसा also contains समर्थ-समर्थकभाव just like अर्थान्तरयास This verse is given by Bhamaha as an example of अप्रस्तुतप्रशसा (See Bhamaha's काया लकार, ३३५) Here पुरुषकारेण विना वनशाखिना फलप्रसूति is the समर्थक and अप्रस्तुत and अतः सर्वं जगति दैवप्रदानम् is the समर्थ्य and प्रस्तुत understood Thus समर्थ्यसमर्थकभाव is present here

P 36, L 21—पुरुषकाराव्यव्यतिरेकानुविधायित्वात् । Not originating or vanishing according to the association or dissociation of manly effort The फल of trees is produced when पुरुषकार is not present and does not appear even when

पुरुषकार is present Thus the cause and effect have no in variable concomitance (व्याप्ति) between them In the same manner there is no relation of cause and effect between पुरुषकार and all happenings in the world पुरुषकार or the effort of man cannot do or undo anything Everything is controlled by destiny Here the alankara is अप्रस्तुतप्रशंसा, for the अप्रस्तुत which is समर्थक is only expressed

P 36, L 22—अलक्ष्य याप्ति दोष । अलक्ष्ये व्याप्ति यस्य । The fault committed when the province of a definition (लक्षण) includes examples which really ought not to come under the definition It is really a sort of अतिव्याप्ति or excessive pervasion

P 36 LL. 24-25—त्वयि दृष्ट एव तस्या । This is the example of दृष्टात brought in to show the difference between दृष्टात and अर्थांतरयास The verse is taken from Rudraṭṭa's काव्यालंकार ८९५ where it occurs as an example of दृष्टात It is also quoted as an example of दृष्टात in काव्यप्रकाश Here the first half of the verse is समर्थ्य and the second half समर्थक But both are particular statements (विशेष)

P 37, L 4-5—प्रकृतार्थसमर्थनात् । (Kārikā 28 a²b) 'अर्थांतरयास' is distinguished from अप्रस्तुतप्रशंसा and दृष्टात as it supports the original subject of description (प्रकृतार्थ) This is rather a clumsy way of stating the difference between अप्रस्तुतप्रशंसा दृष्टात and अर्थांतरयास It is really no statement of difference it is only the common characteristic of the three alankaras that is stated as the difference He gives प्रकृतार्थसमर्थन as the distinguishing feature of अर्थांतरन्यास as if in अप्रस्तुतप्रशंसा and दृष्टात there is anything like अप्रकृतार्थसमर्थन ! Where ever the समर्थ्यसमर्थकभाव exists the प्रकृत is always the समर्थ्य and its समर्थन is made by the अप्रकृतार्थ In अप्रस्तुतप्रशंसा and दृष्टात as well as in अर्थांतरयास समर्थन is always made of the प्रकृतार्थ The अप्रकृतार्थ is never in need of समर्थन

Really speaking the main difference between अप्रस्तुतप्रशंसा and अर्थांतरन्यास is that in अप्रस्तुतप्रशंसा the प्रकृत is not stated (उपात्त) but is understood (आक्षिप्त) by the force of the अप्रकृत while in अर्थांतरन्यास both are stated (स्वकण्ठेनोपात्त) Indurāja has brought out this point very ably To remove the inaccuracy of the text he suggests that प्रकृतार्थ in the text should mean

स्वकण्ठोपात्त प्रकृतार्थ Thus अप्रस्तुतप्रशसा will be excluded as he प्रकृतार्थ is not स्वकण्ठोपात्त in it

About दृष्टात even the Commentator fails to hit the mark In दृष्टात समर्थ and समर्थक are both of them either सामान्य or विशेष in अर्थोत्तरयास one is सामान्य and the other is विशेष Induraja does not touch this point at all His point is different and it is also important In अर्थोत्तरयास समर्थ समर्थकभाव is prominent in दृष्टात it is not so In दृष्टात the विम्बप्रतिबिम्बभाव between the two statements is chiefly sought to be conveyed समर्थसमर्थकभाव is known in a secondary manner Having thus pointed out the difference between दृष्टात and अर्थोत्तरयास to bring out his meaning from the Karika, Induraja suggests that the word समयन in the text is to be taken to mean समर्थन in उपक्रमावस्था i e the leading position Thus when the समर्थसमर्थकभाव is in the leading position the alankara will be अर्थोत्तरयास But when विम्बप्रतिबिम्बभाव will be in the leading position it will be दृष्टात

P 37, LL 6-8— ननु तत्रा रामयनम् । But in अप्रस्तुतप्रशसा and दृष्टात, the समर्थसमर्थकभाव of the type of अर्थोत्तरयास is not possible For in अर्थोत्तरयास the समर्थन is made of the समर्थ which is actually expressed as such being described as happening either before or after as the case may be But in अप्रस्तुतप्रशसा by the force of the अप्रकृत the प्रकृत is implied but not actually expressed

P 37, LL 10-14— तत्र हि यासत्वम् । For there in that instance, the प्रकृत i e the predominance of destiny pervading the whole world is implied by showing the अप्रकृत i e the fruit of sylvan trees controlled by destiny but not actually stated in so many words just as in अर्थोत्तरयास Therefore though there is समर्थसमर्थकभाव it does not rest on the प्रकृतार्थ expressed in words

P 37, LL 14-19— दृष्टान्तेऽपि बोधक्रम । Even in दृष्टात though the समर्थसमर्थकभाव rests on the प्रकृतार्थ actually expressed as both the समर्थ and समर्थक are stated in so many words there is no possibility of अर्थोत्तरयास as दृष्टात does not become manifest by the pre eminence of समर्थसमर्थकभाव Indeed it does not proceed mainly from समर्थसमर्थकभाव as

only the बिम्बप्रतिबिम्बभाव is there expressed in words and the समर्थ्यसमर्थकभाव is understood by implication. But in अर्थांतर-यास it is the समर्थ्यसमर्थकभाव which takes the lead or makes the beginning.

P 37, L 23 to P 38, L 5— यतिरेक । विशेषापादन यत्स्यात् (Karikā 29) । विशेषापादन— विशेषस्य आधिक्यस्य आपादन एवापनम् । 'The statement of the superiority of उपमान or उपमेय (over उपमेय or उपमान respectively) is यतिरेक. It is of two kinds according as the reason (of the superiority) is stated or not. The Madras Ms gives only the first half of the Karika 29 the second half which contains the name of the अलंकार is somehow omitted.

Bhamaha's definition of यतिरेक is —

उपमानगतोऽर्थस्य यद्विशेषनिर्दर्शनम् ।

व्यतिरेक तमिच्छति । विशेषापादनाद्यथा ॥

Udbhaṭa seems to have followed the wording of भामह's definition but has improved upon it by introducing therein the expression निमित्तान्ष्टिदष्टिभ्या thus bringing in the two broad divisions of यतिरेक. Udbhaṭa here says nothing about इवादिवाचकशब्दः. Yet Induraja brings them in here and divides यतिरेक into two more varieties on account of the presence or absence of इवादिवाचक.

The two examples given below do not contain इवादिवाचकशब्दः. We cannot definitely say whether Udbhaṭa had in his mind divisions of यतिरेक based on इवादिवाचकः. The one thing which is certain is that Udbhaṭa distinctly lays down only two varieties of यतिरेक and does not say anything about इवादिवाचकः in Karika 29. Induraja brings in for his support Karika 30 and by combining it with Karika 29 he manages to make the varieties four in number. But we shall see further that Induraja's interpretation of Karika 30 need not be accepted as correct as that Karika is capable of being construed in a decidedly better way.

Udbhaṭa in this Karika divides यतिरेक into two divisions according as the निमित्त for the आधिक्य is stated or not. Induraja in his comment further divides these two into four on the principle that उपमानोपमेयभाव is either ex

pressed by इष्टादिवाचकः or is आय (1 is implied) The विवृत्तिकार also mentions four varieties but his principle of division is very different The निमित्त according to him is of two kinds उपमेयोत्कषानमित्त and उपमाननिरूपणमित्त Thus the उपात्तनिमित्त and अनुपात्तनिमित्त varieties of Udbhata are doubled according as the नामित्त is either उत्कर्षनिमित्त or निरूपणमित्त He says — स (यतिरेक) चोपमेयात्कर्षोपम ननिरूपरूपव्यतिरेकनिमित्तस्योपादान उत्कषाननिरूपणभेद निमित्तानां पर्यायेणानुपादाने च भवतीति चतुर्भेद । His comment on the example सा गौरीशिखर etc will illustrate his mode of treating these varieties He says — तत्र उत्कर्षनिमित्तानुपादाने उदाहरणम्— सा गौरीशिखर गत्वा etc । गौरीशिखर हिमवदेरुदेश । अत्रेदुननुपमानम् । उमापमेयम् जयतामिति यातरेकभिमानम् । राहुपीतप्रभत्वं निरूपणमित्तं शादगुरुत्वं निमित्तं मन्तलावप्यत्वं त्वार्थम् । निरूपणमित्ते आर्थे उदाहरणम्— सदा कातिमतीमिदोरिति पाठे । उभयानुपादाने यथा— पीयूषदीधितेस्तस्येति पाठ । उभयोपादाने उदाहरणम्— पद्मं च निशि निश्चाक etc Thus he brings out three varieties by proposing changes in the wording of the first example and by the second example he illustrates his remaining fourth variety

It will be seen that this sort of division is after the manner of Mammata Mammata has 24 divisions in all and our विवृत्तिकार also states as many in the course of his commentary on यतिरेक Mammata describes his 24 varieties thus — यतिरेकस्य हेतु उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तम् उपमानगतमपकर्षकारणम् तयोर्द्वयोश्चि एतद्व्यतिरेकस्य द्वयावा अनुपात्तरित्यनुक्तित्रयम् एतद्वेदश्च । अथ उपमानोपमेयभावशब्देन प्रतिपादिते आर्थेन च भेदेणोक्तान्तरावभेदा आक्षेपश्चौपम्यतावत्त एव एव द्वादश । एते ऋषयः भवतीति चतुर्विंशतिर्भेदा । काव्यप्रकाश—X p 647

P 38, LL 8-10— स गौरीशिखर गत्वा etc । The Ms followed by our printed text reads here सा गौरीशिखर गत्वा etc This reading makes no relevant sense The stanza therefore should be read as स गौरीशिखर गत्वा etc The reading in the Madras Ms is सा गौरीशिखर

This example illustrates अनुपात्तनिमित्तव्यतिरेक इदोस्तनु is the उपमान and उमा is the उपमेय The superiority of उपमेय is shown over the उपमान Here the cause of the superiority is not stated राहुतोऽपि तपस् सातिशयरम् or some such thing is to be understood Even राहु has not made the disc of the moon so thin as तपस् has made पार्वती's body thin For the विवृत्तिकार's comment on this stanza see above

P 38 LL 22-23—पद्म च निशि नि श्रीक etc । Here the superiority of मुख over पद्म and च द्र is described The reason for the superiority of मुख is stated viz सतत स्फुरच्छायेन The reason for the inferiority of चन्द्र and पद्म are also stated viz दिवा निष्प्रभत्व and निशि नि श्रीकत्वम् respectively The moon loses her light by day and the lotus loses its beauty by night But the beauty of Parvati's face is constant Whether the statement of both these reasons is necessary for व्यतिरेक to be उपात्तनिमित्त or only one of them is sufficient is not made clear either by Induraja or Udbhata most probably the latter supposition is correct Udbhata now goes on to describe one more variety of व्यतिरेक by यो वैधर्म्येण दृष्टातो etc

P 39 L 7—इवाद्युपात्ते तमाह । Induraja has described before his divisions of व्यतिरेक based on इवादिवाचकसः He now says that Udbhata describes those divisions in the Karika यो वैधर्म्येण etc But really Udbhata is describing here an altogether different variety of व्यतिरेक, as will be explained presently

P 39 LL 8, 9—यो वैधर्म्येण दृष्टातो etc । वैधर्म्येण दृष्टान्त = An illustration by contrast The illustration is opposite or antagonistic to the thing illustrated The Karikā means— An illustration by contrast furnished with [the वाचकसः] यथा इव etc is also व्यतिरेक for the establishment of superiority (विशपरयापन) exists there

P 39, LL 10-12—यो वैधर्म्येण प्रमेयभावस्याह । Induraja has not brought out Udbhata's meaning clearly in the commentary He says—यो वैधर्म्येण दृष्टात इति विशेषापादनाच्चादिति च व्यतिरेकलक्षणे योजितम् Of this Induraja's remark about विशेषापादनाच्चादिति is correct for it is the व्यतिरेकलक्षण विशेषापादन is the most important term in Udbhata's definition of व्यतिरेक (Karika 29) But वैधर्म्येण दृष्टात is not an item of व्यतिरेकलक्षण at all It is the description of the new variety of व्यतिरेक which Udbhata introduces in this Karika By saying इति व्यतिरेकलक्षणं योजितम् Induraja wants to impress the idea that Udbhata is treating the same व्यतिरेक that he defined in the last Karika only that he is putting forth the new divisions of it based on इवादिवाचकसः But that is not the real purport of the Karika Udbhata's point is that wherever a वैधर्म्येण दृष्टात त एव a comparison by contrast occurs the alankara should be व्यतिरेक and

not उपमा etc for there the constrast shows the विशेष of the उपमेय over the उपमान When the उपमान is placed as anta gonistic to the उपमेय it means that the उपमान is deficient in those qualities which the उपमेय possesses Thus व्यतिरेक is the proper figure there But Induraja seems to ignore this point He has all his eyes on यथेनादिवाचकस which he wants to make the basis for the division of व्यतिरेक He misses the real purport of the words वैधर्म्येण दृष्टा त which are really the nucleus of the Kaiika

P 39 LL 14 15—शीर्णपर्णाम्बुजाताय । Example of वैधर्म्य दृष्टात Here the उपमेय is उमा and the उपमान is अन्यतपस्वी यथा अन्यतपस्विन गर्वं समुद्रहति तथा इय गर्वं न समुद्रहति । This is a वैधर्म्य दृष्टात in as much as the दृष्टात of गर्वसमुद्रहन is opposed to the प्रकृत statement of गर्वसमुद्रहनाभाव The वैधर्म्य or contrast between उमा and अ यतपस्वी is quite clear The आविश्य of उमा over अन्यतपस्वी is indicated therefore this is व्यतिरेक

The विवृतिकार has a long note on this stanza wherein he brings in the other divisions of व्यतिरेक by making slight changes in the text of the verse and giving other ex amples He observes—अशनमाश । उपशान्तचित्तत्वमुत्कर्षहेतु । तदभावो निकर्षहेतु । तद्वयमप्यार्थम् । निकर्षहेत्वनुपादाने उदाहरणम्— शा त पणाम्बुजाते त्यादौ पाठे । उत्कर्षहेत्वनुपादाने यथा— शार्णपर्णाम्बुजाते त्यादौ नो गर्वमन्यतुच्छतपस्विवद् इति च पाठे । उभयोपादाने उदाहरणम्— शान्तामि त्यादा अन्यतुच्छे त्यादौ पाठे । अत्र च वतिप्रत्ययोपादानसामर्थ्यादापम्य श दस्पृष्टम् तनतुल्यमि त्यादिना वतेर्विहितत्वात् । श्रौतत्व यथेवादिना तत्र तस्येवे त्यनेन वतिना च भवति अन्यस्येवात्य न स्मय । एष उभयानुपादाने । निकर्षहेत्वनुपादान यथा— सुमतेर यवनास्य स्मय इति । उत्कर्षहेत्वनु पादाने यथा— अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽस्येति । उभयोपादाने यथा— अन्यतुच्छ जनस्येव न स्मयोऽस्य महामते ।

P 39, LL 25 26—एवमय मुनेयम् । This is written owing to the misunderstanding or rather on the supposi tion that Udbhaṭa is describing इवादिवाचकयुक्त व्यतिरेक

Indurāja by his explanations on Karikas 29 and 30 seems to imply that the two varieties viz उपात्तनिमित्त and अनुपात्तनिमित्त occurring when इवादिशब्दs are not उपात्त are stated in Kārika 29 and those varieties occurring when इवादिशब्दs are उपात्त are stated in Kārika 30 But this position is untenable since इवादिशब्दs are not mentioned or even alluded to in Kārikā 29 Besides Kārikā 30 mentions a distinct kind of व्यतिरेक which has nothing to do with उपात्तनिमित्त and

अनुपात्तनिमित्त varieties of व्यतिरेक detailed in Kārika 29 The fact that Udbhata has given only one stanza as the example of Karika 30 also points to the fact that a distinct type of व्यतिरेक is defined in Karika 30 which cannot be split up into the divisions उपात्तनिमित्त and अनुपात्तनिमित्त

Thus Induraja's contention that Karika 30 puts forth the broad division इवादिद्योतितोपमानोपमेयभाव which is capable of subdivision into the two varieties उपात्तनिमित्त and अनुपात्तनिमित्त according to the principle laid down in Karika 9 seems to be without foundation Hence it will be seen that his words एवमयं निमित्तादर्शने वस्तुपक्षोपमानोपमेयभावो यातरेऽ उदाहृत निमित्तापादाने तु तस्योदाहरणमुत्तमम् (P 39 LL 25 26) do not speak out the real intention of Udbhata The words तस्योदाहरणमुत्तमम् really betray the weak point in Induraja's interpretation If Udbhata had really created two more varieties by his Karika यो वैधर्म्येण दृष्टा त (30) why did he compose the example for one only and leave the example for the other to be understood? Even the example शीर्षपर्णा म्बुजाताश्च if rather closely examined will be seen to be not fitting in with the interpretation of the Karika as proffered by Induraja It is an example of वैधर्म्येण दृष्टात् Illustration by contrast which constitutes व्यतिरेक according to Udbhata उमा is here contrasted with अन्यतपस्विन्स अन्यतपस्विन्स possess गव which उमा does not possess This is the point of dissimilarity (वैधर्म्य) between उमा and अन्यतपस्विन्स which are respectively the उपमेय and the उपमान here By pointing out the dissimilarity between उमा and अन्यतपस्विन्स the superior excellence of उमा is established Hence the अलङ्कार is व्यतिरेक there being विशेषापादन

Thus the division of व्यतिरेक according to Udbhata's standpoint will be—

I The general type viz उपमानोपमेययो { 1 उपात्तनिमित्त
विशेषापादन { 2 अनुपात्तनिमित्त

II वैधर्म्येण दृष्टा त Illustration by contrast

From Induraja's standpoint it will be—

I The general type { उपालनिमित्त { 1 इवादिवाचकस्य उपादाने
of व्यतिरेक viz उप { 2 इवाद् अनुपादाने
मानोपमेययो विशेषा { अनुपात्तनिमित्त { 3 इवाद् उपादाने
पादन { 4 इवाद् अनुपादाने

P 40, L 1—चत्वारो यतिरेका । Really speaking only three यतिरेकs are mentioned by Udbhata. He does not say that वेधम्यदृष्टा त यतिरेक is to be divided further and no such division is really possible.

Of course such varieties of यतिरेक as are made by Induraja viz (1) इवादिवाचकोपादाने and (2) इवादिवाचकानुपादाने are quite possible in यतिरेक and Mammata and other authors have actually made divisions on these principles. The only thing is that Udbhata does not speak anything about such varieties. All these varieties containing or not containing इवादिशब्दs are to be included according to him under the broad divisions उपात्तनिमित्त and अनुपात्तनिमित्त stated in the 29th Karika.

The intentional solicitude of Induraja in fathering upon Udbhata the further divisions of यतिरेक which he himself recognises as they must have been current in his time is a clear proof of the development which was taking place in the science of Poetics in general and in the province of alankaras in particular from the time of Bhāmaha and Dandin to the time of Mammata and even to that of Jagannatha.

P 40 LL 6 7—श्लिष्टोक्तियोग्यशब्दस्य etc (Karika 31) ।

When a word capable of expressing double meaning is repeated separately if there is establishment of superiority (विशेषापादन) then that also is यतिरेक. This cannot be called a श्लेषयुक्त यतिरेक. श्लिष्टोक्तियोग्यशब्दयुक्त यतिरेक would be a proper title for it. If a word stated only once has two meanings it becomes श्लेष. Here the same word is twice stated having two different meanings in its different positions therefore it cannot be a श्लेष.

P 40, L 9—तत्रेण । क्रियते । Repetition of the word having two meanings is necessary. Either the statement of the word only once or the use of a different word having the same meaning will not do.

P 40, LL 13, 14—या शेशिरी श्री । The example of the variety described above. Here तपस् has two different meanings in its two different positions (1) the month माघ

and (2) austerities Here उमा is उमेश्वरी शशिरी and is उपमान and the अधिक्य of उमा over शैशिरी and is shown by the twice stated word तपस् The निमित्त of the superiority of उपमेश्वरी and the निमित्त of the inferiority of उपमान are shown by सुदीर्घतपस्त्व and एकतपस्त्व respectively शैशिरी is known to exist only for the single month of तपस् while पावती has a very long तपस्

The विवृतिकार comments on this stanza according to his own ideas about the divisions of यतिरेक which we have mentioned before He says —एषा द्वादशभदाना न केवलं गम्यमानोपादीयमानो [०मान उपा] वा साधारणवमापमाभूलम् [वम उपमा] यावच्छ्लेषेण स्थित इत्याह —श्लिष्टोक्तियोग्यशब्दस्येति । एक प्रयत्नोच्चायाणामित्यगदिवक्ष्यमाणतः श्लिष्टतुल्यचित्तस्य द्वयशब्दस्य यदोपमानोपमेश्वरी च पृथगुच्चारण विशेषनिमित्तं सति तदा सोऽपि यतिरेकवक्ष्यमाणोदाहरणसंग्रहप्रसङ्गात् पृथागत्यादि न वाच्यम् । उदाहरणम्—या शैशिरी श्रीरित्यादि । तपा माघमास । तपश्च व्रतम् । एष चोभयोपादान । निरपहेतुत्वनिधाने मासेन भुवि विश्रुता इति पाठः । उत्कर्षहेतुत्वनिधाने तपसा सहस्रवैनामिति पाठः । उभयानभिधाने यथोक्त पाठद्वयम् । एष चार्थे औपम्ये । [शा-दे तु] ।

नाल्प कविरिव स्वल्पश्लोको देव भवा महान् ।

अत्राप्यन्यद्भेदत्रयम् ।

He then goes on to criticise the example given by Vamana—

सत्य हरिणशावाक्ष्या प्रसन्नसुभग मुखम् ।

समान शशिन किं तु सकलङ्क विडम्बित [स कलङ्कविडम्बित] ॥

वामन—का यालकारसूत्र ४-३-२२

इति वामनेन यद्यतिरेकोदाहरणमुक्तं तत्प्रभृतीनां सकरता न व्यतिरेकत्वम् । अथ सत्यपदेनोपमा न प्ररोहताद्युच्यते तदस्तु यतिरेकत्वम् ।

It will be seen that superiority of उपमान over उपमेश्वरी might also constitute व्यतिरेक in the opinion of Udbhata for his definition उपमानोपमेश्वरी विशेषोपादानं व्यतिरेक is general and can be applied both ways but he gives no example to illustrate that sort of व्यतिरेक And that is very easy to explain for in all cases of उपमा there is already a latent (गर्भित) superiority of उपमान over उपमेश्वरी उपमान is always a thing that contains to the utmost the qualities that are desired to be established in उपमेश्वरी But उपमान in all poetry is always अप्रकृत and any special eulogy of उपमान at the expense of उपमेश्वरी which is the प्रकृत will have a marring effect on poetry The प्रकृत is always to be extolled and not the अप्रकृत This is the reason why examples of the

superiority of उपमान are not found and are generally not given by alankara writers though it is included in the definition of the figure by many. The discussion about क्षीण क्षीणोपि शशा in काव्यप्रकाश (Ullasa 10 fig यतिरेक) shows the same thing. The verse क्षीण क्षीणोपि शशा is the only one that is given by some few authors to illustrate the superiority of उपमान over उपमेय. And even that is wrongly done says Mammata the real aim of the verse not having been properly grasped. Thus it is shown that describing व्यतिरेक as उपमेयादुपमानस्यात्कप is wrong and useless.

Other authors besides Udbhata who sanction the superiority of उपमान over उपमेय as a valid यतिरेक are Rudrata and Ruyyaka. Dandin has a loose definition which may include anything. He has—

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयो ।

तत्र यद्वेदकथनं यतिरेकं स कथ्यते ॥

—काव्यादर्श २१८

Nothing definite can be ascertained from this loose statement as to what was really meant by Dandin. From the obvious meaning it can be said to include the superiority of the उपमेय over the उपमान as well as of the उपमान over the उपमेय. Definitions of both the वाग्भटस of का यावृत्तासन and वाग्भटालंकार are also of such ambiguous nature. But Rudrata and Ruyyaka are quite definite on this point.

Rudrata says—

यो गुण उपमेये स्यात्तत्प्रतिपत्तिं च दोष उपमाने ।

व्यस्तसमस्तन्यस्ता तौ व्यतिरेकं त्रिधा कुरुत ॥

—काव्यालंकार ७८६

भेदांतरमाह—

यो गुण उपमाने वा तत्प्रतिपत्तिं च दोष उपमेय ।

भवतो यत्र समस्तौ यतिरेकोऽयमन्यस्तु ॥

—काव्यालंकार ७८९

उदाहरणम् (of the second type)—

क्षीण क्षीणोपि शशी भूयो भूयोभिवर्धते नित्यम् ।

वरम प्रसीद सु दरि शौचमननिवर्ति यात तु ॥

—काव्यालंकार ७९०

Ruyyaka has —

भेदप्राधान्ये उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विषयः वा यतिरेकः । अलङ्कारसवस्वः
P 9 As the example of the second variety he gives the
verse of Rudrata—क्षीण क्षाणोपि शशा etc and explains च द्रापक्षया
च यावनस्य न्यूनगुणत्वम् । शशिवैलक्षण्येन तस्यापुनरागमात् ।

The verse क्षाण क्षाणापि शशा must be a composition of
Rudrata as it is found in his काव्यालङ्कार and is in the arya
metre All the verses in काव्यालङ्कार are his own Therefore
if we accept the view of Mammata we must say that
Rudrata himself did not grasp the real meaning of his
verse for he has cited it to illustrate the superiority of
उपमान over उपमेय Mammata has very clearly shown that
the आधिक्य in this verse is of उपमेय over उपमान i.e. of योवन
over शशी and not *vice versa* He says—क्षीण क्षीणोऽपि शशी
—इत्यादावुपमानस्यापमेयादावधिक्यमिति क्वचिदुक्तं तदयुक्तम् । अत्र यावनगता
स्थयाधिक्यं हि विवक्षितम् । का. यप्रकाश X p 645

It is peculiar to note that Bhamaha does not include
आधिक्य of उपमान over उपमेय He says—

उपमानवतीर्थस्य यद्विशेषनिदर्शनम् ।

व्यतिरेकं तमिच्छति विशेषापादनाद्यथा ॥

—भामह्यालङ्कार २ ७५

But Udbhata who always follows Bhamaha seems to have
intentionally abandoned him here Bhamaha has attempt-
ed no divisions of यतिरेक But we have seen that Udbhata
does so though his divisions are not so scientific and exact
as those of Mammata Mammata has 24 divisions in all
See the passage partially quoted above from का. यप्रकाश X
pp 646-47

P 40 L 24—विभावना । This figure and विशेषोक्ति are
complements of each other and they are consecutively
treated by modern Rhetoricians like रुयक, मम्मट अप्पयदीक्षित
जगन्नाथ and others But the old order of अलङ्कारs generally
accepted by Bhamaha Udbhata Dandin and others seems
to have followed no scientific principle

P 40, LL 25 26 क्रियाया प्रतिषेधे या । The dis-
playing of the result [of any action] while the action (i.e.
the cause) itself is denied is to be regarded as विभावना when
satisfaction (as to how the result took place) is easily
obtained

P 41, LL 1-3 —इह यत्किंचित् कारणम् । Whatever is produced in this world is the result of action Action is the immediate cause of all things All other causes can only produce a काय through action alone It is a matter of every day experience प्रातीतिवेन रूपेण परिदृश्यमानत्वात्

The विवृतिकार has कारणभूतक्रियाप्रतिषेधे तत्सायस्य यत्प्रकटन सा विभावना । न दैवसंगतेत्याह समावाविति । परिहारि सतात्यय ।

P 41 L 5 —विरुद्धाभास विभावना । - A production (भावना) that seems unnatural (विरुद्धाभासा) : e without causes is therefore विभावना This is a new and certainly original and ingenious way of accounting for the name विभावना The general method of derivation is अप्रसिद्धकारणस्य स्वाभाविकत्वस्य वा विभावनात् कल्पनात् विभावना or फलप्रकाशन विभावना

P 41 LL 10-11 —अङ्गलेखामकाश्रीरसमालम्बन । Example of विभावना Here the क्रियास (causes) काश्रीरसमालम्बन and सालक्तकत्व are denied Therefore the results पिञ्जरत्व and ताम्राम्बत्व seem for a time to be unaccounted for But then स्वाभाविकत्व removes the anomaly समालम्बन = Smearing anointing ओष्ठमुद्रा = The expression of sealed or closed lips

In order to bring in the idea of कारणभूतक्रिया in the case of ओष्ठमुद्रा the विवृतिकार suggests ताम्रोष्ठत्वस्यालक्तकयोजनक्रियात्मक कारणम् । अलक्तकश-दोषान्न तयोजनाया वतते । अन्यथा विभावनोदाहरण त्वस्यानुपपत्ते । तच्चात्र कारण निषिद्धम् । परिहारश्चान्न स्वाभाविक सुलक्षणत्वम् ।

In the definition Udbhata has used the word क्रिया in the sense of हेतु According to grammarians क्रिया alone is the cause of a thing The word क्रिया has been used in the definition of विभावना by four authors viz Bhamaha Vamana Udbhata and Mammata Of these Udbhata and Bhāmaha have the same definition Mammata has क्रियाया प्रतिषेधेपि फलव्यक्तिर्विभावना । Vamana has क्रियाया प्रतिषेधे प्रसिद्धतत्फलव्यक्तिर्विभावना । काव्यालकारसूत्र ३ २ Other authors use the word कारण

P 41 LL 23-24 —समासोक्ति । प्रकृतार्थेन वाक्येन । (Karika 33) — In a sentence which deals with the principal theme of discription when some other sense not belonging to the theme is conveyed by common adjectives the figure becomes समासोक्ति The विवृतिकार's comment on this is प्रस्तुतार्थेन वाक्येनाप्रस्तुतोऽप्यर्थो यदभिधायते सा समासोक्ति । नन्वेव श्लेषतां प्राप्तेत्याह तत्समानविशेषणे । विशेष्यपद नु प्रस्तुतार्थाभिधाय्येव ।

P 42 LL 2-3—द तप्रभासुमनस पाणिपल्लव । Here the प्रकृत (principal theme) is भगवती and the अप्रकृत which is conveyed by implication (आक्षिप्त) is लता All the adjectives द तप्रभासुमनस etc are applicable to both लता and भगवती All these adjectives contain रूपकस one set of the रूपकस (viz द तप्रभा पाणि and जटा) belonging to भगवता and the other (viz सुमनस् पल्लव and पद्मचरण) to लता द तप्रभा पाणि and जटा become the उपमेयस and सुमनस् पल्लव and पद्मचरण become उपमानस when the adjectives are applied to भगवता and *vice versa* when they are applied to लता तनुत्व is a common property applicable to both भगवती and लता as well

In this verse all the adjectives are applicable both to लता and त वी (slender Parvati) But the विशेष्य is only त वा and the sense of लता is understood by the force of the adjectives If the विशेष्य had also been श्लिष्ट (i.e. applicable to both लता and त वी) the alankara would have become श्लेष If the विशेष्य had contained words expressive of both त वी and लता such as तनुलताम् or लीलताम् then the अलंकार would become a समस्तवस्तुविषयरूपक वनगताम्—वन is श्लिष्ट here It means water with reference to त वा and forest with reference to लता and so it gives rise to a distinct notion of रूपक i.e. एकदेशशक्ति or श्लिष्टपरपरितरूपक The विवृतिकार has his own way of interpreting the verse He says—द तप्रभावच्छाभन हृदय यस्याः पाणे पल्लवावप्रे ताभ्यां शोभते वन जलम् लीना जटासु पद्मचरणावलम्ब यस्या सा भगवताति प्रस्तुतोऽर्थः । द तप्रभावद्वलानि पुष्पाणि यस्या इति तु यादयान । एकदेशविवर्तिरूपकता । The omission is probably व्याख्यानमसत्

Udbhata's definition of this figure is more complete and exact than that of Bhāmaha He has advanced greatly in point of exactness and accuracy Bhāmaha (and Dandin al o) are not at all particular as to whether the अभिप्रेतार्थ (the intended sense) should be अप्रकृत and उक्तार्थ (the expressed sense) to be प्रकृत or *vice versa* Bhāmaha's definition is —

यत्रोक्ते गम्यतऽ योर्थस्तत्समानविशेषण ।

सा समासोक्तिरिष्टा सक्षिप्ताथतया यथा ॥

—भामहलंकार २ ७९

But later writers beginning with our author have stipulated that the expressed sense must be belonging to the subject of description (i.e. प्रकृत) and the sense implied by the force

of the *alankāra* is to be the अप्रकृत If the अप्रकृत or अप्रस्तुत thing is expressed and the प्रस्तुत is conveyed by implication the *alankāra* would be अप्रस्तुतप्रशसा

P 42 LL 12-13 — अतिशयोक्ति । निमित्ततो यत्तु । (Karika 34) — A statement with a cause surpassing the common perception of people—the learned consider it to be the *alankāra* अतिशयोक्ति

P 42 LL 14-17 — (Karikās 35 36) The four divisions of अतिशयोक्ति of Udbhaṭa are

- (1) भेदेऽनयत्वम् । Imposing sameness where there is difference in reality
- (2) अयत्र (अभेदे) नानात्वम् । Imagining difference where there is really no difference
- (3) सभाव्यमानाथनिबन्ध । Describing some imaginary thing [which is really impossible]
सभाव्यमान = imaginary
- (4) कायकारणयोयत्र पौषापयविषययात् । आशुभाव समालम्ब्य वक्ष्यते ॥ The reversion of cause and effect to show the quickness of effect

The विवृतिकार explains the Karikās very succinctly as किञ्चिद्धेतुमवलम्ब्य यदलौकिक वचो निबध्यते सातिशयोक्ति । तस्याश्वत्वारो भदा । तथा हि । भेदे अभेद, अभेदे भेद बहिरसत सम्भावनायां निबद्ध कार्यस्य शीघ्र कालताप्रतिपादनाय पूर्वभावित्व कारणादिति ।

Of these the first two varieties will probably fall under the second variety (प्रस्तुतस्य यद यत्वम्) of Mammata's अतिशयोक्ति because in both the varieties one thing (प्रस्तुत) is described as another thing The first variety of Mammata viz निगीर्याध्यवसान (complete submerging of the उपेय by the उपमान) does not find place in Udbhaṭa's classification The third and fourth divisions of Udbhaṭa correspond to the same divisions of Mammata The second variety of Mammata is प्रस्तुतस्य यदयत्व and it is equal to the first two varieties of Udbhaṭa यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् of Mammata is Udbhaṭa's सभाव्यमा निबन्ध The full description of अतिशयोक्ति given by Mammata in his Karikas is — (१) निगीर्याध्यवसान तु प्रकृतस्य परेण यत् । (२) प्रस्तुतस्य यदयत्व (३) यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् । (४) कार्यकारणयोयत्र पौषापय विषय्य । विज्ञेयातिशयोक्ति सा । — काव्यप्रकाश X p 628

P 42, LL 24-25 —तपस्ते च स्फुरितया । Example of the first variety Here पार्वती was first अकृशा then by तपस् she became कृशा Now by reason of the lustre of her austerities she is again described as appearing अकृशा Thus here भिन्ना (from her original condition) : e कृशा पार्वती is described as अभिन्ना : e अकृशा The विवृतिकार has भगवत्या कार्यमकार्ष्य चाभिनीकृतम् । हेतुश्चान्न तपस्तेजोचनिता सादयसमृद्धि ।

P 43 LL 6-7 —अचितयच्च भगवान् । Here पार्वती though she is कुमारा is imagined to be भिन्ना : e यौवनवती Thus अभेदेऽपि नानात्वम् is illustrated विवृतिकार —एवैवान्न कुमारी भगवती तरुणा चैत्ययत्न गमिता । हेतुश्च तपोजनित रामणायकम् ।

P 44, LL 8-9 —मये च निपत त्यस्या । The reversion of cause and effect is quite obvious The स्मरबाणपरम्परा shoot out so immediately after the कटाक्ष that it is described as going ahead and कटाक्ष as following afterwards The extreme efficacy of Parvati's glances is here established विवृतिकार —कटाक्षपातस्य पश्चाद्भाव । स्मरबाणपरम्परागमनस्य पुनर्भावित्वमुक्त समानजातित्वप्रतिपादनाय । एव च दाहोऽम्भ प्रसृति पच इत्यादावतिशयोक्ति सामान्यलक्षणनैव न तु विशेषलक्षणेन संगृहातेति चेत् । प्रसिद्धज्वलितानलदाहाभेद नैवायमभ्यवसित इति विशेषलक्षणमप्यत्रास्ताति न दोष । एवम यत्र बोध्यम् ।

P 43, LL 12-13 —पतेद्यदि शशिद्योत । The example of the third variety The meaning is If a pencil of moon's rays will fall on a blooming sun lotus then that will be a fit comparison for the rosary of pearls that is in her hand विवृतिकार —प्रकुट्ट पद्मे च दंकरप्रकराभावादसम्भवतयमर्थं सभावनाय निबद्ध । हेतुश्च गौरीकरे अक्षमालावलोकनम् ।

P 43, L 13 —मुक्ताफलाक्षमाला । मुक्ताफलायेव अक्षा तेषां माला Here the कर and माला are respectively compared to ' blooming sun lotus (विभाशि पद्म) and a pencil of moon's rays (शशिद्योतच्छटा) When भगवान् began to look at Pārvatī he saw the कर and माला The combined beauty of them was so exquisite that he could not find a fit comparison for it in all the existing things of the world Hence he had the fancy a combination of विभाशिपद्म and शशिद्योतच्छटा not found in the existing world to be the fit उपमान for कर and माला [पद्म is a sun lotus and is closed during the night Thus the rays of the moon falling on a sun lotus is an utter impossibility in the world] This सभावनामर्थनिबन्धन is the

same as यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् of Mammata Mammata gives the example—राकायामकलङ्क चेदमृताशोर्भेदेषु । तस्या मुखं तदा साम्यपराभवम् वाच्यताम् ॥ का प्र १ p 632

As regards अतिशयोक्ति Udbhata has improved a great deal upon Bhamaha No doubt he has taken the definition of अतिशयोक्ति almost verbatim from him as he does many a time when he thinks that Bhamaha's definition is correct and fit to be adopted Yet Bhamaha and Dandin have made no attempt to divide the figure into classes and their ideas about the figure seem to be somewhat general and inexact Udbhata has not only attempted classification but has succeeded a great deal in making distinct divisions of the figure which have become the bases of the treatment of later authors like Mammata who have treated the figure very much in the same manner as Udbhata It will be noticed however that Mammata does not give any definition as such of अतिशयोक्ति He only describes the four varieties of अतिशयोक्ति one after another beginning with निगायाध्यवसान (See his Karikas on अतिशयोक्ति quoted above on p 79) The निगायाध्यवसान is the only feature of अतिशयोक्ति mentioned by modern Rhetoricians which is not noticed by Udbhata निगीर्याध्यवसान is establishing the उपमान by submerging the उपमेय altogether Take the example आयुरेवेदम् and आयुर्धृतम्

This is life itself becomes the निगीर्याध्यवसान for the उपमेय which is धृत is totally enveloped by or submerged in the उपमान But in ghee is life there is only a charge made of life upon धृत This first निगीर्याध्यवसान constitutes a variety of अतिशयोक्ति according to Mammata and others The variety भेदे अनन्यत्वम् of Udbhata is not the same as this निगीर्याध्यवसान The भेद need not be between the उपमान and उपमेय it may be between two attributes even, such as अकृशा and कृशा as set forth in the example तपस्तेज स्फुरितया etc Thus although the निगीर्याध्यवसान variety of Mammata is not to be found among the varieties put forth by Udbhata all other varieties of अतिशयोक्ति given by Mammata are the same as those propounded by Udbhata The wording of Mammata is naturally more neat and concise but that does not conceal his indebtedness to Udbhata which is so largely apparent in his work

It is very interesting to see through the works of all alankara writers the development going on in the ideas about अतिशयोक्ति. The first writer Bhamaha has only the vague definition—निमित्ततो यत्तु वचो लोकातिका तगोचरम्. Udbhata coming after him first classifies the figure into the four divisions which are accepted in one form or another by all Ālan karikas coming after him. But Udbhata's classification still lacked the definite mention of निगीयाध्यवसान. This important variety which is based on औपम्य (similitude) is first included by Mammata among the divisions of अतिशयोक्ति. But later on the idea of अध्यवसाय (identification) was generalised. It was not regarded as being restricted to उपमानोपमेयभाव but any particular thing established in the place of another thing for some reason or other came to be called अध्यवसाय. Thus the establishment of भेद in the place of अभेद or अभेद in the place of भेद, the assertion of a संबन्ध as subsisting between two things where no संबन्ध really exists, the पार्वर्ण्यविपर्यय of कार्य and कारण were all regarded as different species of the genus अध्यवसाय. The sphere of अध्यवसाय being thus widened and made to include all the varieties of अतिशयोक्ति, the figure अतिशयोक्ति itself was defined in terms of अध्यवसाय. सिद्ध or complete अध्यवसाय was regarded as constituting अतिशयोक्ति and साध्य अध्यवसाय or अध्यवसाय in the process of making was called उत्प्रेक्षा. This stage of development we see reached in अलङ्कारसर्वस्व of Ruṣṣyaka who came a little after Mammata. Ruṣṣyaka's definition is—अध्यवसाये अध्यवसित प्राधान्ये त्वतिशयोक्ति. Viśvanatha (14th cent) author of साहित्य दर्पण follows upon the footsteps of Ruṣṣyaka. A still further stage in the development of ideas about अतिशयोक्ति is depicted in the रसगङ्गाधर of जगन्नाथ (middle of 17th century). He defines अतिशयोक्ति as—विषयिणा विषयस्य निगरणमतिशयः तस्योक्तिः. He does away with the term अध्यवसाय and substitutes the word अतिशय in its place. By doing so he does not bring in any new idea into the definition. He describes अतिशय as विषयिणा विषयस्य निगरणम् which is practically the same as the अध्यवसाय of अलङ्कारसर्वस्व and others. He also includes all the varieties—भेदे अनयत्वम्, अभेदे तानात्वम्, संबन्धेऽप्यसंबन्ध etc under his अतिशय. Thus his अतिशय is the same as the all comprehending अध्यवसाय of Ruṣṣyaka and others. But by adopting

the term अतिशय he is able to show the propriety of the name अतिशयोक्ति by giving by the way its निवचन which no other author before him had thought of doing

We have thus seen that the figure अतिशयोक्ति passed through various stages of development First the crude definition of Bhamaha then the careful delineation of the four divisions भेदेऽनन्यत्वम् अभेदे नानात्वम् सब धेऽप्यसबध and कार्यकारणयोर्पौर्वापर्यविपर्यय of Udbhata to these four Mammata adds the all important division निगीर्याध्यवसान After Mammata the idea of अध्यवसान is made still more comprehensive and predominant so that अतिशयोक्ति itself came to be defined in terms of अध्यवसान Lastly the word अतिशय is substituted for अध्यवसान and thus an explanation is given of the name अतिशयोक्ति

The foregoing analysis is restricted to the line of authors who are Kashmirians or who generally follow the Kashmirian trend of thought But even amongst such authors there will be found some who do not fall in line with the development we have traced above Thus Hemachandra author of काव्यानुशासन who came after Mammata defines अतिशयोक्ति thus—विशेषविवक्षया भेदाभेदयोगायोगव्यत्ययोऽतिशयोक्ति ।—काव्यानुशासन P 264 Here although he mentions the general varieties such as भेदेऽप्यभेद अभेदेऽपि भेद सब धेऽप्यसबध etc he omits to mention निगीर्याध्यवसान It cannot be said in his case as it can be said in the case of Udbhata, that he was not aware of निगीर्याध्यवसान or that he did not accept it as a type of अतिशयोक्ति For he includes निगीर्याध्यवसान under भेदेऽप्यभेद and gives its examples under that variety His omission thus seems to be intentional

VARGA III

This chapter consists of three figures viz यथासंख्य उत्प्रेक्षा and स्वभावोक्ति This instalment and the order of alankaras, in it follow Bhāmaha as usual who has also the third instalment of alankaras consisting of these three alankaras mentioned in the same order at the end of his second Parichehheda

P 45, LL 4-5 —यथासत्यम् । भूयसासुपदिष्टानामथानाम् । —
उपदिष्ट=stated enumerated When many dissimilar things
once stated are subsequently referred to in the same order
then that figure is termed यथासत्यम् **LL 7-9** —तत्र णि

यथासत्यता । For here the syntactical connection of
objects (पदार्थानामवय) though not expressed in words
(शब्देनानुपात्तोऽपि) [such as respectively &c] is grasped by
suggestion (ध्वननात्) which produces the charm that constitu-
tes the अलंकार and as the अन्वय of the objects subsequently
stated follows exactly the order indicated by the number
(संख्योपलक्षितक्रमानतिक्रमेण) of the objects mentioned before the
अलंकार is called यथासत्य (सरयामनतिक्रम्य तते इति) Thus Induraja
suggests the title is अन्वय **LL 9-13** —रा चालंकारो
प्रयासेन रम्य भवति । Indurāja here tries to account for the word
भूयसाम् भूयसाम् means of many i e of at least three
He says —The alankāra becomes charming when the
objects mentioned are many even though they are referred
to only a few times When only two objects are first
stated then the figure will not be charming unless they
are referred to a great many times i e at least three or
four times If only two things are enumerated and if they
are again spoken of only once then it will have no charm
at all But when a great number of things is enumerated
then only one subsequent reference will convey sufficient
charm and if such enumeration of many things is referred
to twice or thrice then the charm will be very great
indeed Rudrata says just the same thing तद्विगुण त्रिगुण वा
etc ।—रुद्रट —काव्यालंकार, ७ ३५

P 45, LL 18-24 —ननु मृणालहृसेत्यादौ शोभातिशयमावहतीत्यर्थ ।
The word असद्वर्णनम् should denote we think the dis-
similarity of the things that are enumerated Thus in
the given example—मृणालहंसपद्मानि बाहुचङ्क्रमणाननै मृणाल, हंस and पद्म
must not be similar or similarly spoken to one another
Such seems to us to be the meaning of the author But
Induraja takes it in a different way He says that the
things first enumerated should not be similar to things
subsequently enumerated and attributes this meaning to
असद्वर्णनम् Thus according to him मृणाल हंस and पद्म should
have no similarity i e उपमानोपमेयभाव with बाहु चङ्क्रमण and

आनन But the actual thing is that मृणाल हस and पद्म are very clearly the उपमानs and बाहु चङ्क्रमण and आनन are the उपमेयs and the whole verse becomes a good example of व्यतिरेक as will be shown later Induraja admits all this but still adheres to his own meaning of असधर्मणाम् and gives an example from Rudra's काव्यालंकार to illustrate his own meaning His plea is that if there be similarity between the two groups of things stated then the alankara will always be उपमा रूपक or व्यतिरेक which will always be prominent in that example and the element of यथासख्य (enumeration in order) will always be thrown into the background

But according to Induraja Udbhata's position becomes very awkward In his definition he is made to say that the different groups of objects should not be similar to each other yet he gives as an example of his definition a verse which goes just against what is said in the definition All this self contradiction is averted if the meaning we have given to असधर्मणाम् is accepted Of course the meaning extracted by Induraja can be got by a slight twisting He takes भूयसासुपदिष्टानामथानाम् असधर्मणा य कमश अनुनिर्देश । so that the word अथानाम् in the Karika refers to असधर्मणाम् which is related to अनुनिर्देश We take असधर्मणा अर्थानाम् (रुमश) अनुनिर्देश Here असधर्मणा becomes the adjective of अर्थानाम् and अर्थानाम् is connected with अनुनिर्देश

Bhāmaha's treatment of यथासख्य also points to the same conclusion His definition of the figure is just the same as that of Udbhata and his example is also of the same type He has—

पद्मे दुग्धमातङ्गपुष्को किल कलापिन ।

वक्त्रका तीक्ष्णगतिवाणीवालैस्त्वया जिता ॥

—भामहलंकार २९०

Here the first group of objects पद्मे इ-दु etc are उपमानs and वक्त्र काति etc are उपमेयs and the real alankara is उपमा or व्यतिरेक Thus here also if we accept Induraja's interpretation of असधर्मणाम् the same difficulties will confront us

There is a line of argument in support of the explanation of the expression असधर्मणाम् offered by Induraja It

may be said that by the expression असधर्मणाम् Udbhata wants to suggest that the alankāra occurs where there is उपदेश or अनुनिर्देश of सधर्म अयस also For this reason if we understand the word अपि after असधर्मणाम् the meaning of the author will be clear अपिना सधर्मणामनुक्ताना समुच्चय This sort of construction is not unusual with old authors and subtle commentators often resort to this kind of artifice to bring out their intended meaning from the very words of the author which they are commenting upon By the words अनलकृती पुन क्वापि in his definition of a Kavya Mammata wants to suggest सवत्र सालकारो [शदार्थौ काव्यम्] क्वचित् स्फुटालंकारविरहेऽपि न काव्यत्वहानि Udbhata himself in his definition of उत्प्रेक्षा (see p 48) only uses the words वाच्येवादिभिरुच्यते and suggests as Induraja says that there is another kind of उत्प्रेक्षा which is called अवाच्या १ e अर्थसामर्थ्याक्षिप्ता or प्रतीयमाना In the same way the word असधर्मणाम् in the definition of यथासख्य should be understood to mean सधर्मणाम् असधर्मणामपि Thus he interprets the important word असधर्मणाम् in the definition in such a way as to include examples both ways which are given by several writers on alankāra By this line of argument Induraja tries to account for the expression असधर्मणाम् in the definition of the alankāra and for that reason introduces the discussion ननु मृणालहसेत्यादि etc He asks—In the following example मृणालहस etc the charm lies not in the order of objects १ e in यथासख्य but in व्यतिरेकालंकार inasmuch as मृणाल हस and पद्म which are उपमानस here are described as having been conquered by the उपमेयस बाहु चङ्क्रमण and आनन how then is यथासख्य to be considered there as an alankāra at all? The author he says, tries to answer this question by introducing the word असधर्मणाम् in the definition and thereby he intends to suggest that this alankāra produces a great charm also in places where there is neither साधर्म्य nor उपमानोपमेयभाव and consequently no व्यतिरेक उपमा or रूपक and gives a clear example devoid of उपमानोपमेयभाव as कज्जलहिमकनक etc from Rudrata's काव्यालंकार, 7 36 Here in this example हरि, हर and चतुरानन are the three gods first enumerated and then their complexions, vehicles, and their places of abode are subsequently stated in order. There is no similarity of any kind in any of these, yet

there is a great deal of charm in the appropriate syntactical connection of them all in their just order Here of course the alankara is quite distinct apart from similarity identification or contrast Now if we accept the existence of the alankara यथासख्य where there is no tinge of similarity, there is no reason why it should be discarded as an alankara in places where similarity or contrast does exist Therefore in the example मृणालहस etc यथासख्य does exist there though as subordinate to यतिरेक thus there is अङ्गाङ्गिभावसकर of both in the example The author himself says further on that where two or more alankāras mutually assisting each other do not appear as distinct and independent they give rise to अङ्गाङ्गिभावसकर Therefore यथासख्य must be recognised as a separate alankara

The whole of the foregoing discussion may be put in a nut shell and stated as follows —Udbhata's definition of यथासख्य is उपदिष्टानां भूयसाससधर्मणामर्थानां य क्रमशः अनुनिर्देश तद् यथासख्यम् The subsequent reference in order of many dissimilar objects previously stated gives rise to the alankara यथासख्य The objects must be many at least more than two and they must be dissimilar i.e. disconnected with one another having no common standpoint between them Bhamaha gives the same definition Both of them are original and accurate thinkers on matters of alankāras By framing their definition in this way both of them give examples of the alankara which when considered aggregate ly from the modern point of view contain an alankara based on similarity They have composed their own examples They have not borrowed them from other writers Their examples must be exactly fitting in with their definitions Therefore the objects stated in the examples must be dissimilar (असधर्म) according to the meaning in which they must have used the expression असधर्मणाम् And that meaning is the one which we have given above, viz the objects in themselves must be dissimilar to each other They as a group may or may not be dissimilar with the other group of objects subsequently referred to With this meaning of the expression असधर्मणाम् of the author his example मृणालहसपद्मानि becomes quite consistent Here the objects

मृणाल हस and पद्म stated first have no similarity of any kind between them they are quite disconnected with each other Similarly the objects in the subsequent statement also viz बाहु चङ्क्रमण and आनन are all disconnected with each other Thus the conditions of the definition are all fulfilled in the example But Induraja having notions of the अलंकारशास्त्र as developed in his time brings in his own views about the alankara यथासख्य and tries to explain the definition of उद्भट in his own way He understands that the groups of objects should be असधर्म and thus expatiates upon the propriety of the expression असधर्मणाम् in the definition All his discussion is quite unnecessary if we understand the expression in the way in which we have interpreted it

The definitions and examples of यथासख्य given by रुद्रट मम्मट, रुयक and जगन्नाथ are clear examples of the alankara quite unmixed with any other alankara and still they have a charm But most of the examples of यथासख्य given by Ālankarikas are mixed up with other alankaras such as उपमा रूपक उत्प्रेक्षा and व्यतिरेक This led to the discussion started by जयरथ and followed by जगन्नाथ and other modern writers as to the claims of यथासख्य being considered as a separate and distinct alankara Compare जयरथ's commentary on अलंकारसर्वस्व of रुयक (pp 149-150)—न चास्यालंकारत्व युक्तम् । दोषमात्राभावरूपत्वात् । उद्दिष्टानां क्रमेणानुनिर्देशे हाक्रियमाणेऽपक्रमारयो दोष प्रसज्यते । यदुक्तम्— कमहीनार्थमपक्रमम् इति । तच्च यथा—‘कार्तिप्रतापौ भवत सूयाच द्रमसावि’ इति । दोषाभावमात्र च नालंकारत्वम् । तस्य कविप्रतिभात्मकविच्छित्तिविशेषत्वेनोक्तत्वात् । तत्त्वे चास्य यथासरयमनुदेश समानाम् इत्यादिसूत्रोदाहरणाना आयनेयीनीयिय फढखठ्ठा प्रत्ययादीनाम् इत्यादीनामप्यलंकारत्वप्रसङ्ग । See also रसगङ्गाधर (p 478)— इदं तु बोध्यम् । यथासख्या व्यबोधो यथातथास्तु नाम । नात्रागृहीतम् । यथासख्य मलकारपदवामेव तावत्कथमारोद्धु प्रभवतीति विचारणीयम् । नह्यस्मिँल्लोकसिद्धे कवि प्रतिभानिर्मितत्वस्यालंकारजीवातोर्लेशतोऽप्युपलघिरस्ति येनालंकारयपदेशो मनागपि स्थाने स्यात् । अतोऽपक्रमत्वरूपदोषाभाव एव यथासख्यम् । एव चोद्भटमतानुयायिनामुक्तय कूटकार्षापणवदरमणीया एव । एतेन यथासख्यमेव कमालंकारसङ्ख्या यवहरतो वामनस्यापि गिरो यारयाता इति तु नया ।

That is the view of the modern Ālankarikas But the old Ālankarikas such as भामह दण्डि उद्भट रुद्रट रुयक and मम्मट did recognise a kind of charm even in the orderly succes

sion of things, and so accorded to यथासख्य the position of an independent alankāra, in the same way as they have done to the second दीपक कारणमाला सार and एकावली

The विवृतिकार disposes of this alankara in a very few words. He says — असधर्मणाम् । असधर्मणामित्युपमाया अभावेऽपि भवतीत्याह । उदाहरणम्—मृणालहसेत्यादि । अत्र तूपमा यतिरेकेऽपि यथासख्यकृत चास्त्वमस्येव । इदं तु स्पष्टम् उदाहरणम्—कज्जलहिमकनकेत्यादि । But his comment though short is to the point and is highly suggestive. He says Udbhata uses the expression असधर्मणाम् in the definition thereby intending to suggest that the alankara यथासख्य is possible in the absence as well as in the presence of उपमा. The example given by Udbhata viz मृणालहसत्यादि is of course of the first kind i.e. in the presence of उपमा. Here the विवृतिकार says though there is उपमा or यतिरेक still the charm produced by the alankara यथासख्य does exist there. But a clear example i.e. in the absence of similarity caused by उपमा or व्यतिरेक is the following viz हिमकनकेत्यादि (given by रुद्र and quoted by Induraja himself)

P 46, L 15—मृणालहसपद्मानि । The meaning is very clear. Here many i.e. three things are mentioned but they are referred to only twice. According to the modern stand point the principal figure here is यतिरेक and यथासख्य is its accessory (अङ्ग). It seems that the old authors ignored the claims of other alankaras and gave prominence to यथासख्य. For almost all the examples cited by them contain व्यतिरेक or some other alankāra. Bhāmaha's example is given above. Dandin has —

ध्रुव ते चौरिता तवि स्मितेक्षणमुखद्युति ।

स्नातुमम्भ प्रविष्टाया कुमुदोत्पलपङ्कजै ॥

—Here also the alankāra is यतिरेक. Vāmana takes उपमानोपमेयक्रम as the basis of his alankara and has even his definition modelled on such examples. His definition is उपमानोपमयाना क्रमसंबन्ध क्रम and his example is —तस्या प्रवृद्धलीलाभि रालापस्मितदृष्टिभि । जीयते वल्लकीक दकुसुमे दावरस्रज ॥ Vāmana's क्रम is the same as यथासख्य of other writers.

The modern writers from whose stand point Indurāja is criticizing Udbhata have of course no such ambiguity of ideas. Their examples contain no other alankāras.

Rudrata's example viz कज्जलहिमकनककृत् etc is clearly of this type For other examples of this sort see यथासख्य in काव्यप्रकाश अलङ्कारसर्वस्व रसगङ्गाधर and other writers

P 46, L 20—उत्प्रेक्षा । साम्यरूपाविवक्षायाम् । अतद्गुणक्रियायोगात् । न तत् अतत् । अतस्य गुणक्रियाणां योगः अतद्गुणक्रियायोगः । तत् = प्रकृत उपमेय therefore अतत् = अप्रकृत उपमान When the form of similarity [between प्रकृत and अप्रकृत] is not desired to be spoken but the qualities and actions of the अप्रकृत are placed in प्रकृत in a hyperbolic manner it is called उत्प्रेक्षा and is denoted by words like इव '

P 46 LL 23 26—यत्रेवादिपदनिबन्धः क्रियायोगादिति । Induraja has a very able comment on this Kārika The gist of the discussion is as follows —Udbhata says that the form of similarity is absent yet words like इवादि which are साम्यवाचक are present How is this ? This difficulty is removed when we look to the word अतद्गुणक्रियायोगात्

P 46 L 24—असम्भवं नाम लक्षणदोषः । When one or more of the conditions laid down in any लक्षण are impossible to be fulfilled by some reason or other then the लक्षण is असम्भव लक्षणदोषयुक्त In the present case इवादिपदनिबन्धः and साम्यरूपाविवक्षा are incompatible with each other One of them is possible both together are impossible Hence असम्भव occurs

P 46, L 26—द्रव्यधर्मसिद्धौ गुणरूपेणान्तर्भावात् । The property (धर्म) of matter (द्रव्य) that is accomplished or perfected (सिद्ध) is गुण and that which is in the process of being perfected (साध्य) is क्रिया The whole universe is twofold as it consists of independent and dependent things That which is independent is called धर्मि and it is द्रव्य as it is capable of being indicated by pronouns this or that The dependent thing is the property It is of two kinds सिद्ध or साध्य Now that property which is सिद्ध is गुण and that which is साध्य is क्रिया These are all the objects in this world सामान्य विशेष etc can be included among these as they are cognised as one or other of them On this whole passage see Kavyaprakāśa (Third edition) उपाधिश्च द्विविधः बालम्बनभेदात् ' । Ullāsa 2 pp 33-37

This description of पदार्थ is made from the grammarians point of view They recognize जाति, गुण, क्रिया and सङ्गा

Compare चतुर्थी शदानां प्रवृत्तिरिति महाभाष्यकारा । Here सज्ञा and जाति are included under द्रव्य सामान्य and other पदार्थs that the Naiyayikas and Vaisesshikas have sanctioned fall under one or other of these categories for they have a form of their own that is cognisable to our mind

P 47 L 6—अत्र असौ अप्रकृतो यो अथ । Though there is no regular comparison in उत्प्रेक्षा the qualities and actions of the अप्रकृत । ३ उपमान are imagined to be residing in उपमेय Thus in उत्प्रेक्षा there is no total absence of similarity and the इवादिशब्दs are quite appropriately used there In उत्प्रेक्षा the अप्रकृत is not distinctly described as उपमान but there is a sort of अभ्यास (superimposition) made of the qualities of अप्रकृत upon the प्रकृत in such a way as to help the sentiment in poetry

P 47 L 14—न हि वस्तु-तरधर्मा । But it is not possible in the natural order of things to charge one thing with the actions and qualities of another Therefore to account for this अभ्यास of one's qualities upon another the word अति शयाविता comes in Any quality which is impossible in the ordinary world can be attributed to anything by the poet creator to heighten the charm of it

P 47 L 21—Udbhata again describes उत्प्रेक्षा in another way—लोकान्तिक्रान्तविषया । A fancy either positive or negative beyond the pale of worldly possibilities is उत्प्रेक्षा वाच्या [उत्प्रेक्षा] is denoted by इव etc

P 48 L 1—वाच्येवादि । By the words वाच्या इवादिभिरुच्यते the author suggests that a sort of उत्प्रेक्षा exists which is not वाच्य To prove that such an उत्प्रेक्षा exists Induraja brings in an example from outside viz चन्दनासक्तमुजग etc Both the examples of Udbhata s contain इवादिशब्दs

P 48, L 5—चन्दनासक्तमुजगेत्यादौ इवादीनामप्रयोग । In the verse चन्दनासक्त etc the मलयमारुत (wind from the मलय mountain) is said to be mixed up with the breaths of the serpents and this is shown as a cause of its stupefying effect on travellers Now this is a mere fancy, for though the मारुत may be निश्वासमूर्च्छित it does not make the travellers faint on that account at all Here the cause of the

fainting of travellers is imagined to be residing in
निश्वासस्थितत्वं of मलयमारुत इवादिशब्द do not exist

P 48, L 12 —अस्या सदाकबिम्ब । This example is of
गुणयोगाध्यासेन भावात्प्रेक्षा The meaning is On account of her
austerities (mutterings) during which her eyes which were
ever steadily fixed on the orb of the sun had drunk his
rays The black spot had as it were fallen on her face
having mistaken it for the moon Induraja's explanation
here is as follows —In the first place अङ्क is to be taken to
mean शश (on the moon) Then the compound is to be रूपक
समास viz श्यामिका एव अङ्क (शश) शश (hare) is अप्रकृत and it
is चेतन श्यामिका is प्रकृत but it is अचेतन Now श्यामिका is describ-
ed as falling on the face on account of चन्द्रभ्रम But चन्द्रभ्रम is
a quality belonging to a living being i e शश for अचेतन वस्तु
cannot have any भ्रम (confusion or mistake) Hence the
quality चन्द्रभ्रम which belongs to शश is implanted on श्यामिका
by the poet Therefore this is गुणयोगाध्यासेन उपप्रेक्षा What
ultimately falls is the प्रकृत i e श्यामिका blackness

This explanation is ingenious but unnatural and the
real beauty of the verse is left out unnoticed by such
explanation More naturally चन्द्र should be the अप्रकृत
मुख should be the प्रकृत and श्यामिकाङ्कत्वं having the black spot
should be the गुण implanted upon मुख it being the natural
गुण of चन्द्र The real idea of the verse is there had grown
a sort of blackness on Parvatī's face by constant austerities
and constant looking at the sun On this the poet exercises
his fancy As Parvatī was constantly looking at the
sun and the moon (in the form of the face) also comes face
to face with the sun and drinks his light on this account
and on account of its beauty the face of Parvatī was so
very alike the moon that the black spot alighted on her
face mistaking it for the moon Thus the quality of
having the black spot which naturally belongs to चन्द्र is
implanted upon मुख Here we need not stretch the mean-
ings of words at all such as अङ्क=शश etc अङ्क means only
a spot and nothing else Here also we can catch the real
beauty of the epithet अकबिम्बस्य दृष्टिपातात्पै Parvatī is drinking
the light of the sun by her eyes, and चन्द्र is also well known

for drinking the light of the sun In this way पीतातपस्व can also be the आरोपितधर्म For Parvatī does not actually drink the light but the moon drinks and thus पीतातपस्व can be transferred from the moon to Parvatī

P 49 L 6—कपोलफलकावस्या । The example of अभाव विषयक्रियाध्यासोत्प्रेक्षा Here the अभावरूपक्रिया viz परस्परादर्शन (not seeing each other) is attributed to the कपोलफलकस The action of seeing or not seeing belongs to a living being having eyes But the कपोलफलकस are no beings and have no eyes Therefore the action of not seeing is imposed upon the कपोलफलकस

The विवृत्तिकार's comment is short and to the point It runs thus —उपमानोपमेयभावस्यापि वक्षणे नत्वभावे इव मन्येष्टवमित्यादिभिः पदे प्रतिपाद्यात्प्रेक्षा किरूपेत्याह सभावनेयमिति । कुत सभावनेत्याह तद्गुणेति । [अ]तस्या प्रकृतस्य सभाव्यस्य सबन्धी यो गुण क्रिया वा तद्योगादथाप्रकृतस्य किंफलेत्याह अति शयेति । उत्कर्षपर्यवसायिनीत्यर्थः । एषा च बहिरसम्बन्धनिष्ठा कार्येत्याह लोकेति । भावस्याभावस्य च सभावनया सा प्रथम द्विधा । उदाहरणम् । अस्या सदाकबिम्बस्थे त्यादि । अत्राङ्गस्य मुखविषयपातक्रियायोगादिदुभ्रमो भारूपो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितः । द्वितीयस्योदाहरणम् । कपोलफलके त्यादि । अत्र क्षामतागमनक्रियायोगाददर्शनहेतुत्वेनाभावरूप सभावितम् । लक्षणहेत्वो क्रियाया इति ह्यत्र शतृप्रत्ययः ।

बालेदुवक्राणां त्यादीन्यतद्गुणक्रियायोगादुत्प्रेक्षोदाहरणाद्युत्प्रेक्षानि । अतद्गुणक्रियाया सभावनेमिति तु व्याख्यानमयुक्तम् । अत्रादायत्वात् । कपालेनो मुक्तस्फटिकध्वलेनाङ्कुर इवेत्यादेर्लक्ष्यस्यासंग्रहप्रसगान्न ।

ननु च दनासक्तभुजगेत्यादौ नेवादिपदप्रयोगः तत्कथमुत्प्रेक्षेत्याह । उत्प्रेक्षावाच्येवादिभिरुच्यते । गम्यमाना तु नोच्यत इत्यर्थः ।

P 49, L 12—स्वभावोक्तिः । क्रियाया सप्रवृत्तस्य । A description of the movements of some animal or a child that is engaged in its natural actions is called स्वभावोक्तिः

नङ्—The indeclinable form of the root नश् with the termination त्वा Here the नुम् (१९ न्) is first introduced by मस्जिनशोर्झलि पा ७।१।६ Hence the forms ननष्ट नष्टा नक्ष्यति etc This नुम् is made optional before त्वा by जा तनशा विभाषा पा ६।४।३२ Hence we can have नङ्वा and नष्टा

The विवृत्तिकार's comment is—व्यापारप्रवृत्तस्य बालमृगादेः समुचितं हेवाकनिबध्नस्वभावोक्तिर्न तु स्वभावमात्रवचनम् । उदाहरणम् । क्षणं नङ्गति । नङ्वा रुदित्वा रुदन् पीडयन् ।

VARGA IV

P 50 L 1—प्रेयोरसवदूर्जस्वि । प्रेयोरसवत्—Here the termination वत् applies to both Thus प्रेयस्वत् and रसवत् are the names of figures तथा उदात्तवद्विविधम्—छिष्ट that is श्लेष is also of two kinds like उदात्त

P 50, LL 4-9—विप्रतिपात्तिनिरासाय तदङ्गीकर्त यमित्यथ । The varieties of other figures are not mentioned at the time of enumeration But there is a special reason here for emphasizing the two fold character of छिष्ट Bhamaha has given three varieties Therefore to remove confusion Udbhaṭa says at the outset that the varieties of छिष्ट are two and not three The two fold character of उदात्त is mentioned here for the sake of comparison or illustration As the two fold character of उदात्त is recognised on reasonable grounds so it should be similarly accepted in the case of श्लेष also The reading in Bhamaha's printed text of काव्यालङ्कार is तत्सहोक्त्युपमाहेतुनिर्देशात्क्रमशो यथा instead of त्रिविध यथा Yet the त्रिविधत्व of श्लेष is also clear there

The enumeration of figures in this chapter follows the order of Bhamaha as usual Bhamaha has —

प्रेयो रसवदूर्जस्वि पर्यायोक्त समाहितम् ।

द्विप्रकारमुदात्त च भेदै छिष्टमपि त्रिभि ॥

—भामहालङ्कार ३१

Dandin also has nearly the same list—प्रेयस्वत् रसवत्, ऊर्जस्वि and समाहित These four figures can be very conveniently treated together though the alankara पर्यायोक्त intervenes between the first three and the last

The name प्रेयस्वत् is with some authors only प्रेयस्
* Dandin Bhāmaha and Ruyyaka use the word प्रेयस् Mammata also refers to the figure as प्रेयस् More modern authors have a tendency to use प्रेयस्वत् It is quite possible, and even probable that Udbhaṭa's word is also प्रेयस् and not प्रेयस्वत् for in प्रेयो रसवदूर्जस्वि we can have the word प्रेयस् not compounded with रसवत् at all In the following Karika also काव्य प्रेयस्वदुदाहृतम् can more conveniently mean 'A poem is described as containing प्रेयस्, the word

प्रेयस्वत् meaning containing प्रेयस् But Induraja seems to have a partiality for प्रेयस्वत् He therefore insists upon making Udbhata accept it

P 50, L 10—प्रेयस्वत्तावत् । The definition of प्रेयस्वत् is रत्यादिकानां भावानाम् etc । Poetry which is composed so as to contain the indications of the Bhavas like love (रति) etc by means of Anubhavas etc is said to contain प्रेयस् (or is termed प्रेयस्वत्) The विवृतिकार adds रतिरिह देवगुरुनृपादिविषया गृह्यते । काताविषयायां स्तुते सूचने रसबदलकारो वक्ष्यते ।

The definition of रसवत् is रसवद्दर्शितस्पष्टशृङ्गारादिरसोदयम् etc ।

रसवत् is that in which the development of the sentiments viz शृङ्गार etc is clearly shown and in which are included (the indicators)—a verbal statement of the Sentiment the Sthāyin the Sancharis the Vibhavas and Abhinaya (gestures)

The definition of ऊर्जस्वि is अनौचित्यप्रवृत्तानां etc । The composition of sentiments (रस) and feelings (भाव) which are improperly manifested or addressed by reason of passion anger etc is called ऊर्जस्वि

The definition of समाहित is रसभावतदाभासवृत्ते etc । The description of the abatement of sentiments (रस) feelings (भाव) or their semblances (आभास) quite unmingled with the accessories (अनुभाव etc) of other sentiments is called समाहित

रस and its accessories—These four figures are very closely connected with the technicalities of रस (sentiment) and its accessories which are detailed in works on dramaturgy, such as भरतनाट्यशास्त्र and दशरूपक or in independent treatises such as रसतरङ्गिणी and रसमञ्जरी The curious are referred to भरतनाट्यशास्त्र (अध्याय ६७) to दशरूपक (चतुर्थ प्रकाश) and to रसतरङ्गिणी where the old and the new treatment of the subject will be found in detail काव्यप्रकाश also treats this subject under असलक्ष्यकमध्वनि in the fourth Ullasa Jagannātha discusses this subject very critically and exhaustively in the first Ānana of his Rasagangadhara Here Induraja has summarised the subject in an easy manner sufficiently for our purpose

The two principal terms are रस and भाव (स्थायि) रस is a sentiment in a fully developed form and स्थायिभाव is a feeling which is latent in the mind of a person. A स्थायिभाव when it is roused to a great pitch with the help of its accessories assumes the form of रस. If it is not heightened sufficiently so as to be termed रस it remains all the while as a भाव. The accessories which tend to develop a स्थायिभाव are विभावs अनुभावs and यन्मिचारिभावs. A विभाव is any causative or exciting property by the help of which the latent स्थायि भाव develops. The things चन्द्रिका गद्य माल्य अनुलेपन etc excite the feeling of रति in a person's mind therefore these are (उद्दीपन-) विभावs. The कृता or beloved woman is the root cause on which the feeling of रति in a person's mind rests and so it is termed the (आलम्बन-) विभाव of रति or शृङ्गार अनुभावs are the gestures or actions denoting the effects of स्थायिभाव or रस upon a person. Thus the gestures and actions which a man exhibits under the influence of रति or शृङ्गार would be called the अनुभावs of शृङ्गार यन्मिचारिभावs are minor feelings which cannot have any great importance by themselves but can heighten the principal feeling i.e. स्थायिभाव. These यन्मिचारिभावs are thirty three or thirty four in number viz निर्वेद ग्लानि शङ्का etc. The सार्विकभावs i.e. pure emotions which hold a middle position between the स्थायिभावs and यन्मिचारिभावs and which are indicated by particular conditions of body and mind are eight viz स्तम्भ स्वेद रोमाञ्च etc. (The appropriate English equivalents of these and other kinds of भावs may be studied from Monier Williams' "Sanskrit English Dictionary") स्थायिभावs are nine (or eight according to writers on drama turgy) viz रति हास शोक क्रोध उत्साह भय, जुगुप्सा विस्मय and सम. These correspond respectively to the nine रसs which are शृङ्गार हास्य करुण रौद्र वार भयानक बीभत्स अद्भुत and शांत शृङ्गार is the developed expression of love between a man and a woman. Any other kind of love or affection e.g. वात्सल्य भक्ति etc cannot rise to the pitch of रस and so it remains only in the state of a स्थायिभाव although it is heightened by अनुभावs etc. so also with the other स्थायिभावs and रसs.

Now प्रेयस्वत् is a figure where स्थायिभाव is only suggested by the help of अनुभास etc

इयं च सुतवाङ्मयानिर्विधेया etc । Example of प्रेयस्वत् Here वात्सल्य or अपत्यविषयकरति is manifest It is heightened by the contact of स्पृहा a व्यभिचारिभाव The आलम्बनाविभाव and others are described in the commentary

Here the स्थायिभाव is मातृविषयकरति does not rise to the height of रस If it had been स्त्रीपुरुषविषयकरति it would have risen to चृङ्गार In such a case where the development of a रस is described the alankara रसवत् occurs The रस itself is stated in words स्थायिभाव is expressed and अनुभावस्य विभावस्य and व्यभिचारिभावस्य are all described Although any of these five categories are not actually expressed but are inferred still the figure remains रसवत् The existence and not the expression of all these five is necessary

इति भावयतरतस्य etc — is the example of रसवत् Here the development of शिवस्य चृङ्गार is described For all the five parts स्वभाव रथायि etc the commentary should be looked into

In प्रेयस्वत् we were concerned with स्थायिभाव in रसवत् with रस Now in ऊर्जस्वि we have to deal with रसाभास and भावाभास and in समाहित we have to do with the शान्ति (abatement) of रस भाव रसाभास or भावाभास आभास means अनौचित्येन प्रवृत्ति here Any sentiment or feeling that is developed in an improper and objectionable manner is called रसाभास or भावाभास When any passion like love or anger exceeds beyond control then the sentiment makes its effect in a rash and morally objectionable manner and then it is called रसाभास or भावाभास The description of such a रसाभास or भावाभास constitutes the figure ऊर्जस्वि ऊर्जस्वि=बलवत्=rash disdainful

तथा कामोस्य वदुधे etc । The desire of Hara was heightened to such a degree that he abandoned the righteous path and began to act improperly This constitutes रसाभास

The शान्ति of रस भाव and others is the quiescence or abating condition of the same रस भाव etc When such रसशान्ति or भावशान्ति is illustrated and no other रस or भाव is sought to be introduced with the abatement of the previous one then the figure is समाहित

अथ का ता दृष्ट इष्टा etc । Here the abatement of Hara's desire is described He allayed all the marks of previous passion on his body and then approached Paivati The appeasing of passion indicated by the allaying of the marks on his body constitutes समाहित

The nature of these four alankaras with their examples is thus succinctly described The general purport of the commentary on these alankaras will be seen to be included in the above Now we notice from the beginning some places requiring particular explanation

P 51, L 1—एतेषा पञ्चाशत्सदयानाम् सूचका । The nine स्थायिभावs eight सात्विकभावs and thirty three यमिचारिभावs make up the number fifty The indicators of each of these fifty भावs are अनुभाव विभाव यमिचारिभाव and स्वशब्द The स्वशब्द is the verbal statement of the very thing which is to be indicated (सूच्य) such as रति and the like It will be seen that यमिचारिs or minor feelings are included both in सूच्यs and सूचकs The reason is that they are sometimes themselves principally described in some poetry with other यमिचारिs and अनुभावs etc as their accessories Therefore the यमिचारिs are included both in सूच्यs and सूचकs The सात्विकभावs are of two fold nature They are sometimes regarded as principal feelings at others they are included in अनुभावs which are accessories Of course cases where the यमिचारिभावs and सात्विकभावs are described as principal are very rare Generally स्थायिभावs are indicated and यमिचारिs are their accessories Mammata has given one example where यमिचारिभाव is principal (का प्र ४ p 120)

जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेष्ट इष्टा मया
मा मा सस्पृश पाणिनेति रुदती ग तु प्रवृत्ता पुर ।
नो यावत्परिरभ्य चाटुशतकैराश्रवासयामि प्रिया
आतस्तावदह शठेन विधिना निद्रादरिदीकृत ॥

Here [विधि प्रति] असूया is the यमिचारि described

The वृत्तिकार takes objection to the interpretation पञ्चाशद्भावाना सूचनम् of Indurāja and especially to the number fifty of these Bhavas He says—पञ्चाशद्भावसूचनमिति व्याख्यानमयुक्तम् । हासादीना भावानां हास्यादीनां च रसाना भेदस्यासिद्धत्वात् । By the expres

sion रत्यादि he does not understand रति as a स्थायिभाव and other स्थायिभावs but takes रति as a mere भाव by the dictum it seems of the Ālankarikas viz —रतिर्देवादिप्रियया व्यभिचारा तथाजित । मान प्रोक्त and not as one of the 9 स्थायिभावs as Induraja takes it and makes his list of 42 भावs by adding only रति to 33 व्यभिचारिभावs plus 8 सात्त्विकभावs thus making 42 भावs only. He insists that out of the 9 स्थायिभावs and रसs रति can only be accepted as a mere भाव separately with reference to गुरु नृप etc and not हास शोक and the रसs हास्य वरुण etc as these latter cannot be distinctly apprehended with reference to देव गुरु नृप or any other being as रति is. Thus he says रतिरिह देवगुरुनृपादिविषया गृह्यते । का ताप्रिययाया स्तुते सूचने रसवदलंकारो वक्ष्यते ।

He reads सूचने instead of सूचन. The word सूचन may mean अवगमन or अनुमान ; a indication or inference. As शातनिवृत्ति is indicated or shown by वह्नि as the latter is the productive cause of it and as the taste of a mango can be inferred from its colour which may be said to be a ज्ञापक cause of taste so the विभावs and अनुभावs may be said to be सूचक of रति and other भावs. But a भाव thus indicated by or inferred from विभावs and अनुभावs is not the soul of poetry. The soul of poetry is रस which is the subject of enjoyment or pleasure in general and as such it is neither indicated nor inferred but only enjoyed and therefore रस भाव and other emotions are said to be यङ्ग्य (capable of being suggested), and not अनुमेय (capable of being inferred) by those who understand the real nature of poetry. The विभावs, अनुभावs and व्यभिचारिभावs are not the productive causes of रस. If they were so भरत and others would have said रसनिष्पत्ति and not रसामि यक्ति.

The whole passage of the विवृत्तिकार bearing on this discussion is worth extraction —आदिग्रहणान्निर्वेदश्लानीत्यादयो व्यभिचारिभागा तथा स्तम्भ रवेद इत्यादयः सात्त्विकभावा गृह्यते । तेषां च [द्वा]चत्वारिंशतो रत्यादिभावानामनुभाव सात्त्विकव्यभिचाराद्याद्विकरूपैरभिनयैरादिग्रहणादुद्दीपनालम्बनरूपैर्विभाव स्थायिभावत्वाद्गतेस्तु व्यभिचारिभिरपि सूचने व्यक्तौ यत्काव्यबन्धन प्रेयस्विदस्याप्रियतरया उपलक्षित भावतृ दमनास्तीति । बह्वे शीत[नि]वृत्तिरनुमीयत इति कारणस्यापि कचिद्गमकत्वाद्विभागेर्भवत्येव सूचनम् । रूपादसानुमानं भवताति व्यभिचारिणा सहकारि रूपाणामप्यस्ति गमकत्वम् । काव्यस्य तु सिद्धे गमकत्वे निर्विवादवानुभावानां सूचकता ।

न चानुमितमात्रतया स्थितो भाव का यन्नीयितमपि तु साधारण्ये । प्रतिपत्तो रसना
 प्रापारगोचर । एव रसेऽपि न त यमत एव यदया रसभा-तदाभासतत्प्रशमा
 का यतत्त्वविद्भिरभि गीय ते । एतन्नाभ्युपगम्योक्तम् । वस्तुवृत्तपराक्षाया रसभावादयोऽनुमेया
 एव न भवति । न हि विभावानुभावव्यभिचारिण वारणकायसहकारिरूपा । तत्पूत्वे
 कारणकार्यसहकारिसयोगादसिष्पत्तिरिति नूयात् । यथा चतस्रथा परादगमाण ग्रंथ
 गौरवमानयतीति न प्रतन्यते ।

P 51 L 2—तत्रानुभावधतुर्विध । Of these अनुभाव 1 a gesture
 of condition of mind or body is fourfold (1) आङ्गिक of
 body such as gestures of hands eyes &c (2) वाचिक of
 speech, such as the use of a particular tone of voice
 (3) सार्त्त्विक natural of pure state of mind such as stupor
 perspiration &c (4) and आह्वय adventitious or borrowed
 such as head dress or bodice **L 5**—एवमयमनुभाव । Thus
 this fourfold अनुभाव being the काय (effect) conveys or indi-
 cates the feelings which are the cause **L 10**—यथा हि
 कार्यस्य । As a well investigated effect (काय) necessarily
 leads to its cause (कारण) so also a well ascertained cause
 invariably leads to its effect as it is usually seen in
 worldly transactions **L 17**—रत्यादाना च शब्दाना । Though
 the words रति and others are not found to indicate the
 sentiments love and others in the way in which they are
 indicated by their peculiar and natural characteristic by
 अनुभावस yet they possess partially this characteristic of
 the अनुभावस As indeed the अनुभावस convey the idea of
 feelings generally and not particularly so the indicatory
 words रति and others also do the same **L 22**—चतुरूपा
 भावा इति । Where Udbhaṭa has said this and पद्मरूपा रसा
 occurring a little further on we can not at present
 determine Perhaps it may be in his भामहविवरण
L 27—प्रेय शब्दवाच्येन लक्षण्या व्यपदेश । This is cer-
 tainly original and very ingenious Indurāja explains
 the propriety of the word प्रेयस्वत् प्रेयस् originally means a
 dear person Now a dear or beloved person is the
 आलम्बनविभाव of the स्थायिभाव रति Therefore by लक्षणा the word
 प्रेयस् comes to mean रति Again रति is one of the nine (or
 fifty) भावस mentioned before Therefore when we use the
 word प्रेयस् chiefly intended for रति all the other भावस also
 come in with it and are meant by the word प्रेयस् (by लक्षणा)

Thus प्रेयस् means ultimately all the भावस that are indicated. And प्रेयसात् is that which contains such भावस.

P 52, L 5—इयं च सुतवाङ्मयात् । The विवृतिरर comments on this verse almost in the same words as Induraja — ऋडे ऋसि वृत्तेति सव ॥ अ वा वक्षसि निधानमाङ्गिकोऽभिनय उल्लापन वाचिक इदं दावाच्यो मृगाभक्त आलम्बनविभाव वाङ्मयो मालितमौख्य व्यभिचारिभाव । एतैश्चतुर्भिर्भावो रत्यात्मक सूच्यते ।

यभिचारिणस्तु सूचने उदाहरणम्— एव वादिनि देवषावि त्यत्र । एव देवर्षिवदन पितृपार्श्ववर्तारूपाभ्या विभागाभ्यामधोमुखता पद्मगणनाभ्यामनुभावाभ्या लज्जा व्यज्यते । एवम येध्यप्युदाहार्यम् ।

P 52, LL 19-24—एते च शृङ्गारादयो प्रवृत्तिरिच्छा । And these 9 sentiments viz शृङ्गार and others, as they are the means of acquiring the fourfold objects of human pursuit and of avoiding their contraries are nothing but the nine स्थायिभावस them selves रति and others in a highly developed form. **L 21**—अतस्तथाविधेन । The sentiments being capable of relishment in a peculiar way (described above) are *technically* called by the word रस showing the difference in relishment. The word रस in general denotes all the different shades of relish or pleasure (आस्वाद) निर्वेद etc do not contain that kind of relishment which शृङ्गार and others contain therefore the *technical* word रस whose connotation is once fixed for a particular kind of relish cannot be applied to निर्वेद etc. When only general relishment is sought to be expressed then the word रस may be used for निर्वेद ग्लानि etc as in the case of मधुर अम्ल and the like. In this way Induraja determines the meaning of the word रस. The *Karika* रसनाद्रसत्व etc has the same meaning as above तात्त्विक = technical (तत्र a science).

The विवृतिरर thus comment on the whole passage — एते च वर्माभिप्रायवतया तदितरपरिहारतया च । इति प्रसिद्धरत्यादि यक्तिरूपास्तानि करसशब्दाच्य । निर्वेदादाना तु रमणायत्वेऽपि न तानि करसशब्दाच्येति भावत्येव । एषा च रसशब्दादिभि पञ्चभिरागातर्भवति । यत्र स्वशब्दस्तद्वाचकस्तद्वाचक सामान्येन न तु तद्विषयत्वात् । एव हि शृङ्गारहास्येत्यादिश्लोकानाञ्चादिव सकलरसप्रतिपत्ति स्यात् । य का तादेम समलम्बन्य रत्यावृत्तवृत्तिविशेष उत्पद्यत स आलम्बनकारणम् । यत्र रस ते दृष्ट्यादा ॥ बध्यते तदुद्वापाभाषणम् । यदुत्पद्यते स स्थायी भाव । तस्मिन् सखसूत्रोत्पे यत्प्राप्तकारितयादेति स व्यभिचारिभाव । सति च स्थायिनि येऽङ्गविकारास्तेऽनुभावा आभिनयश दप्रतिपाद्यास्तेषाम्पद यत्का य

बभ्यते तत्का यब-धनम् । रसवद्रसोऽस्तीति तत्र विभावादि कान्ये वाच्यतया यमिचारिणा तु क्वचित्प्रतीयमानतयापि स्थिति । स्थायिनस्तु पतायमानतयैव । प्रतायमानो हि स्यायी रस । स्थायिनस्तु वाच्यत्वेऽभिनयादिरूप लिङ्गमकिञ्चित्करमेवेति हासादिसमत्वाच्च कान्यस्य प्राप्नोति । यतश्च विभावाद्यास्पद अतश्च दशितमतश्च शृङ्गारादिरसम् । When the words expressive of these भावस &c are used they are capable of indicating them generally but are not powerful enough to manifest them in a developed form If such were the case by the verse शृङ्गारहास्य etc which enumerates the रसस in their own names cognisance of all the Rasas will be an accomplished fact In a sentimental poem (विभावादि कान्ये) the यमिचारि भावस are expressed by their own names they are rarely suggested but the स्थायिभाव is always suggested for a स्यायी is always suggestive but if a स्यायी is expressed then its indicatory marks such as अभिनय and others will be all nugatory

The विवृतिकार reads रसवद्दशितस्पृष्टशृङ्गारादिरसोदयम् instead of दर्शितस्पृष्टशृङ्गारा and mentions the स्थायिभावस just after the Karika 45 शृङ्गारहास्य etc and not along with यमिचारिभावस as Induraja does He thus makes the number of these भावस 42 and not 51 as Indurāja takes (See *supra* p 98)

P 53, L 4—चतुर्वर्गेतरौ । These lines also describe रस चतुर्वर्गेतरौ यत — By reason of which the four पुरुषार्थस are secured and their contraries are avoided चैत यभेदात्—रस is a sort of चैतन्य or life principle It imparts life to poetry and as it is relishable it is called रस a relishable thing

P 53, L 9—पञ्चरूपारसा इति । The five forms of रस are the रसस themselves together with their स्थायिभावस विभावस अनुभावस and सञ्चारिभावस The inception development and manifestation of these is already explained in detail (See the Notes Varga iv pp 95-96)

Udbhata recognises five forms of रसस namely (1) 9 स्थायिभावस i e permanent feelings such as love &c (2) 33 सञ्चारिण i e desultory mental conditions such as अनर्वेद ग्लानि &c (3 and 4) विभावस and अनुभावस i e causes and effects of sentiments such as कामिनी उद्यान &c and कटाक्ष भुजक्षेप &c and (5) sentiments themselves in their own names just as he mentions four kinds of भावस namely स्थायिभाव विभाव अनुभाव and सञ्चारिभाव

P 54 L 8—एवमप्येपि रसा उदाहार्या । The विगृहिकार also has the same remark at the end of the explanation of this example. Induraja's remark is consistent as he includes all the रसs in his enumeration of 51 भावs but the विगृहिकार's remark seems to be inconsistent with his contention that only रति is capable of being the subject of रसवदलकार and not हास शोक etc as he mentions only 42 भावs capable of leading to the alankaras रसवद् etc (See *supra* p 98)

P 54, L 9—रसाना भावाना च वक्तव्यत्वाच्च । Induraja here passingly alludes to the important question which was probably very hotly contested in his own times and which was very ably put forth by आनन्दवर्धन in his ध्वन्यालोक viz whether रसs and भावs and in fact all kinds of ध्वनि, are merely the ornaments of poetry or the soul of it but declines to discuss it here on the plea of swelling the volume of the work. He says the nature of रस and भाव is not discriminated here as it is foreign to our subject and as it requires a fuller exposition.

P 54 L 21—ज्योत्स्नातमिक्षेत्यत्र । The word ऊर्जस्विन् is a मत्वर्थे निपातन of Panini. The termination विन् is irregularly applied to ऊर्जस् for मत्. Therefore विन् conveys the sense of मत्. ज्योत्स्नातमिक्षा etc —पा ५ २ ११४

These four alankaras are generally accepted by old writers. But treatises like those of Vamana and others contain no mention of them. Writers of the modern school starting from Dhvanikara and Ānandavardhana onwards generally do not accept these as arthalankaras. They regard रस as the soul (आत्मा) of poetry and the arthalankaras are in their opinion only outer ornaments. Therefore the different varieties of रस भाव etc that are mentioned by old authors as alankaras are not regarded by them as alankaras at all. Evidently Udbhata's view about these alankaras seems to be the old one and he has no idea of the great importance attached to ध्वनि in poetry by the writers of the New School who include रस भाव etc under divisions of ध्वनि. Now ध्वनि or यद्गद्यार्थ is a sense of words. Hence रस भाव etc which are included under it are also understood as a sense of words in poetry. And a sense of

words obviously cannot be included in alankāras. Also रस being the chief element to be enjoyed in poetry it is styled by them as the soul of poetry. But sometimes रस assumes the nature of अलङ्कार even in the opinion of the writers of the New School. In mediocre (गुणभूत यद्गद्य) poetry गद्य or यद्गद्यार्थ is subordinate to the वाच्याय. Hence रस भाव etc. which always belong to वनि assume a subordinate position in such poetry and they can be included under the category of alankāras in that case.

Udbhata evidently was not in touch with this view point. He regards रस as a charm of poetry and as such includes it in alankāras. Induraja also though he was acquainted with the वनि theory as is already pointed out and as will be more clear from the sequel was not so far advanced in his views as to remove रस भाव etc. from arthalankāras altogether. On the contrary he likes to include all वनि under alankāras.

P 55, L 10—पर्यायोक्तम् । This figure is needlessly inserted between ऊर्जस्विन् and समाहित. These latter ought to have been mentioned together as they are both connected with रस. But Bhamaha and Dandin seem to have been unnecessarily followed here. They both have the enumeration in this order—ऊर्जास्व पर्यायोक्त समाहितम्. But here Dandin's enumeration is not liable to fault as that of Bhamaha and Udbhata. For his figure समाहित is not connected with रस at all. He has a very different kind of समाहित that which is named by modern writers as समाधि.

P 55 L 11—पर्यायोक्त यदयेन । पर्यायोक्त is a statement made in a peculiar way which is void of the functions of वाच्य and वाचक and which consists of suggestion.

Induraja explains वाचकशक्ति and वाच्यशक्ति by वाचकस्या ससर्गमनम्. वाचकशक्ति is the function of an expressive word i.e. the function of denoting the direct sense (वाच्याय) of a word. वाच्यशक्ति is the process of the वाच्या (direct sense) combining itself with other वाच्य senses (of words) for the purpose of forming a consistent meaning. आकाङ्क्षा—पदस्य पदा तर यतिरेकप्रयुक्तावयानुबोधकताम् आकाङ्क्षा. The syntactical expectation of a word for others (in a

sentence) is आकाङ्क्षा When a word in प्रथमाविभक्ति is uttered it invariably requires a verb to produce some cogent meaning and if the verb is not expressed we have to take it as understood Thus if a verb is uttered it has the natural expectations of its karakas and so on This expectation is आकाङ्क्षा In गौश्चलति the words have आकाङ्क्षा of each other but in गौरश्च पुरुषो हस्ती they have no आकाङ्क्षा at all योग्यता is defined as बाधविरहो योग्यता or अर्थाबाधो योग्यता absence of contradiction between the senses of words In वारिणा सिञ्चति वारि and सिञ्चन are mutually योग्य for each other But in अग्निना सिञ्चति there is no योग्यता (though there is आकाङ्क्षा) for अग्नि is not a thing with which सिञ्चन is made सनिधि—पदानामविलम्बनोच्चारण सनिधि गां आनय—these two words (which have both आकाङ्क्षा and योग्यता) uttered with an interval of many hours between them will convey no meaning for there is no सनिधि When all the words in a sentence are uttered at one time they are said to have सनिधि between them आकाङ्क्षा योग्यता and सनिधि are things which make a word combine its meaning with the meanings of other words in a sentence and form a consistent meaning of the whole

In पर्यायोक्त the sense which is मुख्य is not spoken directly but conveyed by some round about way Here a peculiar sort of व्यञ्जना (अवगमन) occurs In real यञ्जना the sense which is implied is quite different from the वाच्य sense But in the case of पर्यायोक्त the meaning conveyed by यञ्जना is in substance the same as the वाच्यार्थ (the sense directly expressed) सातरेण शब्दयापारेणावगम्यमानत्वात्—as the sense is suggested by mediate or indirect process of words

The वितृत्तिकार's comment on पर्यायोक्त is similar to that of Induraja It runs thus—वाचकवृत्तिरभिवा । वाच्यवृत्तिराकाङ्क्षासन्निधि योग्यतावशात् ससगमन ताभ्या विनार्थसामर्थ्यात्मनावगमस्वभावेन यत्प्रतिपाद्यते तत्पर्यायेणायेन रूपेणभिधानमिति पर्यायोक्तम् । अवगम यापारेण कथमभिधानमिति चेत् पर्यायोक्ततत्त्वमप्रस्तुतप्रशसा यारयाने वक्ष्याम । He has not explained the nature of पर्यायोक्त i.e. the principle of round about saying in which the conveyance of the expressed meaning by means of the process of suggestion is involved He promises to do so when he has to comment upon the nature of अप्रस्तुतप्रशसा

P 55, L 20—येन लम्बालकं साध्र । Only the first verse constitutes the example Here गजासुर इत (Gajasura was destroyed) is the व्यङ्ग्य sense The वाच्य sense viz गजासुरवधूजन लम्बालक etc कृत is really the same in substance as the व्यङ्ग्य sense only the प्रकार is different

The विवृतिकार reads the last line of this example as नमोऽस्त्वपारधीर्याय तस्मै कुसुमधवने ।

The story of गजासुरवध occurs in काशीखण्ड ch 68 and in स्कन्दपुराण रणेशखण्ड ch 10 which may be consulted The loose tresses tears breaking of bangles—all these being the effects of शोक after the death of the husband convey the idea of the destruction of गजासुर though not by the direct process of the expressed meaning of words Therefore here the disordered hair dress etc are embellished by the suggested sense conveyed by the lamentable state of the females therefore the alankara is पर्यायोक्त

P 56 L 6—इह रसभावानां । The twofold character of रस and भाव when they are consistent or not with the convention of scriptures has been already explained Out of them those that are consistent are spoken of as रस and भाव and those that are inconsistent are termed रसाभास and भावाभास And when the abatement of the operation of these sentiments and feelings and their semblances with reference to the objects of their origin is described in poetry it gives rise to the alankara समाहित for there their abatement or complete resignation takes place The word समाहित is derived by the termination त in the sense of the action of समाधान as समाधीयते इति समाहितम्

P 56, L 11—ननु यदि । Now if the operation of the sentiments and feelings is withheld in that poem then in that case by the cessation of the old sentiments new sentiments etc being introduced they will give rise to such alankaras as रसवत् and others The author removes this doubt by the expression अयानुभाव etc It means the cessation should be completely void of the अनुभाव etc of another sentiment Thus where notwithstanding the deep impression of the former sentiments and feelings they are completely set at rest, and new sentiments do not rise at

all or when they do rise they are somehow subdued there the alankara समाहित makes its appearance

The विवृतिकार's comment on these lines is shortly as follows —अनेचित्यप्रगता रसभावा रसाभासभावाभासश्च द्वाभ्या । तेन शास्त्र विरुद्धानामशास्त्रविरुद्धाना वा रसभावानां या प्रशान्तिर्निबध्यते तत्परिहाररूपत्वात्समाहितम् । न च रसात्तरप्रादुर्भावोऽत्रेत्युक्तमयस्य रसस्यानुभावैर्विनिर्दिशेण शून्यरूपमिति ।

P 57 L 1—उदात्तम् । उदात्तमद्भिद्वस्तु । उदात्त is [the description of] a thing possessed of immense wealth or a deed of a great person both of which are not the principal themes [of the poem]

The ऋद्धिमद्वस्तु or महात्मचरित must be only touched upon secondarily they must not be dwelt upon to a great length

उवाच च यत् क्रोडे etc पुष्ट्यद्गनीलवैड्यं etc उत्तरोपत्यका यत्र etc, बभूव यस्य पाताल etc —all this is a description of the wealthy Himālaya The idea in the last verse is worth noticing At the time of the final chaos the earth fell down to hell but Himalaya did not fall with it on the contrary the [immense] length of it became manifest its bottom being severed from the earth

The विवृतिकार reads पुष्ट्यद्गनील etc and explains as पुष्ट्यो मणिभेद

P 57 L 24—न च विपुलाशयचेष्टिते । If the deeds of a hero (महात्मचरित) is the principal theme of description then the sentiments occurring in the deeds of the hero will invite the possibility of रसवदलकार in that case Therefore the condition is laid down as उपलक्षणता प्राप्तम् etc When the महात्मचरित is subordinately brought in then that is the province of उदात्त For रसवत् requires the sentiment to be working prominently in the sentence which is impossible when the source of the sentiment i.e. महात्मचरित is subordinate

विवृतिकार —अर्थप्राप्तावनयपरिहारे बोधताया महतां चरितमुदात्तम् । न चात्र रसवदलङ्कारतेति उक्तमुपलक्षणतामित्यादि । नह्यत्र महात्मचरितमङ्गितया स्थितम् अपि त्वङ्गता गतम् ।

P 58, LL 13-17—क्षिप्तम् । एकप्रयत्नाच्चायाणाम् ।

The composition (1) of words (of different meanings) which are pronounced in the same manner and (2) of words which appear to have the same pronunciation but

which really differ in some attributes such as स्वरित etc is called छिष्ट

P 58 L 16—अलङ्कारातरगता प्रतिभाम् । 'Thus composed of two kinds of words (पदs) [the figure छिष्ट] which produces an image of other alankaras should be regarded as [two fold] distinguished by an expression of अर्थ and शब्द '

P 58, L 18 to P 59 L 5—इह खलु विशिष्ट तत्प्रतीयतामिति । The words having different meanings are regarded by Udbhata as different words though they are made up of exactly the same letters and are pronounced alike Now some words are exactly alike each other in both meanings, and some words differ slightly by a स्वरित व्यञ्जन प्रयत्न etc When the two forms are exactly alike the word employed only once can convey both meanings In this case the लेश is अर्थलेश But when the two forms of the word (or the two different words according to Udbhata's doctrine) are not exactly alike but differ in some minor attributes such as स्वरित etc one form is expressed and the other form comes in jointly with the first by similarity In this case it is शब्दछिष्ट for not only the meaning but the verbal form even has to come in jointly

P 59 LL 6-9—एतच्च छिष्ट पदबन्ध इत्यर्थः । Induraja explains the second Karika Here he argues in a grammatical style छिष्ट becomes an alankara by creating an image of some other alankāra Therefore wherever छिष्ट exists some other alankāra necessarily exists and so छिष्ट cannot have any independent existence (अवकाश) But the other alankāras have their own independent provinces quite unconnected with छिष्ट while छिष्ट cannot have the same Therefore in cases where छिष्ट occurs, the claims of other alankāras are ignored and छिष्ट only is noticed

According to grammar there is a rule येन नाप्राप्ते यो विधि रतिभ्यते स तस्य बाधको भवति There is another axiom of a similar import viz निरवकाशत्वमपवादत्वम् When a greater category completely overlaps a smaller one and extends further there remains no province for the smaller category Therefore it becomes an exception and wrests its own

province from the larger category. The larger category thus exists in the province outside the reach of the smaller one. Now as श्लिष्ट in all cases produces some other alankāra wherever श्लिष्ट exists some other alankāra invariably exists. These other alankaras have their own independent examples also. Thus if the claims of श्लेष are ignored श्लेष is entirely lost but if the claims of other alankāras are ignored they are not entirely lost. Therefore wherever श्लिष्ट occurs other alankaras recede and give place to श्लेष.

P 59, L 12—तस्योदाहरणम् । Udbhata gives three verses to illustrate श्लिष्ट. The examples of अथश्लिष्ट and शब्दश्लिष्ट are interspersed in them and it requires a great grammatical labour to determine whether a particular word contains अथश्लिष्ट or शब्दश्लिष्ट according to the views of Udbhata. It will always require an extensive knowledge of Pāṇini's Grammar to determine whether two forms of a word differ by उदात्त अनुदात्त or स्वरित or by स्थान प्रयत्न etc.

P 59 L 13—Verse 1 स्वयं च पल्लवात्तम्र । Here the alankāra is उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतु श्लिष्ट i.e. श्लिष्ट is the principal figure and there is only a tinge of उपमा. प्रभातसया is compared to Pārvatī by paronomastic adjectives भास्वत्कर and अस्वाप are paronomastic (श्लिष्ट). भास्वत्कर = (1) arms that are resplendent (2) rays of the sun. अस्वाप = (1) असु आप = दुर्लभ difficult to be obtained (2) remaining awake not sleeping. The पदच्छेद in the case of the first meaning of अस्वाप in अस्वापफललुब्धे हि तत्र प्रदा is अस्वाप यत्फलं तत्र ये लुब्धा तभ्य ईहितं प्रददातीत्यसौ and in the case of the second meaning is अस्वापफललुब्धे हि तत्र प्रदा स्वापस्य यत्फलं तत्र यो न लुब्धः तस्मिन्ने हि तं प्रददातीत्यसौ. Thus the compound is quite different in both the meanings. Hence a change of स्वरस and प्रयत्नस takes place when the meaning is changed. But on account of similarity of both the forms the one is expressed and the other is आक्षिप्त hence this is शब्दश्लिष्ट.

In the case of भास्वत्कर the compound in the first meaning (भास्वन्तौ करौ) is कर्मधारय (i.e. a variety of तत्पुरुष) and in the second meaning (भास्वत् करा) it is षष्ठीतत्पुरुष. Therefore there is no change in स्वरस etc. and the figure is अर्थश्लेष for the form is the same and the meaning is only श्लिष्ट (adhering to the principal meaning).

P 59, L 15-16—Verse 2 इदुका तमुखी । Here the alankara according to Udbhata is रूपकप्रतिभोत्पत्तिहेतु श्लिष्ट There is रूप्यरूपरूपाव between Paravati (understood) and त्रिजगद्वत्न Parvati is termed त्रिजगद्वत्न । e अलङ्कारिकरत्न All the attributes इदुका तमुखी etc qualify Parvati and त्रिजगद्वत्न as well त्रिजगद्वत्न also has a double use it qualifies Parvati once and at another time it becomes an independent word and produces an image of रूपक as said above

Here त्रिजगद्वत्न does not differ in its two forms either by स्वर or प्रत्यय for both the meanings of it are only side lights of one and the same meaning Therefore it is an example of अर्थरूप In सुत्ताश्री the स्वर is changed and in इदुका तमुखी and other adjectives the प्रत्यय is changed Hence they become examples of शब्दश्लेष

Verse 3 (first half) अपारिजातवार्ता । Here the alankara according to Udbhata is रूपकानुप्राणितविरोधोत्पत्तिहेतु श्लिष्ट श्लिष्ट is principal and रूपकानुप्राणितविरोध is subordinate नन्दनश्री = (1) [one] whose beauty is delighting (2) the splendour of the Nandana garden अपारिजातवार्ता = (1) [one] in whose connection tidings of enemies are absent (2) [garden] in which there is no trace of पारिजात tree

The first meaning of नन्दनश्री qualifies Pārvati and the second being an independent one becomes उपमान and produces प्रतिभा of रूपक The first meaning of अपारिजातवार्ता qualifies Parvati and the second meaning qualifies the second meaning of नन्दनश्री Thus the रूपक becomes Pārvati is नन्दनश्री (splendor of the garden नन्दन) itself having no पारिजात tree in it Now here विरोध or विरोधान्नास is produced which is based on the रूपक that is created by the word नन्दनश्री पारिजात tree is said to be not existing in Nandana which is absurd, for पारिजात is invariably associated with Nandana The परिहार of this विरोध is to be made by accepting the first meanings of both the words which qualify Parvati

Here there is a change in the स्वर of both the words when the meaning changes For the compounds become different when the meaning is changed Hence both are शब्दश्लेष and not अर्थश्लेष

Verse 3 (latter half) अबिदुसुदरी । Here the alankara is विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लिष्ट

अबिदुसुदरी = (1) beautiful like the moon [reflected] in water (2) a beautiful lady having no बिदु (spot) गल्लावप्यबिदुका = [Lady] from whom are issuing drops of lustre

Here the second meaning of अबिदुसुदरी is contradictory to the meaning of गल्लावप्यबिदुका A lady having no बिदु is said to be the source of बिदु drops (of lustre) hence the विरोध The विरोध is removed by accepting the first meaning of अबिदुसुदरी

Although in अबिदुसुन्दरी the compound is different when the meaning changes the स्वर does not change But the प्रयत्न does change when the compound is changed and the two forms of the word become different in that respect Therefore श दृष्टेः is present here

The differences occurring in the स्वर of these three verses are not explained at length It is always laborious and many times useless to explain the intricate technicalities of grammar about स्वर which are invariably found in Vedic literature Those who are interested in these स्वर should study the commentary and those who want to enter deeper into the subject should see Macdonell's Vedic Grammar for students Ap III The best way however will be to consult the स्वरप्रकरण in सिद्धांतकौमुदी especially the समासस्वरः

But to understand the text and especially the commentary on this portion, it is necessary and sufficient to explain here the modifications of स्वर in three cases viz थायादि बहुव्रीहि and तत्पुंस्व स्वरः

P 60, L 2 — थायादिस्वरेणा उदात्तत्वम् । The sūtra which enjoins the थायादिस्वर is थायाद्यञ्क्ताजबित्रकाणाम् (पा ६२१४८) which is explained in काशिका as—य अय घञ् क्त अच् अप इत्र क इत्येवमन्तानामुत्तरपदानां गतिकारकोपपदात्परेषाम् त उदात्तो भवति and means the last syllable of words ending in suffixes थ् अथ् etc becomes उदात्त when they are the latter members of com

pounds with prepositions or substantives ending in cases forming the first members The words ending in—

suffix	य	are	सुनीय अवभृथ , प्रभृथ
	अथ		आवसथ उपवसथ
	घञ्		प्रभेद काष्ठभेद रज्जुभेद
	क्त		दूरादागत पुरुषुत
	अच्		प्रक्षय प्रजय
	अप्	,	प्रलव प्रसव
,,	इन्		प्रलविन् प्रसविन् and in
	क		गोतृष खरीवृष

The last syllable of all these words becomes उदात्त Our example is अस्वापफललु धेहितप्रदा which is a compound the last member of which ends in suffix अच् and is preceded by the preposition प्र and the substantive ईहित or हित in the accusative case, therefore its last syllable becomes उदात्त

P 60, L 4—तत्पुरुषे तुल्यार्थेति । The sūtra prescribing the प्रकृतिस्वर in a तत्पुरुष compound is तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाय द्वितीयाकृत्या (पा ६ २ २) It is explained in काशिका very clearly thus —तत्पुरुषे समासे तुल्यार्थ तृतीया त सप्तम्यतमुपमानवाचि अव्यय द्वितीया त कृत्या त च यत्पूर्वपद तत्प्रकृतिस्वर भवति In a तत्पुरुष compound the first member retains its original accent Thus अस्वापफललुधे being a तत्पुरुष compound its first member has the original accent and is therefore आद्युदात्त i.e. its first syllable is उदात्त

P 60 L 23—बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् (पा ६ २ १) In a बहुव्रीहि compound the first member retains its original accent It does not get all अनुदात्त accents by the rule अनुदात्त पदमेक वर्जम् Thus सुक्ताश्री being a बहुव्रीहि compound retains the original accent in its first member and does not take all अनुदात्त स्वरस except the last one which becomes उदात्त by the general rule समासस्य अतोदात्तत्वम्

The nature of the प्रयत्नकृतभेद in two forms of a word is as follows When the compounds in a composite word change, following the change in the meaning then there is प्रयत्नकृतभेद between the two forms of the word Thus we have in इ दुकात्-मुखी two different compounds in its two different meanings, (1) इदुरिव कात् मुख यस्या सा इदुका तमुखी पार्वती and (2) इदुकात्

मुखं or मुखे यस्य तद् इदुका तसुख त्रिजगद्वनम् । Thus here though the compound is बहुव्रीहि in both still the nature of them is quite different Therefore a प्रयत्नकृतभेद exists here though there is no भेद in the accents (स्वर) But in त्रिजगद्वनम् we have the same compound त्रिजगत्या रत्नम् in both the meanings When we apply the word to Parvatī रत्न means उत्कृष्टवस्तु and when it becomes an independent word रत्न means a jewel

Thus by means of difference in स्वर (accent) and प्रयत्न (stress or effort) the same expression consisting of the same letters is pronounced differently in different situations and in this way becomes instrumental in bringing out the kind of शब्दशेष or the figure श्लिष्ट recognised by Udbhata and supported by Induraja

All this dry labour about the differences of स्वर and प्रयत्न becomes unbearable in the province of poetry Therefore Mammata tells us to ignore it in a काव्य-काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते etc । का प्र ९

The विवृतिकार explains the Karikas 50 and 51 in the same strain and almost in the same words as Indurāja, but he takes the three examples together and simultaneously remarks on them thus —

न केवल हिमाद्रेरेवविधस्य त्व सुता यावत्स्वयमेवविधेति चशब्द । तत्र गौरीपक्षे किसलयवद्रक्ताभ्या दीप्यमानाभ्या शोभते सुखेनाप्तु यत्र शक्य फल तत्र लुब्धानामीहित प्रददाति इदुवत्कात मुख यस्या स्निग्धा अत्यतकृष्णाश्च केशा यस्या त्यक्ता अलक्ष्मीर्यया त्रैलोक्ये चोत्कृष्ट (छा) पद्मवद्भागो ययोस्तादृशौ पादपद्मौ यस्या अप गता शङ्खप्रकारचचा यस्या आह्लादिनी शोभा यस्या अप्सु प्रतिबिम्बितो य इदु तद्वत्सुदरी नित्य च गलतो लावण्यवि दवो यस्या इति व्याख्या । सध्यादिपक्षेऽत्र ज्वलत्सूर्यमरीचिभि शोभिता स्वापफले विधातौ यो न लुब्ध तद्विषयेऽहित ददाति चन्द्रक्रान्तमहानीलमुक्तापद्मरागा मणिविशेषा अविद्यमानपारिजाताख्यवृक्षविशेषवार्ता देवोयानलक्ष्मा अविद्यमानैर्विदुभि सुदरीति । श्लोकत्रये यथाक्रममुपमारूपकविरोध प्रतिभोत्पात्तिहेतव श्लेषा । अत्र प्रथमश्लोकाद्यावेदितत्रिजगद्वनमित्यत्र भुवि स्थितेत्यत्र च स्वरादिसाम्यादर्शश्लेषत्वम् अ यत्र तु श दश्लेषता । तथा ह्यस्वापेयदावैकपद्ये थायादि स्वरेणा तोदात्तत्वम् लघुप्रयत्नत्व च । पदद्वये तु सत्याथे पदे तत्पुरुषे तुल्यार्थे ति पूर्वपद प्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् आकारैकारयोश्च गुरुप्रयत्नत्वमत्यपदे तु थायादिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । द्वितीयस्मिन् श्लोके उक्तैकपदवर्जं सवत्रापि भिन्नपदपाठात्प्रयत्नभेद । मुक्ताश्रीरित्यत्र स्वरभेदेऽपि बहुव्रीहिपक्षे हि बहुव्रीहौ प्रकृत्ये ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तृतीयस्मिन् श्लोके प्रयत्नभेद क्वचित्स्वरभेदश्च । अपगतारिजातवार्तत्वे हि बहुव्रीहौ प्रकृत्ये ति पूर्वपद प्रकृतिस्वरत्वम् । अविद्यमानपारिजातवार्तत्वे ननुभ्यामि त्यतोदात्तत्वम् । नन्दनश्रीरित्यत्र

बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व तत्पुरुषे तु समासा-तोदात्तत्वम् । अवि-दुसु-दरीत्यत्रोपमान
त्वा तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वर तस्य सप्तम्य तत्पूर्वपदत्वात् अनेनैव सूत्रेण
प्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । अवि-दुसु-दरीत्यत्र तु अ ययत्वानञ्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तदेव
तेनात्र स्वरभेदः ।

He, however takes objection to the definition of श्लेष
itself as given by Udbhāṭa and prefers to take all these
examples as instances of सकर or more equitably those
of उपमा and others. He goes on to say —एतच्च श्लेषलक्षण
परीक्ष्यमाणमयुक्तमिव प्रतिभाति । तथा हि—

ते गच्छन्ति महापद भुवि पराभूति समुत्पद्यते
तेषां तैः समलकृत निजकुल तैरेव ल-घा क्षितिः ।
येषां द्वारि नदन्ति वाजिनिवहास्ते भूपिता नित्यशो
ये दृष्टा परमेश्वरेण भवता रुष्टेन तुष्टेन वा ॥

इत्यादौ श्लेषप्राप्तप्रतिष्ठे पठ्यतामेत्यादौ सकरत्वमेव युक्तम् । अथवा यायपरीक्षायामुपमा
रूपत्वमेव । तथा हि । यथा गुणक्रियासाम्योपमा तथा श-दमात्रसाम्येऽपि दृश्यते । न च
तत्र श्लेषत्वमिति वक्तुं युक्तम् पूर्णोपमाया निर्विषयत्वप्रसङ्गात् । गुणक्रियासाम्ये सा भ
विष्यतीति चेन्न अर्थश्लेषस्य निर्विषयतापत्तिप्रसङ्गात् ।

अथास्मदुपदर्शितशब्दश्लेषवदुपमाविरहितोऽर्थः श्लेषस्य विषयः कल्प्यते तद्वद्वयोर यत्र
ल-घसत्ताकयोरेकत्र सनिपाते सकरतैव प्राप्नोत्यपि गुणक्रियासाम्यमुपमा श-दसाम्यं तु
श्लेष इति विशेषस्याभिधानात् श-दसाम्यमुपमाया विषयः श्लेषस्य तूपमाविरहित इति
पठ्यतेत्यादावुपमैव न्याय्या । एव च प्रसाध्यते स्मेत्यादावेकदेशविवर्तिरूपकमुचितम् ।
अन्यथास्य श्लिष्टत्वं वा वाच्यं स्यात् ।

न च भास्वत्करविराजितेत्यर्थः श्लेष उपपन्नः । वैचि यमलकारोऽभिधीयत इति कवि
प्रतिभासारम्भगोचराथोऽलकार्यं तद्धर्मश्चालकार्यं । न च भास्वदित्यादावर्थः सरम्भगोचर
इति श-दस्यालकृतत्वम् । का-ये दोषगुणालकाराणां च श-दार्यगततयान्वय-यतिरेकाभ्यां
विभागः क्रियते । न च भानुदीप्यमानादिश-दसद्भावेऽलकारोऽनेति श-दा-वय यतिरेकानु
विधायिनोऽस्य श-दालकारत्वमेव युक्तम् । एकप्रयत्नोच्चार्याणामित्यनेकाक्षेपे श-दानां
श्लिष्टताभ्युपगतैव । इत्यर्थोक्तिविशिष्ट इत्यं तं शून्यमेवाभङ्गसमङ्गत्वेनानयोस्तु श-दश्लेषयो
र्भेदः । अर्थश्लेषस्य तु

आकृष्यादावमन्दग्रहमलकचय वक्त्रमासज्य वक्त्रे
कण्ठे लग्नं सुकण्ठं प्रभवति कुचयोर्दत्तगाढाङ्गसङ्गः ।
बद्धासक्तिं नितम्बे पतति चरणयोर्यः स तादृक् प्रियो मे
बाले लज्जा प्रलीना न हि न हि सरले चोलकः किं त्रपाकृतः ॥

(See अलकारसर्वस्व under श्लेष p 103)

इत्याद्युदाहरणं देयम् । एव चावि-दुसु-दरीत्यादौ श-दालकारो विरोधः । अत्र हि
श्लेषस्य तु प्रतिभामात्रं न तु प्ररोहः । न च विरोधाभास इव विरोधः श्लेषाभास इव श्लेषः ।
एवं मन्येऽपि शब्दालकारा ज्ञेयाः । तथा हि छन्देनोक्तम् (छन्द-काव्यालकार ४ ३२) —

स्फुटमर्थालंकारावेतानुपमासमुच्चयौ किं तु ।

आश्रित्य शब्दमात्र सामान्यमिहापि सम्भवत ॥ इति ।

उदाहृत च (रुट — काव्यालंकार ४ ३३ ३४) —

यदनेकपयोधिभुजस्तवैव सदृशोऽस्यहीनसुरतरस ।

ननु वल्लिजित कथं ते सदृशस्तदसौ सुराधिकृत ॥

[व]सुधामहितसुराजितनीरागमना भवांश्च वर्षश्च ।

सुरचितवराहवपुष तव च हरेश्चोपमा घटते ॥

इति । एव चेह चतुर्थ रूपक श्लेषयतिरेकश्च यदुक्त तस्योक्तनयेन शादालंकारत्वमेव युक्तम् । एवमादौ शब्दमूलालंकारे न तु शब्दस्यालंकार इति चेदुक्तमत्र वैचित्र्यमलंकार इति । यद्वैचित्र्य तस्यालंकार इति यथोक्तमेव साधु । भवतु वा परमेवभूता उभयस्यालंकारा अयस्य वेति विचार्यमेतद्विद्वद्भिर्न तु झटित्येवासूयितव्यम् ।

A great deal could be said about the views and ideas acceptable to Udbhata concerning the alankāra श्लिष्ट Udbhata has quite an independent treatment of it But already Mr K P Trivedi in his edition of Ekāvali has detailed the view of Udbhata in his notes and has compared it with Mammata's view (Vide The Ekāvali ' B S S No 63, pp 622-628) To describe the position of Udbhata with regard to the alankara श्लिष्ट a brief statement will suffice here

The difference between Udbhata and the writers older than Udbhata such as Bhamaha Dandin and others is as follows —

Older Writers

1 No scientific subdivision of श्लेष attempted Only Dandin has अमित्रपद and मित्रपद श्लेष

2 The province of श्लेष and of other alankāras not defined at all

3 When श्लेष and other alankāras come together it was not settled whether प्रावाय is to be given to श्लेष or the other alankaras

Udbhata

1 Udbhata attempts a scientific division and has two distinct divisions viz शब्दश्लिष्ट and अर्थश्लिष्ट

2 The province of श्लेष and other alankāras clearly defined wherever श्लेष occurs other alankāras are to be subordinated to श्लेष and श्लेष is to be given the prominent place

3 According to Udbhata प्राधान्य is always to be given to श्लेष which only produces an image of other alankāras

On the whole the ideas of the older writers seem to be more general and inexact Bhamaha in particular has treated the figure very scantily

The difference between Udbhaṭa and the modern writers of the Mammata school is as under —

Udbhaṭa

1 The title of the figure is छिष्ट.

2 Udbhaṭa's divisions of छिष्ट are शब्दछिष्ट and अर्थछिष्ट Both are अर्थालंकारः

3 When the two forms of the word are exactly alike in स्वर प्रयत्न etc the alankara is अर्थछिष्ट When the two forms of the words are similar but differ in स्वर प्रयत्न etc शब्दछिष्ट occurs there Thus the criterion of difference between the two varieties is एकप्रयत्नोच्चार्यता

Thus in पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी there is अर्थछिष्ट For the word भास्वत्कर is exactly the same in स्वर etc in both of its meanings But अस्वापफललुब्धे हितप्रदा is an example of शब्द छिष्ट For the स्वर and प्रयत्न change considerably when the meaning is changed

Mammata and others

1 The title of the figure is श्लेष

2 Mammata's divisions of श्लेष are शब्दश्लेष and अर्थश्लेष But these are quite different from Udbhaṭa's divisions शब्दश्लेष is regarded as a शब्दालंकार and अर्थश्लेष as an अर्थालंकार

3 Mammata's criterion of difference between the two varieties is शब्दपरिवृत्तिसङ्गत्य When the words in a श्लेष being replaced by their synonyms the श्लेष is lost then the श्लेष is regarded as शब्दश्लेष for it is dependent upon a particular word When the श्लेष is not lost by a change of the words for their synonyms the श्लेष is अर्थश्लेष

Both भास्वत्करविराजिनी and अस्वापफललुब्धे हितप्रदा are examples of शब्दश्लेष according to this view For if we put सूर्यकिरण for भास्वत्कर and निद्रा for स्वाप all the श्लेष is lost त्रिजगद्गल is an example of अर्थश्लेष according to this view

4 When छिष्ट and other figures come together Udbhata thinks that prominence is to be given to छिष्ट for if छिष्ट is removed the charm of other alankaras is lost Thus in

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी ।

प्रभातसध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदा ॥

the figure is उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतु छिष्ट according to Udbhata

5 The figure छिष्ट is never alone its province is always invaded by other alankaras If we give prominence to other alankaras and throw छिष्ट into background छिष्ट will be entirely lost (अनवकाश) For this reason says Induraja other alankaras recede and give place to छिष्ट

4 Mammata's view is quite the reverse श्लेष is only accessory and helps to develop other figures in the sentence Therefore the other figures in his opinion are principal and श्लेष is their accessory Thus in स्वयं च पल्लवा-ताम्र the figure is श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतु उपमा The श्लेष in भास्वत्कर and अस्वाप is utilised to make the साधारण धर्म of the उपमा and therefore it is subordinate here

5 Mammata refutes the view of Induraja that श्लेष is always अनवकाश He actually cites examples where no figure besides श्लेष is present Thus श्लेष also has its own province and it cannot be said to be निरवकाश

Mammata has two sub varieties of शब्दश्लेष viz समङ्गश्लेष and अमङ्गश्लेष These generally correspond with the शब्दश्लेष and अर्थश्लेष of Udbhata If the component parts of an epithet become different when the meaning is changed the श्लेष is समङ्ग e g अस्वापफललुब्धेहितप्रदा Here the component words in one case (1) अ+सु+आप+फल+लुब्ध+ईहित+प्रदा and in the other (2) अ+स्वाप+फल+लुब्धे हित+प्रदा are different, therefore it is समङ्गश्लेष In such a case generally the स्वर, प्रत्यय etc become different when the component words are changed and thus it becomes Udbhata's शब्दश्लेष Similarly अमङ्गश्लेष of Mammata becomes generally the अर्थश्लेष of Udbhata

But this is a general statement Sometimes शब्दश्लेष of Udbhata may not have a change in its component parts

Hence Ruṣyaka remarks प्रयत्नभेदाच्च शदान्यत्वे शदश्लेष यत्र प्रायेण पदमङ्गो भवति Generally पदमङ्ग occurs where there is प्रयत्नभेद etc

In all this peculiar treatment of the alankāra श्लेष Ruṣyaka of अलङ्कारसर्वस्व is a companion of Udbhata Bhaṃaha seems to have not even dreamt of such varieties as Udbhata has found in श्लिष्ट Mammata distinctly refutes the principle of एकप्रयत्नोच्चार्यता in the division of श्लिष्ट by laying down the dictum that स्वर प्रयत्न etc are not be taken into account in poetry

The principle of एकप्रयत्नोच्चार्यता must really be a stumbling block to those students of alankāra who have no knowledge or only a scanty knowledge of Panini's system of grammar In former times the case was different All students who were initiated into Vedic or Sāstric lore first used to acquire a considerable knowledge of Panini's system which always stood them in good stead in whatever further branch of learning they wanted to pursue The study of alankāra was still more akin to Vyākaraṇa as Alankāraśāstra was primarily based on Vyākaraṇa All the authors and learners too in that science were chiefly grammarians and any subject concerning the technicalities of grammar was freely introduced in their discussions

VARGA V

P 62 LL 2-4—(Kārikās 52 53) The order of enumeration followed here is that of Bhaṃaha. Bhaṃaha has—

अपह्नुति विशेषोक्तिं विरोधं तुल्ययोगिताम् ।

अप्रस्तुतप्रशसा च न्याजस्तुतिनिदर्शने ॥

उपमारूपकं चान्यदुपमेयोपमामपि ।

सहोक्तिपरिवृत्ती च ससद्वैमनवयम् ॥

काव्यालङ्कार—३ २-३

Udbhata has no उपमारूपक and Bhāmaṃaha fails to recognise सङ्कर, otherwise the alankāras and their order of enumera

tion are the same in both But if we consult Dandin's Kāvya-darśa we shall find that his order differs materially from the order of these two Kashmīrians We give below the lists of alankaras in order from the works of these three authors

Bhamaha	Udbhaṭa	Dandin (Kāvya-darśa 11 6-7)
उदात्त	उदात्त	उदात्त
श्लिष्ट	श्लिष्ट	अपह्नुति
अपह्नुति	अपह्नुति	श्लिष्ट
विशेषोक्ति	विशेषोक्ति	विशेषोक्ति
विरोध	विरोध	तुल्ययोगिता
तुल्ययोगिता	तुल्ययोगिता	विरोध
अप्रस्तुतप्रशंसा	अप्रस्तुतप्रशंसा	अप्रस्तुतप्रशंसा
व्याजस्तुति	व्याजस्तुति	व्याजस्तुति
निदर्शना	निदर्शना	निदर्शना
उपमारूपक		
उपमेयोपमा	उपमेयोपमा	
सहोक्ति	सहोक्ति	सहोक्ति
	सकर	परिवृत्ति
परिवृत्ति	परिवृत्ति	आशी
		सकीर्ण (सकर)

These lists clearly indicate that Dandin followed a tradition which was distinct from the Kashmīrian tradition upheld by Bhamaha and Udbhaṭa

However if we compare the whole lists of alankaras of these three authors we find that Dandin's list agrees very closely with the list of Bhamaha and Udbhaṭa so much so that we can almost say that the order followed in the treatment of alankaras is the same in the works of the three authors

It is also curious to see that no other writer in alankara literature substantially follows this order Vamana has his own distinct order Rudrata arranges alankāras

according to an intrinsically different principle of classification his treatment has very little in common with other writers. Mammaṭa arranges his 61 alankaras on a somewhat scientific basis and most writers after him more or less follow his grouping.

As between Bhamaha, Udbhaṭa and Dandin we have pointed out that Dandin's order of enumeration differs in a few important points from that of the other two. Dandin places स्वभावोक्ति at the very beginning of his list. His list has in order स्वभावोक्ति, उपमा, रूपक, दीपक, and आवृत्ति, while the Kashmirians have रूपक, दीपक, and उपमा at the beginning of their treatment. They have no आवृत्ति, and स्वभावोक्ति stands thirteenth in their order. Dandin puts in हेतु, सूक्ष्म, and लव after उत्प्रेक्षा, while the Kashmirians do not recognise these three alankaras at all. Some further difference in the order occurs after उदात्त, which we have specially referred to in the beginning of this discussion. (Vide the lists quoted above.)

P 62 L 6-7—अपह्नुति । अपह्नुतिरभीष्टा च । (Karikā 54)

That cherished figure is अपह्नुति which includes उपमा (similarity) in a slight degree. Wise men compose it by concealing the object belonging to the theme (भूतार्थ=प्राकरणिकार्थ=उपमेय).

Udbhaṭa's definition of अपह्नुति is practically the same as that of Bhamaha. Bhamaha has भूतार्थापह्नुत्वात् instead of भूतार्थापह्नुत्वेन (भासहालकार—३२). But Dandin has quite a vague description of अपह्नुति viz अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम् । काव्यादर्श—२ ३ ४

He does not seem to hold that उपमानोपमेयभाव is necessary to form अपह्नुति, hence the denial of उपमेय for the sake of establishing its own excellence is not at all wanted by him and his examples also point to the same fact. His example is—

न पद्मेषु स्मरस्तस्य सहस्रं परिणामिति ॥

काव्यादर्श—२ ३ ४

The real अपह्नुति as recognised by all other writers is e.g. तत्त्वापह्नुत्वरूपक by him.

नैतन्मुखमिदं पद्मं न नेत्रे भ्रमराविमौ ।
 एतानि केसराण्येव नेता द त्रिविषस्तव ॥
 मुख्यादित्वं निवर्त्यैव पद्मादित्वेन रूपणात् ।
 उद्भासितगुणोत्कर्षं तत्त्वापह्नवरूपकम् ॥

का यादर्श — २ ९४-९५

Vamanas definition is — समेन वस्तुनायापलापोपहृति । का या लकारसूत्र—४ ३ ५ Here though he does not clearly state whether the अपह्नव is to be made of उपमेय or उपमान yet his example shows that he means the अपह्नव of उपमेय and of nothing else All other writers such as Mammata, Ruyyaka Rudrata and those who came after them follow the definition of Bhamaha and Udbhata which has (1) उपमानोपमेयभाव and (2) the suppression of उपमेय as its two integral elements and Dandin seems to be all alone with his ideas about अपहृति

P 62, LL 9 10—The MS presents two blanks here It is evident that some such words as those that are put into brackets must be originally existing there

P 62, LL 21 22—विशेषोक्ति । यत्सामग्र्येऽपि शक्तीनाम् (Karika 56) । Setting forth the non-production of effect even when the powers (causes) are all present with a view to establish some peculiarity is called विशेषोक्ति

P 63 LL 6, 7—दर्शितेन निमित्तेन (Karika 56) । The varieties of विशेषोक्ति are here described In poetry the beautiful structure of it (विशेषोक्ति) is observed to have two varieties the one with the reason why the effect was not produced expressed and the other with the reason not expressed We have taken लक्ष्य (the object) where the लक्षण (of विशेषोक्ति) is seen to be fulfilled i e a poem and have translated it accordingly Another interpretation is also possible viz the thing to be impressed i e the फलानुत्पत्ति then the construction will be लक्ष्ये (फलानुत्पत्तौ) निमित्तादर्शनन etc

The second variety viz by निमित्तादर्शनेन is illustrated first

P 63 LL 10, 11—महद्भिनि गृहे जम । रूप=सुरूप लावण्य here Here ज म रूप and वय are the causes which are generally seen to produce सुखप्राप्ति But the फल-सुखप्राप्ति is here said to be not forthcoming The विशेष that is sought to be conveyed

here is the wonder that springs from the सुखहेतुः having failed to produce सुख Here the reason (निमित्त) why सुख was not produced is not given therefore this is अदृष्टनिमित्ता विशेषोक्ति

P 63 LI 19 23—इत्थं विसृष्टुल दृष्ट्वा । A hasty man always does his work very hastily But here even a hasty man is described as not doing the action of asking in a hasty manner सत्वरत्वं is the cause मे वच नोदेति is the denial of effect विचष्टित विसृष्टुल दृष्ट्वा is the reason why his speech does not come out Though the cause viz सत्वरत्वं exists yet the effect does not take place hence a sort of wonder is produced which is the विशेष sought to be conveyed Or better the विशेष may be taken to be the extremeness of विसृष्टुलत्वं Parvatī's action was so strange (विसृष्टुल) that even the impatient Sankara was stunned to silence विसृष्टुल = cross perverse whimsical strange

Much need not be said about Udbhata's विशेषोक्ति His definition of the figure appears to be the undeveloped form of the definition of Mammata which runs thus विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावच । का यप्रकाश—१ पृ ६५८ Here अखण्डेषु कारणेषु is a paraphrase of Udbhata's सामग्र्येऽपि शक्तीनाम् and फलावच is the same as फलानुत्पत्तिव धनम् We have always pointed out with emphasis the fact that although Mammata's wording does not always agree with that of Udbhata his ideas and his treatment of alankāras in most cases bear a close resemblance with the contents of Udbhata's work His definitions of alankāras always borrow their ideas from Udbhata Udbhata on his own part is indebted to Bhamaha in much the same way as Mammata is indebted to the former But while admitting the general indebtedness of Udbhata to Bhamaha we must not omit to notice the great stride of advance effected by Udbhata over the comparatively primitive structure of Bhamaha Bhamaha's ideas are in many places crude vague and unsuited to the advanced notions that were in vogue in the time of Udbhata therefore Udbhata polishes or improves upon them Sometimes he puts his own wording in the place of that of Bhamaha The figure विशेषोक्ति is an instance in point Bhamaha's definition and example are—

एकदेशस्य विगमे या गुणा तरसस्तुति (or सस्थिति) ।

विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिर्मता यथा ॥

स एकस्त्रीणि जयति जगति कुसुमायुव ।

हरतापि तनु यस्य शम्भुना न हत बलम् ॥

भामहलकार—३ २२-२३

When along with the withdrawal of one quality the existence of another quality is sought to be established for the purpose of conveying excellence the figure is विशेषोक्ति - according to Bhamaha. It will be seen that this definition is of a different type from that of Udbhata and others. Bhamaha does not require (1) the presence of कार्यकारणभाव and (2) the non-occurrence of फल or कार्य as the important elements of the figure. It is true that his illustration is an excellent example of विशेषोक्ति even from the modern point of view and is quoted by Mammata as अचिन्त्यनिमित्ता विशेषोक्ति. But the view point of Bhamaha and the modern Ālankarikas is different. Bhamaha seems to regard तनु and बल as two qualities of कुसुमायुव (मदन) of which the former is suppressed and the latter extolled while the modern Ālankarikas would regard बलहरण (which is here denied as the result (फल) of the cause (कारण) तनुहरण. It will thus be clear how Udbhata has abandoned Bhamaha and has created a new definition of विशेषोक्ति which has proved acceptable to all who came after him.

P. 63, LL 25, 26—विरोध । गुणस्य वा (Kārikā 57) ।

“The expression of a thing different and contradictory to the quality or action [of the वण्यवस्तु] for the purpose of establishing the excellence [of it] is called विरोध.

Here गुणस्य वा कियाया वा seems incomplete. Hence Induraja supplies द्रव्य by the repetition of the word वा—द्विर्वाश-दस्योपात्तत्वाद् द्रव्यस्य. The विवृतिकार supplies जाति and द्रव्य, —वाश-दोऽनवकृतिं द्योतयति तेन जातिद्रव्ये अपि गृह्येते. But the word विरुद्धा-यक्रियावच seems to have proved a hard nut for the commentators to crack. Induraja's explanation amounts to this—विरुद्धा या अया क्रिया (i.e. उत्पादा पदार्थ कविप्रतिभया निर्मित अभिनव पदार्थ) तत्प्रधान वच i.e. imaginary creation by the poet of a thing contradictory (to the वण्यवस्तु) etc. The विवृतिकार has अ यस्य विरुद्धस्येव क्रिया स्वप्रतिभय(उ)करणम् which is rather

unintelligible It amounts to what Induraja has given as his explanation It seems better to take क्रिया in the ordinary sense viz action This word क्रिया should include under it गुण and द्रय by लक्षणा The expanded definition will then become— गुणस्य वा क्रियाया वा (द्रयस्य वा) विरुद्ध-अय- (गुण-द्रय) -क्रिया-वच त विरोध विदु etc which is quite correct intelligible and suitable to the example given

P 64, L 10—भवत्या कायमाकार । In this example the two opposite गुणः viz कोमलता and तप पाटव reside in the same person (पार्वती) at the same time

Bhamaha's definition of विरोध is —

गुणस्य वा क्रियाया वा विरुद्धान्यक्रियावच ।
या विशेषाभिधानाय विरोध त विदुर्बुधा ॥

भामहलङ्कार—३ २४

Rudrata's definition very clearly confirms the interpretation of विरुद्धान्यक्रियावच (Kāvika 57) that we have offered above He has —

यस्मिन् द्रयादीनां परस्परं सवथा विरुद्धानाम् ।
एकत्रावत्या समकालं भवति स विरोधः ॥

काव्यालङ्कार—९ ३

द्रयादीनां=द्रयगुणजातिक्रियाणाम् In the above example the two opposite गुणः viz कोमलता and तप पाटव reside in the same thing (पार्वती) at the same time

All these writers of course have no idea about the real nature of विरोध such as is defined by Mammata viz विरोध रोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वच They are not at all aware of the notion that the विरोध (contradiction) between things should not be real but an apparent one Real contradiction according to Mammata is a fault in poetry Hence it should not exist at all Thus all the examples of the authors like Bhāmaha, Udbhata and others do not fall under Mammata's विरोध The present example of Udbhata—भवत्या कायमाकार द्वे तपसि पाटवम् is an example of विषमालङ्कार (first variety) according to Mammata कचिदतिवधर्म्यान् श्लेषो घटना मियाव-का प्र १ p 719

Vāmana in his काव्यालङ्कारसूत्र gives the definition of विरोध according to Mammata's standpoint He has विरुद्धाभासत्वं

विरोध But the examples given by Vamana fall under the असगति अलंकार of Mammata and later writers

The underlying reason of this vagueness—and inaccuracy from the modern point of view—in the ideas of the older writers such as Bhamaha Udbhata Vamana and others is in the fact that they failed to discriminate between different types of contradiction or antagonism of sense to be found in poetry. Later writers from the age of Mammata mention alankaras such as विरोध असगति विषम and अधिक each of which contains a distinct type of contradiction. All the alankaras viz विरोध असगति विषम and अधिक of modern authors contain some kind of contradiction and the old authors, not being very minute in their discrimination called all these different types of contradiction by one and the same name विरोध. Hence their definitions are rather vague and their examples also do not stand the modern test of criticism and sometimes do not even satisfy the conditions laid down by their own definitions.

P 64 LL 20-21—तुल्ययोगिता। उपमानोपमेयोक्ति । (Karika 58) The prose order of words is उपमानोपमेयोक्तिशून्यै अप्रस्तुतै प्रस्तावभाग्निवा [शब्दे] साम्याभिधायि [यत्] वच [सा] तुल्ययोगिता । The expression conveying similarity between things that are both अप्रस्तुत or between things that are both प्रस्तुत the things themselves not being intended either as उपमान or उपमेय, is तुल्ययोगिता

The things between which similarity is expressed must all be either अप्रस्तुत or प्रस्तुत naturally therefore there cannot be any उपमानोपमेयभाव between them. For उपमान is a thing which is always अप्रकृत while उपमेय is that which is always प्रकृत

P 64, L 25—पूर्वभेदस्योदाहरणम् । पूर्वभेद is that which is indicated by अप्रस्तुतैर्वच in the Karika त्वदङ्गमार्दवं द्रष्टु etc । Here मालती, शशभृल्लेखा and रुदला are all अप्रस्तुत कठोरता is the साधारणधर्म between them. Though Udbhata like Mammata does not say in his definition that साधारण धर्म is necessary for the formation of तुल्ययोगिता yet he states it in his examples for really there is no other way of conveying similarity between things which are all either प्रस्तुत or अप्रस्तुत

P 65, LL 6-8—द्वितीयभेद योगपट्टे जटाजाल । Here similarity between योगपट्ट तारवीत्वक् and मृगाजिन is shown by the साधारणधर्म शरीरानोचि य (unfittedness for the delicate frame of Pāvati)

In तुल्ययोगिता Udbhata has approached very near to wards Mammata and has left Bhamaha and Dandin far in the distance Mammata has नियतानां सकृद्धम सा पुनस्तुल्ययोगिता (का प्र १ p 642) as his definition of तुल्ययोगिता Udbhata does not expressly say that one and only one साधारणधर्म of the things that are similar must be stated for साम्य in साम्याभिप्रायि cannot be taken to mean साधारणधर्म It can only mean similarity or commonness and not common quality Yet it will be seen that in तुल्ययोगिता there is no other way of expressing similarity except by the statement of साधारणधर्म There is no उपमानोपमेयभाव no वाचकशब्द nothing of the kind The statement of साधारणधर्म therefore comes as a matter of course though not included in Udbhata's definition But the rule established by Mammata, that only one साधारणधर्म should be stated is absent in Udbhata

Bhamaha's तुल्ययोगिता is —

न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया ।

तुल्यकार्यक्रियायोगादित्युक्ता तुल्ययोगिता ॥

काव्यालंकार—३ २६

Dandin has —

विवक्षितगुणोत्कृष्ट्यत्समीकृत्य कस्यचित् ।

कीर्तनं स्तुतिनि दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥

काव्यादर्श—२ ३३

Both the definitions are very similar though differently worded There is no restriction that both the parts must be either प्रकृत or अप्रकृत On the other hand it seems clear that one part of the comparison is to be प्रस्तुत and the other to be अप्रस्तुत The तुल्ययोगिता of these writers therefore, does not very much differ from दीपक Modern authors like Mammata would certainly include it under दीपक In दीपक one of the parties between which similarity is sought to be expressed is प्रस्तुत and the other is अप्रस्तुत The प्रस्तुत thing is the उपमेय and the अप्रस्तुत is the उपमान In तुल्ययोगिता both or all the parties are either प्रस्तुत or अप्रस्तुत and there

is no उपमानोपमेयभाव existing between them This is the point of difference between दापक and तुल्ययोगिता other wise they are all similar Udbhata and following him Mammata have discerned this point of difference while Bhamaha and Dandin have failed to do so Udbhata's definition of दीपक is—

आदिमध्यान्तविषया प्राधायेतरयोगिन ।

अतगतोपमा धमा यत्र तद्दापकं विदु ॥ (Karika 14)

प्राधायेतरयोगि = प्रस्तुताप्रस्तुतसंबन्धिन Mammata also clearly brings out this difference His दीपक is सकृद्गृहिस्तु धमस्य प्रकृता प्रकृतात्मनाम् and his तुल्ययोगिता is नियताना सकृद्धर्म सा पुनस्तु ययोगिता नियताना is explained as प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा

P 65, LL 12-15—अप्रस्तुतप्रशसा । अधिकारादपेतस्य (Karika 59) । The commendatory statement of an object removed from the principal theme of description but conveying with it a sense of the principal theme (प्रस्तुत) is called अप्रस्तुतप्रशसा

P 65 LL 16-17—न चैवमपि प्रत्यता । If the प्रस्तुत is driven away and the अप्रस्तुत is elaborately described in its place then it will only have the value of the ravings of a mad man who does not even understand what he has to describe But such is not the case in अप्रस्तुतप्रशसा यत सा नुबन्विनीति ।—For in अप्रस्तुतप्रशसा the अप्रस्तुत which is stated brings with it by suggestion the principal theme of description (प्रस्तुत)

P 65 L 17—स्वाजयेन = सब धेन Some kind of relation exists between the अप्रस्तुत and the प्रस्तुत and it is owing to this relation (सब ध) the प्रस्तुतार्थ comes in by implication The सब ध is either कार्यकारणसब ध सामान्यविशेषसब ध or उपमानोपमेयसब ध

P 65 LL 20-21—याति स्वदेशे जरा । The rustic charms of inaccessible regions consisting of an abundance of fruits and flowers wither in their places not having found any enjoyer All this is अप्रस्तुत and conveys the प्रस्तुत sense that Parvati's beauty will die away not having found any enjoyer in this condition of ascetic life

Bhamaha has as his definition of अप्रस्तुतप्रशसा—

अधिकारादपेतस्य वस्तुनोन्यस्य या स्तुति ।

अप्रस्तुतप्रशरोति सा चैव कथ्यते यथा ॥

Udbhata has improved this happily by putting प्रस्तुतार्थं सुबद्धिना Bhamaha has not that word in his definition but he means it otherwise his definition would only apply to the ravings of a madman as Induraja says above Neither Bhāmaha nor Udbhata try to distinguish the different varieties of अप्रस्तुतप्रशंसा Ruyyaka in his अलंकारसवस्व writes down distinct varieties (१) सामान्यविशेषभाव (२) कायकारणभावे and (३) सारूप्ये १० उपमानोपमेयभावे Mammata has a similar but still more elaborate and minute treatment of अप्रस्तुतप्रशंसा (Vide काव्यप्रकाश १० pp 618-627)

The modern commentator विवृतिकार brings in his commentary these divisions of अप्रस्तुतप्रशंसा recognised by modern authors He says —

(१) एषा च (१० याति स्वदेहेषु etc) स्वरूपे प्रस्तुते स्वरूपस्याभिधाने ।

(२) परममिन्नरकासुरगृह्यदि शार्ङ्गिण निहन्त्य नि शोका करोपि त वमेव श्लाघ्य इति विशेषे प्रस्तुते कचित्सामान्याभिधानं यथा—

सुहृद्व्यूषाप्पजलप्रमाजन करोति वैरप्रतियातनो य ।

स एव पूज्य स पुमान् स नातिमान् सुजावित तस्य स भाजन प्रिय ॥

(३) य कश्चिद्राजा स त्वामापत तमेव पश्यताति कचित्सामान्ये प्रकृते विशेषस्याभिधा यथा—

ऐरावण स्पृशति मन्त्रयते मरुद्भिर्वज्र परामृशति पश्यति योऽसार्थान् ।

मेरोस्तटानि विषमाकुर्वते महे द्रस्त्वच्छङ्कया निशि न याति नर द निद्राम् ॥

(४) प्रस्थानबुद्धिमया त्यक्तेति कार्ये कचित्प्रस्तुते कारणस्योक्तिं यथा—

याता किं न मिल ती त्यादि ।

(५) यात्राप्रवृत्तत्वात् ज्ञात्वाैव विस्मृतशुकादिमोक्ष कलत्र सह त्वदरय पलाय्य गता इति कारणे प्रस्तुते कचित्कायस्य वचनं यथा—

राजराजसुता न पाठयति मामि ति ।

All this is after the manner of Mammata and Ruyyaka Mammata lays down five varieties of अप्रस्तुतप्रशंसा—(१) कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वच (२) निमित्ते प्रस्तुते कार्यस्य वच (३) सामान्ये प्रस्तुते विशेषस्य वच (४) विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्य वच and (५) तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्य वच Thus it will be seen that the passage above quoted from विवृतिकार exactly follows Mammata

Dandin has a very different sort of अप्रस्तुतप्रशंसा, viz the praise of any अप्रस्तुत thing with a view to condemn the प्रस्तुत Bhojaraja who belongs to the same school of Ālankārikas as Dandin has also the same sort of अप्रस्तुतप्रशंसा

But the generality of alankara writers does not seem to have accepted Dandin's अपस्तुतप्रशसा and Dandin with his follower Bhoja seems to be all alone with his rather queer ideas about this alankara

P 66, LL 1-3—याजस्तुति । श दशक्तिस्वभावेन ।— Where censure is meant by the [direct] potentiality of words but where praise is really desired to be principally understood the figure is याजस्तुति शक्ति = अथप्रत्यायनो मुरयम् = the tendency to express the meaning स्वभाव = नियताथनिष्ठत्वम् = the natural disposition (of the शक्ति) to indicate a settled meaning श दशक्तिस्वभाव is the natural tendency of a word to express a settled meaning i e the अभिवा process of a word

P 66, L 6—वाक्यायाम्भूतत्वं अवातरवाक्यार्थ । See the words occurring in the commentary and notes on आक्षेप P 48

P 66, LL 13-15—धिग्वादोपहतत्वं न तत्त्वात्मपश्यवसितम् । तत्स्वात्म = itself i e the धिग्वाद itself The condemnation meant by the word विक् does not end in itself Though the word विक् means condemnation outwardly its true aim is different It really suggests the unrivalled beauty of Parvati

P 66 LL 11-12—धिगा यो । This is not a very good example of याजस्तुति for the censure of Parvati = लावण्य can be taken to be a real one Parvati's लावण्य is really censurable if it hinders her union with a fit husband For the sole aim of लावण्य is to obtain a fit companion for one's life This kind of meaning indicating the reality of निदा lingers in our mind when we read the verse Such a thing is not at all desirable in याजस्तुति The examples हित्वा त्वामुपरोयवध्य etc and हे हेलाजितबोविसत्वं etc given by Mammata (vide का प्र १ pp 670-71) are very appropriate and beautiful In them the outward निदा and स्तुति are absolutely unreal Mammata's definition of याजस्तुति is—

याजस्तुतिमुखे निदा स्तुतिर्वा रुदिरन्यथा ।

का यमकाश—१० p 670

It means — censure or praise at first sight the final apprehension (रुढि) being the reverse of it is called याजस्तुति Thus it will be seen that Mammata, and fol

lowing him other modern authors, recognise व्याजस्तुति as twofold: (1) where निदा is apparent and स्तुति is real and (2) where स्तुति is apparent and निदा is real Udbhata recognises only the first variety of these two and frames his definition and example accordingly Mammata gives a twofold derivation of the word याजस्तुति to suit his two varieties याजरूपा व्याजेन वा स्तुति Udbhata seems to admit only व्याजेन स्तुति व्याजस्तुति

P 66, LL 20-21—विदर्शना । अभववस्तुसम्बन्ध । (Kārikā 61) When an impossible relation between two things or a possible one causes comparison (उपमानोपमेयभाव) between the two things to be understood then the figure is called विदर्शना

P 66 LL 22-24—यत्र पदार्थानां तत्र विदर्शना । (1) When the expressed relation between two things being impossible suggests उपमानोपमेयभाव between these two things then the figure is विदर्शना (2) Also when the possible connection between two things brings in उपमानोपमेयभाव as a support to itself the figure is विदर्शना

P 66 L 24—विशिष्टस्यार्थस्यो पदर्शनात् । Indurāja explains the word विदर्शना according to its etymology Now the word विदर्शना as the name of this alankara is very peculiar and uncommon All writers on alankara except Udbhata have uniformly used the word निदर्शना and nobody even hints there is a variant विदर्शना in use somewhere Our original MS invariably writes विदर्शना and Indurāja also derives the word with the उपसर्ग वि and not with नि by the expression विशिष्टस्यार्थस्य etc This circumstance precludes any possibility of a mistake at the hands of the scribe and we can feel certain that Udbhata's text as received by Indurāja contained the title विदर्शना and not निदर्शना But the Madras MS containing the commentary विवृति has the name निदर्शना everywhere This certainly raises some difficulty but it cannot deter us from adopting निदर्शना as the true title originally intended by Udbhata Indurāja is a very old commentator and he must have had a reliable text in his possession to comment upon His declared authority is on the side of the name विदर्शना While the

Madras MS is not always trustworthy and the commen-
tator is silent on the point

Bhamaha's definition of विदशना or निदर्शना is

क्रिययैव विशिष्टस्य तदर्थस्योपदशनात् ।

ज्ञेया निदर्शना नाम यथेववतिभिर्विना ॥

भामहालकार—३, ३२

The definition is not quite clear in meaning Still it is obvious that its sense is different from that of the definition of Udbhata Thus Udbhata has here abandoned Bhamaha and has created a new definition of his own which was adopted by Mammata in later times अवन्वस्तु सव उपमापरिरूपक ।—काव्यप्रकाश १० p 613

P 66, LL 26-27—विनोचितन पत्या च । Here the विशोभता (pallidity) of विभावरी (night) is said to be borne by कामिनी which is impossible For the शोभा of night is inherently different from the शोभा of a lady Thus the connection of विभावरी and कामिनी expressed through विशोभता is impossible A lady cannot bear the विशोभता of night This impossibility brings in the comparison यथा विधुवभ्यविभावरी विशोभता प्रविभर्ति तथा उचितेन पत्या विना कामिनी विशोभता प्रविभर्ति ।

This is the first variety illustrated Example of the second variety is not given by Udbhata Indurāja therefore brings in a verse of Bhamaha to illustrate it

The विवृतिकार's comment runs thus —ननु भिन्नयोर्विशोभतयोरैक्यमभ्यवसित इति भेदे अभेद इत्येवमादिमकेयमतिशयोक्ति । विशोभताख्यो गुण एको न तु स्वरूपभिन्नसम्भविभेदान्तु भिद्यते । स्वरूपभिन्नयोरैक्यत्वेऽतिशयोक्ति । यथा—स्निग्धश्यामलकातिलिप्तवियत इति । अत्र हि यासिलेपनयो स्वरूपभेदैक्यमध्यवसितम् । द्वितीयस्योदाहरणमिह नास्तात्यन्यत इदं देयम् । अयं म दद्युतिरिति ।

P 67 LL 10-11—अयं म दद्युतिर्भास्वान् etc । भामहालकार, ३ ३३ Bhamaha has no varieties of निदर्शना like Udbhata He gives this single verse as the example of निदर्शना

Induraja enters into a rather stiff discussion on this verse As usual he has brought in the science of grammar to dilate upon His discussion has two parts: (1) तत्र प्रथमोदय वासयतीति यथा, here the discussion is grammatical and (2) तेन च प्रयोज्य विदशनाया भेद, this explains how the

alankara विदर्शना is formed in the example अयं म दद्युति etc
We take the second first

P 67, LL 19-23—तेन च प्रयोज्य द्वितीया विदर्शनाया भेद ।
Here Indrāja makes the लक्षणसमवय । e shows how the example fits in with the definition of the alankara In this example the connection between श्रीम त and भास्वान् is possible and real not impossible as in the first variety For the rich people are really made to understand by the sun that prosperity is followed by adversity This relation between श्रीम त and भास्वान् is called प्रयोज्यप्रयोजकभाव श्रीम त is the प्रयोज्य (that which is directed or caused) and भास्वान् is the प्रयोजक (subject of the causal action) Now to establish the cogency of this प्रयो-यप्रयोजकभावसब च comparison comes in The sun (भास्वान्) causes the rich people to understand that rise terminates in a fall just as his own rise terminates in setting Thus the sun teaches the thing which is similar to and is easily deduced from his own conduct viz rising and setting Similarity between the sun's movement and the instruction derived by the rich is quite essential here otherwise no instruction can be derived from the sun who cannot directly impart any instruction by speaking etc If the sun were to instruct some thing which is not similar to his own conduct then his instruction would have proved useless and the प्रयोज्यप्रयोजकभावसब च between the sun and the rich would have failed But the similarity between the sun's conduct and the instruction imparted give support to the प्रयोज्यप्रयोजकभाव Then the उपमा (which is not expressed but implied) helps the भवन् (possible) वस्तुसब च here Hence this is the second variety of विदर्शना

P 67 LL 12-19—तत्र प्रथमोदय वासयतीति यथा । Here Indurāja explains how the प्रयोज्यप्रयोजकभाव really exists (भवन्) between श्रीम त and भास्वान् भास्वान् cannot impart any instruction as he cannot speak or make signs which will be understood by men Thus it would appear at first sight that the connection of श्रीम त and भास्वान् expressed through बोधनक्रिया is impossible But it will now be proved that the प्रयोज्यप्रयोजकभावसब च between श्रीम त and भास्वान् is real and consistent

In a causal form there are always two subjects and two actions. One is the primary (प्रयोज्य) action which in this case is 'understanding'. The other is the causal (प्रयोजक) action which is causing to understand in this case. One subject is the प्रयोज्यकर्ता. He is the object of the causal action but subject of the primary action. The other is the हेतुकता or प्रयोजककर्ता who causes another to do something. Here भास्वान् who makes to understand (बोधयन्) is the हेतुकता and श्रीमत् who understand (बुध्यति) is the प्रयोज्यकर्ता. Now हेतुकर्तृत्व is of two kinds one is direct and the other is in the form of समर्थाचरण e.g. (1) देवदत्तो वासयति and (2) भिक्षा वासयति. (1) देवदत्त causes some one to live. Here देवदत्त directly says उष्यतामत्र and makes the person stay. Thus देवदत्त becomes directly the हेतु (producer) of वासतिक्रिया. (2) Alms cause some man to stay (in a place). Here alms do not directly say to the man उष्यताम् etc. He gets plenty of alms in the place and therefore he is induced to stay there. Thus alms behaves in such a way as to make the man stay. This is called तत्-(प्रयोजन)-समर्थाचरण. In our present case also there is no direct causation and भास्वान् is तत्समर्थाचरणवान् हेतुकर्ता. The sun does not directly instruct the rich people just as a teacher instructs his pupils. The sun only sets and the rich people derive their instructions from the sun's setting. Hence समर्थाचरण.

P 67 L 18—प्रेषणाध्येपणयोरभावात् । प्रेषण is ordering and अध्येपण is requesting. These actions are present in directly causal subjects they are absent in समर्थाचरण. For the समर्थाचरणवान् हेतुकर्ता is not capable of giving direct order by speech or otherwise. The Mahābhāṣya of Patañjali contains a very clear exposition on this point of समर्थाचरण which is the basis of Induraja's discussion. It has —यावद्भूयानिमित्तं कारणं तावद्धेतुरिति । किं प्रयोजनम् । भिक्षादिषु दशनात् । भिक्षादिषु हि णिञ् दृश्यते भिक्षा वासयति कारीषोमिरध्यापयति इति । किं पुनः कारणम् । पारिभाषिके हेतौ न सिध्यति । एवमन्यते चेतावत् एतद्भवति प्रेषणमध्येपणं चेति । भिक्षाश्चाचेतना । नैष दोषः । नावश्यं स एव वासं प्रयोजयति य आहोष्यतामिति ब्रवीति । किं तर्हि । तूष्णीमप्यासानो यस्तत्समर्था-याचरति सोपि वासं प्रयोजयति । यथा काराषोमिर्विवाते एका ते सप्रज्वलितो अध्ययनं प्रयोजयति ।—महाभाष्य । अ ३ । पाद १ । आह्निकं २ । सू २६ ।

Thus although the sun is not the direct हेतुकर्ता it is still the समर्थाचरणवान् हेतुकर्ता and the प्रयोज्यप्रयोजकसब व is existent and hence possible

The विवृतिकार comments on the example very succinctly thus —अत्र भास्वतोऽतिसम्बन्ध उपपद्यते । स च सममेव । हे श्रीम त युष्माकमदय पातायेति उपमापर्यवसाया किल रविं दृष्ट्वा श्रीम त एव प्रतिपद्य ते । रविस्तु तत्समर्था चरणेन प्रयोजक ।

P 67 L 24—सकर । सकर is the blending together of two figures It is not an alankara by itself and as such its treatment should in the fitness of things be deferred till all other alankaras are treated Later writers like Ruyyaka and Mammata have done the same thing Even Dandin gives सकर the last place in his treatment of alankaras Bhamaha too has enumerated संसृष्टि (he has no सकर) at the end of all other alankaras

सकर according to Udbhata is of four types (1) सदेहसकर (2) शार्दार्यवत्यलकारसकर (3) एकश दाभिधानसकर and (4) अङ्गाङ्गिभावसकर

P 68, LL 2-3—सदेहसकर । अनेकालक्रियोल्लेखे (Kaṭika 62)।— [A sort of] सकर occurs when more than one alankaras seem to exist yet all of them cannot exist at a time and there is neither any reason for nor any reason against accepting any of those alankaras [in preference to others]

P 68, LL 4-20—अनेकस्यालंकारस्योल्लेखे इत्याशङ्क्याक्तम् तत्र न सदेहसकरता । Induraja according to his usual habit takes अनेकालक्रियोल्लेखे as the primary epithet and accounts for all other epithets one by one If possibility of many alankaras (अनेकालक्रियोल्लेख) is laid down as the sole condition then in एकशब्दाभिधानसकर also there exist many alankaras, e g मुरारिनिर्गता etc Here गङ्गेव चक्रधारा is उपमा and नरकप्रतिपत्तिनी contains श्लेष नरकप्रतिपत्तिनी = (1) The destroyer of नरकासुर (2) enemy (antidote) of hell Thus the verse contains two alankāras and hence would claim to be सदेहसकर To avoid the possibility of such examples becoming सदेहसकर the words सम तद्वद्व्यसम्भवे are put The alankaras must be such as cannot exist at one time If one is accepted the other must vanish In मुरारिनिर्गता etc श्लेष and उपमा can exist side by side

Therefore it is not सदेहसकर ननु यद्यनेकालकरो प्रमाणाभावस्तत्र सदेह एव । Even these two conditions do not sufficiently describe सदेहसकर Two alankaras exist and both of them cannot exist at one time—these two conditions are fulfilled But there is some बाधप्रमाण for one and साधकप्रमाण for the other Therefore the former is abandoned and the latter is accepted Such an example will also fall under सदेहसकर To exclude such examples the condition viz एकस्य च etc is put

When no reasons either for or against any alankāra exist and both alankaras are equally possible then only it becomes सदेहसकर The साधक and बाधक प्रमाण must all be absent If साधक and बाधक are both existent then that alankara having साधकप्रमाण will be accepted and that having बाधकप्रमाण will be rejected If only साधक is present the alankara having the साधक प्रमाण will be accepted If only बाधक is present the alankara having that बाधक will be rejected and the other will be accepted In all these cases there will be no सकर at all one alankara being totally rejected and the other accepted Thus when all साधक and all बाधक are absent there is a possibility of सदेहसकर Illustrations of all these cases having साधक or बाधक प्रमाण are given in काव्यप्रकाश-१० pp 761-764 which may be consulted with advantage

Our modern commentator विदुतिकार also cites examples in which the alankara is determined by the existence of साधक or बाधक प्रमाण It will be to our purpose to take down the passage here अरिगिरिषु हरिस्त्वम् इत्यादौ तु रूपके कुलिशभृदिव देव त्व सपनाचलानाम् इत्यादौ चापमायामस्ति साधक प्रमाणम् । स्मरति ज्योत्स्नाया शशिमुखि चक्रोरास्तव दक्षि इति रूपके बाधकम् । तद्भावे हि पिबति ज्योत्स्नाम् — इति स्यात् । राचनारायण लक्ष्मीस्त्वामलिङ्गति निर्मरम् इत्युपमाया बाधकम् । न हि सदृश प्रियाभिरालिङ्ग्यते । The last example is drawn from काव्यप्रकाश Further on he continues the discussion after the manner of काव्यप्रकाश and tries to assign a reason why Udbhata used the word अनेक instead of उभय in the Karika अनेकाल क्रियोल्लेखे etc Thus he says— नयनान ददायादो बिम्बमेत प्रसीदति इति मुरयस्या यवसानाकिमतिशयोक्ति किमेतदिति मुखे दिदिश्य इ दुसमारोपणाद्रूपकम् किं मुखनैर्मल्यप्रस्तानेऽपस्तुतप्रशमा किं दापक किं तुल्यशोभिता किं प्रदोषवर्णने विशेषणसाम्यात्प्रामासोक्ति किं मदनोद्वापक कालो वर्तते इति पयायोक्तम्, इति बहु लकारसद्वहो भवति । इत्युभयश दमपास्यानेकग्रहणम् ।

P 69, LL 11-12—यद्यप्यस्य तमुचितो । This is an example of सदेहसकर according to Udbhata for in वरेन्दु there is a possibility in his opinion of two alankaras उपमा and रूपक The compound may be solved either as वर एव इदु or वर इदुरित This is according to Udbhata (and Induraja also) According to later canons of criticism this would not at all be an example of सदेहसकर उपमा and not रूपक will be the alankāra here The verse is addressed to Parvatī and we ought to have वर as the word principally meant If we accept रूपक (वर एव इदु) the अवयव culminates on इदु and not on वर By उपमा (वर इदुरिव) we can have the word वर the prominent member in the compound Therefore उपमा is to be accepted and not रूपक The verb लभ्यते and all other words in the sentence are consistent with वर and not with इदु Thus there is no possibility here of सकर at all Udbhata seems to have no idea of this line of thinking which is displayed in the works of Ruyyaka Mammata and other later writers

P 69 L 22—शब्दाथवत्यलकारा वाक्ये (Karika 63 a) । ' When alankāras pertaining to words and those pertaining to sense appear (separately) in one sentence (or verse as the case may be) it becomes [a sort of] सकर This is the ससृष्टि of later writers Ruyyaka says तेषां (अलकाराणां) तिलतण्डुलयायेन ससृष्टि । नीरक्षीरयायेन सकर ।—अलकारसवस्व pp 192 and 197 ससृष्टि is of three kinds (1) of two शदालकारs (of course occurring separately) (2) of two अथालकारs and (3) of one शदालकार and the other अथालकार This third kind is the शदार्थवत्यलकारसकर of Udbhata The other two kinds only are ससृष्टि (q v p 78 of the text) in his opinion

P 70 LL 2-3—इत्थं स्थितिर्विवादाया चेत । Here अनुप्रास is the शदालकार and अर्थोत्तरयास is the अर्थालकार अथा उत्तरयास (q v p 34 of the text) of Udbhata only requires समर्थसमर्थकभाव statement of सामान्य and विशेष is not required by him Here रूपेण ते etc is the समर्थक of मा कृथा यथमर्थ्यताम् But according to the definition of Mammata and other modern writers this figure will not be अर्थोत्तरयास For both the statements are विशेष रूपेण ते युवा etc is a विशेष (particular) statement for it is addressed to Parvatī and pertains to Parvatī's case only

Had it been रूपवत्या युवा सर्वे पादबद्धो हि किंरुर it would have been a good example of अर्थो तरयास for it would have referred to beautiful ladies in general and not to a particular lady

P 70 L 12—एकवाक्याशप्रवेशाद्वाभिधीयते (Karika 63 b) । 'सकर is also formed when two alankaras come together in a part of a sentence वाक्याश is a word or a group of words that form a part of a sentence

P 70 LL 16-17—मेवमेवास्त्व(स्य) सच्छायवर्णिका चारुकर्णिका । Here the alankāras उपमा and श्लेष are present and both are expressed by the one word इव The उपमा is clear in अम्भोचिनीव चित्रस्था श्लेष occurs in सच्छायवर्णिका and चारुकर्णिका वर्ण means the pink colour of the lotus and the fair complexion of Parvatī Also कर्णिका is the central cup of the lotus and कर्ण means the ear of Parvatī This श्लेष exists together with the उपमा because the word इव is present If इव is removed the उपमा is lost and the double meaning of चारुकर्णिका and सच्छायवर्णिका is also lost Thus the two alankaras श्लेष and उपमा have entered into one word इव

The विवृतिकार has a very serious difference of opinion as regards the nature of the एकशब्दाभिधानसकर of Udbhata While Indurāja says that एकशब्दाभिधानसकर is a mixture of two अर्थालंकार the विवृतिकार insists that this सकर occurs when a शब्दालंकार and an अर्थालंकार combine in one वाक्याश He severely criticizes Indurāja and explains the stanza मेवमेवास्त्व etc very differently The whole of his comment on the stanza is worth quoting —चारुकर्णौ चारुकर्णिका च यस्या । सच्छायेत्यादौ पादद्वये श्लेषानुप्रासयो स्थिति । यत्वेकवाक्याशत्यादिना अर्थालंकारसकरो याख्यातस्तदसत् । चतुर्थे सकरे ससृष्टौ वास्यातर्भावात् । उदाहरणे च श्लेषोपमयोर्यत्सांकर्य व्याख्यात तदप्युपेक्ष्यम् । श्लेषस्य निर्विषयतापत्ते । येन ध्वस्तमनोभवेन इति अस्योदाहरण मिति चेदनुद्भयमिति चेत् । The विवृतिकार is here acute and piercing On the whole it seems to us that the विवृतिकार is in the right if we look to the wording of Udbhata

P 71, LL 2-3—अनुग्राह्यानुग्राहक or अङ्गाङ्गिभावसंकर । परस्परपकारेण (Karika 64) । When the alankaras are not independent of each other but exist by helping each other to develop then that also is called सकर '

P 71, LL 5-8—उपकार्योप्युपकारक परस्परुपकारेणेति । The alankara which helps another to develop clearly does some उपकार And the alankara which is thus helped indirectly does उपकार by being the receptacle of the help of the other Thus both are परस्परुपकारक helping each other

P 71 LL 10-11—हरेणैव स्मरयाव । Here there are three outstanding figures हरेणैव त्वया is the उपमा अनङ्गीकृत means (1) not accepted despised (अनुरीकृत) and (2) deprived of body (अशरीरत्वमापादित) Hence it contains श्लेष धाष्टर्यादिव न मुञ्चति is (हेतु) उत्प्रेक्षा the cause (धाष्टर्यात्) of the action of releasing being a fanciful one Here the उत्प्रेक्षा is based on the first meaning of अनङ्गीकृत It is only through boldness that a despised person does not leave the despiser Thus here the श्लेष in अनङ्गीकृत helps the उत्प्रेक्षा and उत्प्रेक्षा also lends additional charm to the श्लेष The उपमा हरेणैव त्वया is also based on the श्लेष in अनङ्गीकृत for अनङ्गीकृत becomes the श्लिष्ट साधारणधर्म Parvati has abandoned (अनङ्गीकृत) cupid and हर has deprived cupid of his body (अनङ्गीकृत) But according to Udbhaṭa श्लेष is predominant wherever it occurs other alankaras are to be thrown to the back ground Thus according to him श्लेष is the principal figure here and उपमा and उत्प्रेक्षा are its accessories

P 71 LL 17-23—एवमय चत्वार संकरभेदा । Indurāja's recapitulation of all the divisions of संकर described before

It is to be noted that the names given to the four varieties of संकर are of Indurāja's invention The Kārikās do not contain any names of varieties

The ideas of Dandin and Bhamaha about संकर are not at all so elaborate and systematic as those of Udbhaṭa Dandin uses the words सकीर्ण and ससृष्टि rather promiscuously Bhamaha has only the name ससृष्टि Exactly what kind of ससृष्टि he intends to put forth is not quite clear either from his definition or from his examples He has —

वरा विभूषा ससृष्टिर्बहुलकारयोगत ।

रचिता रत्नमालेव सा चैवमुदिता यथा ॥

From the expression रत्नमालेव it seems that he does not want to include the सकर of modern writers in his ससृष्टि Dandin has —

नानालकारससृष्टि सकार्षणं तु निगद्यते ।

—काव्यालकार, २, ३५९

He has two varieties —

अङ्गाङ्गिभावावस्थान सर्वेषां समकक्षता ।

इत्यलकारससृष्टेलक्षणाया द्वयी गति ॥

—काव्यादर्श, २, ३६०

It will be clear from this that Udbhata is greatly advanced in ideas about सकर beyond Bhāmaha and Dandin

P 71, LL 25-26—उपमेयोपमा । अयोन्यमेव यत्र । (Karikā 65) “When comparison (उपमानोपमेयता) is reciprocal the object being to remove the possibility of all other comparisons [the figure] is called उपमेयोपमा उपमानोपमेयता = the relation between उपमान and उपमेय comparison

P 72, LL 2-11—ननु च प्राकरणिकम् पक्षांतरहानौ तात्पर्यात् । उपमेय is that which being a party to the comparison is प्राकरणिक (belonging to the theme) Now in उपमेयोपमा the real उपमेय is made उपमान and the real उपमान is made उपमेय Thus the प्राकरणिकत्व of उपमेय will not be experienced in that case Therefore the author says पक्षांतरहानिनाम् The chief object of उपमेयोपमा is to exclude the possibility of other उपमानस The real उपमानत्व and उपमेयत्व of the respective things is not violated by reversing the उपमानोपमेयभाव between them By saying वर विष भक्षय मा चास्य गृहे भुक्त्वा one does not mean that the person addressed should eat poison The chief intention is only to dissuade him from dining at a peccolular man's house In the same way the reversion of उपमानोपमेयभाव is not important here but the sense that there is no third thing comparable to the two things (उपमान and उपमेय) is important Thus in कमलमिव मुखं मुखमिव कमलम् the sense that there is no third thing comparable to मुख and कमल is important and not the उपमानोपमेयभाव

The विवृतिकार has —उपमानांतरसद्भावस्वरूप पक्षांतराभावमवगमयितुं यदुपमयोपमेयोपमानोक्तिर्यते सा उपमेयेनोपमा इत्युपमेयोपमा । अयोन्यश दोषादानाच्चात्र वाक्यायद्वयवर्त्ययमलकार । अनवयस्त्वेकवाक्यार्थवर्ती ।

Bhamaha's definition is—

उपमानोपमेयत्व यत्र पर्यायतो भवेत् ।

उपमेयोपमा नाम ब्रुवते ता ययोदिताम् ॥

भामहलङ्कार-३, ३६

He probably uses the word पर्याय in the sense of परिचयति Dandin calls this figure अयायपमा and includes it under the varieties of उपमा Udbhata's definition of this alankāra is a good one that of Mammaṭa being too elliptical viz विपयास उपमेयोपमा तयो ।—का प्र १, p 583

P 72 LL 12 13—शिरासि पङ्कजानीव । Here कर and चक्र are made उपमेय and उपमान by turn The real उपमेय is कर the साधारणधर्म is वेगोरपातन (quick annihilation) the implication is that there is no third thing comparable to कर and चक्र in speedily destroying the enemies This verse and the following upto verse 5 Varga VI are relative clauses connecting themselves with the principal clause त्वत्कृते सोपि वैकुण्ठ etc (verse VI ५)

In this verse it happens that कर and चक्र are both प्राकरणिक for the prowess of विष्णु's कर and चक्र both is described and both therefore can be उपमेय Thus there is no difficulty here But in a case like कमलमिव मुख मुखमिव कमलम् where one thing is प्राकरणिक and the other अप्राकरणिक the प्राकरणिक (viz मुख here) is always to be regarded as उपमेय according to Induraja Though it is expressed as उपमान in मुखमिव कमलम् still by its real nature it is उपमेय and not उपमान

P 72 LL 21-22—सहोक्ति । तुल्यकाले क्रिये यत्र ।—(Kārikā 66) When two actions taking place at the same time but depending upon two different things are described by one word (पद), [the figure] is सहोक्ति

P 72, L 24—P 73 L 2—ननु सजहार शरत्काल etc न चैव दीपक इति नाति यासि । Induraja says In the example of दीपक viz सजहार शरत्काल etc (q v p 15) also two actions concerning two different things are spoken of by one word सजहार कुसुमश्रिय and सुखसपद are both objects of the verb सजहार That is the two different actions belonging to कुसुमश्रिय and to सुखसपद are indicated by the one word

संज्ञहार Thus this example of दापक also would come under सहोक्ति But such a possibility is averted by the word तुल्यकाले The two actions must be taking place simultaneously and from the construction of the alankara the simultaneous nature of the actions must be impressed on the reader's mind This is absent in दीपक In संज्ञहार शरत्काल etc the destruction of कुसुमश्रिय and सुखसपद is not done at the same moment or occasion first the कुसुमश्रिय were destroyed and consequently सुखसपद were done away with On this point विवृतिकार remarks—न चात्र दापकतेत्याह तुल्येति । तत्र हि एकविधा तक्रिया अपुषङ्गेणोपकारकसब धमेति । इह तु युगपदुभयगतत्वेन प्रतिपद्यते ।

P 73 LL 2-9—सहादिना चशदेन वक्रभणिते सद्भावाद् । Now this तुल्यकालता is expressed in two ways (1) देवदत्तयज्ञदत्तौ सह भुज्जाते । Here both the actions (of dining) are equally predominant and both have their respective subjects directly connected with the verb (2) देवदत्तो यज्ञदत्तेन सह भुङ्क्ते । Here देवदत्त is directly connected with the action of dining (भोजन क्रिया) as देवदत्त is in the nominative case But the connection of यज्ञदत्त with भोजनक्रिया is through the word सह This second sort of way of expressing तुल्यकालता is resorted to in सहोक्ति for this is included in वक्रभणिति (indirect way of speaking) And वक्रभणिति must always be a necessary element in alankāras The विवृतिकार similarly remarks—अलंकारप्रस्तावाच्चात्र चैत्रेण सह मैत्रौ भुङ्क्त इत्यत्र सहाक्तिर्न तु चैत्रमैत्रौ सह भुज्जाते इत्यत्र ।

P 73, LL 12-13—द्युजनो मृत्युना साधम् । Here the two actions are मृत्यो मनोरथावासिरुण and द्युजनस्य मनोरथावासिरुण They are expressed by the same words आप्तमनोरथ चक्रे Now these are two words and the definition says पदेनैकेन कथ्येते But the purport of the definition is to exclude two verbs separately expressing the actions concerning two things And we have no such two verbs here Only the verb चक्रे expresses the action concerning मृत्यु and द्युजन On the other hand the answer is that the action चक्रे is a general one and without any particularizing attribute it is quite incapable of conveying the sense Therefore the particular मनोरथावाप्ति is embraced by the general verb चक्रे and the whole then appears as one word and not two The विवृतिकार also remarks here—आप्तमनोरथश्च इति पदद्वयेनाप्यभिधाने साधारणत्वेनोक्ति स्थितैव । साधारणार्थो हेक

शब्दो व्याख्यात इति केचित् । एकेन पदेनैकक्रियाकारकगतैकक्रियाभिधायिना सहाभ्य
पयालोचनयाथपरक्रियाक्षेपिणा द्वे क्रिये कथ्येते सा सहोक्तिरिति तु युक्तम् ।

P 73 LL 25-26—परिवृत्ति । सम यूनविशिष्टे । (Kārikā 67) Exchange of something with its equal inferior or superior having an unacceptable a positively disadvantageous and an acceptable nature respectively is called परिवृत्ति

The order in अर्थानर्थस्वभावम् is changed in the translation अर्थस्वभाव means of acceptable nature अनर्थस्वभाव has been made to yield two meanings (1) of indifferent and hence unacceptable nature and (2) of positively harmful nature

P 74, L 2—परिवर्तनकारक—That with which our thing is exchanged i.e. the thing which we take परिवर्तनीय—The thing which we give for some other thing (परिवर्तनकारक)

P 74 LL 3-14—तत्र यस्या समोऽर्थ उपादेयत्वादर्थस्वभावता । The परिवृत्ति in which equal things are exchanged is अनर्थस्वभाव i.e. of not an acceptable nature अन्य means here अर्थत्वस्य अभाव absence of desirableness In an exchange with equals there is no desirableness The परिवृत्ति in which a superior thing is given for an inferior thing is also अनर्थस्वभाव Here अनर्थ means अस्य प्रतिपक्ष the opposite of desirable i.e. harmful Thus अनर्थस्वभाव is made to yield two meanings The six meanings of नञ् are well known viz (1) तत्सादृश्य (2) तद् यत्न (3) तद् पत्न (4) विरोधिता । (5) अप्राशस्त्य—(6) मभावश्च नञ्या षट् प्रकीर्तिता ॥ Of these the sixth and the fourth are respectively made use of here The परिवृत्ति in which an inferior thing is given and a superior thing is received is अर्थस्वभाव i.e. of a desirable nature

P 74 LL 16-17—उरो दत्वामरारीणा । Example of समपरिवृत्ति Here उरो दत्वा conveys उत्साह by लक्षणा उरोदान is the means to display valour and it implies उत्साह Here उरस् and यशस् are regarded as equal to each other and hence समपरिवृत्ति The word येन is connected with सोपि वैकुण्ठ in verse 5 Varga VI

P 74 LL 23-24—नेत्रोरगवलग्नान् । Here some minor jewels are offered to the milky sea and the great jewel कौस्तुभ is taken in return A paltry thing is given and a valuable thing is taken Hence it is यूनपरिवृत्ति for the परिवृत्ति

are named according to the thing that is given Of course this परिवृत्ति is of an acceptable nature

P 75 LL 2-3—यो बलौ याप्तभूषास्त्रि । A great thing such as अमय is given and a bad attribute such as खर्वता is accepted Therefore it is विशिष्टपरिवृत्ति This is really of a despicable nature

P 75 LL 5-7—अभिधेयापेक्षया परिगृहीतत्वात् । Induraja here says that this example यो बलौ याप्त etc is like the preceding one only in its outward sense Looking to its purport we shall see that it is not परिवृत्ति at all For खर्वता (shortness) was voluntarily accepted by Vishnu (in the वामनावतार) as a means for giving अमय to Gods Vishnu has not first given अमय to Gods and in return recieved खर्वता from them Therefore this is in its real nature not an exchange and not परिवृत्ति also

Now the alankāra परिवृत्ति in itself is not constituted as Induraja imagines परिवृत्ति does not contain a real exchange at all An imaginary description of exchange where there is no real exchange at all is परिवृत्ति Any real exchange such as क्रीणति यत्र मुक्ताभिर्बदराण्यपि बालिका cannot become charming and hence cannot be termed alankara even In यो बलौ याप्त etc as well as in नेत्रोरगबल etc and उरो दत्वामरारीणा etc there is no real exchange but only a poetical description of exchange

This unreal nature of the exchange in परिवृत्ति is explicitly pointed out by Jagannatha in his रसगङ्गाधर He says — एषु (१ ० परिवृत्तिभेदेषु) दानादानव्यवहार कविकल्पित एव । यत्र वास्तवस्तत्र नालकार । यथा— क्रीणां तत्रविकचलोचना समता मुक्ताभिर्बदरफलानि यत्र बाला ।
—रसगङ्गाधर p 482

Bhāmaha's परिवृत्ति is quite of a different nature It is this—

विशिष्टस्य यदादानमन्यापोहेन वस्तुन ।
अर्थान्तरं यास्रवती परिवृत्तिरसौ यथा ॥
प्रदाय वित्तमर्थिभ्यः स यशोधनमादित ।
सता विश्वजनीनानामिदमस्वलितव्रतम् ॥

We do not know what has made him link अर्थांतरन्यास with परिवृत्ति. Probably his परिवृत्ति does not include in it अथांतरन्यास he is only giving in this place an example of परिवृत्ति + अर्थांतरन्यास and not only of परिवृत्ति. To agree with this we have also अर्थांतरन्यासवती परिवृत्ति यथा अर्थांतरन्यासवती should not be included in the definition. It should refer to the example.

Udbhata's definition of परिवृत्ति is deficient in one respect. He repeats the word परिवर्तन in the definition. Thus by putting a word (viz परिवर्तन) derived from the same root in the definition he leaves the word परिवृत्ति unexplained. More advanced writers like Ruyyaka and Mammata have avoided this inaccuracy. They use the word विनिमय instead of परिवर्तन. Thus Mammata's definition is —

परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासम् ।

काव्यप्रकाश—१ p 674

Similarly Ruyyaka has —

समं यूनाधिकानां समाधिकन्यूनैर्विनिमयः परिवृत्तिः ।

अलंकारसर्वस्व—p 152

VARGA VI

P 76, LL 1-2—अनवय ससदेह (Kārikā 68) ।—This is the last instalment of alankāras. This does not agree either with the enumeration of Bhāmaha nor with that of Dandin though it bears some likeness to that of the former. Bhāmaha has —

सहोक्तिपरिवृत्ती च ससदेहमनन्वयम् ॥

उत्प्रेक्षावयव चाये ससृष्टमपि चापरे ।

भाविकत्व च निजगुरलंकार समेधस ॥

भामहलंकार—३, ३४

of these उत्प्रेक्षावयव like उपमा रूपक is altogether dismissed by Udbhata and काव्यहेतु and काव्यदृष्टांत he has added of his own. These two important alankāras are not mentioned by Dandin, Bhāmaha and Vamana, and as far as our know-

ledge of the history of alankaras goes Udbhata is the first to introduce and treat these among the established alankaras. Probably because of their newness Udbhata has mentioned them at the end of the whole list.

P 76 LL 3-6—अत्र इतिशब्दस्य द्वितीया । These lines display what an astute commentator and accurate grammarian Induraja is. The word इति presents a difficulty. इति has a conjunctive force and the substantives that are connected with इति are always in the first case. Thus we can have राम कृष्ण देवदत्त इत्येता भोजय or simply राम कृष्ण देवदत्त च भोजय but *not* राम कृष्ण देवदत्तम् इत्येता भोजय. But such an objectionable use of इति is made by Udbhata in the Karika अनवय ससदेह etc are governed by इति and still they are all in the accusative case. The word अलकारान् stands for अनन्वय ससदेह etc and it is in the accusative case in addition to अनवय ससदेह etc. Induraja finds a way out of the difficulty. He says that by the word इति अनवय ससदेह etc are not referred to at all. Therefore disregarding इति we can have अनन्वय ससदेह and others in apposition to अलकारान्, and the second case thus becomes quite lawful. इति is to be taken to mean in the manner described afterwards. The विवृतिकार also has a similar remark on this point. He says—इतीति वक्ष्यमाणलक्षणयुक्ता । न त्विति शब्दस्वरूपसंस्थापनार्थोऽनन्वयमिति द्वितीयानुपपत्तेः ।

P 76 LL 7-9—अभ्यर्हितत्वात् । अभ्यर्हित = honoured, fit, venerable दृष्टातहेतू is a द्वन्द्व compound. The general rule is that a word having fewer and shorter vowels should come first (अल्पाक्षरम् । पा २।२।३४) But the exception to this rule is that a word signifying a more honoured or weighty object should precede the other members of the compound even if it is not composed of fewer and shorter vowels. Now in दृष्टातहेतू दृष्टात having more vowels is placed first therefore it must be regarded as the more honoured and the more important figure of the two. This importance given to दृष्टात is thus accounted for by Induraja. There is यासि (q v under अर्थान्तरन्यास) between the two parts of दृष्टात and therefore दृष्टात suggests the alankara हेतु (for हेतु also contains यासि).

P 76 LL 11-12—ससदेह । उपमानेन तत्त्व च (Kārikā 69) । A statement containing a doubt [of the poet] who first expresses the sameness and then the difference [of the उपमेय] from the उपमान in order to convey excellence [of the उपमेय] is called ससदेह by the wise

First the उपमेय is said to be the same as उपमान in a doubtful manner but afterwards some difference of the उपमेय from the उपमान is set forth to convey the doubtful state of mind of the speaker All this is done to eulogise the उपमेय

P 76 LL 20-24—हस्ते किमस्य नि शेष । नाभिपद्मस्पृश्यात् । Here the conch-shell in the hand of Vishnu is first described as यश सचय In a रूपक the manner of ascribing sameness is definite here it is doubtful किं यश सचय स्यात् etc After this the difference is stated पिण्डीभावोऽस्य किंकृत यश सचय is not पिण्डीभूत on the contrary it spreads far and wide

In the second stanza the same type of ससदेह occurs again Is this a swan come with a desire for the lotus in the form of the navel? But this is not moving [as a swan always is] Here first the question is made whether यश सचय is the same as swan but afterwards the differentiating quality is put forth viz नैष चल

The विवृतिकार has a rather interesting note on these two stanzas He says -अत्र शङ्ख उपमेयो यशस्सचयो हसश्च उपमाने । आध्मानं च शङ्ख । समग्रदैत्यहृदलनसम्भवो यशस्सचय स्वहस्तिनश्चेति (?) त्वतिरिक्त यभिचारिता । एव विधवायकारित्वरूपस्तुतिवस्तुप्रतिपादनायायमेव यशस्सचय इति पूर्वमभेद उपनिबद्ध । तस्य च यशस्सचयस्य समग्रनेत्रलोकाव्यापित्वं न त्वेवविध परिमितदेशत्वमिति स्तुतिप्रतिपादनाय पुनर्भेदनाभिधानम् । दैत्यविदारणकारिध्वानोऽप्यसौ स्वभावतो माद्रध्वनित इति हसेनाभेद उक्त । हसस्य चलत्वमस्य स्थिरप्रकृतित्वमिति प्रतिपादनार्थं भेद उक्त । Thus he interprets the अभेद and the भेद of the उपमानस in a rather different way from that of Induraja

P 77, LL 12-13—अलकारान्तरच्छाया (Kārikā 70) । Another variety of ससदेह Any composition containing an apparent doubt when really there is no doubt, [set forth] with a view to produce a charm of other alankāras is termed सदेह ' It is to be noted that the name here is सदेह and not ससदेह The विवृतिकार remarks ससदेहसदेहशब्दाभ्यां द्वाभ्यामप्यभिधानमित्युपदेशलक्षणयोर्न विरोध

P 77 LL 19-20—नीलाद किमय मेरी । Who seat ed on the lord of birds bright as the sun is thus mistaken (by others) Is this a dark cloud seated on the mountain Meru ? or Is this the smoke gathering on the fire of destruction ? Here there is really no doubt in the mind of the speaker whereas in the former variety the speaker himself was speaking in doubt Here the poet says— इति य शङ्कयते who is thus mistaken The poet himself is not at all mistaken he only puts forth the possibility of a mistake on the part of others Doubt is merely brought in here to express imaginary comparisons The अलंकार-तरच्छाया here produced is that of उत्प्रेक्षा

Of course speaking from the standpoint of sheer com monsense in both these varieties the doubts and com parisons are all the product of the poets imagination There is no doubt or uncertainty about the real thing in the poet's mind in both these varieties The difference is only in the form and not in the substance

The definition of ससदेह of Bhamaha is exactly the same as that of the first variety of Udbhata But he has no second variety Dandin has सशयोपमा instead of ससदेह which he illustrates thus —

किं पद्मम-तत्रा-तालं किं ते लालेक्षण मुखम् ।

मम दोलायते चित्तमितीय सशयोपमा ॥

—काव्यादर्श २ २६

Vamana's definition of ससदेह and his example are very similar to this

Devotees of काव्यप्रकाश will remember the wellknown line किं तु निश्चयगर्भ इव नात्र (1 e निश्चया-ते ससदेहे) निश्चय प्रतीयमान इति उपेक्षितो भट्टाद्वयेन of Mammatacharya under ससदेह (का प्र १० पृ ५९१) It means निश्चया-तसन्देह is neglected by Bhattod bhata for there the निश्चय is not conveyed by suggestion but is actually expressed For the charm exists in impli cation and not in bare expression Udbhata has given three verses in all as examples of ससदेह Therefore he could have easily inserted an example of निश्चया-तससदेह if he had meant to include it This fact indeed shows that he disregarded the निश्चया-तससदेह as Mammata remarks But in

this work Udbhaṭa does not anywhere say in so many words that he wants to exclude निश्चया तससदेह for such and such reason. All other old writers viz Bhāmaha, Dandin and Vamana do not give any example of निश्चया तससदेह. Therefore they can also be said to have neglected that variety. Whether Udbhaṭa had expressly written somewhere else condemning निश्चया तससदेह for the reason given by Mammata we do not at present know. निश्चया तससदेह is that where the end is made by a final decision after the doubts and fancies are expressed. The example given by Mammata is

इदु किं क कलङ्क सरसिजमेतत्किमम्बु कुत्र गतम् ।

ललितविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि निश्चित परत ॥

—काव्यप्रकाश १० p 590

P 78, LL 2-3—अनवय । यत्र तेनैव तस्य (Kārika 71) । When comparison of one thing is made with the thing itself in order to convey the absence of any other similar thing the alankāra is अनवय. This definition of अनवय is the same as that of Bhāmaha.

Here also Induraja brings in the discussion that he dilated upon in उपमेयोपमा. उपमेय is the thing which is प्राकरणिक. How can it be the उपमान which is always अप्राकरणिक? The answer is that such a discrepancy is allowed in अनवय and उपमेयोपमा. For उपमानोपमेयभाव is not the important element in them. The absence of any other similar thing is to be emphasised prominently.

In this Kārika also इति does not govern अनवयम्. If it did so अनवय would have to be in the first case. It must be taken to refer to the example that follows.

P 78, LL 13-14—यस्य वाणी स्ववाणीव । The meaning of the verse and the alankāra in it are quite clear.

P 78 LL 18-19—सदृष्टि । अलङ्कृतीना बह्वीनाम् । (Kārika 72) Sheltering together in one place [i.e. either in words or in sense] of many or even two alankāras that are independent of each other is called सदृष्टि.

The respective provinces of सदृष्टि and सकर as defined by Udbhaṭa are different from those of more modern writers such as Mammata and others. Two alankāras can come

together in two ways (1) They can be intermingled into one another so that one cannot be separated from the other (2) They can be quite independent of one another the only connection between them being their coming together in one sentence or one verse The first kind of combination is termed सकर by Mammata and others and the second is called ससृष्टि by them Thus they have these two categories having a natural and fundamental difference between them But Udbhata's division is peculiar He calls the first kind of combination (सापेक्ष उपनिबन्ध) सकर But he extends the province of सकर to the second kind of combination also In it he makes a division (1) The alankaras that निरपेक्षतया come together belong some of them to letters and some of them to sense promiscuously the only tie being that they exist in one sentence or verse Udbhata brands this as a variety of सकर (2) The alankaras that come together either belong all of them to letters such as यमक अनुप्रास etc or belong all to sense such as उपमा रूपक etc This is ससृष्टि according to Udbhata (and Induraja also) It will be thus seen that एतेषां (अलंकाराणाम्) अयोन्यनिरपेक्षतया यत् एकत्र (१) शब्दभागे एव (२) अर्थभागे एव (३) उभयत्रापि वा अवस्थानम् सा ससृष्टिः । (काव्यप्रकाश १० पृ ७५२) Out of these three categories (of ससृष्टि) set down by Mammata the first two categories are the ससृष्टि of Udbhata the third category is शब्दार्थवर्त्यलंकारसकः The example given below illustrates the combination of two अथालंकार (उपमा and रूपक)

P 78, LL 26-27—त्वत्कृते सोपि वेकुण्ठ । वैकु = विष्णु निर्विशती = entering in attaining enjoying Here two alankaras occur having no connection between them शशीवाषसि चन्द्रिकाम् is उपमा and अधारा सुधाट्टि is रूपक (or दृढारोपरूपक according to नागोजीभट्ट)

This is the culminating verse of the long sentence describing विष्णु The sentence begins with शिरसि पङ्कजानीव etc (Varga 5 st 14)

P 79, L 8—तयो केवलाभिधेयाश्रयत्वात् । अभिधेय is the directly expressed theme of description The अभिधेय is वैकुण्ठ श्रिय त्यजति in this verse

P 79, LL 1-2—तदुत्तिष्ठातिधन्येन । This is not an example of ससृष्टि It is a verse in the poem inserted to keep the chain of the story unbroken But to free it from the charge of uselessness Induraja says that this verse should be appended to the former and the whole should be considered as an example of ससृष्टि of many (not two) alankaras in consideration of the उपमा contained in कमलक्षणे

P 79, LL 13-14—भाविकम् । प्रयक्षा इव यत्रार्था । (Kārikā 73) When wonderful things that belong either to past or to future are seen as if they are perceptible to the eye by the unimpeded power of words then the alankara is भाविक '

P 79 LL 15-16—साप्रतिकेन प्रध्वसाभावेन भूता । साप्रतिकेन प्रागभावेन भाविन । These are definitions in the न्याय style प्रागभाव=the non existence of a thing before its production This अभाव has not a beginning but has an end अनादि सा त प्रागभाव उत्पत्ते पूर्व कार्यस्य । —तकसग्रह प्रध्वसाभाव=the non existence of a thing after its destruction This अभाव has no end but has a beginning सादिरनत प्रध्वसाभाव उत्पत्त्यन तर कार्यस्य ।—तर्कसग्रह

अभावाः are of four kinds —

प्रागभाव —(described above), e g इदानीं कल्किन अभाव ।

प्रध्वसाभाव —(described above) e g इदानीं युधिष्ठिरस्याभाव ।

अत्यन्ताभाव —e g भूतले घटो नास्ति । The total absence of any thing

अन्योन्याभाव —e g घट पटो नास्ति । The absence of one thing in another

P 79, L 18—साप्रतिक विविक्तता । By coasting of the now existing प्रध्वसाभाव or प्रागभाव

P 79, LL 21-22—वाचामनाकुलता यस्त प्रतातिकारिता । अनाकुलता is the unimpededness of language conveying the meaning quickly by the use of well known words and absence of involved construction (यस्तसब घ)

P 79 L 22,--P 80, L 4—तस्या हि सत्या द्रष्टव्यम् । It is to be noted that Udbhata has used the word दृश्यते in his

definition His aim is It is not at all sufficient that the poet should only describe absent things as perceptible to the eye The reader must also see and feel the things as such And for this purpose there must be enough of force (अनाकुलता) in the style of the poet and enough of wonderfulness in the things themselves Indu rāja lays stress on this point in the passage When there is (अनाकुलता) force and vividness in the style the भाव or the feelings of the poet are experienced by the appreciative readers as the reflection produced by that poetry and are felt by them as forcibly as by the poet himself Their own feelings converge on the thought as their minds are melted by the forcible words Therefore they also see those things described in the poem as presented to the eye for the things become as intimate to their feelings as they were to those of the poet As a forcible and vivid description is a cause of this process so also wonderfulness of the theme is a cause of it too

P 80 LL 5-6—चित्रोदात्ता प्रचक्षते । Occurs in Bha maha (3 53) Bhamaha has —

भाविकत्वमिति प्राहु प्रब धविषय गुणम् ।

प्रत्यक्षा इव दृश्य ते यत्राथा भूतभाविन ॥ ३ ५२

चित्रोदात्ताद्भूतार्थत्वम् । ३ ५३

P 80 LL 9-10—श्रोतृभावाभेदाध्यवसितस्य । श्रोतृभावे अभेदेन अध्यवसितस्य । अध्यवसित=definitely established as the same The thought of the poet is identified with the thought of the reader in भाविक

P 80, LL 12-15—रसोल्लासी कवेरात्मा । सवीतस्वच्छशब्दार्थ

। Whence these stanzas are taken cannot be determined प्रतिविद्य=getting himself reflected [in शब्दार्थदपण] The subject is कवेरात्मा

P 80 LL 20-21—करोषि पाडा प्रीतिं । Pārvatī generates pain (पीडा) because she is without any ornament (भूषण) or अञ्जन etc She evokes pleasure (प्रीति) because she is so beautiful that the charm of ornaments is seen in her without the ornaments themselves Thus the भूषणसम्बन्ध (the wearing of ornaments) which existed

before is here expressed as seen by the eye The reader as well as the poet feels as if the ornaments are present on the body of Parvatī This constitutes भाविक This expression is not verbal as in भाविभूषणसभारा साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम् It is implied by the words करोषि प्रीतिं and समुद्दीक्ष्य नानाभरणशोभया In भाविभूषणसभारा the poet himself says तवाकृतिं साक्षात्कुर्वे I see before myself your figure with the future ornaments

P 81, LL 2-3—का यहेतु (-लिङ्ग) । श्रुतमेक यद-यत्र (Karika 74) । When one thing heard becomes the cause of calling to mind or experiencing some other thing, the alankara is called कायलिङ्ग

P 81 LL 5-8—पक्षधर्मत्वा उपनिबध्यमानत्वात् । The terms पक्षधर्मता and others are explained before under अथा-तरन्यास (See Notes pp 60-61) Induraja's point of assertion is that the हेतुs that are detailed by logicians are quite insipid and harsh but कायहेतु which is set in composition that is rich in flavour and is intensely appealing to the heart of all people (1 e in poetry) cannot but be charming

P 81, LL 8-10—अत प्रतिपाद्यते । Therefore the name कायलिङ्ग is quite appropriate For it suggests the oppositeness of शास्त्रलिङ्ग (1 e the logical अनुमान) which is insipid

P 81, L 15—रसाभि यक्त्यनुगुणता । Tendency to help the manifestation of rasa (sentiment)

P 82 LL 6-9—युवतेरिवरूपमङ्ग । यदि भवति घञक्षयुतं । These verses are found in Vamana's का-यालकारसूत्रवृत्ति on ३ १ २ Authorship of them is uncertain They express the same thing that Vamana puts in his सूत्र—कायशोभाया etc । ३ १ १-२-३ and may possibly belong to Vamana himself The meaning is clear

P 82 LL 14-15—काव्यशोभाया कतारो । तदतिशयहेतव । पूर्वैर्निष्ठा । Vamana's कायालकारसूत्रs ३ १ १-२-३

P 82 L 17—अनिबद्ध=Either (1) not artificial natural, or (2) not impeded rushing head long The first meaning is more desirable the second meaning does not agree with the epithet स्य-दी which means oozing, dribbling

P 82 LL 18-21—कमपि कृतप्रत्यापत्तौ । अमरुतातक, ७५

This example is brought in to show that the best form of poetry can exist without alankaras but not without gunas
 प्रत्यापत्ति=reunion, re agreement उत्तरस्खलन or गोत्रस्खलन=an unconscious slip of a secret thing e g the unconscious utterance of the name of the नायक or नायिका उपनायक or उप नायिका The translation When the dear one who had somehow effected a reunion unconsciously dropped some hints (of his secret intercourse) the lady emaciated by separation feigned non hearing and having found the apartment empty with a glance that was hasty on account of the fear lest the unpardoning सखी might have heard it (the गोत्रस्खलन) breathed a sigh of relief

The lady was in separation and the lover was attached to another woman The lover afterwards came and by पादपतन etc effected an agreement But in talking he dropped some hints of his secret connection The lady had of course some spark of jealousy of this but she being विरहकृशा was eager for union But if the सखा (these सखी's are always very obdurate people) had been there she would not have allowed union so meekly Therefore when the lady saw that सखी was not present she sighed in relief Here by कमपि कृतप्रत्यापत्तौ it is suggested that there was विरहविप्रलम्भ before and there is an agreement (समुत्पद्य) now By स्खलितोत्तरे the ईर्ष्याविप्रलम्भ or the jealousy (of the नायिका) is suggested By विरहकृशया it is suggested that the jealousy aroused in the mind of नायिका is subdued for she was too emaciated to suffer separation any longer By असहनसखी etc it is suggested that if the सखी had heard the गोत्रस्खलन she would again have caused विरह (separation) with this fear the नायिका looked around and when सखी was not seen समोग was again established (समुच्छसित etc) Thus here ईर्ष्याविप्रलम्भ and विरहविप्रलम्भ vanish giving place to समोग

विप्रलम्भशृङ्गार is of five kinds अभिलाषविरहेर्ष्याप्रवासशापहेतुक इति पञ्चविधः । —का यत्रकाश ४ p 102 The terms explain themselves More detailed treatment of these and रस in general should be seen in दशरूपक ४ or in रसतरङ्गिणी

P 81, L 11 to P 84, L 9—नु काव्यग्रहणेन etc शास्त्र
लिङ्गवदित्युपपन्नम् । In this passage Induraja enters into a short
but very valuable dissertation on the nature of poetry
He discusses the relative importance of alankāras gunas
and rasas in poetry And his views on these topics form
a blend of the dogmas of the old and new as well as the
Kashmirian and non-Kashmirian schools of thought
All this should be read in the original Only a summary
of it is attempted here

First how does the use of the word काव्य in काव्यलिङ्ग for
instance implies सरसत्व i e richness in flavour? The answer
is Because a काव्य is सरस as its form consisting of words and
sense is polished by gunas (merits) The gunas are मादुर्य
sweetness ओजस् floridity and प्रसाद lucidity Of these
प्रसाद is the chief as it is always essential for an easy
expression of (रस) the sentiment Thus the outer body of
poetry being furnished with these merits especially प्रसाद
which are helpful to the manifestation of the sentiment
poetry itself becomes in its essence rich in sentiment
The alankaras are additional ornaments to poetry which is
primarily and principally embellished by gunas As a woman
having natural excellences (gunas) receives additional
charm from ornaments so also the charm of poetry primarily
endowed by gunas is heightened by alankaras Gunas can
be charming without alankaras but alankaras are useless
in a place where there are no gunas Vamana says—युवते-
रिवरूपमङ्ग etc —यदि भवति वच etc —काव्यालंकारसूत्र १, १० Poetry is
no poetry without merits or gunas But without alankaras
poetry can exist Similarly he says— Producers of
charm in poetry are gunas and the elevators of that
charm are alankaras the former (i e the gunas) are
essential —काव्यालंकारसूत्र ३ १ १-२-३ Even examples of
poetry having no alankaras but having gunas are seen
e g the verse of Amarusataka containing a flow of intense
erotic sentiment viz कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ etc —अमरशतक ७५ In
this verse no alankara is seen It attains a poetical form
by the presence of the guna प्रसाद helped by मादुर्य and ओजस्
One may say that रसवत् अलंकार exists here for here the
sentiments इर्ष्याविप्रलम्भ and विरहविप्रलम्भ vanish and the सभोगशङ्कार

develops in their stead But that is not true For sentiments (रस) are not of the nature of alankaras The रसs are the soul of poetry and words and sense are the body Alankaras are the ornaments of words and sense Therefore rasas (1 is the soul) cannot be said to be the ornaments of the outer body Hence in the above verse सभोग helped by the vanishing विप्रलम्भ is the soul and not an outer embellishment of the poetry The same is the case with other रसs भावs आभासs of रस and भाव and then प्रशंस etc As to what is said before (in this work) that rasas constitute alankaras such as रसवत् etc it is said in a condition when this discrimination about the real nature of रसs was not meant (by the author) तदेव गुणसंस्कृत etc शास्त्रलिङ्गव दित्युपपन्नम् Now if a काय is सगुण and सरस व्याकरण and भरत (नाट्यशास्त्र) cannot be a काय for it has neither गुणs nor रसs But then this will go against the verse of Bhamaha viz — वृत्तदेवादिचरित etc (—भामहालंकार १ १०) in which he says that works dealing with arts and sciences are one of the four varieties of a काय This conflict is removed by applying the word काय to sciences and arts in a secondary sense (उपचार) The principal sense of काय is always गुणसंस्कृतशब्दाशरीर etc It is applied to गुणरहितशब्दाय by its secondary sense which it gets on account of the similarity of गुणरहितशब्दाय with गुणसहितशब्दाय (poetry) as both of them are literary compositions Thus this much is clearly established that कायलिङ्ग does not belong to insipid compositions just like शास्त्रलिङ्ग but it always belongs to compositions rich in flavour on account of the गुणs that exist in it

Various points inviting consideration suggest themselves to us when we read this short yet important passage of Indurāja

The first point that presses itself upon our consideration is Whether the views of Indurāja on काव्य belong to the Kashmirian or to the non Kashmirian school of alankarikas The obvious answer to the question may be that Indurāja belongs essentially to the Kashmirian and the ध्वनि school and generally it is correct Indurāja

speaks of रस as the soul of a काव्य and speaks of गुण and alankaras as the ornaments of the body of poetry. He has only three gunas and not ten as propounded by Dandin and Vāmana. So far his views are at one with the Kashmirian school of alankarikas. But there are also some very marked differences between the views of that school and his own views. In the first place he gives the utmost importance to gunas and says after Vamana that poetry having no gunas is no poetry at all—गुणरहित हि काव्यमस्ति यस्मिन् भवति (p 82). This view we have already said (vide Introduction pp xviii-xx) is the view of the non Kashmirian writers. Further in Induraja's opinion gunas are the embellishments of the body (i.e. the style and language) of poetry and they help the manifestation of रस—गुणसंस्कृतशब्दार्थशरीरमेव काव्यम् (p 84 l 3). This view is refuted by Mammata who says — आत्मन एव हि यथा शायदयो नाकारस्य तथा रसस्यैव माधुर्यादयो गुणा न वर्णानाम् — काव्यप्रकाश c p 463. In respect of these gunas the ideas of Induraja follow Dandin and Vāmana to a great extent. Yet he tries to harmonise the theory of रस with the dogmas of Vamana which are to some extent irreconcilable with the रस theory. Thus he says गुणसंस्कृतशब्दार्थशरीरत्वात्सरसमेव काव्यम्. Poetry is rich in sentiment because its form consisting of words and sense is embellished by gunas which is almost meaningless from both points of view. For Vamana does not at all recognise रस and सरस in his opinion is a useless word. The modern writers would never say that a काव्य is rich in sentiment because the outer form of it is embellished by gunas. They do not accept that gunas are the cause of the manifestation of रस. But Induraja says रसाभिव्यक्तिश्च माधुर्योजोऽन्या उपबृंहितो प्रसादात्मा गुणस्तेन क्रियते. Induraja has too much followed Vāmana to be able to reconcile himself with the रस and च्वनि theory which he wants to establish.

The gunas are the attributes of sentiments (रस) and not of the body (i.e. शब्द and अर्थ words and sense) of a काव्य according to Mammata and others. But the non Kashmirians such as Dandin and Vāmana make gunas the attributes of रीति (style), which is the principal element of a काव्य in their opinion. Rati is determined according as

it contains or excludes the various gunas and thus gunas have come to be of primary importance in their treatment. The pioneers of the *वृत्ति* theory hold that *रस* is the main element of poetry and gunas are quite unimportant. Now Induraja admits that *रस* is the soul of poetry but he also wants to give so much importance to gunas that his discussion ceases to harmonise with the *वृत्ति* theory.

Another question that suggests itself is whether all these views expressed by Induraja were also shared by Udbhata. No definite answer to this question can be obtained in this state of our knowledge. Induraja has brought all this discussion about the nature of poetry while explaining the *Karika* of Udbhata viz *श्रुतमेकं यदयञ्च* (*Karika* 74) and generally it is the custom of commentators not to propound any view that is unacceptable to the author. If they propound such views in the body of the commentary they would generally affix some such words *वयं तु मन्यामहे* etc.—we for ourselves think—denoting some difference with the author. Induraja makes no such remark. On the contrary he has brought in this subject in the course of explaining the title *कायलिङ्ग* (against *शास्त्रलिङ्ग*) given by Udbhata. He wants to say that the word *कायलिङ्ग* (as against *शास्त्रलिङ्ग*) is used to express *सरसता*. And to explain this *सरसता* he brings in the discussion about *rasas* and *gunas*. Thus it would seem from his way that all those views which he has set forth are shared by Udbhata and he has adopted the title *कायलिङ्ग* with all those views in mind.

Approaching the question from another point of view an altogether different state of things presents itself to us. Udbhata as we have seen is the follower of the system of Bhamaha and not of Dandin and Vamana. Bhamaha according to the published version of his book gives very little importance to *gunas* which are as it were held up to the sky by Dandin and especially by Vamana. Bhamaha only mentions *मातुर्यं*, *ओजस्* and *प्रसाद* and takes a cursory notice of them in three verses (*साम्बालकार-२ १-२-३*). And Udbhata if he shared Bhamaha's views—which is probable—

would never have given so much importance to *gunas* as is given by Induraja in the above discussion

We have at present no first hand means to ascertain what the actual views of Udbhata were about the exact nature and importance of *gunas*. The few references that are made to Udbhata's opinions in other *alankāra* works point to some different direction. In the first place there are the lines of Ruṣyaka in his *अलङ्कारसवस्व* (p 7) — उद्भटादिभिस्तु गुणालङ्काराणां प्रायशः साम्यमेव सूचितम् । विषयमात्रेण भेदप्रतिपादनात् । सघटनात्मत्वेन चेष्टे । The commentary *रत्नापण* on *Vidyānātha's* *प्रतापरुद्रगोशोभूषण* (p 337) also says — अलङ्कारविभागं करिष्यमाणस्तदुपयोगितया उद्भटादिभिरनेनोक्तमेव गुणालङ्कारभेदमनुवदति । चास्त्वहेतुत्वेऽपि गुणानामलङ्काराणां चाश्रयभेदाद्भेदोऽप्यपदेशः । सघटनात्म्या गुणा शब्दायात्म्यास्त्वलङ्काराः । These references and a few similar ones found in other places indicate that Udbhata made very little distinction between *alankaras* and *guna*. The only difference according to him between *gunas* and *alankaras* was that their provinces were different. *Gunas* belong both to *शब्द* (words) and *अर्थ* (sense) at once and *alankaras* either belong to words or to sense. This is the only reason for any distinction made between them. There is also a quotation taken by *Maṇmātha* in the 9th *Ullāsa* (p 470) with the purpose of refuting it. It is this — समवायवृत्त्या शौचद्वयं सयोगवृत्त्या तु हारादय इत्यस्तु गुणालङ्काराणां भेदः । अत्र प्रभूतीनामनुप्रासोपमादीनां चोभयेषामपि समवायवृत्त्या स्थितिरिति गङ्गुरि काप्रवाहेनैवैषां भेदः । Some commentators of *काव्यप्रकाश* say that this is a quotation from Udbhata's *भामहविवरण*. This quotation if it really were taken from a work of Udbhata makes our position more confused. These lines mean that there is absolutely no difference between *alankaras* and *gunas*. Both are inherent qualities (*समवायवृत्त्या स्थितिः*) of poetry. This view is slightly different from the view that is noticed by Ruṣyaka and the author of *रत्नापण* which professes to belong to Udbhata. Still both these views agree in the main point that there is no essential difference between *alankaras* and *gunas*. And it is possible that both may be expressed by the same person in different contexts. But none of these views can agree with the view of *Vaṇmāna* which is set forth and accepted by Induraja in the passage in question.

Another crucial question which Induraja raises is about the position and importance of रस in poetry. Induraja himself is of opinion that रस is the soul of poetry while gunas and alankaras are the embellishments of the body of poetry. Of these gunas are of primary importance while alankaras are merely शोभातिशयविधायिन. Here again it seems difficult to determine whether these opinions about रस etc. were held by Udbhata or not. But there is some indication from which we can say that the views set forth by Induraja must not be acceptable to Udbhata. Udbhata mentions the alankara रसवत् which occurs in his opinion when a रस is prominently expressed in a poetical passage. This obviously contradicts the position of Induraja who says that रस is the आत्मा and alankaras are outer embellishments of subsidiary importance in poetry. If रस was the आत्मा in Udbhata's opinion he would never have relegated it to the position of an alankara. Induraja himself feels this difficulty and says—यत्तु रसादानां पूर्वमलंकारत्वमुक्तं तदेवविधभेदाविवक्षया (p 83 l 23). But this after all is a meagre satisfaction and it shows the more clearly that Udbhata did not know or at least did not accept the theory that rasa was the soul of poetry.

P 84 LL 10-15—तार्किकाणां च स्मृतेरनुभवस्य वेति । Logicians are divided in their thoughts about the process of causation. Some say that the process of causation consists only in calling to mind the effect of those things whose impression is revived by seeing the cause. Others aver that the connection between the fire and the hill which was unknown before is understood after the process of inference is completed. Thus they say that an experience of the effect is created by the cause. In short the first set of people affirm that the knowledge that such and such effect is produced by such and such cause was already existent only it was recalled to the mind newly. The second party says that the knowledge of the cause and effect was non-existent and it was newly produced by the अनुमानम् by the process of inference. To include both these views Udbhata has said स्मृतेरनुभवस्य वा,

P 84, LL 17-18—छायेय तव । The example of का यलिङ्ग The lustre of the whole body of Parvatī excepting the places where ornaments were worn was a little diminished and therefore showed the places of ornaments more clearly

P 84 LL 24-25—दृष्टान्त । इष्टस्यार्थस्य (Karikā 75)
' The clear manifestation of a counterpart of the subject of description not containing words such as यथा इव etc is called दृष्टान्त by the wise

P 85, LL 2-11—ननु कोपादेकतराघात अतो नाति यासि । Induraja proceeds to account for the epithet विस्पष्ट. In the verse कोपादे कतराघात he says इष्टाद्यप्रतिबिम्बन exists The इष्टार्थ is Rama's easy victory over Maricha and its reflexive representation (प्रतिबिम्ब) is laid before us by the description of the lion matching with the deer Thus here there is प्रतिबिम्बदर्शन and consequently दृष्टान्त follows But in the definition above there is the word विस्पष्ट The image of the इष्टार्थ is not clearly set before us for we have first to imagine the इष्टार्थ and then to understand that the thing described in the verse is an image of it Therefore this is not a दृष्टान्त In a दृष्टान्त there must be a verbal expression of both the parties for the sake of perspicuity Thus विस्पष्ट is accounted for The epithet यथेवादिपदश्रव्य is also accounted for It is put to exclude the possibility of उपमा By the word आदि the साधारणधर्म is meant Thus in दृष्टान्त there must not be any वाचकशब्द like इव any साधारणधर्म like अल्लादकत्व etc The वाचकशब्द if present will make the alankara amount to उपमा, and the साधारणधर्म if stated will make it प्रतिवस्तूपमा

P 85 LL 15-16—किं चात्र बहुनोक्तेन । The meaning of the verse and the alankara in it are quite clear The first half is इष्टार्थ and the second half is प्रतिबिम्ब

As we have pointed out again and again दृष्टान्त is one of those alankaras which first find mention in the work of Udbhata Bhamaha Dandin and Vamana not to speak of more ancient authors such as Bharata and Bhaṭṭi, do not mention this important alankara in their works But all writers after Udbhata include this alankara in their lists All of them also borrow the important word प्रतिबिम्ब in

their definitions from Udbhata Mammata's definition is —
 दृष्टा त पुनरेतेषा (उपमानोपमेयसाधारणधर्माणां) सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् ।—काव्यप्रकाश,
 १ p 636

We have here reached the end of Udbhata's text. The commentary however does not end here. Indurāja enters into a rather lengthy discussion of an independent nature in order to show his own views on the subject of ध्वनि.

P 85 L 21—ननु यत्र काव्य । स्वशब्दव्यापार = अभिधाव्यापार the direct power of words स्वशब्दव्यापारास्पृष्टत्वेन—The व्यापार of the प्रतायमान अर्थ is quite different from the स्वशब्दव्यापार. It is the यज्जनाव्यापार.

P 85 LL 23-24—केचित्सहृदयैर्ध्वनिर्नाम अभिहित । From these words it appears quite clearly that the subject of ध्वनि was newly introduced by a set of writers not a long time before Indurāja. The well known and the earliest extant work propounding the ध्वनि theory is ध्वन्यालोक composed by Ānandavardhana. This Ānandavardhana flourished in the latter half of the 9th century that is about a century earlier than the time of Indurāja. It is Ānandavardhana's theory of ध्वनि which undergoes adverse criticism at the hands of Indurāja in the following pages and it seems from the tone of his criticism that although the ध्वनिसुरत्यक्त theory was gaining ground it was a comparatively recent theory in Indurāja's time and was far from being universally accepted by critics as an established dogma.

As Ānandavardhana was a comparatively recent author in Indurāja's time Indurāja never mentions him by name but alludes to the propounders of the ध्वनि theory by the title सहृदया (connoisseurs of poetry). These सहृदयः were a group of critics who first originated and then promulgated the ध्वनि theory in the science of poetics. These critics probably styled themselves सहृदयः as they deemed themselves possessed of a truly appreciative heart which readily perceived where the charm of poetry lay. This appears to be the true significance of the word सहृदय from the manner in which Ānandavardhana repeats it *ad nauseum* and makes much of it in his work ध्वन्यालोक.

Prof Sovani conjectures and Mr P V Kane (vide Introduction to Sahityadarpana Second Ed 1923 pp LXIV) definitely holds that सहृदय was the name or of the author of the ध्वनिकारिका. Now on a review of the numerous references to the word सहृदय in the alan works of the 9th and 10th centuries it seems to us it is never intended as the name of a single individ It is always used in its ordinary sense viz connoiss of poetry and is applied to a group of individuals had taken part in the promulgation of the वनि the Mr Kane is at great pains to show that सहृदय must the name of the author of the ध्वनिकारिका. But his attention it seems to us is inadmissible for the follow reason (1) The word सहृदय wherever it occurs in con tion with the ध्वनि theory is always found used in the plu number. It is never used in the singular by any wri The word सहृदय occurs scores of times in ध्वन्यालोक and in लोचन the commentary on ध्वन्यालोक it occurs three ti in Induraja's लघुवृत्ति and about as many times in Muku अभिषात्रिमातृका. In all these works सहृदय is always used plural while the names of all other writer are mentio in singular. Mr Kane's explanation of सहृदया (plur as 'the respected सहृदय is very grotesque for Indu and Mukula mention even such venerable writers पतञ्जलि काल्यायन कुमारिल etc in singular and cannot be sai have made use of the plural to show respect for a mod author like ध्वनिकारिकाकार whose views they disappro and freely criticized (2) कायजात्रितभूत कैश्चित्सहृदयैर्ध्वनि यज्ञकत्वभेदात्मा कायधर्मोऽभिहित । (P 85 L 23 of our text) If Mr Kane has missed the force of the word कैश्चित्सहृदयै means by certain सहृदयस सहृदय cannot made here to indicate a definite individual. The w कैश्चित् implies indefiniteness (3) Anandavardhana in ध्वन्यालोक uses the word सहृदय (plural) many times in ordinary sense viz real appreciators of poetry. Now cannot with any plausibility be sai that in one or t places only he uses the word with a double entendre wish thereby to hint at the name of the author of ध्वनिकारिक (4) Of all those writers who use the word सहृदय in conne

tion with the ध्वनि theory not a single one does ever distinctly mention that सहृदय was the author of ध्वनिकारिका. If सहृदय was the real author why should these writers not even once mention it directly so as to render it beyond doubt? In the whole range of alankara literature no writer says or unmistakably indicates that सहृदय was the author of ध्वनिकारिका. (5) Besides ध्वन्यालोक the word सहृदय is found used with a sort of specialised application in connection with the ध्वनि theory in लोचन of Abhinavagupta लघुश्रुति of Induraja and अभिवाग्निमातृका of Mukula. All these works belong to the 10th century. As far as our knowledge goes the word सहृदय is not used with such special sense in later works and our conclusion is that सहृदय as a special title of a school who promulgated and spread the ध्वनि theory was quite fresh and recent in the 10th century but later on the coterie of सहृदयस having done its work probably ceased to exist and its name consequently died out of memory and vanished.

Thus सहृदय it appears to us is a somewhat specialised title of a group of critics who were the promulgators of the ध्वनि theory in Induraja's time. Who then was the actual author of the ध्वनिकारिका? The question is perhaps to remain insoluble. We have all along mentioned the author of the ध्वनिकारिका as distinct from Ānandavardhana the author of ध्वन्यालोक. But even this fact cannot be said to be settled beyond doubt. Overwhelming evidence however in which the testimony of Abhinavagupta is most important is on the side of regarding the authors of the कारिका and the श्रुति on them (i.e. ध्वन्यालोक itself) as distinct. We have stuck to this evidence in regarding ध्वनिकारिकाकार as distinct from Ānandavardhana the ध्वन्यालोककार.

As regards the word सहृदय it is to be noted that Indurāja uses it many times in another connection where its significance cannot be mistaken. In his commentary on भाविक he says —स कविनेव सहृदय श्रोतुभि स्वाभिप्रायाभेदेन तत्तत्का यप्रतिबिम्बितरूपतया साक्षात्क्रियते। श्रोतॄणामपि हि सहृदयानां स्वाभिप्रायमुद्रा तत्र सक्रामति। अतः कवेर्योऽसावभिप्रायस्तद्वोचरीकृता भूता भाविनोऽपि पदार्थास्तत्र

सहृदये श्रोतुमि प्रत्यक्षा इव दृश्यते। (P 71 L 24—P 80 L 2)
 Obviously सहृदया means here persons having a truly appreciative heart Naturally of course सहृदया must have the same significance when it occurs in the discussion on Dhvani or elsewhere in Induraja's commentary

P 85 L 24—एष्वेवालंकारेष्व तर्भावात् । We have no means at present to determine whether Udbhata did not treat ध्वनि separately because he thought that it was completely included in the aforesaid alankaras We cannot even say with any certainty whether Udbhata was at all aware of the ध्वनि theory or not The time of ध्वनिकारिकाकार is not fixed with certainty and we are not sure whether he was the very first man to propound the ध्वनि सूर्यत्व theory Even if we suppose that Udbhata was acquainted with ध्वनि the reason given by Induraja for his not mentioning ध्वनि does not necessarily follow This treatise deals with alankaras only and there was no necessity even to mention the word ध्वनि in it In the whole of the 10th Ullasa of कायप्रकाश the word ध्वनि does not occur except in the discussion on स्वाधीनपतिका यथा in the example of वाक्यग्रा श्रौता वृणोपमा

Having first declared that the absence of a separate treatment of ध्वनि in Udbhata's work is due to the complete inclusion of ध्वनि in the alankaras in Udbhata's opinion Induraja henceforward begins to show how all sorts of ध्वनि are included in the alankaras mentioned by Udbhata If ध्वनि is of three kinds he will show that all these three kinds are included under the alankāras of Udbhata

P 85 L 25—त्रैविध्यं तैरुक्तम् । तै refers to सहृदये See our note on p 85 L 21 above

P 86, LL 1-2—चक्राभिघातप्रसमाह्वयैव । Induraja first wants to illustrate वस्तुध्वनि and to point out how it is included under an alankara (namely पर्यायोक्त) This verse is a description of विष्णु The meaning is—'Who (विष्णु) made the love enjoyments of the consorts of Rahu consist only in kisses and not in embracing and other more solid sports as if by the forcible order in the form of the stroke of his disk'

P 86 LL 3-9—अत्र हि वस्तुमात्ररूप कल्पयति । Here the cause by which the love sports were made futile is not expressed The राहुशिरश्छेद which is the cause of चुम्बनमात्रशेषकरण is understood by suggestion राहुशिरश्छेद is neither a रस or the like nor an alankara it is simply a वस्तुमात्र वनि अतोत्र पर्यायोक्तालकारस्पर्शित्वम्— Now such sort of implication comes under पर्यायोक्तालकार for पर्यायोक्त is the alankara where the thing wanted to be said is conveyed by implication

P 86 LL 11-17—ननु पर्यायोक्तशब्देन न विरुद्धयते । Now an objection is raised By the word पर्यायोक्त is meant the thing that is implied In the present case the thing that is implied is principal Therefore in the fitness of things it should be the thing to be adorned (अलङ्कार्य) and not an adornment (अलङ्कार) itself How can it be an alankara then ? The answer is Even the principal thing becomes the means of adorning (i.e. adornment) when it becomes the beautifier of guṇas Thus here although the प्रतीयमान (implied sense) is predominant still it becomes an alankara for it elevates the beauty of the subordinate verbal sense (i.e. गुणस)

P 86 LL 17-18—यदि वा दलकारता । Or as an alternative the वीररस of विष्णु that is implied should be regarded as the principal and राहुशिरश्छेद being then subordinate can be in a fit position to become an alankara

The verse चक्राभिघात etc is given by Ānandavardhana in his ध्वन्यालोक (p 89) as an example where alankara is the अङ्गि (principal) and rasa is the अङ्ग (subsidiary) Thus in this verse the पर्यायोक्त alankara is मुख्य or अङ्गि and the वीररस of विष्णु which is व्यङ्ग्य is subordinate In his opinion the व्यङ्ग्य is not पर्यायोक्त but वीररस (Vide ध्वन्यालोक ८९) and it is subordinate to पर्यायोक्त

P 86, LL 20-23—स्निग्धश्यामलकाति । This verse also illustrates वस्तुमात्र यङ्ग्य which is पर्यायोक्त alankara according to Induraja The clouds which have covered the sky with darkness and which were interspersed by बलाकाः the sprayful winds and the cries of the friends of clouds (i.e. peacocks) are all उद्दीपनविभावस (exciting causes) of विप्रलम्भशृङ्गार

P 86, L 24 to P 87, L 4—इत्येवमादावपि पयायाक्तता न स्यात् । Here the word राम implies राज्यभ्रश वनवास सीताहरण पितृमरणादयो दुःखैकहेतव । The word राम is understood not only as the name of a particular individual but it also implies with it all these qualities । The alankāra is पर्यायोक्त here as before । Here implication rests only on one word । But that does not debar it from being पर्यायोक्त if it satisfies the definition of that alankāra ।

The verse स्निग्धश्यामलकाति &c is brought here as an example of वस्तुध्वनि । It would seem to be a useless repetition as one example of वस्तुध्वनि viz चक्राभिघात etc is already given । But it is not so । The यद्वाच्य in चक्राभिघात and in रामोस्मि सर्वे सहे is not of the same type । The former is विवक्षितवाच्य and the latter is अविवक्षितवाच्य । These examples will be made use of in explaining those divisions of ध्वनि । The verse स्निग्धश्यामल etc is given by Ānandavardhana in his ध्वन्यालोक as an example of अर्थांतरसकमितवाच्यध्वनि (Vide ध्वन्यालोक ६१) । Indurāja also does almost the same afterwards । Mammata has cited the verse in his treatment of ध्वनि as an example of ससृष्टि अनुप्राह्यानुप्राहक and एकपदवाच्य सकार of ध्वनि (Vide का प्र ४ p 188) ।

P 87, LL 5-6—एवमयत्रापि ध्वनिनामार्थं तरम् । Thus it is now established that in all cases of वस्तुमात्रध्वनि there is no necessity of regarding ध्वनि as a separate category ।

P 87 L 8—लावण्यकाति । Here the sea is described as not having become agitated even in the presence of the face (मुख) । And the reason given for this unusual phenomenon is that the sea is जडराशि (डल्लयोरभेद) a heap of dullness । Therefore it has not the quick sense to become inflated by the vision of मुख । Here the आरोप of चद्र upon मुख is implied । For the sea is heaved in the presence of the moon । Thus here the implied alankāra is रूपक and Indurāja even allows that । But by our usual method the alankāra should be पयायोक्त here for there is वाच्यवाचकशून्य अवगमन-व्यापार । In this way Indurāja is not at all particular which alankāra is to be accepted as covering the ध्वनिव्यापार । Take whichever alankāra

you please you must accept some alankāra to cover the province of ध्वनि This seems to be his main standpoint

This verse belongs to Ānandavardhana and is given by him in his वैयालोक as an example where the ध्वनि is of the nature of alankāra but still ध्वनि is the principal and वा याय is its subordinate आनन्दवर्धन says here यथा वा ममैव—लावण्यकातिपरिपूरित । —इत्येवविधे विषयेऽनुरणनरूपकाश्रयेण कायचास्त्वव्यवस्थानाद्रूपकध्वनिरिति यपदेशो याग्य ।—वैयालोक P 110 And there fore though it is रूपक र्नि it is not a simple रूपक अलंकार

P 87 L 22—सुवर्णपुष्पा पृथिवी । Verse in महाभारत उद्योगपर्व अ ३६ श्लो ७४ The acquisition of the gold blossomed earth by शूर कृतविय and सेवनकर्मज्ञ is described here But verbally it is impossible For the earth cannot have any blossoms There fore सुवर्णपुष्पा here means बहुलाभा and the like and by the help of this लक्षणा the प्रतीयमान अर्थ or र्नि (viz the उपमानोपमेयभाव) is understood This उपमानोपमेयभाव is between बहुलाभत्व (which is the उपमेय) and सुवर्णपुष्पत्व and between शूर कृतविय etc and the मालाकार (gardener who culls the flowers) Thus the impossible connection between शूर and others and सुवर्णपुष्पचयन brings in उपमा —यथामालाकारा सुवर्णपुष्पाणि चि वति तथा शूरा बहुलाभा पृथिवीं प्राप्नुवति — and the alankāra here is निदर्शना according to the definition अभवस्तुसब ध उपमापरिकल्पक

The verse is given by Ānandavardhana as an example of अविश्वितवाच्य र्नि (Vide वैयालोक p 49) Here the वाच्य viz सुवर्णपुष्पचयन is not at all wanted for the theme Therefore it yields place by लक्षणा to बहुलाभप्रापण and from it the यङ्ग्यार्थ is then understood The यङ्ग्यार्थ may be here taken to be the predominance of the prowess of शूर and others

P 88, LL 5 6—सर्वैशरणमक्षय । In this verse the words शरण क्षय अधाश हरि कृष्ण चतुरात्मन् and अरिमयन have double meanings The couplets of epithets (1) सर्वैशरण (the one home of all) and अक्षय (having no home) (2) अधीश and धियामीश (3) हार (tawny) and कृष्ण (black) (4) चतुरात्मन् (having a clever soul) and निष्क्रिय (dull) (5) अरिमयन (destroyer of wheels) and चक्रधर (upholder of wheels)—all appear to contain contradictory meanings But the विरोध (conflict) disappears when the other meanings of the

words are accepted Thus if we take शरण=रक्षित and क्षय=नाश the विरोध between सर्वैकशरण and अक्षय goes away The comment of Abhinavagupta on this verse is given here as it clearly explains the विरोध— शरण गृहमक्षयरूपमगृह कथम् । यो न धीश स कथं धियामाश । यो हरि कपिल स कथं कृष्ण । चतुर पराक्रमयुक्तो यस्यात्मा स कथं निष्क्रिय । अराणामरयुक्तानां यो नाशप्रिता स कथं चक्र बहुमानेन धारयति । —लोचन on व यालोक p 101

Here the alankara is श्लेष Here some words e g सर्वैकशरण अक्षय etc are एकप्रयत्नोच्चार्य as they are identical in both their meanings therefore that is जयश्लेष and others like अधीश चतुरात्मन् etc are not identical differing either in स्थान or प्रयत्न therefore this is श दश्लेष This श्लेष is विरोधोत्पत्तिहेतु for it creates विरोध

Here the प्रतीयमान अर्थ is that sense of the words by which विरोध is produced But both the meanings of the words सर्वैकशरण etc constitute the alankara श्लेष Thus here the ध्वनि is included in the alankara श्लेष

This verse is of the composition of Ānandavardhana and is cited by him in व यालोक (p 101) as an example where विराट् is साक्षाच्छ्रदावेदित and therefore not included in ध्वनि Udbhata and hence Induraja are of opinion that whenever श्लेष and some other alankara come together श्लेष is to be given predominance That was not the opinion of Ānandavardhana and so he says that the alankara is विराट् and not श्लेष as Induraja asserts

We have seen that Ānandavardhana regards the alankara here as directly understood by words and not a province of ध्वनि And in all the five examples including this that have gone before we have seen that there is a great deal of difference between the opinions of Ānandavardhana and Induraja There were no settled and stereotyped views about the topics of the Alankara Sastra and the science of poetics was in making Every one had his own views which he used to put forth vigorously Even the views on the foregoing stanza; which Induraja has refuted are not the views set forth by Ānandavardhana in his ध्वन्यालोक

P 88, LL 11-12—एवमलंकारा तरेवपि । In uraja has given three examples to prove that अलंकाररूपध्वनि is included

in the alankaras that are mentioned in Udbhata's work. Similarly any other अलंकारध्वनि should be included in the alankara which is most akin to it. Ānandavardhana and ध्वनिम्भार of course do not approve of these views of Induraja. They reckon अलंकारध्वनि as a separate type of ध्वनि and do not include it under alankaras which belong to the वाच्य sense.

P 88 LL 14-17—याते गोत्रविपर्यये । This example is brought in to illustrate the रसाद्ध्वनि and to show how it is included in alankaras like प्रेयस्वत् and others.

गोत्रविपर्यय = गोत्रस्खलन (q v) The meaning of the verse is: When the words betraying the guilt of the lover came to her ears the lady who had approached the bed contemplated turning back and began to do so again and again having one of her hands loosened (from the embrace). She could do so [the परिवर्तन] to a great extent but was not at all able to draw her own bosom away from that of the lover. Here the ईर्ष्याविप्रलम्भ is conveyed by गोत्रविपर्यय etc. But सम्भोग is finally established predominantly by saying that the lady could not separate herself from her lover. Thus here सम्भोग is the प्रतीयमानार्थ and it is included in the रसवदलंकार as described before (in the 4th Varga).

P 89, LL 1-3—यत्रापि भावा । Where the प्रतीयमान अर्थ is भाव or रसभावभास or रसभावतदाभासप्रशम there the alankaras will respectively be प्रेयस्वत् ऊर्जस्वि and समाहित (Vide these alankaras treated in Varga 4 pp 50-56).

P 89 LL 4-5—गुणभूतेषु । The whole of the above discussion applies to the cases where the रस भाव etc are prominent. Where they are subordinate to other रस etc or to the वाच्यार्थ then the figure will be उदात्त, described as चरित च महात्मनाम्. Thus in रसादिप्रतीयमानार्थ whether it is the principal one in poetry or not there is no need of supposing any separate ध्वनि.

In all this discussion it has evidently been the effort of Induraja to save Udbhata from the charge of incompleteness on the score of his not having treated the subject of ध्वनि at all. But standard writers on the ध्वनि theory such

as ध्वनिकार, Ānandavardhana Mammata and others have altogether a different view of the subject and Induraja can have no support from them in his pleadings for Udbhata. The main differences between the views of Induraja and those of Mammata and others in this respect are —

(1) ध्वनि in the best poetry or ध्वनिका य can never be an alankara. It is always the अलकाय (a thing to be adorned) and the alankaras which only belong to the वाच्य sense are its adornments.

(2) In गुणीभूत यद्वाचकाय only where ध्वनि is in a subordinate position ध्वनि comes to the position of an alankara for it beautifies the principal वाच्य or लक्ष्य sense.

This is the view of Mammata. Induraja's position on these points is clear. He regards all ध्वनि to be included in alankaras whether subordinate or otherwise.

Induraja also for a time admits that the प्रतीयमानार्थ where it is the principal cannot by its nature be an alankara. तच्चेह प्रतायमान प्रधानत्वादलकार्यतया वक्तुं युक्तम् न त्वलङ्कृतिरुपपत्तयः। But he removes the objection characteristically. The प्रतायमान lends a beauty to the gunas, therefore by the similitude स्वाभ्यलङ्करणका भूत्या ध्वनि is also spoken of as alankara or beautifier [of the gunas].

Indurāja hereafter has a dissertation on the varieties of ध्वनि. We shall first explain his theory of division and then point out in what places Mammata and Ānandavardhana differ from him.

P 89 LL 8-9—षट्प्रकारता क्षितित्वाभ्यामुक्ता । The त्रिविध प्रतीयमानार्थ here alluded to is the रसादि वस्तुमात्र and अलङ्काररूप. Indurāja here says that these three are each twofold. For each of them has two varieties—विवक्षितवाच्य and अविवक्षितवाच्य. Thus 6 types of ध्वनि are obtained. But this description is rather inaccurate in the light of what Indurāja himself says later on. The six types of ध्वनि are obtained in another way as explained further on. Thus the meaning of Induraja's passage given above does not seem to fit in with the facts he himself puts forth later.

P 89 LL 9-15—द्विविध यज्ञकत्व हेतुत्वात् त्रिविधम् । The यज्ञकत्व is first of two kinds वाचक- (शब्द-) शक्त्याश्रय (proceeding from words) and वाच्य- (अर्थ-) शक्त्याश्रय (proceeding from the sense) Of these वाचकशक्त्याश्रय is only of one kind because it is of the nature of alankaras only The suggestive sense proceeding from words only suggests अलंकार and not वस्तु or रसादि आश्रित एवालंकार ।—This Karika is one of the celebrated ध्वनिकारिकाs commented upon by Ānandavardhana in his ध्वन्यालोक (See ध्वन्यालोक १५ उ २ कारिका २५) The ध्वनि proceeding from sense (वाच्यशक्त्याश्रय) is of three kinds viz रसादि अलंकाररूप and वस्तुमात्र Thus we have got so far four types of ध्वनि

P 89 LL 16-19—तत्र यत्तावद्वाचकशक्त्याश्रय वाच्यस्य विवक्षैव । Now the वाचकशक्त्याश्रयध्वनि which is only of the nature of alankaras is always विवक्षितवाच्य For there the direct (वाच्य) meaning is accepted along with the suggested meaning Thus in the verse सर्वैकशरण etc the ध्वनि is obviously dependent upon the words शरण क्षय etc and the ध्वनि is of the nature of विरोधालंकार Therefore this is वाचकशक्त्याश्रय अलंकाररूपध्वनि Now the direct sense is not here abandoned the suggested sense only produces विरोध and the direct sense is necessary to make the विरोधपरिहार Therefore this is विवक्षितवाच्य and all ध्वनिस of this kind are विवक्षितवाच्य

P 89, LL 19-22—यत्तु वाच्यशक्त्याश्रय उत्पादात् । Now the वाच्यशक्त्याश्रय रसादिरूपध्वनि as illustrated in याते गोत्रविपर्यये etc is all विवक्षितवाच्य only In याते गोत्रविपर्यये and in such other verses where the यद्वाच्य is रसादि the रस is produced by विभाव अभाव etc which are always directly expressed (वाच्य) by words Therefore the वाच्य sense cannot at all be disregarded Thus all रसादिध्वनि is विवक्षितवाच्य only and not अविवक्षितवाच्य

P 89, L 25 — P 90 L 5—वस्तुमात्रालंकारविषयस्य विवक्षा त्रिविधे । Now two kinds of ध्वनिस viz वाच्यशक्त्याश्रय—(1) वस्तुमात्र and (2) अलंकाररूप remain to be accounted for Each of these is twofold viz विवक्षितवाच्य and अविवक्षितवाच्य In the example चक्राभिघात etc the वाच्य is विवक्षित The वाच्य is चुम्बनमात्रशेषता and the यद्वाच्य is राहुशिर छेद The former is the कार्य and the latter is the कारण The कार्य is necessary to produce any implica

tion of कारण But in स्निग्धयामलकाति etc the वाच्य sense of राम viz the name of an individual is not विवक्षित Therefore the word राम is transferred from its वाच्य sense to something like दुःखाभिभूतपुरुष Therefore the वाच्य is here अविवक्षित

P 90 LL 6-11—अलंकारविषयेषु वाच्यमूलत्वात् । How the विवक्षितवाच्य and the अविवक्षितवाच्य types exist in अलंकाररूपध्वनि is explained In लावण्यकाति etc there is एकपदप्रवेशासकर of उत्प्रेक्षा and विशेषोक्ति in the word मये Then there is a सकरप्रतिभोत्पत्तिहेतु लेश The वाच्य which thus contains these alankaras is विवक्षित for the suggestion of रूपक proceeds from it In लावण्यकाति etc the alankara विशेषोक्ति occurs because the कारण viz मुख being there the काय viz समुद्रक्षाम is not produced The उत्प्रेक्षा is clearly manifest by the word मये But the एकपदप्रवेशासकर of Induraja can be questioned as विशेषोक्ति seems to have no connection with the word मन्ये The लेश in जल-(ड) राशि is clear The suggested रूपक is that of चंद्र upon मुख which is explained before In सुवर्णपुष्पा etc the सुवर्णपुष्पत्व is totally abandoned and बहुलाभत्व is brought in in its stead by लक्षणा Therefore it is अविवक्षितवाच्य भवति

P 90 LL 12-17—यदि त्वत्र तदानामत्र गुणीभवति । In the verse सुवर्णपुष्पा etc बहुलाभत्व is the उपमेय and सुवर्णपुष्पा पृथिवी चि वति is the उपमान Now if the maxim न तिङन्तेनोपमानमस्ति (उपमान cannot exist with a verb) is accepted then सुवर्णपुष्पपृथिवीचयन will be the substantive उपमान expressed From it the उपमेय बहुलाभत्व will be understood by प्रौढोक्ति Thus the उपमान and उपमेय are sought to be conveyed by the same words though they are really different The alankara will therefore be अतिशयोक्ति according to the definition भेदेऽनयत्वम् The suggested उपमा will then be subordinate Thus in the verse the यद्वाच्य (viz the उपमा) being गुणीभूत the काय will be of a mediocre type and the question whether the ध्वनि is अविवक्षितवाच्य will not arise very prominently

P 90 LL 19-24—अत्र चाविवक्षा विवक्षायामपि । Here Induraja explains the सलक्ष्यक्रमध्वनि and the असलक्ष्यक्रमध्वनि सलक्ष्यक्रमध्वनि occurs in that place where the process of implication i.e. how the implied sense is produced from the primary sense is clearly noticed and असलक्ष्यक्रमध्वनि is that

in which that process is so quick and instantaneous that it cannot be noticed (असलक्ष्य)

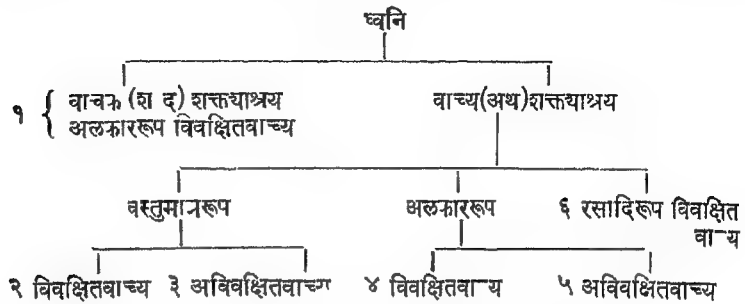
According to Induraja this असलक्ष्यक्रम exists in the अलङ्काररूप or वस्तुमात्र ध्वनि which is अविवक्षितवाच्य. For there the sentiments etc in the यङ्ग्य sense are at once noticed. Where the ध्वनि is विवक्षितवाच्य the suggested वस्तु and अलङ्कार are produced by a distinguishable process (क्रम व्यवहार) from the वाच्य and it is therefore called अथशक्तिमूलानुरणनरूप यङ्ग्य (the same as सलक्ष्यक्रम यङ्ग्य)

P 90 L 25 to P 91 L 3—यत्र च वाच्यस्याविवक्षा पर्यायोक्तभेदत्वात् । Induraja again brings the topic of alankaras and revises and recasts his own views expressed before. In रामाऽस्मि and in सुवर्णपुष्पाम् he had stated the alankāras to be पर्यायोक्त (see p 87) and निदर्शना (see p 88) respectively. Now he says that both of them contain अप्रस्तुतप्रशंसा for in both there is वाच्यस्य अविवक्षा and the यङ्ग्य is प्रस्तुत and विवक्षित. The सुवर्णपुष्पचयन and the epithet राम are both अविवक्षित and therefore अप्रस्तुत or अविकारापेक्षित. Thus this is अधिकारापेक्षितोपनिषद्वादप्रस्तुतप्रशंसा. Now in स्निग्धश्यामलकानि the words राम etc were said to be a type of पर्यायोक्त. But it was said rather loosely as it was the beginning of the subject पर्यायोक्तभेद really belongs to विवक्षितवाच्यध्वनि. In अविवक्षितवाच्य ध्वनि the वाच्य which is अप्रस्तुत is abandoned and the यङ्ग्य or suggested sense is brought in which is really the प्रस्तुत. Thus it is in reality the province of अप्रस्तुतप्रशंसा.

P 91 LL 4-9—यत्र स तु रतगतिर्वाच्या । In those four examples beginning with the verse चन्द्राभिधात etc where the वाच्य is विवक्षित the alankara is a type of पर्यायोक्त. For when the definition or अप्रस्तुतप्रशंसा is taken into account the definition of पर्यायोक्त appears to extend elsewhere than the province of अप्रस्तुतप्रशंसा. अप्रस्तुतप्रशंसा exists wherever there is अविवक्षित वाच्य ध्वनि. Thus पर्यायोक्त and अप्रस्तुतप्रशंसा include the विवक्षित and अविवक्षित वाच्य ध्वनिस and hence the whole province of ध्वनि.

P 91 LL 10-13—सुवर्णपुष्पा पृथिवी उपपद्यतएव । In सुवर्णपुष्पा etc the alankara was said to be निदर्शना before (see p 88). But the असम्भवाच्चार्थ निदर्शना is only a kind of अप्रस्तुतप्रशंसा for it contains अप्रस्तुतार्थोपनिषद्वाद

P 91 LL 14-18—तदेव षट्प्रकारता भवति । Induraja now once more enumerates the six divisions of ध्वनि hitherto explained We also give them here —

It will be clearly seen that this division is quite different from that put forth in षट्प्रकारता विवक्षितत्वाभ्यामुक्ता (See p 89 ll 8-9) There all the three ध्वनिस viz वस्तुमानरूप अलङ्काररूप and रसरूप are each said to be twofold viz विवक्षितवाच्य and अविवक्षितवाच्य

P 91 LL 19-23—यत्र च दश सपथ ते । Out of these six the four विवक्षितवाच्य varieties are each divided into two according as the वाच्य sense is either स्वतः समी (possible in itself) or कविप्रोक्तिसिद्ध (created by the hyperbolic description of the poet such as यशसो बल्लवम् etc) Thus the विवक्षितवाच्य varieties become eight and the total ध्वनि varieties become ten

P 91 LL 23-26—एत एव तु वाच्यप्रकाशयता । These ten are again made double according as the यङ्ग्य is either expressed by a word (पद) or by a sentence (वाक्य) The व्यङ्ग्यत्व (power of suggestion) resting in letters words sentences or terminations such as कृत् तद्धित etc is manifested either in a word or in a sentence e g रामोस्मि etc Here the व्यङ्ग्य is पदप्रकाश्य But in चक्राभिधात etc the whole sentence is needed to manifest the यङ्ग्य viz राहुशिरश्छेद

P 91, L 26 P 92, L 1—यथा च प्राधान्यभूते योज्येति । Thus the power of suggestion (यङ्ग्यता) becomes twentyfold in प्रधानभूत यङ्ग्य वा य These twenty types are also to be seen in गुणीभूत यङ्ग्यकाय according to possibility

P 92 LL 3-8—विवक्ष्यमविवक्ष्य च । This Karika and the three following enumerate the varieties of व्यङ्ग्य or

ध्वनि The order of the first Karika is अर्थशक्त्याश्रये वस्त्वलकारगोचरे ध्वनौ वाच्यं विवक्ष्यमविवक्ष्य च । (1) श दशक्ति- (2) रसास्पदे तु विवक्ष्यम् । श दशक्तिरसास्पदे 1 ० श दशक्त्यास्पद-अलकाररूपे and अर्थशक्त्याश्रय-रसास्पदे । The other two Karikas are very clear and they only embody what has gone before

P 92 LL 12-13—Now Induraja has his final say in the line एवमेतद्व्यञ्जकं पर्यायोत्तादिष्यन्तमादितम् His principal object in the foregoing discussion was to prove that व्यञ्जकत्व is completely included in the alankaras He seems to have a great aversion to the theory that ध्वनि is quite separate and can never be included in alankaras Further he seems also to have an abhorrence even for the word ध्वनि which is a very pet word of those who like Ānandavardhana propound the यद्वचमुच्यते theory He does not use the word ध्वनि except for once in the beginning but always tries to express the idea by the words यद्वचं व्यञ्जक and the like though they are sometimes more inconvenient It is also to be particularly noted that he never mentions the name either of Ānandavardhana or of ध्वनिकार though he has many times taken verses from their works as illustrations to explain his own views He takes two verses owing their authorship to Ānandavardhana and quotes one कारिका from the ध्वनिकारिका The probable reason for not naming Ānandavardhana is that he was a recent author in the time of Induraja

There is a great deal of difference between the views of Induraja which we have just explained on the one hand and those of Ānandavardhana or Mammata on the other hand

We have seen that the total inclusion of ध्वनि among alankaras, which Induraja lays so much stress upon is not endorsed by Mammata or Ānandavardhana the two great writers on ध्वनि among the Kāśmīrakas Similar is the case with Induraja's divisions of ध्वनि The divisions of Induraja differ essentially in certain respects from the divisions of Ānandavardhana and Mammata We explain the divisions of Mammata first as he is the more exact and more minute of them both The treatment of both

these critics is essentially the same Mammata being naturally more minute and systematic as he comes at a fairly later age than Ānandavardhana

Now Mammata first divides ध्वनि in two main branches अविवक्षितवाच्य and विवक्षितवाच्य Of these अविवक्षितवाच्य is twofold (1) अर्थान्तरसकमितवाच्य and (2) अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य This branch closes here it has no more divisions विवक्षितवाच्य is divided into two असलक्ष्यक्रमध्वनि and सलक्ष्यक्रमध्वनि असलक्ष्यक्रम is the रसादिध्वनि and is of one type only सलक्ष्यक्रम is of three kinds शब्दशक्त्युद्भव अर्थशक्त्युद्भव and उभयशक्त्युद्भव Of these शब्दोद्भव is of two kinds अलकाररूप and वस्तुरूप अर्थोद्भव is divided into 12 varieties in the following manner First the यज्ञक अर्थ is of three kinds viz (1) स्वतः सन्निवि (2) कविप्रादाक्तिसिद्ध and (3) वक्तृप्रादाक्तिसिद्ध Each of these three kinds is doubled according as the यज्ञक is either a वस्तु or an alankara These six are again made twelve according as the यज्ञ्य अर्थ (suggested sense) is either alankara or वस्तु उभयशक्त्युद्भव is only of one kind Thus in all Mammata has eighteen varieties of ध्वनि Of these all varieties except उभयशक्त्युद्भव are twofold viz पदप्रकाश्य and वाक्यप्रकाश्य This brings the number of varieties up to 35

अविवक्षितवाच्य—

अर्थान्तरसकमित (पद वाक्य) 2

अत्यन्ततिरस्कृत (पद वाक्य) 2

विवक्षितवाच्य—

सलक्ष्यक्रम { शब्दशक्त्युद्भव (वस्तु २ अलकार २) 4
अर्थोद्भव, 24
शब्दार्थोभयोद्भव 1

असलक्ष्यक्रम —रसादि (पद, वाक्य) 2

—
35

Ānandavardhana's treatment is not so developed and systematic but he has on the whole divided ध्वनि on the same principles In सलक्ष्यक्रमध्वनि he has not the variety उभयशक्त्युद्भव The शब्दशक्त्युद्भव is only अलकाररूप according to him (like Indurāja), and not twofold as Mammata has it Also Ānandavardhana has not so minutely stated the

twelve divisions of अर्थोद्भव though he points out the direction which was probably the basis of Mammata's minute divisions

It will be easily seen where this system of division is at variance with the system of Induraja. Induraja makes वाचक- (शब्द) शक्त्युद्भव and वाच्य- (अर्थ) शक्त्युद्भव the principal branches of ध्वनि. The former is only अलंकाररूप and the latter is threefold viz वस्तुमान अलंकार and रसादि. Now these four divisions are further divided according as the वाच्य is विवक्षित or अविवक्षित. Induraja has not a separate branch of अविवक्षितवाच्य as Ānandavardhana has. Further he makes अविवक्षितवाच्य coexistent with असलक्ष्यरूप and विवक्षितवाच्य coexistent with सलक्ष्यरूप which is quite absurd in the opinion of Ānandavardhana and Mammata.

Many other minor yet important differences between the two systems can be detected as their principles of division are at variance with each other. ध्वनि is by its very nature a subject appealing to the sense of beauty of the mind. And a difference in the treatment of it between two critics of an original bent of mind is just what is inevitable. Induraja supposes that वस्तु and अलंकारध्वनि can be अविवक्षितवाच्य, while Ānandavardhana and Mammata do not think so. Because both of them do not see eye to eye, we cannot say that one of them must be wrong and the other must be right. Both of them give examples and explain them away so as to support their own opinions and many a time it happens that one example is cited by all of them to illustrate quite different nay opposite views. This sort of thing has actually happened in the case of our commentator. We have seen that the examples चक्राभिधात०, स्निग्धस्यामलकाति लावण्यकाति सुवर्णपुष्पात् and सर्वैकशरणमक्षय० are all brought in both by Induraja and by Ānandavardhana in their discussions on ध्वनि. But every one of these examples is interpreted and utilized in a different way by them both.

P 92, LL 17-20—मीमांसासारमेधात् । This verse is a very beautiful example of मालापरपरितरूपक

Indurāja gives here a fitting tribute of gratitude and praise to his Preceptor the eminent Brahman सुकुल, in describing him as a cloud pouring incessant showers of मीमांसा a moon heaving the ocean of याकरण a treasure of the jewels of तर्कशास्त्र the विष्णु of the श्री (goddess of wealth) of the science of poetics the honey of the flowers of the learned a bee in the lotuses of the feet of श्रीकृष्ण a sea of goodness and generosity and the bed of the creeper of fame, and says that he wrote a short commentary (लघुविवृति) on the कायालङ्कारसार after receiving oral instruction from him

THE END

APPENDIX I

Variae Lectiones

The MS acquired by Buhler and deposited in the Deccan College Mss Library (now removed to the Bhandarkar Oriental Research Institute Poona is called D) Our Edition is mainly based on this MS

The MS deposited in the Government Oriental MSS Library Madras a copy of which has been acquired by us is designated M

The commentaries contained in both these MSS are different The Appendix therefore consists mainly of the variant readings occurring in the Kārikas and the examples of Udbhata Sometimes however readings in the commentary of Indurāja (MS D) are also quoted to point out aberrations in the Nirṇaya Sāgara Edition

Thus those quotations which do not concern the text of Udbhata occurring either in Kārikas or examples but are taken from the commentary of Indurāja are marked with an asterisk All others not bearing the mark of an asterisk, are genuine variae lectiones of the text of Udbhata The Nirṇaya Sāgara Edition of Kavyāṭkāraśāstram is briefly referred to as N S Ed

VARGA I

D begins thus ॥ नमो वीतरागाय ॥ यद्वक्ष्ये हसितै * After the three stanzas which constitute the commentators' मङ्गल it gives the Kārikās of the original author as पुनस्तुभास etc

M begins directly with the stanza सर्वे विकस्वरता * (quoted in our Notes p 1) after that it proceeds with the Kārikas

- P 1 L 1 D पुनस्तुतवदाभास छे० M पुनस्तुतवदाभास छे०
 P 1 L 2 D प्रासस्त्रिवा M प्रासस्तथा
 P 1 L 3 M omits प्रतिवस्तूपमा it has a lacuna in that place
 P 2 L 7 D पुनस्तुताभास M पुनस्तुतवदाभास
 P 3 L 2 D तदाप्रभृति M तत प्रभृति
 P 3 L 21 D छेकानुप्रासस्तु M has somehow the meaning less words अत एव वस्तु instead of छेकानुप्रासस्तु
 P 4 L 16 D गुरुश देन our printed text गुरुशब्दे N S Ed गुरुश दस्य
 P 6 L 17 D भ्रमम् M भ्रम
 P 7, L 2 D याविशेषे M र्यविशेषे
 P 7 L 4 D स पद M सपद
 P 7 L 5 D द्वयोर्वैक M द्वयोर्बैक

The order of the five stanzas illustrating लाटानुप्रास is different in M from the order of those stanzas in D Our text of course follows the order in D The stanzas in M occur in the following order—

- (1) कचिदुत्फुल्लकमला०
- (2) पद्मिनी पद्मिनागाढ०
- (3) जितान्यपुष्ट०
- (4) काशा काशा इवा०
- (5) स्त्रियो महति भर्तृभ्य

- P 7 L 20 D इवोद्भासि M इवाभाति (N S Ed has इवोद्भाति)
 P 8 L 20 * D तथाश्रयत्वे (N S Ed तथाश्रयत्वेन)
 P 9 L 12 D पुष्टय M पुष्ट (Our text पुष्प)
 P 9 L 23 D पद्मिनी M पद्मिनी
 P 9 L 23 D गाढ M गाढ
 P 11, L 24 * D द्वे अवस्थे N S Ed has made the inad missible Samdhi here as द्वेऽवस्थे ।
 P 13 L 1 * D शोरित शेवलित
 P 13 L 12 D बाल M बाल
 P 16, L 25 * D ०नुसारेण समाधि N S Ed नुसारणसमाधि
 P 17 L 5 D दययेत्युदिता M ०दयावेत्युदिता
 P 17 L 6 D विच्युते , M विच्युते
 P 17 L 10 D ०दाचारम्यच्चरत्यय M दाचारम्यच्चरत्यय Our text has दाचारे वयच्चरत्यय on the authority of the Commentary, q v , See P 24, L 17

- P 19, L 6 * D दूरे भूते N S Ed दूरीभूते
 P 19 L 26 D पूर्णे दुबिम्बप्रतिममासीत्कुमुदकाननम् । M शशाङ्कबिम्बेन
 सम बभौ कुमुदकाननम् ।
 P 20 L 9 * D उपमेयस्यमवगम्यते
 P 21 L 24 D किं स्युत्कलिका M किंस्विदुत्कलिका In M this
 stanza precedes अपि सा सुमुखी (st 22)
 P 21 L 25 D समर्पिता (?) M समर्पिता
 P 23 L 2 D शादूल M शार्दूल
 P 23 L 4 D कर्णिका दधौ M कलिका दधे
 P 23 L 14 * D साम्यविच्यवाचोपमायामसमवात् Our text विच्य
 वस्योपमायामसमवात् N S Ed वाचोपमाया असमवात्
 P 24 L 22 * D दप्यवसीयमाना
 P 24 L 25, D कमनीयेऽपि M कमनायोऽपि
 P 25 L 15 D कृशानवज्ज M कृशानुवज्ज
 P 26 L 16 D उमा M इमा
 P 27 L 8 D क दर्प पुष्पा M क दपपुष्पा
 P 29 L 19 * D सामर्थ्यावसितत्वात् N S Ed सामर्थ्यावसितत्वात्
 P 29 L 22, D ०सूयत्वम् M शूयेयम्

VARGA II

- P 31 L 19 D स च M स तु
 P 32 L 14 * D न विरुध्यते N S Ed निबध्यते ।
 P 32 L 17 D कुमाने M कुम्भैर्माने
 P 32 L 20 * D विरोध आन त्येन Our text विरोध आन-त्येन
 N S Ed विरोध वक्ति । आन त्येन
 P 33 L 7 * D वाक्यार्थत्वात् N S Ed वाक्यत्वात्
 P 34, L 6 * D निषेधे एव Our text निषेध एव
 P 34 L 26 D ह्यत्य-तकार्थिक M अत्य तकार्थिक N S Ed has
 ह्युत्पन्नकार्थिक, the result of confounding the
 letter प for य
 P 34, L 26 D लोको ह्यत्य-तकार्थिक M लोकेऽप्यत्य-तकार्थिक
 P 36 L 16 * D परिणतवद्वा This being a meaningless
 aberration of the scribe we have correct
 ed it in accordance with the available
 text of Bhamaha from whose work the
 stanza is taken M which contains this
 stanza has also परिणत बहु as we have,
 N S Ed has परिणत (च यत्)

- P 36, L 23 * D समर्थरुभावो विद्यते Our text समर्थसमर्थक
भावो विद्यते
- P 37 L 24 D विशेषोपादा M विशेषापादन
- P 37 L 25, This line constituting the latter half of
Kaṇika 29 does not at all exist in M
- P 38, L 8 D सा गौरी शिखर M सा गौरीशिखर N S Ed has
सा गौराशिखर (See Notes on this line p 69
- P 38 L 22 D नि ाक M निश्रीक
- P 38 L 22 D नि प्रभ M निष्प्रभम् (Our text निष्प्रभम्)
- P 39 L 9 D विशेषोपादा वयात् M विशेषापादना वयात्
- P 39 L 14 D स्थितम् M स्थितम् N S Ed has स्थिताम्
(how ?)
- P 40 L 7 D विशेषोपादा M विशेषोपादन
- P 41 L 10 D कास्मीर M काश्मार
- P 41 L 18 * D निषेधित फ Our text निषेधस्तत्फ० N S Ed
निषेधे तत्फ
- P 41 L 23 D ० समानैर्विशेषणै M समानविशेषणै
- P 42 L 5 * D रूपेण या Our text रूपेण लतया N S Ed
रूपेण आरोपेण या (सा) (?)
- P 43 L 12 D विकाशिनि M विकासिनि

VARGA III

- P 46 L 16 D निर्जय त्या० M तर्जय त्या०
- P 46 L 19 * D चक्रमणिति० Our text च क्रमभणिति०
N S Ed has चक्रमणिति
- P 48 L 13 D मुखे च द्र M मुखमि द्रु
- P 48 L 14 * D मुखजपै Our text and N S Ed मुखजपै
- P 49, L 19 D नष्टाद्वलित M नष्टावर्धवलित

VARGA IV

- P 50 L 11 D सूचनै M सूचने
- P 50 L 17 * D मोहो स्मृति M मोहो मृति०
- P 50 L 18 * D चपलता हर्ष M चपलतामर्ष
- P 50 L 20 * D सुप्त विबोधोऽमर्षश्चा० M सुप्तिर्विबोधो हर्षश्चा०

- P 50 L 23 * After त्रयस्त्रिंशदमीभावा M has the pada
समाख्यातास्तु नामत ।
- P 50 L 24 * D स्वरभेदो M स्वरसादो
- P 52 L 15 D स्पष्ट M स्पृष्ट
- P 52 L 15 D रसादयम् M रसोदयम्
- P 53 L 20 D ०प्रसरो M प्रसरो०
- P 54 L 13 D ०दिवारणात् M दमरणात्
- P 54 L 25 D प्रवृत्ते M प्रवृत्ते Our text प्रवृत्ते
- P 54 L 27 D नोपास्य M तापास्य Our text नापास्य
- P 55 L 23 D ०स्वपार्यवायाय M स्वपारवीर्याय
- P 55 L 23 D मकरकेतवे M कुसमघ वने
- P 56 L 4 D वृत्त M वृत्ते Our text वृत्ते
- P 56 L 19 D का ता दृश M का तादृश
- P 57 L 9 D पुष्टये द्र M पुष्टये द्र०
- P 57 L 10 D ०लिखत्य M लिखत्यस्य
- P 58 L 8 D स्थितवतो M स्थितिमतो

VARGA V

- P 62 L 2 D विदर्शने M निदर्शो
- P 62 L 6 D किञ्चिद् M किञ्चद०
- P 62 L 22 D ०रुच्यते M रिण्यते
- P 63 L 10 D गृहे M कुले
- P 63 L 19 D विसस्थुल M विसस्थुल Our printed text
विसस्थुल
- P 63 L 20 D वच M मन
- P 64 L 26 D द्रष्टु M दृष्ट्वा
- P 65 L 14 D ०यानुबविनी M यनिव धनी
- P 66 L 2 D नि देव M नि देव
- P 66 L 3 D स्तुतिश्रेष्ठो M स्तुतिश्रेष्ठ N S ED has स्तुतिश्रेष्ठ
Our text स्तुति श्रेष्ठ Here there can be no
doubt about the true reading of D and of
Udbhata also for Induraja clearly cites
the pratika in his commentary as वस्तुतस्तु
स्तुति श्रेष्ठ—इति । See our text P 66 L 7
- P 66 L 21 D विदर्शना M निदर्शना
- P 69, L 12, D आदरो वरे M आदरोऽपरे

- P 69 L 22 D °वर्त्यलकारा M °वत्यलकारा
 P 70 L 16 D °वास्थ M °वास्व
 P 71, L 3 D °कारेण M °कार्येण
-

VARGA VI

- P 76 L 13 * D उपमानभेद Our text उपमानाभेद° N S Ed
 उपमानभेद°
 P 76 L 20 D हृदललोद्भव M हृदलनोद्भवम् Our text हृदलनोद्भव
 P 79 L 14 D अत्यद्भुता M अत्यद्भुत
 P 79 L 14 D °मनाकुल्येन M °मानुकूल्येन
 P 79 L 17 * D कल्की विष्णुयशा N S Ed कल्की भविष्णुयशा
 P 81 L 3 D प्रतिपद्यते M प्रतिपद्येत
 P 84 L 18 D घटनोद्देशान् M घटनोद्देशान्
 P 87 L 25 * D सादृश्यस्वाजन्येन N S Ed has सादृश्यस्या°न्येन!
 P 90 L 24 * D वाच्यविवक्षायामपि Our text वाच्याविवक्षा°
 N S Ed वाच्यविवक्षा
 P 92 L 9 * D वस्त्वलकारगोचरे N S Ed °कारवाच्ये!
 P 92 L 11 * D तद्धि शदशक्ति N S Ed तद्विशिष्टशक्ति!
-

APPENDIX II

— 0 —

उद्घटालकारसारसंग्रहस्थकारिकासंग्रहः ।

प्रथमो वर्ग ।

पुनस्तुक्त्वदाभास छेकानुप्रास एव च ।
अनुप्रासस्त्रिवालाटानुप्रासो रूपक चतु ॥ १ ॥
उपमा दापक चैव प्रतिवस्तूपमा तथा ।
इत्येत एवालकारा वाचा कैश्चिदुदाहृता ॥ २ ॥
पुनरुक्ताभासमभिनवस्त्विवोद्भासिभिनरूपपदम् ।
छेकानुप्रासस्तु द्वयोर्द्वयो सुसदृशोक्तिकृतौ ॥ ३ ॥
शषाभ्या रेफसयोगैष्ठवर्णेण च योजिता ।
परुषा नाम वृत्ति स्यात् लृहृहाद्यश्च सयुता ॥ ४ ॥
सरूपसयोगयुतां मूर्ध्नि वगात्ययोगिभि ।
स्पर्शैयुता च म य ते उपनागरिका बुधा ॥ ५ ॥
शेषैवर्णैर्यथायाग कथितां कोमलाख्यया ।
ग्राम्या वृत्तिं प्रशसति का येष्वदतबुद्धय ॥ ६ ॥
सरूपयजनन्यास तिसृष्वेतासुवृत्तिषु ।
पृथक्पृथगनुप्रासमुच्यते कवय सदा ॥ ७ ॥
स्वरूपाथाविशेषेऽपि पुनरुक्ति फला तत्रात् ।
शब्दानां वा पदानां वा लाटानुप्रास इव्यते ॥ ८ ॥
सपदद्वितयस्थित्या द्वयोरेकस्य पूर्ववत् ।
तदन्यस्य स्वतन्त्रत्वाद्द्वयोर्वैकपदाश्रयात् ॥ ९ ॥
स्वतन्त्रपदरूपेण द्वयोवापि प्रयोगत ।
भिद्यतेतौकथा भदै पादाभ्यासक्रमेण च ॥ १० ॥
श्रुत्या सबधविरहाद्यल्पदेन पदा तरम् ।
गुणवृत्तिप्रधानेन युज्यते रूपक तु तत् ॥ ११ ॥
बधस्तस्य यत श्रुत्या श्रुत्याभ्या च तेन तत् ।
समस्तवस्तुविषयमेकदशनिवर्ति च ॥ १२ ॥
समस्तवस्तुविषय मालारूपकमुच्यते ।
यद्वैकदेशवृत्ति स्यात्पररूपेण रूपणात् ॥ १३ ॥

आदिमध्यातविषया प्राधायेतरयोगिन ।
 अतगतोपमा वर्मा यत्र तद्दीपक विदु ॥ १४ ॥
 यच्चेतोहारि साधम्यमुपमानोपमेययो ।
 मिथो विभिन्नकालादिशदशोरूपमा तु तत् ॥ १५ ॥
 यथेवशदयोगेन सा श्रुत्यावयमहेति ।
 सदृशादिपदश्लेषादन्यथेत्युदिता द्विधा ॥ १६ ॥
 सक्षेपाभिहिताप्येषा साम्यवाचकविच्युते ।
 साम्योपमेयतद्वाचिवियोगाच्च निबध्यते ॥ १७ ॥
 उपमानोपमेयोक्तौ साम्यतद्वाचिविच्यवान् ।
 क्वचित्समासे तद्वाचिविरहेण क्वचिच्च सा ॥ १८ ॥
 तथोपमानादाचारे क्यच्प्रत्ययबलोक्ति ।
 क्वचित्सा कर्तुराचारे क्यडा सा च क्विपा क्वचित् ॥ १९ ॥
 उपमाने कमणि वा कतरि वा यो णमुक्तादिगत ।
 तद्वाच्या सा वतिना च कमसामा यवचनेन ॥ २० ॥
 षष्ठीसप्तम्य ताच्च यो वतिर्नामतरतदभिधेया ।
 कल्पप्रभृतिभिरयैश्च तद्धितै सा निबध्यत कविभि ॥ २१ ॥
 उपमानसन्निधाने च साम्यत्राच्युच्यते बुभयत्र ।
 उपमेयस्य च कविभि सा प्रतिबस्तूपमा गदिता ॥ २२ ॥
 प्राकरणिकेतरत्वस्थित्येकश्वोपमेयता लभते ।
 उपमानत्वं चापर इत्युपमावाचिशू यत्वम् ॥ २३ ॥

द्वितीयो वर्ग ।

आक्षेपोर्थान्तरन्यासो यतिरेको विभावना ।
 समासातिशयोक्ता चेत्यलङ्कारा परे विदु ॥ २४ ॥
 प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिव्यक्त्या ।
 आक्षेप इति तस्य शसति क्वच्य सदा ॥ २५ ॥
 वक्ष्यमाणोक्तविषय स च द्विविव इष्यते ।
 निषेधनेव तद्धो विधेयस्य च कीर्तित ॥ २६ ॥
 समर्थकस्य पूर्वं यद्वचो यस्य च प्रष्टत ।
 विपर्ययेण वा यत्स्याद्विश दोक्त्या यथापि वा ॥ २७ ॥
 ज्ञेय सौर्थातरयास प्रकृतायसमर्थनात् ।
 अप्रस्तुतप्रशसाया दृष्टताच्च पृथक्स्थित ॥ २८ ॥
 विशेषापादन यत्स्यादुपमानोपमेययो ।
 निमित्तादृष्टिदृष्टिभ्या यतिरेको द्विधा तु स ॥ २९ ॥

यो वैधर्म्येण दृष्टातो यथेवादिसमन्वित ।
 ध्यतिरेकोत्र सोपीष्टो विशेषापादनाव्यात् ॥ ३० ॥
 श्लिष्टोक्तियोग्यशब्दस्य पृथक्पृथगुदाहृतौ ।
 विशेषापादनं यत्स्याद्यतिरेकं स च स्मृतं ॥ ३१ ॥
 क्रियायां प्रतिषेधे या तत्फलस्य विभावना ।
 ज्ञेया विभावनैरासौ समाधौ सुलभे मति ॥ ३२ ॥
 प्रकृतार्थेन वाक्येन तत्समानैर्विशेषणैः ।
 अप्रस्तुतार्थक्येन समासोक्तिरुदाहृता ॥ ३३ ॥
 निमित्ततो यत्तु वचो लोकातिक्रां तगावरम् ।
 मन्यतेतिशयोक्तिं तामलकारतया बुधा ॥ ३४ ॥
 भेदेनन्यत्वमन्यत्र नानात्वं यत्र बध्यते ।
 तथा सभाव्यमानार्थनिबध्तिशयोक्तिर्गी ॥ ३५ ॥
 कार्यकारणयोर्यत्र पौर्वापर्यविपर्ययात् ।
 आशुभावः समालम्ब्य बध्यते सोऽपि पूर्ववत् ॥ ३६ ॥

तृतीयो वर्गः ।

यथासख्यमथोत्प्रेक्षा स्वभावोक्तिं तथैव च ।
 अपरे त्रीनलकारान् गिरामाहुरलकृतौ ॥ ३७ ॥
 भूयसामुपदिष्टानामयानामसधर्मणाम् ।
 क्रमशो योऽनुनिर्देशो यथासख्यं तदुच्यते ॥ ३८ ॥
 साम्यरूपाविवक्षायां वाच्येवाद्यात्मभिः पदैः ।
 अतद्वृणक्तियायोगादुत्प्रेक्षातिशयान्विता ॥ ३९ ॥
 लोकातिक्रांतिविषया भावाभावाभिमानतः ।
 सभावनेयमुत्प्रेक्षा वाच्येवादिभिरुच्यते ॥ ४० ॥
 क्रियायां सप्रवृत्तस्य हेवाकानां निबधनम् ।
 कस्यचिन्मृगडिम्भादेः स्वभावोक्तिरुदाहृता ॥ ४१ ॥

चतुर्थो वर्गः

प्रेयो रसवदूर्जस्वि पर्यायोक्तं समाहितम् ।
 द्विधोदात्तं तथा श्लिष्टमलकारापरं विदुः ॥ ४२ ॥
 रत्यादिकानां भावानामनुभावादिसूचनैः ।
 यत्काव्यं बध्यते सद्भिस्तत्प्रेयस्वबुदाहृतम् ॥ ४३ ॥

रसवर्धितस्पष्टशृङ्गारादिरसादयम् ।
 स्वशब्दस्थायिसचारिविभावाभिनयास्पदम् ॥ ४४ ॥
 शृङ्गारहास्यकृष्णरौद्रवीरभयानका ।
 बीभत्साद्भुतशांताश्च नव नाट्ये रसा स्मृता ॥ ४५ ॥
 अनौचित्यप्रवृत्तानां कामक्रोधादिकारणात् ।
 भावानां च रसानां च बन्ध ऊर्जस्वि कथ्यते ॥ ४६ ॥
 पयायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते ।
 वाच्यवाचकवृत्तिभ्यां शूयेनावगमात्मना ॥ ४७ ॥
 रसभावतदाभासवृत्ते प्रशमबन्धनम् ।
 अन्यानुभावानि शून्यरूपं यत्तत्समाहितम् ॥ ४८ ॥
 उदात्तमृद्धिमद्वस्तु चरितं च महात्मनाम् ।
 उपलक्षणता प्राप्तं नेतिवृत्तत्वमागतम् ॥ ४९ ॥
 एकप्रयत्नोच्चार्याणां तच्छ्रया चैव बिभ्रताम् ।
 स्वरितादिगुणैर्भिन्नैर्बन्धं श्लिष्टमिद्वोच्यते ॥ ५० ॥
 अलङ्कारा तरङ्गतां प्रतिभां जनयत्पदै ।
 द्विविधैरर्थशब्दोक्तिविशिष्टं तत्प्रतीयताम् ॥ ५१ ॥

पञ्चमो वर्गः ।

अपह्नुति विशेषोक्तिं विरोधं तुल्ययोगिताम् ।
 अप्रस्तुतप्रशसां च व्याजस्तुतिविदर्शने ॥ ५२ ॥
 उपमेयोपमां चैव सहोक्तिं सकरं तथा ।
 परिवृत्तिं च जगदुरलङ्कारापरं गिराम् ॥ ५३ ॥
 अपह्नुतिरभीष्टा च किञ्चिदतर्गतोपमा ।
 भूतार्थापह्ववेनास्या निबन्धं क्रियत बुधैः ॥ ५४ ॥
 यत्सामग्रयेऽपि शक्तीनां फलानुत्पत्तिबन्धनम् ।
 विशेषस्याभिधित्वातस्तद्विशेषोक्तिरुच्यते ॥ ५५ ॥
 दर्शितेन निमित्तेन निमित्तादर्शनेन च ।
 तस्या बन्धो द्विधा लक्ष्ये दृश्यते ललितात्मकः ॥ ५६ ॥
 गुणस्य वा क्रियाया वा विरुद्धान्यक्रियावचः ।
 यद्विशेषाभिधानाय विरोधं तं प्रचक्षते ॥ ५७ ॥
 उपमानोपमेयोक्तिशून्यैरप्रस्तुतैर्वचः ।
 साम्याभिधायिप्रस्तावभागिभर्वा तुल्ययोगिता ॥ ५८ ॥
 अधिकारादपेतस्य वस्तुनोन्यस्य यां स्तुतिः ।
 अप्रस्तुतप्रशसेयं प्रस्तुतार्थानुबन्धिनी ॥ ५९ ॥

शब्दशक्तिस्वभावेन यत्र निदेव गम्यते ।
 वस्तुतस्तु स्तुति श्रेष्ठा याजस्तुतिरसौ मता ॥ ६० ॥
 अभवन्वस्तुसबन्धो भव वा यत्र कल्पयेत् ।
 उपमानोपमेयत्व कथ्यते सा विदर्शना ॥ ६१ ॥
 अनेकालक्रियोल्लेखे सम तद्वृत्त्यभवे ।
 एकस्य च ग्रहे यायदोषाभावे च सकर ॥ ६२ ॥
 श दाथवत्यलकारा वाक्य एकत्र भासिन ।
 सकरो वैकवाक्याशप्रवेशाद्वाभिधायते ॥ ६३ ॥
 परस्परोपकारेण यत्रालकृतय स्थिता ।
 स्वात येणात्मलाभ नो लभते सोपि सकर ॥ ६४ ॥
 अथोन्यमेव यत्र स्यादुपमानोपमेयता ।
 उपमेयोपमामाहुस्ता पक्षा तरहानिगाम् ॥ ६५ ॥
 तुल्यकाले क्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाश्रिते ।
 पदेनैकेन कथ्येते सा सहोक्तिर्मता सताम् ॥ ६६ ॥
 समन्यूनविशिष्टैस्तु कस्यचित्परिवतनम् ।
 अर्थानर्थस्वभाव यत्परिवृत्तिरभाणि सा ॥ ६७ ॥

षष्ठो वर्ग ।

अनन्वय ससदेहं ससृष्टिं भाविक तथा ।
 काव्यदृष्टा तदेतू चेत्यलकारा परे विदु ॥ ६८ ॥
 उपमानेन तत्त्व च भेद च वदत पुन ।
 ससदेह वच स्तुत्यै ससदेह विदुर्बुधा ॥ ६९ ॥
 अलंकारान्तरच्छाया यत्कृत्वा धीषु बन्धनम् ।
 असदेहेऽपि सदेहरूप सदेहनाम तत् ॥ ७० ॥
 यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता ।
 असादृश्यविवक्षातस्तमित्याहुरनन्वयम् ॥ ७१ ॥
 अलंकृतीनां बह्वीनां द्वयोर्वापि समाश्रय ।
 एकत्र निरपेक्षाणां मिथ ससृष्टिरुच्यते ॥ ७२ ॥
 प्रत्यक्षा इव यत्रार्था दृश्यन्ते भूतभाविन ।
 अत्यद्भुता स्यात्तद्वाचामनाकुल्येन भाविकम् ॥ ७३ ॥
 श्रुतमेक यदन्यत्र स्मृतेरनुभवस्य वा ।
 हेतुतां प्रतिपद्येत काव्यलिङ्ग तदुच्यते ॥ ७४ ॥
 इष्ट्यर्थस्य विस्पष्टप्रतिबिम्बनिदर्शनम् ।
 यथेवादिपदै शून्यं बुधैर्दृष्टान्त उच्यते ॥ ७५ ॥

APPENDIX III

उद्भटालकारसारसंग्रहे लक्षितानामलकाराणामुदाहरणसंग्रहः ।

A list of all examples given by Udbhata in the order in which they occur in the text

प्रथमो वर्ग ।

पुनरुक्तवदाभासम् । १

तदाप्रभृति नि सङ्गो नागकुञ्जरकृतिभृत् ।
शितिकण्ठ कालगलत्सतीशोकानलयय ॥ १ ॥

छकानुप्रास । १

स देवो दिवसानिन्ये तस्मिञ्शैलेद्रकदरे ।
गरिष्ठगोष्ठीप्रथमै प्रमथे पयुपासित ॥ २ ॥

अनुप्रास । ३

तत्र तोयाशयाशेष याकोशितकुशेशया ।
चक्राश शालिकिशारुकपिशाशामुखा शरत् ॥ ३ ॥

(पस्पानुप्रास ।)

सा द्वारवि दट्ट दौत्यमकर दाम्बुवि दुभि ।
स्यदिभि सुदरस्यद नदितेदिदिरा क्वचित् ॥ ४ ॥

(उपनागरिकानुप्रास ।)

केलिलोलालिमालानां कलै कोलाहलै क्वचित् ।
कुर्वता काननारूढश्रीनूपुररवभ्रमम् ॥ ५ ॥

(ग्राम्यानुप्रास ।)

लाटानुप्रास ।

काशा काशा इवोद्भासि सरासीव सरासि च ।
चेतास्याचिक्षिपुयूनां निम्नगा इव निम्नगा ॥ ६ ॥

(स्वतन्त्रपदात्मक एकैकपदाश्रय ।)

स्त्रियो महति भर्तृभ्य आगस्यपि न चुक्कुरु ।
भतारोपि सति स्त्रीभ्य आगस्यपि न चुक्कुरु ॥ ७ ॥

(स्वतन्त्रपदाश्रय पादाभ्यासे पदसमुदायात्मक ।)

कचिदुत्फुल्लकमला कमलभ्रातृषट्पदा ।

षट्पदक्वाणमुखरा मुखरस्फारसारसा ॥ ८ ॥

(पदद्वितयपरत त्रश दद्वयाश्रय ।)

जिता यपुष्पकिञ्जल्ककिञ्जल्कश्रेणिशोभितम् ।

लेभेवतसता नारीमुखे दुष्वसितोत्पलम् ॥ ९ ॥

(एकपदाश्रय परत त्रश दद्वितयवर्ती ।)

पद्मिनीं पद्मिनीगाढस्पृहयागल्य मानसात् ।

अतर्दतुरयामासुर्हसा हसकुलालयात् ॥ १० ॥

(स्वतन्त्रपरतन्त्रपदाश्रय ।)

रूपकम् ।

ज्योत्स्नाम्बुने दुकुम्भेन ताराकुसुमशारितम् ।

क्रमशो रात्रिकयाभिर्योमोद्यानमसिच्यत ॥ ११ ॥

(समस्तवस्तुविषय रूपकम् ।)

उत्पतद्भि पतद्भिश्च पिच्छालावालशालिभि ।

राजहंसैरवीज्य त शरदैव सरोनृपा ॥ १२ ॥

(एकदेशविवर्ति रूपकम्)

वना तदेवतावेण्य पायश्राकालशृङ्खला ।

मारप्रवीरासिलता भृङ्गमालाश्चक्राशिरि ॥ १३ ॥

(समस्तवस्तुविषय मालारूपकम् ।)

आसारधाराविशिखैनभोभागप्रभासिभि ।

प्रासाध्यते रम अवलैराशाराज्य बलाहके ॥ १४ ॥

(एकदेशवृत्ति मालारूपकम् ।)

दीपकम् ।

सजहार शरत्काल कदम्बकुसुमश्रिय ।

प्रेयोवियोगिनीना च नि शेषसुखसपद ॥ १५ ॥

(आदिदीपकम् ।)

विदेशवसतिर्यातपतिकाजनदर्शनम् ।

दुःखाय केवलमभूच्छरचासौ प्रवासिनाम् ॥ १६ ॥

(मध्यदीपकम् ।)

तदानीं स्फीतलावण्यचन्द्रिकाभरनिर्भर ।

का ताननेदुरि दुश्च कस्य नान दकोभवत् ॥ १७ ॥

(अन्तदीपकम् ।)

उपमा ।

क्षण कामज्वरोत्थित्यै भूय सतापवृद्धये ।

वियोगिनामभूच्छाद्री चन्द्रिका चन्दन यथा ॥ १८ ॥

(यथाशब्दयोगे श्राती सपूणा वाक्यावसेया)

नेत्रैरिवोत्पले पर्वैर्मुखैरिव सर श्रिय ।

तरुण्य इव भाति स्म चक्रवाके स्तनैरिव ॥ १९ ॥

(इवशब्दयोगे श्रौती सपूर्णा वाक्यावसेया ।)

प्रबोधाद्भवल रात्रौ किञ्जल्कालीनषट्पदम् ।

पूर्णे दुर्बिम्बप्रतिममासीत्कुमुदकाननम् ॥ २० ॥

(आर्थी सपूर्णा लुप्ता च समासावसेया ।)

प्रबोधाद्भवल रात्रौ किञ्जल्कालीनषट्पदम् ।

अखण्डेने दुना तुल्यमासीत्कुमुदकाननम् ॥ २१ ॥

(आर्थी सपूर्णा वाक्यावसेया ।)

अपि सा सुमुखी तिष्ठेदृष्टे पथि कथञ्चन ।

अप्रार्थितोपसपन्ना पतितानभ्रगृष्टिवत् ॥ २२ ॥

(आर्थी सपूर्णा तद्धितावसेया ।)

किं स्युस्तु कलिका मद्गतस्या अपि निरगला ।

अकाण्डोद्गमरानङ्गहतकेन समर्पिता ॥ २३ ॥

(श्रौती सपूर्णा तद्धितावसेया ।)

इति काले कलोल्लापिकादम्बकुलसकुले ।

त्रिदशावाशशार्दूल पश्चात्तापेन वूजटि ॥ २४ ॥

ता शशिच्छायवदना नीलोत्पलदलेक्षणाम् ।

सरोजवर्णिकागौरी गौरीं प्रति मनो दधौ ॥ २५ ॥

(वाचकलोपे एकलोपा द्वितयलोपा त्रितयलोपा

च समासावसेया सक्षेपोपमा ।)

स दुःस्थीयन् कृतार्थोपि नि शेषैश्वर्यसपदा ।

निकामकमनीयेपि नरकीयति कानले ॥ २६ ॥

(कर्मोपमानिका अधिकरणोपमानिका च क्यच्प्रत्ययाव

सेया सक्षिप्ता सुधातूपमा ।)

शानवज्जगत्तस्य पश्यतस्तां प्रियां विना ।

रथोतायितुमारब्ध तत्त्वज्ञानमहामह ॥ २७ ॥

(कर्तुपमानिका क्यङ्वसया किञ्चवसेया च सक्षिप्ता

सुधातूपमा ।)

स्येतरमनोदाहमदहत्प्रज्वल मन ।

उमा प्रति तप शक्त्याकृष्टबुद्धे स्मरानल ॥ २८ ॥

(कर्मोपमानिका कृदवसेया सक्षेपोपमा ।)

स दग्धविप्रहेणापि वार्यमात्रस्थितात्मना ।

स्पृष्ट कामेन सामा यप्राणिचित्तमचिन्तयत् ॥ २९ ॥

(कर्तुपमानिका कृदवसेया सक्षेपोपमा ।)

चण्डालकल्पे कं दर्पं पृथ्वा मयि निरोहिते ।

सजातातुलनैराद्या किं सा शोका मृता भवेत् ॥ २ ॥

(तद्धितावसया सक्षेपोपमा ।)

प्रतिवस्तूपमा ।

विरलास्तादृशो लोके शीलसौन्दर्यसपद ।

निशा कियल्यो वर्षेपि यास्विदु पूर्णमण्डल ॥ ३१ ॥

द्वितीयो वर्ग ।

आक्षेप ।

अहो स्मरस्य माहात्म्यं यद्वद्रेपि दशेदृशी ।

इयदास्तां समुद्राम्भं कुम्भैर्मातुं तु के वयम् ॥ ३२ ॥

(वक्ष्यमाणविषय ।)

इति चिन्तयतस्तस्य चित्रं चिन्ताविधिर्न यत् ।

कं वा कामविकल्पानाम तं कालस्य चेक्षित ॥ ३३ ॥

(उक्तविषय ।)

अर्थान्तरन्यास ।

तन्नास्ति यन्न कुरुते लोको ह्यत्य तकार्थिक ।

एष शर्वोपि भगवान् बटभूय स्म वर्तते ॥ ३४ ॥

(हिंश दोषौ समर्थवपूर्वोपन्यास ।)

प्रच्छन्ना शस्यते त्रिंस्त्रीणां भावपरीक्षणे ।

प्रतस्थे धूर्जटिरतस्तनुं स्वाकृत्य बाटवाम् ॥ ३५ ॥

(हिंशब्दाभावे समर्थवपूर्वोपन्यास ।)

हरोऽयं ध्यानमातस्यौ सस्याप्यात्मानमात्मना ।

विसवदेद्धि प्रत्यक्षं निध्यातं ध्यानतो न तु ॥ ३६ ॥

(हिंश दोषौ समर्थवपूर्वोपन्यास ।)

अपश्यन्नातिकष्टानि तप्यमाना तपास्युमाम् ।

असभाव्यपतीच्छानां कं यानां परा गति ॥ ३७ ॥

(हिंसाभावे समर्थवपूर्वोपन्यास ।)

यतिरेक ।

स गौरीशिखरं गत्वा ददर्शोर्मां तप कृशाम् ।

राहुपीतप्रमस्येदोर्जयं तीं दूरतस्तनुम् ॥ ३८ ॥

(अनुपात्तनिमित्तो गम्योपमानोपमेयभाव अलिष्ट ।)

पक्षं च निशि नि श्रीक दिवा च इ च निष्प्रभम् ।
स्फुरच्छायेन सतत मुखेनाध प्रकुर्वतीम् ॥ ३९ ॥

(उपात्तानमित्तो गम्योपमानोपमेयभाव अश्लिष्ट ।)

शीर्णपर्णाम्बुवाताशरुष्टेपि तपसि स्थितम् ।
समुद्रहतीं नापूर्वं गर्वमन्यतपस्विवत् ॥ ४० ॥

(अनुपात्तनिमित्तो वाच्योपमानोपमेयभाव अश्लिष्ट ।)

या शौशिरी श्रीस्तपसा मासेनैकेन विश्रुता ।
तपसा तां सुदीर्घेण दुराद्विदधतीमध ॥ ४१ ॥

(उपात्तनिमित्तो गम्योपमानोपमेयभाव श्लिष्ट ।)

विधावना ।

अङ्गलेखामकाश्मारसमालम्भनपिञ्जराम् ।
अनलक्तकताम्राभामोष्ठमुद्रां च बिभ्रतीम् ॥ ४२ ॥

समासोक्ति ।

दन्तप्रभासुमनस पाणिपल्लवशोभिः ॥ ४३ ॥
तन्वीं वनगतां लीनजटाषट्चरणावलिम् ॥ ४३ ॥

अतिशयोक्ति ।

तपस्तेजस्फुरितया निजलावण्यसपदा ।
कृशामप्यकृशामेव दृश्यमानामसशयम् ॥ ४४ ॥

(भेदेनन्यत्वम् ।)

अवि-तयच्च भगवानहो नु रमणीयता ।
तपसास्या कृतायत्वं कौमाराद्येन लक्ष्यते ॥ ४५ ॥

(अभेदे नानात्वम् ।)

पतेद्यदि शशियोतच्छटा पद्म विकाशिनि ।
मुक्ताफलाक्षमालाया करेस्या स्यात्तदोपमा ॥ ४६ ॥

(सभा यमानाथनिब धरूप तृतीयभेद ।)

मन्ये च निपतत्यस्या कटाक्षा दिक्षु पृष्ठत ।
प्रायेणाग्रे तु गच्छति स्मरबाणपरपरा ॥ ४७ ॥

(कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययरूप चतुर्थभेद ।)

तृतीयो वर्गः ।

यथासंख्यम् ।

मृणालहसपद्मानि बाहुचक्रमणाननै ।
निर्जयन्त्यानया व्यक्त नलिन्य सरला जिता ॥ ४८ ॥

उत्प्रेक्षा ।

अस्या सदार्कबिम्बस्थदृष्टिपीतातपैर्जपै ।

स्यामिकाङ्गेन पतित मुग्धे च द्रुमादिव ॥ ४९ ॥

(भावविषये गुणाध्यासे ।)

कपोलफलकावस्या कष्टं भूत्वा तथाविधौ ।

अपश्यन्ताविवायो यमीदृक्षां क्षामता गतौ ॥ ५० ॥

(अभावविषये क्रियाध्यासे ।)

स्वभाषोक्ति ।

क्षणं नष्टाधवलितं दृष्ट्वाग्रे क्षणं नुदन् ।

लोलीकरोति प्रणयादिमामेष मृगार्भक ॥ ५१ ॥

चतुर्थो वर्ग ।

प्रेयस्वत् ।

इयं च सुतवाङ्मन्यान्निर्विशेषा स्पृहावती ।

उल्लापयितुमारब्धा कृत्वेम कोऽ आत्मन ॥ ५२ ॥

रसवत् ।

इति भावयतस्तस्य समस्तापार्वतीगुणान् ।

सभृतानलसकल्पं कदर्पं प्रबलो भवत् ॥ ५३ ॥

स्विद्यतापि सं गात्रेण बभार पुलकोत्करम् ।

कदम्बकलिकाकोशकेसरप्रकरोपमम् ॥ ५४ ॥

क्षणमौत्सुक्यगर्भिण्या चित्तानिश्चलया क्षणम् ।

क्षणं प्रमोदालसया दशास्यास्यमभूषत ॥ ५५ ॥

ऊर्जस्वि ।

तथा कामोऽस्य वृद्धे यथा हिमगिरे सुताम् ।

सप्रहीतुं प्रवृत्ते हठेनापास्य सत्पथम् ॥ ५६ ॥

पर्यायोक्तम् ।

येन लम्बालकं सास्रं करघातारुणस्तन ।

अकारि भग्नवल्लयो गजासुरवधूजन ॥ ५७ ॥

सोऽपि येन कृतं श्लुष्टदहेनाप्येवमाकुल ।

नमोस्त्ववायवायाय तस्मै मकरकेतवे ॥ ५८ ॥

समाहितम् ।

अथ काता दश दृष्ट्वा विभ्रमाच्च भ्रमं भ्रुवो ।

प्रसन्नं मुखरागं च रोमाश्चस्वेदसकुम्भम् ॥ ५९ ॥

स्मरज्वरप्रदीप्तानि सर्वाङ्गानि समादधत् ।
उपासर्पाद्विरिञ्चिता गिरिश स्वस्तिपूर्वकम् ॥ ६० ॥

उदात्तम् ।

उवाच च यत् काङ्क्षे वेणुकुञ्जरजन्मभि ।
मुक्ताफलैरलङ्कार शबरिणामपाच्छया ॥ ६१ ॥
पुष्टयेन्द्रनीलवैडूर्यपद्मरागमयैर्वियत् ।
शिरोभिस्त्रिलिख्यत्र शिखर गन्धमादनम् ॥ ६२ ॥
उत्तरोपत्यक्ता यस्य प्रधानस्वर्णभूमय ।
महा मरकतोर्वाध्र पादोपा त च सश्रित ॥ ६३ ॥
बभूव यस्य पातालपातिन्या सक्षये क्षितौ ।
पतन न तथा सार्वमायामस्तु प्रकट्यभूत् ॥ ६४ ॥

(वस्तुसंपद्वपम् ।)

तस्यादिक्रोडपीनासनिवर्षेपि पुन पुन ।
निष्कम्पस्य स्थितवतो हिमाद्रेर्भवती सुता ॥ ६५ ॥

(महदुपलक्षणम् ।)

श्लिष्टम् ।

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्तरविराजिनी ।
प्रभातसध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदा ॥ ६६ ॥
इदुका तमुखी स्निग्धमहानीलशिरोरुहा ।
मुक्ताश्रीस्त्रिजगद्रत्न पद्मरागाङ्गिपल्लवा ॥ ६७ ॥
अपारिजातवार्तापि न दनध्रीर्भुवि स्थिता ।
अर्बिदुसुन्दरा नित्य गलल्लावण्यविदुका ॥ ६८ ॥

पञ्चमो वर्गः ।

अपङ्कति ।

एतद्धि न तप सत्यमिदं हालाहल विषम् ।
विशेषतः शशिकलाकोमलानां भवादृशम् ॥ ६९ ॥

विशेषोक्तिः ।

महर्द्धिनि गृहे जन्म रूप स्मरसुहृद्वय ।
तथापि न सुखप्राप्ति कस्य चिन्नीयते न वी ॥ ७ ॥

(अनुपात्तनिमित्ता ।)

इत्थं विसृज्युलं दृष्ट्वा तावकीन विचेष्टितम् ।
नोदेति किमपि प्रष्टु सत्त्वरस्यापि मे वच ॥ ७१ ॥

(उपात्तनिमित्ता ।)

विरोध ।

यद्वा मा किं करोम्येष वाचालयति विस्मय ।
भवत्या कायमाकार केद तपसि पात्रवम् ॥ ७२ ॥

तुल्ययोगिता ।

त्वदङ्गमार्दवं द्रष्टु कस्य चित्ते न भासते ।
मालतीशशृङ्गेखाकदलीना कठोरता ॥ ७३ ॥
(अप्रस्तुतोपनिबद्धा ।)

योगपट्टो जटाजाल तारवा त्वङ् मृगाजिनम् ।
उचितानि तवाङ्गस्य यद्यभूनि तदुच्यताम् ॥ ७४ ॥
(प्रस्तुतोपनिबद्धा ।)

अप्रस्तुतप्रशंसा ।

याति स्वदेहेषु जरामसप्राप्तोपभोक्तका ।
फलपुष्पदिभाजोपि दुर्गदेशवनश्रिय ॥ ७५ ॥

व्याजस्तुति ।

त्रिगनम्योपमामेतां तावकीं रूपसपदम् ।
त्रैलोक्येप्यनुरूपो यद्वरस्तव न लभ्यते ॥ ७६ ॥

विदशना ।

विनोचितेन पत्या च रूपवत्यपि कामिनी ।
विधुवध्यविभावया प्रबिभर्ति विशोभताम् ॥ ७७ ॥

सकर ।

यद्यप्यत्यन्तमुचितो वरे दुस्तेन लभ्यते ।
तथापि वक्ष्मि कुत्रापि क्रियतामादरो वरे ॥ ७८ ॥
(सदेहसकर ।)

इत्थस्थितिर्विरार्था चेन्मा कृथा यर्थमर्थिताम् ।
रूपेण ते युवा सर्व पादबद्धो हि किंकर ॥ ७९ ॥
(शब्दार्थवर्त्यलकारसकर ।)

मैत्रेवास्त्र सञ्छायवणिका नारुर्णिका ।
अम्भोजिनीव चित्रस्था दृष्टिमात्रसुखप्रदा ॥ ८० ॥
(एकशब्दाभिधानसकर ।)

हरेणेव स्मरयाधस्त्वयानङ्गीकृतोपि सन् ।
त्वद्वपु क्षणमप्येष धाष्टर्यादिव न मुञ्चति ॥ ८१ ॥
(अनुप्रासानुप्राहसकर ।)

उपमेयोपमा ।

शिरसि पङ्कजीनां वेगोत्पातयतो द्विषाम् ।
आजौ करोपमं चक्र यस्य चक्रोपमं कर ॥ ८२ ॥

सहोक्ति ।

बुजनो मृत्युना सार्धं यस्याजो तारकामये ।
चक्रे चक्राभिधानेन प्रैष्येणात्मनोरथ ॥ ८३ ॥

परिवृत्ति ।

उरो दत्त्वामरारीणां येन युद्धेध्वगृह्यत ।
हिरण्याक्षवधाद्येषु यश साकं जयश्रिया ॥ ८४ ॥

(समपरिवृत्ति ।)

नेत्रोरगबलभ्राम्य मन्दराद्रिशिरक्ष्यते ।
रत्नैरापूर्य दुग्धार्द्धं य समाधत्त कौस्तुभम् ॥ ८५ ॥

(न्यूनपरिवृत्ति ।)

यो बलौ व्याप्तभूमींश्चि मखेन द्या जिगाषति ।
अभयं स्वगसद्वभ्यो दत्त्वा जग्राह खर्वताम् ॥ ८६ ॥

(विशिष्टपरिवृत्ति ।)

षष्ठो वर्गः ।

असद्वेदः ।

हस्ते किमस्य नि शेषदैत्यहृदलनोद्भव ।
यश सचय एष स्यात्पिण्डीभावोस्य किं कृत ॥ ८७ ॥
नाभिपद्मसृष्टहायात किं हसो नैष चम्रल ।
इति यस्याभित शङ्खमशङ्खिष्ठार्जवोजन ॥ ८८ ॥

ससद्वेदस्य भेदान्तरम् ।

नीलाब्दं किमयं मेरौ धूमोथ प्रलयानले ।
इति यं शङ्खयते श्यामं पक्षीन्द्रेर्कत्विषि स्थित ॥ ८९ ॥

अनन्वयः ।

यस्य वाणी स्ववाणीव स्वक्रियेव क्रियामला ।
रूपं स्वमिव रूपं न लोकलोचनलोभनम् ॥ ९० ॥

संज्ञादि ।

त्वत्कृते सोऽपि वेङ्कणं शशीवोषसि चन्द्रिकाम् ।
अप्यधारां सुधाशृष्टिं मन्ये त्यजति तां श्रियम् ॥ ९१ ॥

Appendix III उदाहरणसंग्रह ।

५१

तदुत्तिष्ठातिधन्येन केनापि कमलेक्षणे ।
वरेण सह तास्य निर्विण्णती गृहे वस ॥ ९२ ॥

भाविकम् ।

करोषि पीडा प्रार्ति च निरञ्जनविलोचना ।
मूर्त्यानया समुद्राक्षयनाभरणशोभया ॥ ९३ ॥

काव्यहेतु (—लिङ्गम्) ।

छायेय तव शेषाङ्गकाते किञ्चिदनुज्ज्वला ।
विभूषाघटनादेशान्दशयती दुनोति माम् ॥ ९४ ॥

काव्यदृष्टान्त ।

किं चात्र बहुनोक्तेन व्रज भर्तारमाप्नुहि ।
उदन्वन्तमनासाद्य महानद्य किमासते ॥ ९५ ॥

APPENDIX IV

Quotations occurring in the Laghuvṛtti alphabetically arranged and traced to their sources

Quotations	Pages of the text where they occur
1 अयमदद्युतिभास्वान् ।—भामह काव्यालकार ३३३	P 67 L 10
2 अयं शूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ।—पाणिनि ५२७६	P 27, L 17
3 अवादयं द्रुष्टाद्यर्थे तृतायया ।—कात्यायनवार्तिक on पा २२१८	P 5 L 23
4 आक्षिप्तएवालकार शदशक्त्या etc ।—ध्वनिकारिका ध्वन्यालाक उद्योत २ कारिका २५	P 89 L 13
5 आशङ्कामयमचेतनेषूपसरयानम् ।—कात्यायनवार्तिक on धातो कर्मण ० । पा ३१७	P 28 L 6
6 इवेऽप्रतिकृतौ ।—पा ५३९६	P 27 L 5
7 इवादेरप्रतीतापि etc ।	P 29 L 25
8 उपमानगतैस्तुल्यानु० etc ।	P 12 I 13
9 उपमानाद्वासिद्धम् ।—कात्यायनवार्तिक on धातो कर्मण ० । पा ३१७	P 28 L 7
10 उपमानानि सामान्यवचनैः ।—पा २१५५	P 23 L 8
11 उपमितं यात्रादिभिः० ।—पा २१५६	P 23 L 24
12 उपमाने यः सशयः स उपमेयाद्यावर्तते ।	P 22 L 5
13 उपसर्जनोपमेयं कृत्वा etc ।—रुद्र काव्यालकार ८४०	P 11 L 20
14 उपसर्वतसो कार्या etc ।—कात्यायनवार्तिक on कर्मणि द्वितीया । पा २३२	P 66 L 17
15 एकदेशस्य विगमे etc ।—भामह काव्यालकार, ३२२	P 14 L 23
16 एकद्वयत्रयाणां च etc ।	P 29 L 7
17 कञ्जलिहमकनकरुचं सुपर्णवृषः० etc ।—रुद्र काव्यालकार ७३६	P 46, L 1
18 कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ प्रिये etc ।—अमरक ३ अमर शतक ७५	P 82, I 18

- 19 कायशदोऽय गुणालकारसंस्कृतयो शदार्थयोर्वर्तते । भक्त्या
तु शदार्थमात्रवचनोऽत्र गृह्यते ।—वामन वृत्ति on the
सूत्र कायग्राह्यमलकारात् । काव्यालकारसूत्र १११ P 84 L 5
- 20 कायशोभाया कर्तारो धर्मा गुणा ।—वामन काव्यालकार
सूत्र ३११ P 18 L 5
& P 82 L 14
- 21 कृतद्वितसमासेभ्य etc । कैयट on महाभाष्य on
तस्य भावस्तत्तलौ —पा सू ५१११९ P 29 L 5
- 22 कोपादेकतराधातानिपतन् etc ।— P 85 L 3
- 23 कुधदुह० ।—पा सू १४३७ P 8, L 12
- 24 चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैव etc ।—Quoted in ध्वन्या
लोक P 89 P 86 L 1
- 25 चतुर्वर्गेतरौ प्राप्य परिहार्यौ etc ।— P 53 L 4
- 26 चतुरूपा भावा ।—भोद्धट । P 51 L 22
- 27 चन्दनासक्तभुजग etc ।—Quoted in ध्वन्यालोक
P 113 P 47 L 26
- 28 चित्रोदात्ताद्भुतार्थत्व etc ।—भामह काव्यालकार ३५३ P 80 L 5
- 29 छेकान्युद्देश्यभिरतानुशति मृगपक्षिण ।—कोश P 4 L 7
- 30 जातनशा विभाषा ।—पा ६४३२ P 49 L 21
- 31 ज्योत्स्नातमिस्त्रा ।—पा ५२११४ P 54 L 21
- 32 तत्पुरुषे तुल्यार्थ० ।—पा ६२२ P 60 L 4
- 33 तत्र तस्येव ।—पा ५१११६ P 21 L 2
- 34 तत्सहोक्त्युपमाहेतुनिर्देशात्रिविध यथा ।—भामह काव्या
लकार ३१७ (The reading in the printed
copy of Bhamaha is 'क्रमशो यथा') P 50 L 6
- 35 तदतिशयहेतवस्त्वलकारा ।—वामन काव्यालकारसूत्र
३१२ P 18 L 5
& P 82, L 14
- 36 तद्विगुण त्रिगुणवा etc ।—रुद्रट काव्यालकार, ७३५ P 45 L 15
- 37 तपस्तप कर्मकस्यैव ।—पा ३१८७ P 36 L 11
- 38 ताजानीया परिमितकथा etc ।—कालिदास मेघदूत
उत्तरमेघ २ P 19, L 30
- 39 तेन तुल्य क्रिया चेद्वति ।—पा ५१११५ P 21 L 4 10
- 40 त्रासश्चेव वितर्कश्च विज्ञेया etc ।—भरतनाट्यशास्त्र अ ६
श्लो २१ P 50, L 22

- 41 त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति etc ।—रुद्रट का या
लकार ८८५ P 36 L 24
- 42 दशभेदा ध्वनेरेते etc ।— P 92 L 7
- 43 द्वित्रिचतुर्भ्य सुच् ।—पा ५४१८ P 2 L 4
- 44 न तिङन्तेनोपमानमस्ति ।—चूर्णिकार (महाभाष्यकार) on
पा ४१७ P 28 L 15
- 45 न लोकाव्ययनिष्ठाराल्थतृनाम् ।—पा २३६९ P 65 L 4
- 46 न वा तुल्यकारणादिच्छाया० ।—कात्यायनवार्तिक on धातो
कर्मण ० । पा ३१७ P 28 L 6
- 47 निरलकारमपि काय सगुण दृश्यते । F 83 L 18
- 48 निर्वेदगलनिशङ्कारया etc ।—भरतनाट्यशास्त्र ६१८ P 50 L 16
- 49 पञ्चरूपा रसा ।—भट्टोद्भट । P 53 L 8
- 50 पूर्वे नित्या ।—वामन कायालकारसूत्र ३१३ P 82 L 15
- 51 प्रियस्थिरस्फिरोरु ।—पा ६४१५७ P 4 L 15
- 52 प्रीणितप्रणयि स्वादु etc ।—भामह कायालकार ३२९ P 36 L 16
- 53 बहुव्रीहौ प्रकृत्या ।—पा ६२१ P 60 L 23
- 54 भेदषट्के चतुर्धा यद्वाच्य etc । P 92 L 5
- 55 मुरारिनिर्गता नून । P 68 L 6
- 56 यदि भवति वचश्चयुतगुणेभ्यो etc ।—वामन काव्या-
लकारसूत्र cited in the वृत्ति on सूत्र ३१२ P 82 L 8
- 57 याते गोत्रविपर्यये श्रुतिपय etc ।—अमरक अमर
शतक १५१ P 88, L 14
- 58 युवतेरिव रूपमङ्ग काय etc ।—वामन का सू०
cited in the वृत्ति on सूत्र ३१२ P 82 L 6
- 59 रतिर्हासश्च शोकश्च etc ।—भरतनाट्यशास्त्र ६१७ P 50 L 14
- 60 रसनाद्रसत्वमेषां मधुरादीना etc ।—रुद्रट काव्या
लकार १२४ P 53 L 1
- 61 रसाद्यधिष्ठितं काय जीवद्रूपतया etc । P 83 L 21
- 62 रसोल्लासी कवेरात्मा स्वच्छे etc । P 80 L 12
- 63 लक्षणायां हि झगित्यर्थ० ।—वामन कायालकारसूत्र वृत्ति
on सूत्र ४३८ P 90 L 21
- 64 लावण्यकातिपरिपूरित etc ।—आनन्दवर्धन cites
this as his own verse in वयालोक
P 110 P 87, L 8

- 65 लिम्पताव तमोऽङ्गानि etc ।—शुद्धक मृच्छकटिक १३४
—दण्डी का यादशी २२२६ (only the first
half) and २३६२ P 28 L 16
- 66 वस्तुप्रसिद्धमिति यद् etc ।—रुद्रट काव्यालंकार ८८९ P 33 L 24
- 67 विवक्ष्यमाविवक्ष्य च etc । P 92 L 3
- 68 वृत्तदेवादिचरितशसि etc । भामह का यालंकार ११७ P 83 L 26
- 69 व्रीणा चपलता हृष आवेगो etc ।—भरतनाट्यशास्त्र ६१९ P 50 L 18
- 70 श दस्पृष्टेऽयवाप्यर्थे etc । P 34 L 7
- 71 श दोषचारास्तद्रूप रूपके etc । P 12 L 16
- 72 सपातस्वच्छश दार्थद्राविता etc । P 80 L 14
- 73 सर्वप्रातिपदिकेभ्य क्ति वा वक्त य ।—कात्यायनवार्तिक on
अयङ् सलोपश्च । पा ३१११
- 74 सर्वैकशरणमक्षय • etc ।—आन द्वधन quotes this in
ध्वन्यालोक (P 101) as a verse of his own P 88 L 5
- 75 सादृश्याल्लक्षणा वक्तोक्ति ।—वामन काव्यालंकारसूत्र ४३८ P 88 L 3
- 76 साधारण भवेत्तत्रम् । P 58 L 25
- 77 सुदुरोरधिकरणे ।—कात्यायनवार्तिक on अत्यन्तात्यन्त ।
पा ३२४८ P 65 L 25
- 78 सुप्तं विबोधोऽमर्षश्चा etc ।—भरतनाट्यशास्त्र ६२ P 50 L 20
- 79 सुवर्णपुष्पां पृथिवी etc ।—महाभारत, उद्योगपर्व
अ ३५ श्लो ७४ P 87 L 22
- 80 स्तम्भ स्वेदोऽय रोमाञ्च etc ।—भरतनाट्यशास्त्र ६२१ P 50 L 24
- 81 स्निग्धश्यामलकाति लिप्त etc ।—Quoted in
ध्वन्यालोक ६१ P 86 L 20
- 82 स्वार्थेऽवधार्यमाणेऽनेकस्मिन् ।—कात्यायनवार्तिक on प्रकारे
गुणवचनस्य । पा ८११२

APPENDIX V

(The numbers refer to pages and lines of our printed text)

A

Alphabetical list of authors and works whom Indurāja mentions by name in his Laghuvrtti

1 अमरक 82 17	9 भट्टवामन See वामन
2 उद्भट 14 21 51 22 53 8 58 19	10 भट्टोद्भट See उद्भट
3 कात्यायन 27 11 28 5	11 भरत 83 25
4 कुमारसम्भव (of Udbhata) 16 23	12 भामह 1 16 50 5 67 9 80 4 84 1
5 कौङ्कण श्री दुराज 92 20	13 भामहविवरण 14 21
6 चूर्णिकार (महाभाष्यकार पतञ्जलि) 28 14	14 भारत 84 1
7 दण्डिन् 28 15	15 मुकुल मुकुलक 1 11 92 19
8 प्रतीहारे दुराज (इ दुराज or भट्टे दु राज author of लघुवृत्ति) 1 12	16 वामन 18 5 82 5 88 2 90 20

B

Alphabetical list of authors and works from whom Indurāja draws quotations in his Laghuvrtti

1 अमरक 82 18 88 14	14 नाट्यशास्त्र See भरत
2 अमरशतक See अमरक	15 पाणिनि 2 4 4 15 8 12 21 2 21 4 21 10 23 8 23 24 25 13 36 11 49 21 5 21 60 4 60 23 61 12-2 65 4
3 अष्टाध्यायी See पाणिनि	16 भरत 50 14 24
4 आनन्दवर्धन 87 8 88 5 See also ध्वन्यालोक below	17 भामह 14 23 36 16 50 6 67 10 80 5 83 26
5 उद्भट 51 22 53 9	18 महाभारत 87 22
6 कालिदास See मेघदूत below	19 मेघदूत 19 3
7 काव्यादर्श See दण्डिन्	20 रुद्रट 11 20 33 24 36 24 45 15 46 1
8 काव्यालकार (of Bhamaha) See भामह below	21 वामन 18 5 82 6 and 8 88 3, 90 21
9 काव्यालकार (of Rudrata) See रुद्रट	22 वार्तिक 3 25 5 23 25 23, 28 6-7 65 25
10 काव्यालकारसूत्र See वामन	
11 दण्डिन् 28 16	
12 ध्वनिकारिका 89 13	
13 ध्वन्यालोक 86 1 86 20 87 8 88,5	

APPENDIX VI

Verses cited by other writers and ascribed to Indurāja and Udbhata

- 1 आदाय वारि परित सरितां मुखेभ्य
किं नाम साधितमनेन महार्णवेन ।
क्षारीकृत च वडवादहने हुत च
पातालघूलकुहरे विनिवेशित च ॥
- 2 आश्चर्यं वडवानल स भगवानाश्चर्यमम्भोनिधि
र्यत्कर्मातिशय विचिन्त्य मनस कम्प समुत्पद्यते ।
एकस्याशयघस्मरस्य पिबतस्तृप्तिं जाता जलै
रन्यस्यापि महात्मनो न वपुषि स्वल्पोऽपि जात श्रम ॥

These two verses are cited in Kshemendras औचित्य विचारचर्चा (काव्यमाला च्छक १ पृष्ठ १३९ १५१) as belonging to Induraja

Abhinavagupta the pupil of Indurāja, has quoted in all five verses of his teacher Induraja

- 3 यथा भट्टे दुराजस्य—

यद्विश्रम्य विलोकितेषु बहुशो नि स्थेमनी लोचने
यद्वात्राणि दरिद्रति प्रतिदिन लूनाब्जिनीनालवत् ।
दूर्वाकाण्डविडम्बकश्च निबिडो यत्पाण्डिमा गण्डयो
दृष्टे यूनि सयौवनासु वनितास्वेषव वेषस्थिति ॥

—ध्वन्यालोकलोचन, पृ २५

Again he says clearly —

- 4 'यथास्मदुपाध्यायभट्टे दुराजस्य—

प्राणा येन समर्पितास्तव बलाद्येन त्वमुत्थापित
स्कन्धे यस्य चिर स्थितोऽसि विदधे यस्ते सपर्यामपि ।
तस्यास्य स्मितमात्रकेण जनय प्राणापहारक्रियां
भ्रात प्रत्युपकारिणा धुरि पर वेताललीलायसे ॥

—ध्वन्यालोकलोचन, पृ ४३

- 5 अपहृतिर्निर्यथास्मदुपाध्यायभट्टे दुराजस्य—
 य कालागुरुपत्रभङ्गरचनावासैकसारायते
 गौराङ्गीकुचकुम्भभूरिसुभगाभोगे सुवाधामनि ।
 विच्छेदानलदीपितोत्कवनिताचेतोविवासोद्भव
 सताप विनिनीषुरेप विनतैरङ्गैर्नतङ्गि स्मर ॥

—वयालोकलोचन ११६

- 6 यथा वास्मदुपाध्यायस्य चिद्वत्कविसहृदयचक्रवर्तिनो भट्टे दुराजस्य—
 इदीवरद्युति यदा विभूया न लक्ष्म
 स्युर्विस्मयैकसुहृदोस्य यदा विलासा ।
 स्याताम पुण्यपरिणामवशात्तदानीं
 कीराकपोलतलकोमलकातिरिदु ॥

—वयालोकलोचन १६०

- 7 यथा भट्टे दुराजस्य—(practically the same as 3)
 यद्विश्रम्य विलोकितेषु गहुशो नि स्येमनी लोचने
 यद्गानाणि दरिद्रति प्रतिदिन लूनाजिनीनालवत् ।
 दूषाकाण्डविडम्बकश्च निबिडो यत्पाण्डिमा गण्डयो
 कृष्णे यूनि सयौवनासु वतितास्वेभ्यव वेषस्थिति ॥

ध्वन्यालोकलोचन २ ७

Besides these Abhinavagupta many times mentions Induraja and his manner of mentioning is of extreme respect The verse in the beginning of ध्वन्यालोकलोचन in which Abhinavagupta mentions Induraja as his teacher is given in the Introduction, p xxv

Two verses occur in the Subhashitavali of Vallabhadeva that are ascribed one to Bhaṭṭenduraja and the other to Indubhaṭṭa

That ascribed to Bhaṭṭenduraja is —

- 8 सर्वाशापरिपूरि हुकृतमदो जमापि दुग्धोदधे-
 गौविदाननचुम्बि सुदरतर पूर्णे दुबिम्बाद्विपु ।
 श्रीरेषा सहजा गुणा किमपर भण्यत एते हि य
 त्कौटिल्य हृदि पाञ्चजन्य भवतस्तेनातिलज्जामहे ॥

—सुभाषितावलि ९१८

That ascribed to Indubhaṭṭa is —

- 9 चण्डचाणूरदोर्दण्डमण्डलीयण्डमण्डितम् ।
 अब्याद्वो बालवर्षस्य विष्णोर्गौपतनोवपु ॥

—सुभाषितावलि ३३

Some other verses ascribed to Induraja occur in Sarngadharapaddhati but those are again ascribed to some other poets in the Subhashitavali. They are therefore not quoted here

Three verses exist in Subhashitavali ascribed to Bhaṭṭodbhata

- 1 अयं बहु परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
पुसामुदारचित्तानां वसुधैव कुटुम्बकम् ॥
—सुभाषितावलि ४९८
 - 2 किं कौमुदी शशिकला सकला विचूर्ण्य
सयोज्य चामृतरसेन पुनः प्रयत्नात् ।
कामस्य घोरहरहुकृतिदग्धमूर्तं
सजीवनौषधिरियं विहिता विधाना ॥
—सुभाषितावलि १४६३
 - 3 किमिह बहुभिरुक्तैरुक्तिद्युक्त्यन्ये प्रलापैः—
द्रव्यमिह पुरुषाणां सर्वदा सेवनीयम् ।
अभिनवमदलेखालालस सुदरीणा
स्तनपरिखिन्नयावनवा वनवा ॥
—सुभाषितावलि, ३४५३
-

A list of Books Consulted in preparing this Edition

- Abhidhavarittimātrika of Mukula Nirnaya Sagara Edition 1916
- Alamkarasarvasva of Ruyyaka Nirnaya Sagara Ed Kavyamala 35 1893 References are to pages
- Alamkarasekhara of Kesavamisra N S Ed Kavyamala 50 1890 References are to pages
- Amarusataka of Amaruka N S Ed Kavyamala 18 1889
- Ashtadhyayi of Panini References are to Adhyayas Padas and Sutras
- Balabodhini of Vamanacharya Zalakikara Com on Kavyaprakāśa Third Edition (edited by N D Banhatti) 1917
- Bhamahulamkara or Kavyalamkara of Bhamaha
The text printed as an appendix to R B Trivedi's Edition of Pratāparudrayasobhushana References are to Parichchhedas and Slokas
- Bharatanatyasastra of Bharata N S Ed Kavyamala 42 1894 References are to Adhyayas and Slokas
- Dasarupaka of Dhanañjaya N S Ed 1917
- Dhvanīkarikas
- Dhvanyaloka by Anandavardhana
- Dhvanyalokaloचना by Abhinavagupta
N S Ed of these three Kavyamala 25 1891 References are to pages The Karikas are referred to by Udyotas and their own number
- Ekavali of Vidhyadhara edited by R B K P Trivedi 1903 Bombay Sanskrit Series 63
- History of Alamkara Literature by Mr P V Kane prefixed to his Second Edition of Sahityadarpana Bombay 1923
- Kavyadarśa of Dandin Calcutta Ed of Premchandra Tarkavagīśa Bibliotheca Indica Series 1863 References are to Parichchhedas and Slokas
- [27 KSS]

- Kavyālaṃkāra** of Rudrata N S Ed Kāvyaṃalā 2 1886
References are to Adhyāyas and verses
- Kavyaḷaṃkarasūtra** of Vamaṇa N S Ed Kāvyaṃalā
15 1889 References are to Adhikaraṇas Adhyāyas
and Sūtras
- Kavyaṇuśasana** of Hemachandra N S Ed Kāvyaṃalā 70
1901 References are to pages
- Kavyaṇuśasana** of Vāgbhata N S Ed Kāvyaṃalā 43 1894
- Kāvyaṇrakāṣa** of Maṃmata References are to Ullāṣas
Where pages are given they are from Vamaṇacharya
Zalākikara's Edition (Third Ed by N D Banhatti 1917)
- Nyāyakośa** of Bhīmācharya Zalākikara Second Edition
- Mahābhāṣya** of Patañjali B S Series Vols I II
III References are to Sūtras of Paṇini
- Pratāparudrayaśobhūṣaṇa** of Vidyānātha edited by
R B K P Trivedi B S Series 65
- Ratnapāṇa** Com on the above Printed in Trivedi's edition
of Pratāparudrayaśobhūṣaṇa References are to pages
- Rājataranginī** Edition of M A Stein Bombay 1892
References are to Tarangas and Slokas
- Rasagāṅgadhara** of Jagannātha N S Ed, Kāvyaṃalā 12
1888
- Rasataranginī** Bombay edition
- Sanskrit English Dictionary** by M Monier Williams
1872
- Siddhānta Kaumudī** of Bhaṭṭojī Dikṣita References
are to Paṇini's Sūtras
- Srikāṇṭhacharita** of Maṅkha N S Ed Kāvyaṃalā 3 1887
References are to Sargas and Slokas
- Tarkasaṃgraha** of Annambhaṭṭa edited by Y V Athalye
Bombay Sanskrit Series 55 1897
- Udbhaṭaḷaṃkaravivṛiti** in MS form
- Vāgbhaṭaḷaṃkāra** of Vagbhata N S Ed Kāvyaṃalā 48
1895 References are to Paṇichchhedas and Slokas
- Vārtikas** of Kaṭyāyana on Paṇini's Sūtras References are
to Paṇini's Sūtras

ADDITIONS AND CORRECTIONS

Introduction

P xxviii L 29 In place of Appendix II read Appendix VI

Text

P 2 L 13 In place of अलकार्य read अलकार्य

P 3 L 25 After अनेकस्मिन् add (प्रकारे गुणवचनस्य इति पा ८ १ १२
सूत्रे वार्तिकम्)

P 5 L 1 In place of व्यवहारा read व्यवहारा-

P 8 L 21 भेद भेदै

P 9 L 19 अपरस्यतु अपरस्य तु

P 10 L 9 गुणवृत्तिप्रधानेन गुणवृत्ति प्रधानेन

P 10 L 9 Remove the asterisk printed before ११ and
insert one before the number ११ in line 20

P 10 L 14 In place of योगे भवति read योगे रूपकं भवति

P 11, L 5 लक्षणाया , लक्षणया

P 11 L 11 या यो

P 12 L 1 ०लक्षण ०लक्षण०

P 12 L 23 श्रुत्या श्रुत्या

P 13 L 22 समस्तविषयै० , ०समस्तवस्तुविषयै०

P 14 L 8 एकदेविवर्ति एकदेशवृत्ति

P 14 L 9 रूपेणरूपणात् रूपेण रूपणात्

P 15 L 8 चदीपकस्य च दीपकस्य

P 16 L 21 पूर्व पूर्व

P 17 L 3 मियो विभिन्न मिथोविभिन्न

P 17 L 18 चाद्य चोद्य-

P 19 L 21 , ०त्रैवविभ्रान्ते० ०त्रैव विभ्रान्ते०

P 20 L 4 प्रमिता प्रतिमा

P 21 L 15 तिष्ठ० , तिष्ठे०

P 25 L 10	In place of सामर्थ्या०	read सामर्थ्या०
P 28 L 15	०नापमान	०नोपमान
P 29 L 11	योगाद्विविध	योगादिविध
P 29 L 25	इवादेर	इवादेर०
P 30 L 9	वाथ	वाथ
P 32 L 7	सा च शादीच	सा च शादी च
P 33, L 12	०मथ	मर्थ
P 33 L 26	०स्थाते	स्था तो
P 38 L 8	सा गौरी शिखर	स गौरीशिखर
P 43 L 24	लोकितेपि	लोकितेपि
P 45 L 0	यथासख्य	यथासरय
P 46 L 25	इवादनाम	वादीनाम
P 49 L 21	After जा तनशा विभाषा add (पा सू ६ ४ ३२)	
P 54 L 18	In place of यहार	read यवहार
P 54 L 19	०स्वित्का य	स्वि का य
P 55 L 11	०दन्यन	द नेन
P 56 L 26	मपदर्शितम्	मुपदर्शितम्
P 58 L 7	पीनास	पीनास
P 58 L 9	स्थैर्ये	स्थैर्ये
P 58 L 15	गण०	गुणै
P 60 L 4	नास्वरत्वम्	ज्ञानास्वरत्वम्
P 60 L 24 } P 61 L 14 }	Delete पा सू ६ १ १२३	from both the places
P 60 L 2	In place of अथ श्लेषत्वम्	read अर्थश्लेषत्वम्
P 63 L 17	यावने	यावने
P 64 L 1	शब्द	श द
P 64 L 5	क्रियाकारण	क्रियाकरण
P 64 L 15	चासिद्ध	च सिद्ध
P 67 L 22	Insert पदार्थसमन्वयेन	after प्रयोजकभावलक्षणेन
P 68 L 14	In place of अनेकका०	read अनेकालका०
P 69 L 11	०स्तेन	स्ते न
P 69 L 19	द्वया	द्वयो
P 72, L 12	Before the stanza शिरांसि पङ्कजानीव etc insert the words तस्या उदाहरणम् ।	

P 73 L 1	In place of वस्तु द्वितय	read वस्तुद्वितय
P 73 L 6	यार्थ	यथ
P 76 L 21 and P 77 L 1	In place of यश सचय	read यश सचय
P 79 L 15	In place of इदान	read इदानीं
P 82 L 6	०मङ्गकाव्य	०मङ्ग काव्य
P 84 L 8	का यस्य	त्काव्यस्य
P 85 L 15	किंचात्र	किं चात्र
P 85 L 21	०ह्लादिन	०ह्लादिन
P 89 L 2	ऊजस्वित्स	ऊजस्वित्स०
P 89 L 14	अस्मिन्न	यस्मिन्न०
P 89 L 20	या ते	याते
P 90 L 7	विशेषा०	विशेषो०
P 90 L 27	स्येत्यादि	स्येत्यादि

Notes

P 3 L 5	In place of— Thus Induraja the —	read Thus Induraja The
P 13 L 34	In place of उत्फुल्लकमल	read उत्फुल्लकमला
P 19 L 17	often	after
P 30 L 28	सम्बन्ध (connection)	सम्बन्ध (connection)
P 31 L 22	on the उपमा	on उपमा
P 41 L 10	प्रतिपादिकेभ्य	प्रातिपदिकेभ्य
P 41 L 11	प्रतिपदिकेभ्य	प्रातिपदिकेभ्य
P 50 L 23	sorce	force
P 52 L 2	pp xi-xii	pp xix-xx
P 52 L 22	प्रतिषेध	प्रतिषेध
P 53 L 9	diviate	deviate
P 57 L 16	प्यर्थे	प्यार्थे
P 70 L 23	लक्षणे	लक्षण
P 120 LL 35-36	is e g तत्त्वापह्नव रूपक by him	is termed तत्त्वा पह्नवरूपक by him and is classed as a variety of रूपक E g he has —

P 127, L 27	In place of (सबन्ध) the	read (स्वाजन्य) that
P 139 L 5	काव्यालङ्कार २३५९	काव्यादश २३५९
P 153 L 18	of this	at this
P 158 L 25	०नैवेष्टां	०णैवेष्टां

Appendices

App I P 1 L 3	In place of—Poona is called D)	read—Poona) is called D
App IV P xxii L 12	इवेऽप्रतिकृतौ	read इवे प्रतिकृतौ
App VI P xxvii L 10	च्छक	read गुच्छक

INDEX I

To stanzas occurring in the text and the
commentary

अकारादिक्रमेण पद्याना सूची ।

Items printed in black type refe to Kārikās of Udbhata

	पृष्ठ पक्ति		पृष्ठ पक्ति
गङ्गलेखा	४१ १	इति काले	२३ १
गङ्गण्डेनेदुना	२४ २४	इति चित्तयत	३३ ९
	२२ १३	इति भाषयत	५३ १७
गचि तयञ्च	४३ ६	इय विसृष्टुल	६३ १९
गथ कार्ता	५६ १९	इ थ स्थिति	७ २
गधिकारादपेत०	६ १३	इ दुका नमुखी	५९ १५
गन वय	७६ १	इय च सुत	५२ ५
गनेकालक्रियो०	६८ २	इष्टस्यार्थस्य	८४ २४
गनौचि य	७४ १३	उत्तरोप यका	७७ ११
गन्यो यमेव	७१ २५	उपतद्धि	१३ १२
गपश्यञ्चाति	३६ ५	उदात्तसृद्धि०	५७ २
गपहृति विशषोक्ति	६२ १	उपमा दीपक	१ ३
गपहृतिरभीष्टा	६२ ६	उपमानशुणेतु	१२ १८
गपारिजात	५९ १७	उपमानसनि०	२९ १४
गपि सा सुमुखी	२१ १५	उपमाने कमाणि	१७ १२
गभव वस्तु०	६६ २	उपमानेन तत्त्व	७६ ११
गय म दद्युति	६७ १	उपमानोपमेयोक्ति०	६४ २
गलकारा तरगता	५८ १६	उपमानोपमेयाक्तौ	१७ ८
गलकारान्तरच्छायां	७७ १२	उपमयापमा	६२ ३
गलकृतीनां	७८ १८	उपसजन्तोपमय	११ २
गस्या सदाक	४८ १२	उरो द ना	७४ १६
गहो स्मरस्य	३२ १६	उवाच च	७ ७
गाक्षिप्त एवाल	८९ १३	एकदेशस्य विगमे	१४ २३
गाक्षेपोथा०	३१ १	एकद्वय	२९ ७
गादिमध्यात०	१५ ४	एकप्रयत्नोच्चायाणां	५८ १४
गासारधारा०	१४ ११	एतद्धि न	६२ १४

पृष्ठ पक्ति		पृष्ठ पक्ति	
कथमपि कृत	८२ १८	तस्यादिनाइ	१८ ७
कपोलफलका	४९ ६	तस्येतरमना	२६ ११
करोषि पीडा	८ २	ता जानाया	१९ ३
कायकारणयो०	४२ १६	ता शाश्वताय	२३ ३
काशा काशा	७ २	तुल्यकाले क्रिय	७२ २१
किंचात्र बहुनो०	८ १७	त्रासश्रव	५० २२
किं स्युरक	२१ २४	वकृत साऽपि	७८ २६
कृताद्धित	२९ ५	वदङ्गमादव	६४ २६
कृशानवज्ज	१५ १५	वाय इष्ट एव	३६ २४
कीललालालि	६ १६	वतप्रभा	४२ २
कोपादेक	८७ ३	दाशितन	६३ ६
क्रियाया सप्र०	४९ १३	वश भदा धन	९२ ७
क्रियाया प्रतिषध	४० २५	द्युजना मयुना	७३ १२
क्वचिदुपुल्ल	८ २४	धिगन यापमा	६६ ११
क्षण कामज्वरो	१९ ८	नाभिपद्म	७६ २२
क्षण नद्वार्ध	४९ १९	निमित्तता	४२ १७
क्षणमौलुक्य	५३ २१	निरदलानि	५० १६
द्युणस्थ ना	६३ २५	निषधेनव	३२ ३
चक्राभिघात	८६ १	नालाब्द क्रिमय	७७ १
चण्डालकल्पे	२७ ८	नत्रौरवापले	१९ १६
चतुर्धगतरो	३ ४	नेत्रारगबल	७४ २३
च दनासक्त	१७ २६	पतद्यादे	४३ १२
चिनोदात्ताद्गुताधन	८ ७	पद्म च नाश	३८ २०
छायेय तव	८४ १७	पद्मिना पाद्मना	९० २३
छकालुप्रासस्तु	३ २१	परस्परप०	७१ २
जिता यपुष्प	९ १२		४६ ११
ज्योत्स्नाम्बुन	१ १९	पयायाक्त यक्षयन	५५ ११
	१२ २६	धुनरुक्तवदाभास	१ १
ज्ञेय सोथा०	३४ १७	धुनरुक्ताभासमभिन्न०	७ ७
तत्र तायाशया	५ १	पृष्ठयद्गनील	५७ ९
त सङ्गोक्त्यु	७ ६	पृष्ठा विम्ब	२२ २४
तथा कामाऽस्य	७ ४	प्रकृतार्थेन	४१ २३
तथोपमानादा०	१७ १	प्रकृतज्ञा शस्यत	२५ १
तदानीं स्फीत	१६ १५	प्रतिषेध इव०	३१ ६
तदाप्रभति	३ २	प्रपक्षा इव	७९ १३
तदुत्तिष्ठा	७९ १	प्रधाधाद्वल	१९ २
तद्द्विगुण त्रिगुण	४१ १	प्राकराणिकतर०	२९ २१
तन्नास्ति यच्च	३४ २६	प्राणितप्रणयि	३६ १६
तपस्तेज	४२ २४	प्रेयोःसवङ्क०	५ १

बन्धस्तस्य	पृष्ठ पंक्ति	लोकातिक्रा त०	पृष्ठ पंक्ति
बभूव यम्य	१ १	वक्ष्यमाणोक्त०	४७ २१
भूयसामुप०	७ १३	वनातदेवता	३ १९
भेदषट्क चतुधा	४५ ४	वस्तु प्रसिद्धमिति	१४ १
भेदेऽनन्यत्व०	९२ ५	विदेशवसति	३३ २४
मये च निप	४२ १४	विद्वदग्र्या मुकुल०	१६ ६
महर्द्धिनि गृहे	४८ ८	विनोचिनेन	१ ११
महिषितवपुषि	६३ १	विरलास्ता	६६ २६
मामासासार	१ ९	विशेषापादन	३ ११
मुरारिनिगता	९२ १७	विवक्ष्यमविवक्ष्य	३७ २४
मृणालहस	६८ ६	वृत्तदेवादि	९२ ३
मैवमेवास्थ	४६ १	नीडा चपलता	८३ २६
यद्येतोहारि	७ १६	शब्दशक्ति०	५ १८
यत्र तेनैव	१७ २	शब्दस्पृष्टे	६६ २
यत्सामग्र्येऽपि	७८ २	श दाथवयल०	३४ ७
यथासरय०	६२ २१	श दोषचारात्	६९ २२
यथेवश व०	४१ १	शाषाभ्या रेफ०	१२ १६
यदि भवति	१७ ४	शिरासि पङ्क्तु	५ ४
यद्यप्य यन्त	८२ ८	शीर्णपर्णाम्बु	७२ १२
यद्वा मा किं	६९ ११	शृङ्गारहास्य०	३९ १४
यल्लक्ष्म्या हसितै	६४ ९	शेषैवर्णयथा	५२ १७
यस्य बाणी	१ ५	श्रुतमेकं यद०	६ १
याति गोत्रविपर्यये	७८ १३	श्रुत्या सबध०	८१ २
यान्ति स्वदेहेषु	८८ १४	श्लिष्टोक्तियोग्य०	१ ८
या शैशिरी	६५ २	षष्ठीसप्तम्यन्ताच्च	४ ७
युवतेरिव	४ १३	स गौरी	१७ १४
येन लम्बालक	८२ ६	सक्षेपाभिहिता	३८ ८
योगपट्टो	५१ २	सजहार	१७ ६
यो बलौ याप्त	६५ ७	स दग्धविग्रहेणापि	११ २
यो वैधर्म्येण	७५ २	स दु स्थीयन्	२६ २२
रतिहासश्च	३९ ८	स देवो दिवसान्	२४ २४
रत्यादिकानां	५० १४	स पदद्वितयास्थित्या	४ १३
रसनाद्रसत्व	५ ११	समन्यून०	७ ४
रसभावतदा०	१३ १	समथकस्य	७३ २५
रसवद्दर्शित०	५६ ४	समस्तवस्तुविषय	३४ १५
रसाद्यधिष्ठित	५२ १५	सपीतस्वच्छ	१ १२
रसोल्लासार्थ	८३ २१	सरूप यञ्जन०	८ १४
लावण्यकान्ति	८० १२		४ २४
लिम्पतीव तमो	८७ ८		६ २२
	२८ १६	सरूपसंयोग०	५ १७

	पृष्ठ	पक्ति		पृष्ठ	पक्ति
सर्वैकशरण०	८८	५	स्मरज्वर	५६	२१
सान्द्राविन्द	६	१	स्वतन्त्रपद०	७	६
साम्यरूपा०	४६	२१	स्वयं च	५९	१३
सुप्त विबोधो	५	२	स्वरूपाथा०	७	२
सुवर्णपुष्पा	८७	२२	स्विद्यतापि	५३	१९
सोऽपि येन	५	२२	हरणेव स्मर	७१	१०
स्तम्भ स्वेदोऽथ	५०	२४	हरोऽथ ध्यान	३	२२
स्त्रियो महति	८	९	हस्ते किमस्य	७६	२
स्निग्धश्यामलकान्ति	८६	२०			

INDEX II

To Introduction and Notes

Roman figures indicate pages of the Introduction, while Arabic numerals refer to pages of the Notes. The abbreviated form *fig* stands for 'figure of speech' or *alamkāra*. Numerals printed in black type show that the main treatment of the *alamkāra* will be found in those pages. E.g. 'Atisayokti, *fig*, xxii, 79-83', here '*fig*' indicates that it is an *alamkāra*, and it is principally treated in pp 79-83.

Ābhāsa (of रस or भाव) 97

Abhidhavyapara, (process conveying literal sense of a word) 16, 17

Abhidhāvṛttamātrikā (of Muktā), xviii, xxiv, 162

Abhinavagupta (author of तत्त्व-लोकलोचन), xviii, xxii, xxiv, 163, 168,

certainty of his date xxv

Ākāṅkṣha (आकाङ्क्षा) See Syntactical expectation

Ākṣhepa, *fig*, 52-59, definition of xvi, 52, Bhāmaha's def of, 52, Mammata's def of, 52, Rudrata's def of 56, varieties of, 53-56, criticism of विवृतिकार on examples of, 57,

development of, through works of Bhāmaha, Udbhata and Mammata, 58 nature of, according to Kashmirian School, 59, nature of, according to Vaidarbha school, 59

Ālambana-vibhāva (आलम्बन-विभाव) See Vibhāva

Ālamkāra, definition of, 32' (p 18 l 2)

Ālamkāras, development of, xxi, xxii, distinguished from Gunas, 32-33 156-158

Ālamkārasāstra, xiii, xvi, xxiv 168, historical development in, 2

Ālamkārasarvasva (of Ruṣya) xx, xxiii (note), xxx, also see Ruṣya

- Ālankārikas** (1 e writers on Ālankāra) x, xviii, 26, 29, follow grammarians 30, Kashmirian School of, see 'Kashmirian School'
- Allaṣa**, ix
- Alliteration** See Anuprāsa
- Amaruka**, xxvi
- Amarusataka**, 153
- Ānandavardhana** ix, x (note), xiii, xvii, xxi, xxii, xxvi, 161 163, 165, 166, 167, 168, 169 170
Indurāja's adverse criticism on, 161, 175
views on चानि of, contrasted with views of Indurāja, 176-177
- Ananvaya**, *fig*, 148,
def of, borrowed from Bhāmaha, xvi, 148
- Anubhāva** (अनुभाव) 96, 97, 100
- Anumāna** See Inference
- Anuprāsa**, *fig*, 9-11
three varieties of, 9
- Apahnuti**, *fig* 120-121,
definition of, adapted from Bhāmaha, xvi, 120
- Aparāditya** (King of Konkana, 12th century), xxviii
- Appearance of repetition**, *fig*
See Punaruktavādabhāsa
- Aprastutaprasamsā**, *fig*, 127-129,
def of, adapted from Bhāmaha xvi (also note), 127,
Vivritikāra's comment on 128,
- Arthālamkāra**, test for distinguishing from शङ्कालंकार 7
- Arthāntaranyāsa**, *fig*, 59-68
similarity with अनुमान of, alleged by Indurāja 60-61,
the four varieties, of, 62,
examples of, 62,
Vivritikāra's views on, 64, 65
sixteen varieties of, 65,
distinguished from अपस्तुतप्रशंसा and दृष्टान्त, 66-67
- Asambhava**, not accepted by Udbhata, xvi
- Atisayokti**, *fig*, xxii, 79-83,
def of, 79, bodily taken from Bhāmaha, xvi,
divisions of, 79,
Mammata's divisions compared, 79, 81,
development of ideas about, 82-83
- Auchityaviśāhāracharchā** (औचित्यविचारचर्चा of क्षेमेन्द्र), xxviii
- Avantivarman** (King of Kashmir, 857-884 A D) x, xxiv
- Belvalkar**, Dr S K, his edition of काव्यादर्श, 29
- Bhāmaha** (author of काव्यालंकार), ix, xi, xii, xv, xvi, xvii xix, xx, xxi, xxii, xxvi, xxxi, 2, 51 73, 76, 77, 94, 134, 148,
Udbhata's commentary on ix, xii, xiii, see also Bhāmahavivaraṇa,
Udbhata's borrowings from, xv, xvi,

order of enumeration of अलङ्कार
 of followed by Udbhata,
 51 76, 83, 94 118-120, 144,
 on अनुप्रास, 12,
 on रूपक 25, 26
 on दीपक 27,
 on आक्षेप, 52, 58, 59,
 on अर्थांतरयास, 63,
 on व्यतिरेक, 68 76
 on अतिशयोक्ति, 81 82, 83,
 on यथासरय, 85, 87, 88, 89,
 on अपह्नुति, 120
 on विशेषोक्ति, 122, 123,
 on विरोध, 124, 125,
 on तुल्ययोगिता, 126,
 on अपस्तुतप्रशंसा, 127, 128,
 on विद्वशीना, 131
 on सप्तष्टि, 134 138,
 on उपमेयोपमा, 140,
 on परिधृति, 143
 on सप्तदेह, 147 148,
 on भाविक, 151

Bhāmahavivarana, ix xii, 24 158

Bharata, on Yamaka, 2

Bhattanāyaka, xi

Bhatta Udbhata or Bhattod
 bhata, xi, xii, also see Ud
 bhata

Bhattendurāja, xxviii, also see
 Indurāja

Bhāva (भाव), see स्थयिभाव

Bhavābhāsa, (semblance of emo
 tion) see Ābhāsa

Bhavas fifty in all, their indi
 cators (सूचक) etc, 98-99

Vivritikara on, 98-100

Bhāvika, fig, 150-152

Bhoja, (author of सरस्वतीकण्ठा
 मरण), xviii, xix, xx,

on उपमा 30,

on आक्षेप, 59,

on अर्थांतरयास, 63,

on अपस्तुतप्रशंसा 128

Bhūtirāja father of इंदुराज, xxvi

Buhler, G ix (note), x (note) xi,
 his remarks on Udbhata, xi

Causal action, direct and in the
 form of समर्थाचरण, 132, 133

Chandorkar, the late prof T D,
 30

Ohhekānuprāsa fig 7-9,
 different explanations of
 उक्ता 8

Ohūrnīkara (i e महाभाष्यकार), 46

Dandin, xii, xviii, xix xx, xxv,
 11, 29, 46, 51, 73 76, 94,
 119, 134, 140, 144, 156,
 157,

on यमक, 2,

on आक्षेप, 59,

on अर्थांतरयास, 63

on व्यतिरेक, 75,

on यथासरय, 89,

on अपह्नुति 120, 121,

on तुल्ययोगिता, 126,

on अपस्तुतप्रशंसा, 128,

on सकीर्ण, 138, 139,

on सप्तदेह, 147, 148

Development of Alamkaras,
 Udbhata's position in, xxii

Dhvani, xxi xxiii,

Udbhata's views on, xxi,
 103-104, 164,

inclusion in Alamkaras of,
164-170,
varieties of discussed by
Indurāja, 171-175,
Mammata's views on, con-
trasted with views of Indu-
rāja, 170, 175-178
Dhvanikara (author of ध्वनि-
कारिका), xxi (note), 103
Dhvanikarikās, author of, xvii
xxi 161-164
Dhvanī School of Ālamkārikas,
xxi, 103-104
Dhvanī Theory, xxi, xxii, 161,
Indurāja's views on, 161,
see also Dhvani
Dhvanyaloka x (note), xvii,
xviii, xxiii (note), xxiv,
161, 167
author of, not the same as
the author of ध्वनिकारिका,
163
Dināras, a lakh of, (pay of Ud-
bhata), xi xii
Doshas (faults of style), xix
Drishtanta (दृष्टान्त) fig, xvi
xxii 160-161
originated by Udbhata xvii
160
Emotion See Bhava
Exchange, fig See Parivṛtti
Gajasura, destruction of, 106
Gaudī Riti, (गौडी रीति) xix
Gramyā Vṛtti (ग्राम्यावृत्ति) 11
Gunas (excellences of style),
xix, 154-159,
excessive importance attached
to, by Vāmana, 156,

Indurāja follows Vāmana
155-157,
views of Udbhata on, discuss-
ed, 157-159
Gunavṛtti (Secondary applica-
tion), in Rūpaka, 16-19
Hemachandra, xviii 83
Hetu, fig, rejected by Kashmi-
rians, xix, xx
Hetu (indicatory mark) See
Inference
Indurāja, xi, xii xiii, xvii, xviii
xxiv-xxviii, xxx, 49, 53
70, 71,
date of, xxiv-xxv,
parentage of, xxvi,
place of, xxvii,
on alamkara 33 (p 18, l 4),
interpretations of, refuted by
विद्वत्निकार, 19 27, 31, 33 35, 43,
47, 48, 137
views about ध्वनि and the alam-
kāras रसवत् etc of, 103 104,
169,
brings in Bhāmaha's example,
131,
dissertation on the nature of
poetry by, 154-155,
to what school does Indurāja
belong?, 155-157,
Rasa as soul of poetry, 155, 157,
excessive importance attached
to Gunas 156
follows Vamana, 156,
complete inclusion of यद्वय-
sense in alamkaras, 164 170
Inference (अनुमान), process of,
in Indian logic, 60, 61,

- Jagannātha, xii, 82, 88, 95,
on the real nature of परिवृत्ति,
143
- Jaiyata, ix
- Jayāpida (King of Kashmir,
779-813 A D) ix, xi, xii
- Jayaratha (author of the com
विमर्शिनी on अलंकारसवस्व), 88,
xxx, xxxi
- Jesalmir xii
- Kaiyata, ix, 8, 30, 42 44,
passage quoted from, 44
- Kalhana, ix, x (note), xi, xii,
xxiv
- Kālidāsa, xiv
- Kallāṭa, (father of Mukula)
xxiv
- Kane, Mr P V, asserts exis
tence of two Indurajas, xxv
(note);
views about सद्बुद्धय of 162-164
- Kashmir, ix, x,
Buhler's report of a tour in,
ix, x (note)
- Kashmirian poets, ix
- Kashmirian School (of Rhetor-
ic), xviii-xxii,
distinguishing features of,
xix-xx
- Induraja's position regarding,
155-157
- Kashmirian writers (on alam-
kara), xviii, xxi, 52, 59 83 119
- Kātyāyana (author of वार्तिक on
Pāṇini), see Vārtika
- Kaunkana, Konkana or Kun
kana, xxvii-xxviii
- Kāvya-darsa of Dandin, 2, 46,
119, See also Dandin
- Kavyadrishtānta (काव्यदृष्टान्त),
see Drishtānta *fig* also xvi,
xxii
- Kavyahetu or Kāvyaṅga, *fig*,
xvi, xxii, 152-160,
as opposed to शास्त्रलिङ्ग, 152
- Kāvyaalamkāra of Bhāmaha ix,
xvi, xxix, 65 (p 36, l 16)
- Kavyālamkāra of Rudraṭa, 2, 65,
(p 36 l 24)
- Kavyālamkāra-sāra-samgraha,
ix, xiii xiv xv-xvii, xxix,
especial value of, xxix
- Indurāja's commentary on,
xxviii-xxix,
other commentaries on xxix-
xxxii
- Kavyālamkāra-sūtra (quoted),
152, also see Vāmana
- Kavyaprakasa, x, xxx, xxxi 2
43, 135, 147 etc see also
Mammata
- Ānandasrama Edition of, 26
- Kāvya-prakasakāra xiii
- Kesavamisra (author of अलंकार
शेखर) xviii (note)
- Konkanastha Brahmans, xxvii
- Kahemendra, xviii
- Kumarasambhava, of Udbhata,
xii, xiii, xiv-xv
substance of the story of xv
- Kumārasambhava, of Kālidāsa,
xiv
- Laghuvr̥tti, the, xxiv, xxv, xxvi,
xxviii-xxx xxxi
special elegances of, xxix
- Lakṣaṇā (लक्षण, implication),
in Rūpaka 16

- Lātānuprasa, *fig*, 12-15,
 definition of, 12,
 varieties of, as stated by Ud
 bhata, 12,
 varieties of as treated by
 Indurāja, 13
 Lesa, *fig*, xix xx
 Lochana (com by अभिनवगुप्त on
 ध्वन्यालोक), xviii, xxiv xxv, 162
 Luptopamā (लुप्तोपमा), 38-45
 the five varieties of, 38
 Mahābhāshya (of Patañjali)
 8, 30 42, 44, 46 49, 50, 133,
 passages quoted from 44, 49,
 133
 Mahābhāshyakāra (i e Patañ
 jali) See Mahābhāshya
 Mahārāshtra, xxviii
 Mahimabhāta, xviii
 Mammata, ix, xi, xvi, xviii, xx,
 xxi, xxii, xxiii, xxix-xxxi,
 73, 94, 120, 134, 140, 166
 on yamaka, 2
 on अनुप्रास 12,
 on रूपक, 25,
 on दीपक, 27,
 on divisions of उपमा, 47,
 his derivation of प्रतिवस्तुपमा, 51,
 on आक्षेप 52 58, 59,
 on अर्थान्तरन्यास, 64,
 on व्यतिरेक 69 73, 75, 76
 on विभावना 77,
 on अतिशयोक्ति 79, 81-83,
 on यथासख्य 88, 89,
 on श्लेष, 116-118,
 on अपह्नुति, 121,
 on विरोध 124
 on तुल्ययोगिता 126,
 on अपस्तुतप्रशंसा 128,
 on याजस्तुति, 129,
 on विदर्शना 131,
 on परिवृत्ति 144,
 on ससदेह 147, 148
 on ससदि, 148 149,
 on the nature of ध्वनि, 170,
 on divisions of ध्वनि 176 177,
 on Alamkāras as distinguish
 ed from Gunas, 33, 156,
 criticizes views of Indurāja,
 43,
 indebtedness to Udbhata of,
 xxii, 12, 25 26, 52, 58 121, 122
 126, 131
 Mañgala (benediction) absence
 of, in Udbhata's work, 1
 Mankha (author of श्रीकण्ठचरित
 12th cent) xxviii
 Metaphor, *fig* See Rūpaka,
 Modern Rhetoricians, 76, 88
 103, 128
 Mukula (author of अभिधाट्टा
 मातृका), xvii xxiv, 162
 Mutual fitness of words See
 Yogyatā, 105
 Namisādhū (commentator of
 Rudrata), xvii (note)
 Negative particle (नञ्) vari
 ous meanings of, 142
 New School of Ālamkarikas
 See Dhvani School
 Nirṇaya Sāgara Edition, faulty
 emendation adopted by, 5
 Non-existence (अभाव), various
 kinds of, 150
 Order of enumnertion of Alam
 kāras, 1, 51 76, 83, 94, 118-120,
 144
 Paksha (पक्ष) पक्षधर्मेता etc , 60 ,
 see Inference

- Pāṇini, Sūtras discussed, ०, 8,
C 37, 38, 39, 40 42, 44 46, 49,
111-112 112, 145
- Parivṛtti (परिवृत्ति exchange)
fig, 142-144,
unreal nature of the ex-
change in, 143,
defect in Udbhata's defini-
tion, 144
- Parushavṛtti (परुषावृत्ति), 9 10
- Paryayokta fig 104-107,
definition of 104
partly taken from Bhamaha
xvi
- Patanjali, 8, 30 42, 44 46, 49,
also see Mahabhashya
- Poetry,
Induraja's views on the na-
ture of, 154-157,
relative importance of Alam-
karas, Gunas and Rasas in
103-104 154-155,
Udbhata's views on, 157-159
- Pratihara, Pratihara, meaning
of, xxviii
- Pratiharenduraja, xii
- Preyasvat, fig 95-97
प्रेयस् or प्रेयस्वत्?, 94,
definition of 95,
Induraja's explanation of
'प्रेयस्वत्' 100
- Proximity of words (सन्निधि), 105
- Punaruktābhāsa (पुनरुक्ताभास)
the same as पुनरुक्तवदाभास, 4
- Punaruktavādābhāsa (पुनरुक्तवदा-
भास), appearance of repeti-
tion, fig, xvii, 3-7,
five different views cited by
विवृतिकार xxxii, 4,
definition of, 3-4,
figure of word and sense, 6, 7
- Purnopamā (पूर्णपमा), 35-38
- Quiescence of रस् or भास् See
Sānti
- Rajanaka Tilaka, xxx
- Rajataranginī (of Kāḥana), ix,
x (note) xi xxiv
- Rasa and its accessories, 95-96;
treatises dealing with, 95,
technical meaning of 101,
Vivṛitīkāra on the nature of,
101,
the five forms of according
to Udbhata, 102,
importance of, in poetry, dis-
cussed 154-157,
Induraja's views on 154-157
Udbhata's views on, 157 159
- Rasabhasa 97, see also Abhāsa
- Rasagaṅgadhara, x xii (note)
xiii, xxiii, 82, 88 90, 95 143
- Rasasānti, 97, see also Sānti
- Rasavat (रसवत्) fig, 95, 97,
definition of, xvi, 95
- Ratnāpana (com on रत्नापङ्कजशो-
भूषण) xxiii (note) 158
- Repetition appearance of See
Punaruktavādābhāsa
- Riti (style), xix 11,
as soul of poetry, 156
- Ruchaka xxx
- Rudrata (author of काव्यालङ्कार)
ix, xii xvii, xxvi, xxxi, 26,
119, 121, 124;
date of, xii (note),
on Yamaka, 2,
on आक्षेप 56,
on अथांतर्यास 63
on यतिरेक, 70

- on यथासरय, 84 88 ,
 example of pure यथासरय 85
 86 88, 90
- Rupaka (metaphor), *fig* , 15-26,
 varieties of — समस्तवस्तुविषय
 15, 16 20, एकदेशविवर्ति, 20, 21,
 मालारूपक 21, एकदेशवृत्ति, 22 24
 interpretation of the term
 एकदेशवृत्ति 23
 varieties not exhaustive,
 25, 26 ,
 Udbhata's treatment of in
 general, 25
- Ruyyaka, xiii, xviii, xix xx,
 xxii xxiii, xxx, 26, 94, 121,
 134 144, 158 ,
 on -यतिरेक 75, 76 ,
 on अतिशयोक्ति 82 ,
 on यथासरय 88 89
- Sabdālamkara 7 ,
 test for distinguishing from
 अथालकार 7
- Sābhāpati (head of the assembly
 of Pandits), xi, xii
- Secondary application See
 Gunavṛtti
- Sādharmya (साधर्म्य) right mean-
 ing of 30, 32 ,
 Chāndorhar's and Vamanā
 charya's explanation of, 30
- Sahokti, *fig* 140-142 ,
 def of taken from Bhām-
 aha, xvi ,
 distinguished from दीपक
 140-141
- Sahridaya, not the name of an
 individual 161-164
- Samahita *fig* 95, 97
- Samasokti, *fig* 77-78,
 example of 78
- Sambhoga (Union), 153, 169
- Samsṛishti (समष्टि) 148-150
 differentiated from स्रक्, 148-
 149
- Samdehasamkara (सदहसकर) *fig*
 134-136 , see also Sam-
 kara,
 Induraja's comment on 134 ,
 Vivṛitikāra's comment on,
 xxxi 135,
 example of 136
- Samkara, *fig* 134-139
 varieties of, 134
 first variety (सदेहमकर) of,
 134-136 ,
 second variety (शब्दाध्यात्मल-
 कारसकर) of, 136 ,
 third variety (एकशब्दामिधानसकर)
 of 137 ,
 fourth variety (अङ्गाङ्गिभाषसकर)
 of, 137-138 ,
 advance in ideas effected by
 Udbhata, 138-139
- Samnidhi 1' 5 see Proximity
- Sānti (of रस or भाव) 97
- Sa amdeha *fig* 146-148 ,
 definition of 146 taken from
 Bhamaha, xvi ,
 remarks of Mammata on
 निश्चया तस्य सदेह, 147-148
- Saṁhuka (grandfather of
 Induraja), xxvi
- Sentiment See Rasa
- Separation See Vipralambha
- Similarity See Sādharmya
- Simile See Upamā
- Slesha xxiii, also see Shishta

Shishta (शिश्ट) *fig*, 107-118,
 Udbhata's views about, 108-
 109
 varieties of, 108-109,
 accents and प्रत्यय explained,
 111-113,
 comment of विवृतिकार on, 113,
 difference between views of
 Udbhata and older authors
 regarding 115,
 difference between views of
 Udbhata and Mammata,
 116-117
 Sovani, Prof S V, 162
 Sruti (श्रुति=अभिप्राय), 16, 20
 Sthāyibhāva 96,
 as existing in प्रत्ययस्वत् 97
 Style See Riti
 Style, faults of See Doshas
 Suggestion suggested sense,
 see Vyāṅgya sense
 Sūkshma सक्षम *fig* not accepted
 by Udbhata xix
 Svabhāvokti (स्वभावोक्ति), *fig* 93
 Syntactical expectation (आकांक्षा),
 104-105
 Tejakantha (तेजकण्ठ), xxviii
 Trivedi Rao Bahadur K P
 his edition of *Ākavalī* 29
 115 his edition of प्रतापकद-
 यशोभूषण xi (note)
 Tulyayogitā (तुल्ययोगिता) *fig*
 125-127,
 distinguished from दापर 126
 Ubhayālamkāra (figure of letter
 and sense both) 7
 Udatta (उदात्त), *fig*, 107
 Udbhata ix xix, xx, xxxi, 51
 56 70, 71, 76 77, 120,

his place ix,
 his date, ix-x
 Subhapatī of Jayapīḍa, ix xi
 other particulars of, x-xii,
 work of xii-xv
 high ability and independence
 of thought of xvi 122,
 position in Alamkāra Litera-
 ture of xiii-xxiv,
 place in the Kaṁhmirian
 School of, xx,
 peculiar doctrines of xxii,
 commentators of xxx-xxxi
 originator of पुनरुक्तवदाभास, 7,
 , three वृत्तिस, 12,
 , परम्परितरूपक, 26,
 treatment of रूपक of, 25,
 divisions of उपमा of, 47,
 imperfect ideas about अथा-
 तर प्राप्त of, 63 64,
 incorrect interpretation by
 Indurāja of 71-72,
 improvements over older
 authors effected by 64 78
 81-83 121 122 126 138, 140,
 follows Bhāmaha's order of
 Alamkaras, 51, 76 83, 94,
 118,
 views about the nature of रस
 of, 103,
 peculiar views about शिष्ट of,
 108, 109, compared with
 views of other writers, 115-
 118,
 vague ideas about विरोध of,
 124,
 originator of कायवृत्तान्त, 144,
 160,
 originator of कायलिङ्ग 144,

- views on relative importance of Alamī āras, Rasas and Gunas, of, 157-159
- Mammata's indebtedness to, xxii 12, 25, 26, 52, 58, 121, 122 126, 131
- Udbhata viveka or -vichara, xxx
- Uddīpanavibhāva See Vibhava
- Union See Sambhoga
- Upama, *fig*, xxii, xxiii, 29-49, different definitions of, 29, use of words साम्य सादृश्य and साधर्म्य by different authors, 29, 30
- Vivritikāra's views on 1 32, divisions according to Indurāja 35 47, divisions according to Vivritikāra 47-48, वृणोपमा, 37-38, छत्तोपमा, 34-45,
- Upamārūpaka xvi
- Upameya root-meaning of, according to Indurāja, 32, ditto, according to महाभाष्य 32
- Upameyopamā *fig*, 139-140,
- Upanāgarikā (kind of वृत्ति), 10, example of, 10
- Ūrjasvi (ऊर्जस्वि) *fig*, 95-97,
- Utprekshā (उत्प्रेक्षा), *fig* xxii, xxiii, 90-93, definition of xvi, 90, another definition of, 91
- Utprekshāvayava (उत्प्रेक्षावयव), xvi
- Vachya sense, xxi (note), xxiii 105 106
- Vagbhata (of वाग्भटालंकार), xviii, 9, 75
- Vagbhata (of का वाग्भटशासन), xviii (note), 75
- Vaidarbha School (of Rhetoric), xviii-xxii 59, 63
- Vaidarbhi Riti, xix
- Vamana (of का वालकारसूत्र), xviii, xx, xxvi xxxi, 11, 74 77, 119, 144 147, 148, 152, on आक्षेप 59, 75, on यथासत्य (क्रम), 89, on विरोध, 124, views on Gunas of, followed by Indurāja, 154-157
- Vamanācharya Zalakikar, the late Pandit, (author of बाल बोधिना, com on का यप्रकाश) 30
- Vartika, 8 10, 39 41 44-45
- Vibhāva 96, 97
- Vibhāvana *fig*, 76-77 definition of xv, 76
- Vidarsana (विदर्शना) *fig*, 130-134, विदर्शना or निदर्शना? 130, Bhamaha on, 131
- Vimarsini, (com on अलंकारसर्वस्व by जयरथ) xxx, 88
- Vipralambha (Separation), 153, 169
- Virodha, *fig* 123-125; definition of, xvi, 123, primitive ideas of old authors about the nature of, 124 125
- Viseshokti (विशेषोक्ति) *fig*, 121-133, two varieties of, 121, improvements by Udbhata, in definition of 122
- Visvanātha (author of साहित्य द्पण, 14th cent), 82

Vivṛiti or उद्घाटनकारविवृति, xxx-xxxii ,
 discovery of the Ms of, xxx
Vivṛitīkāra, (author of विवृति),
 2,3,4,5,6 7 8,9 10,11,48,49,
 50 53,71,77,78,89,
 follows Mammata xxxi, 7,
 2,33,34 128,
 his antagonism to Induraja
 and criticism of Indurāja's
 views, 19 27,31,33 35 43,
 47 48, 137 ,
 follows Induraja, 113 ,
 on आक्षेप, 57,58, on अर्था त्र-यास
 64,65 , on यतिरेक, 71 74 , on
 उद्देश, 93 , on भाषा, 99 , on
 रस, 101 , on श्रुति 113-115 ,
 on अपस्तुतप्रशंसा 128
Vṛittis (three), 9-11 ,
 distinguished from Riti's, 11
 originated by Udbhata, 12
Vyabhichāribhāva, 96 97
Vyājastuti, *fig* 129-130 ,
 Mammata's views on 129
Vyangya (suggested) sense,
 xviii, see also Dhvani ,

Induraja's views on, 164 178,
 complete inclusion of यय in
 Alamkaras 164-170 173 ,
 varieties of according to In-
 durāja 170-175
Vyanjanā (यजना), 105
Vyatiṛeka *fig* 68-76 ,
 four varieties of according
 to Indurāja 68 72 ,
 do do according to विवृतिकार
 69 ,
 varieties of according to
 Mammata 69 ,
 faulty explanation by Indu-
 raja of 70-71 ,
 three varieties of, 72 73
Yamaka xvi, 2
Yathasankhya *fig* , 84-90 ,
 definition of, 84 taken from
 Bhamaha, xvi ,
 interpretation of असंघर्षणाम् in
 the def of, 84-88 ,
 views of Modern Ālamkāra-
 kas, 88
Yogyatā (Mutual fitness), 105